नेपाल कानून पत्रिका

भाग-६६ | २०८१ माघ | अङ्क-१०

नेकाप २०८१ माघ अङ्क १०

प्रकाशक

सर्वोच्च अदालत

रामशाहपथ, काठमाडौं

फोन नं. ४२००७१२, ४२००७२९, ४२००७५०, Ext.२२६९ (सम्पादक), २२७० (सम्पादन शाखा), २१७० (छापाखाना), २२७४ (बिक्री)

टोल फ्री : १६६०-०१-३३३५५, फ्याक्सः ४२००७४९, पो.ब.नं.२०४३८

Email: info@supremecourt.gov.np, admin@supremecourt.gov.np / Web: www.supremecourt.gov.np

सम्पादन तथा प्रकाशन समिति

माननीय न्यायाधीश श्री हरिप्रसाद फुयाल, सर्वोच्च अदालत	**- अध्यक्ष**
माननीय न्यायाधीश श्री सुनिलकुमार पोखरेल, सर्वोच्च अदालत	**- सदस्य**
मुख्य रजिस्ट्रार श्री देवेन्द्रराज ढकाल, सर्वोच्च अदालत	**- सदस्य**
नायब महान्यायाधिवक्ता श्री टेकबहादुर घिमिरे, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय	**- सदस्य**
रजिस्ट्रार श्री भद्रकाली पोखरेल, सर्वोच्च अदालत	**- सदस्य**
अधिवक्ता श्री सुरज खत्री, उपाध्यक्ष, नेपाल बार एसोसिएसन	**- सदस्य**
वरिष्ठ अधिवक्ता श्री हरि शंकर निरौला, अध्यक्ष, सर्वोच्च अदालत बार एसोसिएसन	**- सदस्य**
डा.कृष्णप्रसाद बस्याल, डिन, त्रिभूवन विश्वविद्यालय, कानून संकाय	**- सदस्य**
सहरजिस्ट्रार श्री अर्जुनप्रसाद कोइराला, सर्वोच्च अदालत	**- सदस्य सचिव**

सम्पादक : श्री कालीबहादुर साम्यु लिम्बू

सम्पादन तथा प्रकाशन शाखामा कार्यरत् कर्मचारीहरू

शाखा अधिकृत श्री सुजता उप्रेती
शाखा अधिकृत श्री सुकराम मोक्तान
शाखा अधिकृत श्री विनिता महर्जन
शाखा अधिकृत श्री समिता श्रेष्ठ
नायब सुब्बा श्री कृष्णबहादुर तामाङ
नायब सुब्बा श्री सन्तोष घिमिरे
सिनियर प्रुफरिडर श्री रेशम शर्मा
कम्प्युटर अपरेटर श्री विदुर खड्का
कम्प्युटर अपरेटर श्री अर्जुन सुवेदी
कार्यालय सहयोगी श्री अच्युतप्रसाद दाहाल

भाषाविद् : श्री रामचन्द्र फुयाल

बिक्री शाखा :

नायब सुब्बा श्री खिमा पोखरेल

मुद्रण शाखामा कार्यरत कर्मचारीहरू

मुद्रण अधिकृत श्री आनन्दप्रकाश नेपाल
सिनियर प्रेसम्यान श्री योगप्रसाद पोखरेल
सिनियर मेकानिक्स श्री निर्मल बयलकोटी
सिनियर कम्पोजिटर श्री श्यामकृष्ण प्रजापति
सिनियर प्रेसम्यान श्री सविता पोखरेल
सिनियर प्लेटमेकर श्री प्रमिलाकुमारी लामिछाने
सिनियर बुकबाइन्डर श्री तारा वाग्ले
सहायक कार्टोग्राफर श्री विपिन अधिकारी
बुकबाइन्डर श्री सरिता चक्रधर
बुकबाइन्डर श्री मदन तिमल्सिना
बुकबाइन्डर श्री कृष्णप्रसाद घिमिरे
प्रेसम्यान श्री केशवबहादुर सिटौला
बुकबाइन्डर श्री अच्युतप्रसाद सुवेदी
कार्यालय सहयोगी श्री धनमाया नगरकोटी
कार्यालय सहयोगी श्री रमेश नेपाल

प्रकाशित सङ्ख्या : १५०० प्रति

नेपाल कानून पत्रिकाको उद्धरण गर्नु पर्दा

निम्नानुसार गर्नु पर्नेछ :

नेकाप, २०८..., ...महिना, नि.नं. ....., पृष्ठ ...

उदाहरणार्थ : *नेकाप,* २०८१, माघ महिना, नि.नं.११३५४, पृष्ठ १७९७

सर्वोच्च अदालत बुलेटिनको उद्धरण गर्नु पर्दा

निम्नानुसार गर्नुपर्ने छ :

सअ बुलेटिन, २०८१, ...- १ वा २, पृष्ठ ...

उदाहरणार्थ : *सअ बुलेटिन*, २०८१, माघ – १ वा २, पृष्ठ १

सर्वोच्च अदालतको वेभसाइट www.supremecourt.gov.np मा गई दायाँतर्फ **प्रकाशनहरूमा** क्लिक गरी २०६५ सालदेखिका **नेपाल कानून पत्रिका** तथा **सर्वोच्च अदालत बुलेटिनमा** समाविष्ट निर्णयहरू पढ्न र डाउनलोड गर्न सकिने छ।

साथै, नेपाल कानून पत्रिकामा प्रकाशित भएका फैसलाहरू (२०१५ सालदेखि हालसम्म) **हेर्न, पढ्न तथा सुरक्षित गर्न** **www.nkp.gov.np** मा जानुहोला।

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाऽविशतु गच्छतु वा यथेष्टं ।
अद्यैव वा मरणं मस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥८४॥

- भर्तृहरि नीतिशतकम्

<u>अर्थः</u> निन्दा गरून् वा प्रशंसा, लक्ष्मी आउन् वा जाउन्,
आजै मर्नुपरोस् वा कालान्तरमा,
यी कुनै कुराको कत्ति पनि चिन्ता नराखी
न्यायिक मार्गमा लाग्नेहरू कहिल्यै विचलित हुँदैनन् ।

नेपाल कानून पत्रिकामा फैसला खोज्ने तरिका

खोज्ने तरिका

सर्वप्रथम **www.nkp.gov.np** लगइन गरेपश्चात् देखिने पृष्ठमा **शब्दबाट** भन्ने स्थानमा आफूले खोज्न चाहेअनुसारको कुनै शब्द नेपाली युनिकोड फन्टमा टाइप गरी हरियो बटनमा रहेको खोज्नुहोस् भन्ने बटनलाई थिची खोजी गर्न सक्नुहुने छ । यसबाट खोजेअनुसारको फैसला प्राप्त गर्न नसकेमा मुद्दाको किसिम, मुद्दाको नाम एवं निर्णय नं. तथा ने.का.प. विवरणमा रहेका विविध शीर्षकबाट आफूले चाहेअनुसार फैसला खोज्न सकिने छ । त्यस अतिरिक्त **नेकाप प्रत्येक वर्ष** र **हाम्रो बारेमा** समेतबाट हेर्न सक्नुहुने छ ।

मूल्य रू.१५०।-

मुद्रक : सर्वोच्च अदालत छापाखाना

विषय सूची

क्र. स.	नि.नं./इजलास / विवरण	पक्ष / विपक्ष	विषयको सारसङ्क्षेप	पृष्ठ
१.	११३५४ बृहत् पूर्ण भ्रष्टाचार	शिवराज उपाध्याय विरूद्ध नेपाल सरकार	▪ कानूनले कुनै कुरामा रोक लगाउँदैन वा निषेध गर्दैन भने अदालतले व्याख्यामार्फत वा विभिन्न अप्रासाङ्गिक कानूनको सहारा लिई त्यस्तो निषेध नगरिएको कुरामा रोक लगाउने, त्यस्तो कानूनी व्यवहारलाई खुम्च्याउने (minimize) वा प्रयोगहीन तुल्याउने कार्य न्यायिक मान्यताअनुकूल नहुने। भ्रष्टाचार मुद्दाका प्रतिवादीले पुनरावेदन गर्दा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७(२), (४) बमोजिम धरौटी दिन नसकी थुनामा रहेका प्रतिवादीलाई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५४ र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ३(१) को कानूनी व्यवस्थाका आधारमा दफा १३७(६) को सुविधा नदिने तर सोही मुद्दामा धरौटी दिन सक्ने प्रतिवादीलाई ऐ. संहिताको दफा १३७(२), (४) बमोजिम धरौटी तारिखमा राखी पुनरावेदन गर्ने सुविधा दिँदा समान	१७९७

			मुद्दाका प्रतिवादीहरूबिच संविधानप्रतिकुल असमान व्यवहार हुने।	
२.	११३५५ पूर्ण जग्गा खिचोला मेटाई दर्ता बदर गरी, दर्ता गरी, हक कायम गरी चलन चलाइपाऊँ	टुमनाथ बास्तोला विरूद्ध शालिकराज आचार्यसमेत	▪ कुनै सम्पत्ति व्यक्तिगत कायम हुन सो सम्पत्तिको साबिक स्रोत स्पष्टसँग खुल्नुपर्ने । सो सम्पत्ति क्रेताले कानूनबमोजिम प्राप्त गरेको हुनुपर्ने । प्राप्त गरेको सो सम्पत्तिमा धनीको निरन्तर रूपमा भोग रहेको हुनुपर्ने। तर यदि उक्त सम्पत्तिको स्रोत नै स्पष्ट छैन, सो सम्पत्तिमा धनीको कुनै किसिमको भोग पनि छैन र लामो समयदेखि सो सम्पत्ति सार्वजनिक उपभोगमा कायम रहिरहेको स्थिति छ भने सो सम्पत्ति व्यक्तिगत सम्पत्ति नभई सार्वजनिक प्रकृतिको सरकारी सम्पत्ति नै भएको मान्नुपर्ने।	१८०४
३.	११३५६ पूर्ण उत्प्रेषण / परमादेश	हिक्मतकुमार कार्की विरूद्ध माननीय पर्शुराम खापुङ्ग, प्रदेश प्रमुख, प्रदेश प्रमुखको कार्यालय, कोशी प्रदेश विराटनगरसमेत	▪ जुन बिन्दुबाट संविधानको प्रयोग र पालनामा त्रुटि भएको हो, सोही अवस्थाबाट संविधानसम्मत तवरले प्रक्रिया अगाडि बढाउनु मनासिब हुने भएकाले विवादित विषयका सन्दर्भमा अहिलेको अवस्थामा संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम सरकार गठन गर्नु नै संविधानसम्मत हुने। संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) को प्रक्रिया नै त्रुटिपूर्ण देखिएको अवस्था हुँदा प्रस्तुत	१८२०

			विवादमा उपधारा (२) बमोजिमको प्रक्रिया सुरू गर्नु संविधानको शब्द, मर्म र भावनाअनुकूल हुने ।	
४.	११३५७ पूर्ण बन्दीप्रत्यक्षीकरण	दुर्गाबहादुर भण्डारी विरूद्ध उच्च अदालत पाटनसमेत	▪ कुनै व्यक्तिको हाल बसोबास गर्ने गरेको वतन मिसिल कागजबाट खुल्न आएकोमा सोही वतनमा र त्यस्तो वतन खुल्न नसकेको वा सो वतनमा म्याद जारी हुँदा रीतपूर्वक तामेल हुन नसकेको अवस्थामा स्थायी वतनमा म्याद जारी गर्नु तर्कसङ्गत मान्न सकिने । तर मिसिलबाट हाल बसोबास अर्को वतनमा भएको देखिएको स्थितिमा निजको नाउँको म्याद सो वतनमा जारी नगरी नागरिकताको प्रमाणपत्रमा उल्लिखित स्थायी वतनमा जारी गर्ने कुराले यथार्थमा निजले त्यस्तो समाह्वान म्याद पाएको भनी विश्वस्त हुन नसकिने ।	१८३८
५.	११३५८ पूर्ण उत्प्रेषण	कोशी प्रदेश सरकारका मुख्यमन्त्री केदार कार्की विरूद्ध प्रदेश प्रमुखको कार्यालय, कोशी प्रदेशसमेत	▪ प्रदेश सभाको बहुमतको विश्वास गुमाएको वा अल्पमतमा परेको स्पष्ट देखिएको मुख्यमन्त्री प्रदेश सभाले खोजेका बखत जवाफदेही वा उत्तरदायी बन्न नसक्ने र त्यस्तो मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सभाको सामना गर्न नचाहने वा सामना गर्दा बहुमतको विश्वास गुमाउने हुँदा यस्तो अवस्थाको निरन्तरतालाई लोकतन्त्रको वा संसदीय शासन प्रणालीको वा नेपालको संविधानले	१८५०

			परिकल्पना गरेबमोजिम प्रदेश सरकार गठन भएको मान्न नमिल्ने । ▪ प्रधानमन्त्री वा मुख्यमन्त्रीले प्रतिनिधिसभा वा प्रदेश सभामा बहुमत गुमाएको अवस्थामा समेत अल्पमतको सरकारलाई २ वर्षसम्म शासन सञ्चालन गर्न दिन नमिल्ने भएकाले सरकारले संसद्मा आफ्नो बहुमत सदासर्वदा कायम राख्नै पर्दछ भन्ने संसदीय शासन प्रणालीको आधारभूत सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरी धारा १०० को उपधारा (२) र धारा १८८ को उपधारा (२) को प्रावधान संविधानमा राखिएको देखिने । ▪ संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिमको मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सभामा बहुमत कायम राखी दुई वर्ष कार्य सम्पादन गरिसकेपछि मुख्यमन्त्रीसँग बहुमत प्रदेश सभाको समर्थन प्राप्त भइरहेको अवस्थामा मुख्यमन्त्रीलाई पदमुक्त गराउनुपरेमा निश्चय पनि धारा १८८ को उपधारा (४) को प्रावधानबमोजिम अविश्वासको प्रस्तावबाट मात्र पदमुक्त गर्न सकिनेमा मुख्यमन्त्रीलाई बहुमत प्रदेश सभा सदस्यले दिएको समर्थन फिर्ता भएको अवस्थामा धारा १८८ को उपधारा (२)	

			आकर्षित हुने र सोहीबमोजिमको काम कारबाही गर्न प्रदेश सभाले मुख्यमन्त्रीलाई निर्देश गरेको प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यहरूको संकल्पलाई संविधानविपरीतको मान्न नमिल्ने ।	
६.	११३५९ संयुक्त प्रतिलिपि अधिकार उल्लङ्घन	गोपाल कृष्ण भट्टराईसमेत विरूद्ध नेपाल सरकार	▪ रचयिताको रचना रचयिताको प्रतिबिम्ब हुने । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले नै रचयिताको आर्थिक र नैतिक अधिकारको ग्यारेन्टी गरेको देखिने । रचयिताको आर्थिक अधिकार कायम नरहनु र नैतिक अधिकार कायम रहनु दुई फरक विषय हुने । आर्थिक अधिकार हस्तान्तरण भए तापनि रचयिताको कामको जन्मदाता (paternity / maternity) को हैसियतले निजको नैतिक अधिकार निजमा नै रहिरहने । प्रतिलिपि अधिकारमा नैतिक अधिकार प्राप्त व्यक्तिको हैसियतले निजको व्यक्तित्व र मर्यादाको अधिकारसमेत रहने । यस अधिकारभित्र रचयिताको उत्पादन / सिर्जनाको अनैतिक प्रयोग वा दुरूपयोगबाट संरक्षणको अधिकारसमेत पर्ने । नैतिक अधिकार स्वाभाविक रूपमा नैतिक प्रकृतिको हुने । जब कुनै नैतिक गल्ती हुन्छ, त्यसको उपचार दण्डात्मक उपायहरूमा नभई नैतिक सुधार (moral reform) र पुनर्स्थापना (restoration) मा हुने ।	१९१७

७.	११३६० संयुक्त कर्तव्य ज्यान	नेपाल सरकार विरूद्ध कमलदेव दाससमेत	▪ अभियोगपत्रमा दाबी लिएभन्दा फरक कसुर ठहर गर्दा वा फरक दफाबमोजिम सजाय गर्दा अदालत आफैँले वादीको स्थान लिन पुग्ने भएकाले त्यसतर्फ अदालत सजग रहनु उचित मानिने । तथापि अभियोग दाबीबमोजिमको कसुरमा प्रमाणको परीक्षण हुँदै जाँदा सो कसुर स्थापित नभई सोही प्रमाणबाट अन्य कुनै दोस्रो कसुर स्थापित भएको देखिएमा केवल अभियोगपत्रमा सो कसुरको दाबी नलिएकै आधारमा प्रमाणबाट पुष्टि भएको तथ्यलाई नजर अन्दाज गर्नु न्यायको रोहमा उचित मान्न नसकिने ।	१९३४
८.	११३६१ संयुक्त उत्प्रेषण / परमादेश	सुरेन्द्र राज पाण्डे विरूद्ध माननीय प्रदेश प्रमुख, डिल्लीराज भट्ट, प्रदेश प्रमुखको कार्यालय पोखरा, गण्डकी प्रदेशसमेत	▪ नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) वा उपधारा (३) वा उपधारा (५) बमोजिम गठन भएको मन्त्रिपरिषद् वा त्यस्तो मन्त्रिपरिषद्को नेतृत्व गर्ने मुख्यमन्त्रीले धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम विश्वासको मत लिनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था संविधानमा उल्लेख भएको छैन भन्ने अर्थ लगाउने हो भने प्रदेश सभामा तत्काल कायम रहेको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतको समर्थन नभएर धारा १८५ बमोजिमको गणपूरक संख्या पुगी सञ्चालन भएको प्रदेश सभामा धारा	१९६१

			१८६ बमोजिम उपस्थित सदस्य संख्याको बहुमत प्राप्त व्यक्ति मुख्यमन्त्री भई उसको नेतृत्वको मन्त्रिपरिषद्ले शासन सञ्चालन गर्ने अवस्थाको सिर्जना हुन जाने र त्यस्तो अवस्था संसदीय शासन प्रणालीको आधारभूत सिद्धान्त र नेपालको सविधानको धारा १६९ (१)(ख) र धारा १८८ मा भएको व्यवस्थाअनुकूलसमेत मान्न नसकिने।	
९.	११३६२ संयुक्त उत्प्रेषण / परमादेश	वीरप्रसाद श्रेष्ठ विरूद्ध राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालयसमेत	▪ कालोसूचीमा राख्ने निर्णयले सम्बन्धित व्यक्ति, कम्पनीका सञ्चालक समितिका सदस्यहरूका सम्बन्धमा ठुला परिणामहरू निम्त्याउने हुँदा कसैलाई उचित कानूनी प्रक्रिया, उपयुक्त आधार र कारणबेगर कालोसूचीमा राखिएमा सो व्यक्तिको 'नागरिक मृत्यु' (civil death) को रूपमा बुझिने हुँदा यस्ता कार्यमा सम्बन्धित कालोसूचीमा सिफारिस गर्ने र राख्ने निकायले गम्भीरता अपनाउनुपर्ने।	१९७८

निर्णय नं. ११३५४

सर्वोच्च अदालत, बृहत् पूर्ण इजलास
सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री प्रकाशमान सिंह राउत
माननीय न्यायाधीश श्री विनोद शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री अब्दुल अजीज मुसलमान
माननीय न्यायाधीश श्री सुनिलकुमार पोखरेल
माननीय न्यायाधीश श्री नृपध्वज निरौला
आदेश मिति : २०८१।९।२६
०८१-FN-०४२० (०८०-CR-०११४)

विषयः मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७(६) बमोजिमको सुविधा पाऊँ

मुद्दाः- भ्रष्टाचार

निवेदक / पुनरावेदक / प्रतिवादी : शिवराज उपाध्याय
विरूद्ध
प्रत्यर्थी / वादी : नेपाल सरकार

- **कानूनले कुनै कुरामा रोक लगाउँदैन वा निषेध गर्दैन भने अदालतले व्याख्यामार्फत वा विभिन्न अप्रासाङ्गिक कानूनको सहारा लिई त्यस्तो निषेध नगरिएको कुरामा रोक लगाउने, त्यस्तो कानूनी व्यवहारलाई खुम्च्याउने (minimize) वा प्रयोगहीन तुल्याउने कार्य न्यायिक मान्यताअनुकूल नहुने । भ्रष्टाचार मुद्दाका प्रतिवादीले पुनरावेदन गर्दा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७(२), (४) बमोजिम धरौटी दिन नसकी थुनामा रहेका प्रतिवादीलाई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५४ र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ३(१) को कानूनी व्यवस्थाका आधारमा दफा १३७(६) को सुविधा नदिने तर सोही मुद्दामा धरौटी दिन सक्ने प्रतिवादीलाई ऐ. संहिताको दफा १३७(२), (४) बमोजिम धरौटी तारिखमा राखी पुनरावेदन गर्ने सुविधा दिँदा समान मुद्दाका प्रतिवादीहरूबिच संविधानप्रतिकुल असमान व्यवहार हुने ।**

(प्रकरण नं.८)

- **धरौट जमानत दिन सक्ने अवस्था नरही कैदमा बसी प्रतिवादीको पुनरावेदन दर्ता भएको र सो मितिले ६ महिनाभित्र मुद्दा फैसला हुन नसकी सो अवधि व्यतीत भएको देखिन आएबाट मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७ को उपदफा (६) मा प्रयुक्त "उपदफा (२) वा (४) बमोजिमको धरौट वा जमानत दिन नसकी कैदमा बसी पुनरावेदन दिने व्यक्तिको पुनरावेदनउपर त्यस्तो पुनरावेदन दर्ता भएको मितिले छ महिनाभित्र फैसला हुन नसकेमा सम्बन्धित पुनरावेदन सुन्ने अदालतले निजलाई त्यस्तो अवधिपछि कैदबाट छाडी तारिखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्ने छ" भन्ने कानूनी व्यवस्थाको परिपालना र अनुशरण बाध्यात्मक रहेको देखिने ।**

(प्रकरण नं.९)

- **भ्रष्टाचार मुद्दामा सुरू विशेष अदालतबाट कसुरदार ठहर भई लागेको सजायबापत फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७(२) बमोजिम धरौट वा जमानत दिन नसकी कैदमा बसी पुनरावेदन दिएको मितिले छ महिनाभित्र फैसला हुन नसकेका**

प्रतिवादीका हकमा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७(६) बमोजिम तारिखमा राख्नुपर्ने र भ्रष्टाचार मुद्दाको गाम्भीर्यसमेतलाई विचार गरी कैदमा रहेका प्रतिवादीलाई कारागारबाट झिकाई तोकिएको तारिखमा उपस्थित हुनुपर्ने, सामान्य अवस्थामा गुज्रेको तारिख थाम्न र सुनुवाइ स्थगन गर्न नपाउने, मुद्दा अन्तिम फैसला नहुँदासम्म अदालतको अनुमतिबेगर विदेश जान नपाउने गरी राहदानी रोक्का हुनेसमेतको कागज गराई कैदबाट छाडी तारिखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष तथा कारबाही गर्नुपर्ने।

(प्रकरण नं.१०)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ता श्री विजयराज पौडेल

प्रत्यर्थी / वादीका तर्फबाट :

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

- मुलुकी फौजदारी संहिता, २०७४
- मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४
- भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९
- विशेष अदालत ऐन, २०५९

आदेश

स.प्र.न्या.प्रकाशमान सिंह राउत : निवेदनसहितको मिसिल संलग्न कागजात एवं सुरू मिसिलसमेत अध्ययन गरी निवेदक प्रतिवादीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री विजयराज पौडेलले गर्नुभएको बहससमेत सुनियो। आज निर्णय सुनाउन तोकिएको प्रस्तुत निवेदनको विषयवस्तु तथा आदेश यसप्रकार छः-

यसमा प्रस्तुत निवेदन सुनुवाइको लागि यस अदालतको संयुक्त इजलासमा पेस हुँदा यस अदालतको बृहत् पूर्ण इजलासबाट ०८०-FN-१२१९ (०७८-RB-०४१४) को निवेदक/प्रतिवादी महेन्द्रप्रसाद मिश्र विपक्षी वादी नेपाल सरकार भएको बैंकिङ कसुर मुद्दामा उच्च अदालतबाट कैद तथा जरिवाना हुने गरी भएको फैसलाउपर धरौट वा जमानत दिन नसकी कैदमा बसी पुनरावेदन गरेका प्रतिवादीको पुनरावेदन परेको मितिले छ महिनाभित्र फैसला हुन नसकेको कारण मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७(६) बमोजिम कैदबाट मुक्त गरी तारिखमा राखी पुर्पक्ष गराउनु भन्ने मिति २०८१।५।२० मा आदेश भएकोमा भ्रष्टाचार मुद्दामा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५४ मा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस ऐनअन्तर्गतको कसुरमा अदालतबाट कैद सजाय पाएको व्यक्तिले कैदमै बस्नुपर्ने छ भन्ने व्यवस्था रहेको र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ३(१) मा रहेको कानूनी व्यवस्थासमेतको आधारमा प्रस्तुत मुद्दामा उक्त दफा १३७(६) को सुविधा दिन मिल्ने नमिल्ने के हो भन्ने सम्बन्धमा जटिल कानूनी प्रश्न उत्पन्न भएको र बृहत् पूर्ण इजलासबाट भएको उक्त मिति २०८१।५।२० को आदेशमा उक्त जटिल कानूनी प्रश्नको निरूपण नभएको भनी पूर्ण इजलासमा पेस गर्ने गरी मिति २०८१।६।१५ मा आदेश भई तीन जना न्यायाधीशको पूर्ण इजलासमा पेस हुँदा प्रस्तुत विषयसँग सम्बद्ध ०८०-FN-१२१९ (०७८-RB-०४१४) को निवेदनमा मिति २०८१।५।२० मा पाँच सदस्यीय बृहत् पूर्ण इजलासबाट आदेश भएको हुँदा प्रस्तुत निवेदनमा समेत समान स्तरको इजलासबाट आदेश हुनुपर्ने हुँदा बृहत् पूर्ण इजलाससमक्ष पेस गर्न मिति २०८१।७।२९ मा आदेश भई यस बृहत् पूर्ण इजलासमा पेस हुन आएको देखियो।

यी निवेदक प्रतिवादी शिवराज उपाध्यायसमेत उपर विशेष अदालतमा दायर भएको ०७९-CR-

००४७ को भ्रष्टाचार मुद्दामा यी निवेदक/प्रतिवादीसँग मुद्दा पुर्पक्षको लागि धरौट रू.२,००,००।- (दुई लाख) माग भई सोबापत नगद दाखिला गरी पुर्पक्षको लागि तारिखमा रहेकोमा मिति २०८०।३।२१ मा फैसला हुँदा ३(तीन) महिना कैद र रू.७०,५९,५३१।- (सत्तरी लाख उनान्साठी हजार पाँच सय एकतिस रूपैयाँ) जरिवाना हुने ठहरेउपर सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन गर्न धरौट जमानत राख्न नसकी थुनामा रही मिति २०८०।९।२२ मा कारागार कार्यालयमार्फत पुनरावेदन गरेकोमा पुनरावेदन गरेको मितिले छ महिनाभित्र मुद्दा फैसला नभएकाले मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७(६) बमोजिम थुनाबाट छाडी तारिखमा राखी मुद्दाको कारबाही गरिपाउँ भन्ने निवेदन रहेछ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७ मा पुनरावेदन दिँदा कैदमा बस्नुपर्ने भन्ने शीर्षकअन्तर्गत उपदफा (१) मा "देहायको कुनै व्यक्तिले पुनरावेदन दिँदा कैदमा बसेर दिनुपर्ने छ भन्ने उल्लेख भई देहाय खण्ड (क) देखि (ङ) सम्म जन्मकैदको सजाय भएको व्यक्ति, दस वर्षभन्दा बढी कैद सजाय भएको व्यक्ति, अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतको कसुरमा कसुरदार ठहरी तीन वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय पाएको व्यक्ति, पुर्पक्षको लागि थुनामा बसेकोमा कसुरदार ठहरी कैद सजाय पाएको व्यक्ति र कैद सजाय पाएको र नेपालभित्र स्थायी बसोबास नभएको व्यक्तिले कैदमा बसेर पुनरावेदन दिनुपर्ने" भन्ने व्यवस्था रहेको छ । सोही दफाको उपदफा (२) मा "उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि पचहत्तर वर्षमाथिको व्यक्ति वा निको नहुने वा अत्यन्त कडा रोग लागी थुनामा बस्न नसक्ने भनी नेपाल सरकारले गठन गरेको मेडिकल बोर्डबाट सिफारिस भएको व्यक्ति वा अदालतबाट पुर्पक्षको लागि थुनामा राख्नु नपर्ने आदेश भई थुनामा नबसेको अवस्थामा दस वर्षसम्म कैद सजाय भएको कसुरदारले थुनामा नबसी पुनरावेदन दिने अनुमतिका लागि कारण खुलाई निवेदन गरेमा र त्यस्तो कारण मनासिब देखिएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले निजसँग धरौट वा जमानत लिई पुनरावेदन गर्ने अनुमति दिन सक्ने छ" भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ । उपदफा (४) मा "उपदफा (१) र (२) मा लेखिएको व्यक्तिबाहेक अन्य व्यक्तिले फैसलाबमोजिम आफूलाई भएको सजायबापत फैसला गर्ने वा पुनरावेदन सुन्ने अदालतमा धरौट वा जमानत दिई पुनरावेदन गर्न सक्ने छ" भन्ने व्यवस्था रहेको पाइयो। उक्त दफा १३७ को उपदफा (६) मा "उपदफा (२) वा (४) बमोजिमको धरौट वा जमानत दिन नसकी कैदमा बसी पुनरावेदन दिने व्यक्तिको पुनरावेदनउपर त्यस्तो पुनरावेदन दर्ता भएको मितिले छ महिनाभित्र फैसला हुन नसकेमा सम्बन्धित पुनरावेदन सुन्ने अदालतले निजलाई त्यस्तो अवधिपछि कैदबाट छाडी तारिखमा राखी पुर्पक्ष गर्नुपर्ने छ" भन्ने व्यवस्था रहेको देखियो।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ३(१) मा कुनै कसुरको अनुसन्धान, अभियोजन, मुद्दा हेर्ने अधिकारक्षेत्र, सुनुवाइ, फैसला कार्यान्वयन वा अन्य कुनै कारबाहीका सम्बन्धमा छुट्टै ऐनमा व्यवस्था गरिएको रहेछ भने त्यस्तो विषयमा यस संहिताको व्यवस्थाले असर पार्ने छैन भन्ने उल्लेख भएको र भ्रष्टाचार मुद्दामा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५४ मा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस ऐनअन्तर्गतको कसुरमा अदालतबाट कैद सजाय पाएको व्यक्तिले कैदमै बस्नुपर्ने छ भन्ने उल्लेख भएको सन्दर्भमा भ्रष्टाचार मुद्दामा पुर्पक्षका लागि धरौट जमानत दिई तारिखमा रहेकोमा सुरू अदालतबाट कसुरदार ठहर भई कैद सजाय पाएका प्रतिवादीले पुनरावेदन गर्दा कैदमा नै बसी पुनरावेदन गर्नुपर्ने हो वा धरौट वा जमानत दिन सक्ने वा पाउने हो होइन ? धरौट वा जमानत दिन पाउनेमा सो बुझाउन नसकी कैदमा बसी पुनरावेदन

दिने व्यक्तिको पुनरावेदन दर्ता भएको मितिले छ महिनाभित्र फैसला हुन नसकेमा सम्बन्धित पुनरावेदन सुन्ने अदालतले निजलाई सो अवधिपछि कैदबाट छाडी तारिखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्न मिल्ने नमिल्ने के हो ? सो सम्बन्धमा निरूपण गर्नुपर्ने देखियो ।

२. निरूपण गर्नुपर्ने उपर्युक्त प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्ने सिलसिलामा विशेष अदालत ऐन, २०५९, भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ तथा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ का सम्बद्ध कानूनी प्रबन्धहरूलाई एकसाथ हेर्नुपर्ने देखियो । विशेष अदालत ऐन, २०५९ को दफा ७ को खण्ड (ग), (घ) र (ङ) मा तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट पर्याप्त र मनासिब आधार भएमा अभियुक्तलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने, थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्नुपर्ने नदेखिएमा धरौट वा जमानत लिने वा सो पनि नलिई तारिखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने विशेष अदालतलाई अधिकार प्रदान गरिएको देखिन्छ । भ्रष्टाचार मुद्दामा विशेष अदालतले प्रतिवादीलाई कसुरदार ठहऱ्याई फैसला गरेउपर यस अदालतमा पुनरावेदन गर्दा कैदमा बसी वा धरौट जमानत दिई पुनरावेदन गर्न सक्ने नसक्ने सम्बन्धमा विशेष अदालत ऐन, २०५९ वा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ मा कुनै कार्यविधिगत व्यवस्था गरेको देखिँदैन ।

३. विशेष अदालत ऐन, २०५९ को दफा १२ मा मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्दा यस ऐनमा लेखिएजतिमा यसै ऐनबमोजिम र सोबाहेकका अन्य कुरामा प्रचलित कानूनबमोजिम अधिकार र कार्यविधि प्रयोग गर्न सक्ने प्रबन्ध गरेको र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ३(२) मा छुट्टै ऐनमा व्यवस्था नभएको कार्यविधिको विषयमा यस संहिताको व्यवस्था लागु हुने व्यवस्था रहेको सन्दर्भमा विशेष अदालत ऐन, २०५९ वा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ मा विशेष अदालतले गरेको फैसलाउपर पुनरावेदन गर्दा कैदमा बसी वा धरौट जमानत दिई गर्न सकिने सम्बन्धमा कार्यविधि नतोकिएकोमा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ मा भएका कार्यविधिगत व्यवस्थाको नै अनुशरण गर्नुपर्ने देखियो ।

४. विशेष अदालत ऐन, २०५९ को दफा ७ मा उल्लेख भएबमोजिम थुनामा राखी पुर्पक्ष गर्नुपर्ने नदेखिएका अभियुक्तलाई थुनछेक प्रयोजनार्थ धरौट वा तारिखमा राखी पुर्पक्ष गर्न सकिने भएकाले मुद्दाको पुर्पक्षमा धरौट वा जमानत दिई तारिखमा रहेका अभियुक्तका हकमा फैसला हुँदा दस वर्षभन्दा कम कैदको सजाय भएको अवस्थामा त्यस्तो कसुरदारले कैदमा नबसी पुनरावेदन दिनका लागि अनुमति माग गरेमा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७(२) बमोजिम पुनरावेदन सुन्ने अदालतले निजसँग धरौट वा जमानत लिई पुनरावेदन गर्न अनुमति दिन सक्ने देखिन्छ । यस्ता अवस्थाका भ्रष्टाचार मुद्दामा धरौट वा जमानत लिई पुनरावेदन गर्न अनुमति प्रदान गर्न नमिल्ने गरी सम्बन्धित यी कानूनहरूमा सर्त बन्देज किटान गरिएको देखिँदैन । तत्कालीन मुलुकी ऐनको अदालती बन्दोबस्तको १९४ नं. को देहाय ५ मा तीन वर्षभन्दा बढी कैदको सजाय पाएको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०१७ अन्तर्गतका मुद्दालगायतका केही मुद्दाहरूमा पुनरावेदन सुन्ने अड्डाले धरौटी वा जमानीमा छाड्न इन्कार गर्न सक्ने छ भन्ने व्यवस्था गरी पुनरावेदन गर्दा धरौट वा जमानत लिन इन्कार गर्न सक्ने मुद्दाहरूको सूची रहेको थियो । तर हालको मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७(२) ले त्यस्ता मुद्दाको सूचीकरण नगरी पुर्पक्षका लागि थुनामा नबसेको अवस्थाका दस वर्षसम्म कैद सजाय भएका कसुरदारले थुनामा नबसी पुनरावेदन दिने अनुमतिका लागि दिएको निवेदनमा खुलाएको कारण मनासिब नदेखिएमा मात्र धरौट वा जमानत इन्कार गर्न सक्ने भन्ने देखिन आउँछ । त्यसैले भ्रष्टाचार मुद्दामा थुनछेक आदेशले धरौट माग भई धरौट वा जमानत दिई तारिखमा रही मुद्दाको पुर्पक्ष गरिआएका प्रतिवादीलाई कसुरदार ठहरी फैसला भएको अवस्थामा भएको

सजायबापत उक्त संहिताको दफा १३७(२) बमोजिम दिएको निवेदनमा खुलाएको कारण मनासिब देखिएमा धरौट जमानत लिई पुनरावेदन दर्ता गर्न अनुमति दिन सक्ने नै देखियो। यसरी अनुमति प्राप्त भई पुनरावेदन दर्ता गरी तारिखमा राखी पुर्पक्ष हुने गरेको अभ्यास हामीकहाँ रही आएको छ।

५. जहाँसम्म भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५४ मा रहेको प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस ऐनअन्तर्गतको कसुरमा अदालतबाट कैद सजाय पाएको व्यक्तिले कैदमै बस्नुपर्ने छ भन्ने व्यवस्थाको अर्थ गर्दा मुद्दा अन्तिम नहुँदै अर्थात् पुनरावेदन गर्दा पनि कैदमै बसेर गर्नुपर्ने भन्ने हो भने मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७(२) समेतका व्यवस्था निष्क्रिय हुन पुग्दछन्। एउटा कानूनको प्रयोगले अर्को कानूनी व्यवस्थालाई निस्क्रिय वा निष्प्रयोजन बनाउने गरी व्याख्या गर्न मिल्दैन। उक्त संहिताको दफा १५३ मा रहेको कानूनी व्यवस्था समेतको परिप्रेक्ष्यमा हेर्दा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५४ मा रहेको व्यवस्था पुनरावेदन गर्ने प्रयोजनार्थ नभई मुद्दा अन्तिम फैसला भएपछि लागु हुने व्यवस्था रहेको मान्नुपर्ने देखियो। अर्थात्, मुद्दाको फैसला अन्तिम भइसकेपछि भ्रष्टाचार मुद्दामा ठहरेको कैदको सजाय कैदमा नै बसी कार्यान्वयन गरिनुपर्छ भन्ने नै हो।

६. भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५४ को यस ऐनअन्तर्गतको कसुरमा अदालतबाट कैद सजाय पाएको व्यक्तिले कैदमै बस्नुपर्ने छ भन्ने मुद्दाको अन्तिम फैसला भइसकेपछि आकर्षित हुने कानूनी प्रावधानसँग सामीप्यता राख्ने कानूनी व्यवस्थाहरू हेर्दा, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १५५अनुसार भ्रष्टाचार मुद्दामा अन्तिम फैसलाले भएको कैद सजायबापतमा रकम तिरी कैदबाट मुक्त हुन पाउने अवस्था रहँदैन। त्यस्तै उक्त संहिताको दफा १५९ (४) बमोजिम भ्रष्टाचार मुद्दाका कसुरदारलाई भएको सजाय माफी, मुलतबी, परिवर्तन वा कम गर्ने कारबाही गर्न सकिँदैन। फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४ को दफा २४(३) ले भ्रष्टाचार मुद्दाको कसुरदारलाई भएको कैद सजाय निलम्बन गर्न सकिँदैन। सोही ऐनको दफा २९(१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशबमोजिम भ्रष्टाचारमा सजाय पाएको कसुरदारलाई प्यारोलमा राख्न सकिने हुँदैन। त्यस्तै सोही ऐनको दफा ३७ मा कैदमा रहँदा चालचलनमा सुधार आएमा र पचास प्रतिशत कैद भुक्तान गरेमा कारागारले लगत कट्टा गर्न सक्नेमा भ्रष्टाचारमा सजाय पाएको कसुरदारलाई बाहेक गरिएको छ। तर मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७ (२) वा (४) को सुविधा प्राप्त गर्न भ्रष्टाचार मुद्दामा सुरू अदालतबाट कैद सजाय भएका कसुरदारलाई बाहेक गरेको देखिँदैन, न त दफा १३७(६) मा नै बाहेक गरेको वा बन्देज लगाएको देखिन्छ।

७. पुनरावेदन गर्ने कानूनी हकको प्रयोग गर्दा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७(२) ले धरौट जमानत स्वीकार गर्ने नगर्ने कुरा अदालतको स्वविवेकको विषय बनाएको देखिन्छ। तर माग गरिएको धरौट वा जमानत दिन नसकी कैदमा बसी पुनरावेदन गरेकोमा सो मितिले छ महिनाभित्र फैसला हुन नसकेमा तारिखमा रही मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने पक्षको अधिकारको सिर्जना हुन पुग्दछ। मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७ (२),(४) र (६) ले उल्लिखित कुरालाई स्पष्ट गरेको छ। जहाँ कानून स्पष्ट छ, त्यहाँ थप व्याख्या गर्न जरूरी हुँदैन। उक्त संहिताको दफा १३७(६) मा प्रयुक्त "...तारिखमा राखी पुर्पक्ष गर्नुपर्ने छ" भन्ने बाध्यात्मक कानूनी व्यवस्थालाई अदालतको स्वविवेकमा रहने अर्थ गर्दा मनोगत वा बलपूर्वक व्याख्या गरेको हुन पुगी अन्ततः उक्त कानूनको संशोधन हुन पुग्दछ, जुन अदालतले गर्ने विषय होइन।

८. यस अदालतको बृहत् पूर्ण इजलासबाट ०८०-FN-१२१९(०७८-RB-०४१४) को निवेदक महेन्द्रप्रसाद मिश्र विपक्षी नेपाल सरकार भएको बैंकिङ कसुर मुद्दामा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७(६) को निवेदन माग रहेकोमा - धरौट वा जमानत दिन नसकी कैदमा बस्नुपरेका व्यक्तिहरूको पुनरावेदन छ महिनाभित्र फैसला गर्नुपर्ने जिम्मेवारी पुनरावेदन तहको अदालतलाई सुम्पेको देखिन्छ। यदि छ महिनाभित्र फैसला गर्न सकिँदैन भने अदालत आफूले निर्वाह गर्नुपर्ने कर्तव्य र दायित्व पूरा गर्न नसकेको कारणले व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको हकमा आघात पुग्नु हुँदैन भन्ने मान्यता यो दफा १३७(६) ले राखेको पाइन्छ।... उक्त संहिताको दफा १६२ को उपदफा (१) र (४) मा जरिवानाको रकम तत्काल बुझाउनुपर्ने भनी उल्लेख भएको व्यवस्थालाई आधार मानी धरौट वा जमानत दिन नसकी कैदमा बसी पुनरावेदन गर्ने पुनरावेदकका हकमा निजको पुनरावेदन छ महिनाभित्र फैसला हुन नसकेको अवस्थामा सोही संहिताको दफा १३७(६) मा भएको व्यवस्थाबमोजिम कैदबाट छाडी तारिखमा राखी पुर्पक्ष गर्न सकिँदैन भन्न मिल्ने देखिएन। भनी मिति २०८१।५।२० मा आदेश भएको देखिन्छ। त्यसैले आफूलाई भएको सजायबापत धरौट तिर्न वा जमानत दिन नसकी कैदमा बसी पुनरावेदन गरेका भ्रष्टाचार मुद्दाका प्रतिवादीको समेत पुनरावेदन परेको छ महिनाभित्र मुद्दा किनारा हुन नसकेमा उक्त दफा १३७(६) को व्यवस्था लागु हुन नसक्ने भन्न कानूनतः मिल्ने भएन। भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५४ र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ३ (१) को कानूनी व्यवस्थालाई आधार मानी ऐ. संहिताको दफा १३७(६) को व्यवस्थाबमोजिमको सुविधा दिन नमिल्ने व्याख्या गरियो भने भ्रष्टाचार मुद्दामा दफा १३७ को उपदफा (२) र (४) बमोजिमको धरौटी पुनरावेदनसमेत नलाग्ने गरी व्याख्या गर्नुपर्ने हुन जान्छ, जुन व्याख्या न त तर्कसङ्गत हुन्छ न त विधायिकी मनसायअनुकूल नै हुन्छ। कानूनले कुनै कुरामा रोक लगाउँदैन वा निषेध गर्दैन भने अदालतले व्याख्यामार्फत वा विभिन्न अप्रासाङ्गिक कानूनको सहारा लिई त्यस्तो निषेध नगरिएको कुरामा रोक लगाउने, त्यस्तो कानूनी व्यवहारलाई खुम्च्याउने (Minimize) वा प्रयोगहीन तुल्याउने कार्य न्यायिक मान्यताअनुकूल हुँदैन। अतः भ्रष्टाचार मुद्दाका प्रतिवादीले पुनरावेदन गर्दा मुलुकी फौजदारी संहिता, २०७४ को दफा १३७(२), (४) बमोजिम धरौटी दिन नसकी थुनामा रहेका प्रतिवादीलाई भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५४ र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ३(१) को कानूनी व्यवस्थाका आधारमा दफा १३७(६) को सुविधा नदिने तर सोही मुद्दामा धरौटी दिन सक्ने प्रतिवादीलाई ऐ. संहिताको दफा १३७(२), (४) बमोजिम धरौटी तारिखमा राखी पुनरावेदन गर्ने सुविधा दिँदा समान मुद्दाका प्रतिवादीहरूबिच संविधानप्रतिकुल असमान व्यवहार हुन पुग्दछ।

९. प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी शिवराज उपाध्यायका हकमा विशेष अदालतमा थुनछेकको आदेशले रू.२,००,०००।- (दुई लाख रूपैयाँ) धरौट माग भई प्रतिवादीबाट सोबापत नगद दाखिला गरी तारिखमा रही मुद्दाको पुर्पक्ष भएको भन्ने मिसिलबाट देखिएको छ। उक्त अदालतबाट मिति २०८०।३।२१ मा भएको फैसलाले यी प्रतिवादीलाई ३(तीन) महिना कैद र रू.७०,५९,५३१।- (सत्तरी लाख उनान्साठी हजार पाँच सय एकतिस रूपैयाँ) जरिवाना भएकोमा माथि प्रकरणहरूमा विवेचना गरिएका कानूनी व्यवस्था एवं प्रतिपादित सिद्धान्तबाट फैसलाबमोजिम लागेको कैद र जरिवानाबापत निजले मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७(२) बमोजिम पुनरावेदन गर्दा धरौट जमानत दिए लिई तारिखमा राखी पुनरावेदनको कारबाही हुन सक्नेमा सो दिन नसकी कैदमा बसी कारागारमार्फत यस

अदालतमा मिति २०८०।९।२२ मा पुनरावेदन गरी हाल विचाराधीन अवस्थामा रहेको देखिन्छ । त्यसरी धरौट जमानत दिन सक्ने अवस्था नरही कैदमा बसी प्रतिवादीको पुनरावेदन दर्ता भएको र सो मितिले छ महिनाभित्र मुद्दा फैसला हुन नसकी सो अवधि व्यतीत भएको देखिन आएबाट उक्त दफा १३७ को उपदफा (६) मा प्रयुक्त "उपदफा (२) वा (४) बमोजिमको धरौट वा जमानत दिन नसकी कैदमा बसी पुनरावेदन दिने व्यक्तिको पुनरावेदनउपर त्यस्तो पुनरावेदन दर्ता भएको मितिले छ महिनाभित्र फैसला हुन नसकेमा सम्बन्धित पुनरावेदन सुन्ने अदालतले निजलाई त्यस्तो अवधिपछि कैदबाट छाडी तारिखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नुपर्ने छ" भन्ने कानूनी व्यवस्थाको परिपालना र अनुशरण बाध्यात्मक रहेको देखिन आयो ।

१०. तसर्थ, यस्तै प्रकृतिको ०८०-FN-१२१९ (०७८-RB-०४१४) को निवेदनमा यस अदालतको बृहत् पूर्ण इजलासबाट व्यक्त रायसँग असहमत हुनुपर्ने कुनै कानूनी आधार कारण नदेखिएको र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५४ को व्यवस्था मुद्दा अन्तिम फैसला भएपछि मात्र कार्यान्वयनको क्रममा आकृष्ट हुने देखिएको एवं मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ३(१) अनुसार विशेष ऐनमा पुनरावेदन दर्ता, कारबाही, किनाराको कार्यविधि नतोकिएको अवस्था भई सोही संहिताको दफा ३(२) ले सामान्य कार्यविधि अवलम्बन गर्नुपर्ने भएबाट भ्रष्टाचार मुद्दामा सुरू विशेष अदालतबाट कसुरदार ठहर भई लागेको सजायबापत फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७(२) बमोजिम धरौट वा जमानत दिन नसकी कैदमा बसी पुनरावेदन दिएको मितिले छ महिनाभित्र फैसला हुन नसकेका प्रतिवादीका हकमा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १३७(६) बमोजिम तारिखमा राख्नुपर्ने भएको र प्रस्तुत भ्रष्टाचार मुद्दाको गाम्भीर्यसमेतलाई विचार गरी कारागार कार्यालय, डिल्लीबजारमा कैदमा रहेका प्रतिवादी शिवराज उपाध्यायलाई कारागारबाट झिकाई तोकिएको तारिखमा उपस्थित हुनुपर्ने, सामान्य अवस्थामा गुज्रेको तारिख थाम्न र सुनुवाइ स्थगन गर्न नपाउने, मुद्दा अन्तिम फैसला नहुँदासम्म अदालतको अनुमतिबेगर विदेश जान नपाउने गरी राहदानी रोक्का हुनेसमेतको कागज गराई कैदबाट छाडी तारिखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष तथा कारबाही गर्नू ।

न्या. विनोद शर्मा
न्या. अब्दुल अजीज मुसलमान
न्या. सुनिलकुमार पोखरेल
न्या. नृपध्वज निरौला

इजलास अधिकृत :
इति संवत् २०८१ साल पौष २६ गते रोज ६ शुभम् ।

निर्णय नं. ११३५५

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
सम्माननीय का.मु.प्रधान न्यायाधीश श्री हरिकृष्ण कार्की
माननीय न्यायाधीश श्री ईश्वरप्रसाद खतिवडा
माननीय न्यायाधीश डा. श्री मनोजकुमार शर्मा
फैसला मिति : २०७९।११।१८

मुद्दाः जग्गा खिचोला मेटाई दर्ता बदर गरी, दर्ता गरी, हक कायम गरी चलन चलाइपाऊँ।

०७९-DF-०००२

पुनरावेदक / वादी : कास्की जिल्ला, पोखरा उपमहानगरपालिका वडा नं. ११ बस्ने टुमनाथ बास्तोला

विरूद्ध

प्रत्यर्थी / प्रतिवादी : कास्की जिल्ला, पोखरा उपमहानगरपालिका वडा नं. ११ बस्ने शालिकराज आचार्यसमेत

०७९-DF-०००३

पुनरावेदक / प्रतिवादी : कास्की जिल्ला, पोखरा उपमहानगरपालिका वडा नं. ११ स्थित नेपाली सेना फुलबारी ब्यारेक श्री देवीदत्त गणको हाल ऐ.ऐ. स्थित नेपाली सेना फुलबारी ब्यारेक नयाँ गोरखगणको तर्फबाट अधिकारप्राप्त गणपति प्रमुख सेनानी प्रयागराज भण्डारी

विरूद्ध

प्रत्यर्थी / वादी : कास्की जिल्ला, पोखरा उपमहानगरपालिका वडा नं. ११ बस्ने टुमनाथ बास्तोला

- **कुनै सम्पत्ति व्यक्तिगत कायम हुन सो सम्पत्तिको साबिक स्रोत स्पष्टसँग खुल्नुपर्ने। सो सम्पत्ति क्रेताले कानूनबमोजिम प्राप्त गरेको हुनुपर्ने । प्राप्त गरेको सो सम्पत्तिमा धनीको निरन्तर रूपमा भोग रहेको हुनुपर्ने। तर यदि उक्त सम्पत्तिको स्रोत नै स्पष्ट छैन, सो सम्पत्तिमा धनीको कुनै किसिमको भोग पनि छैन र लामो समयदेखि सो सम्पत्ति सार्वजनिक उपभोगमा कायम रहिरहेको स्थिति छ भने सो सम्पत्ति व्यक्तिगत सम्पत्ति नभई सार्वजनिक प्रकृतिको सरकारी सम्पत्ति नै भएको मान्नुपर्ने ।**
- **नापीका समयमा पर्ती जनिएकोमा उक्त पर्ती जनिएका उपर कुनै उजुर गरी आफ्नो भन्ने प्रमाण पेस गरी आफ्नो नाउँमा दर्ता कायम गर्न नसकेको विवादित जग्गा लामो अवधिसम्म अटुटरूपमा भोग गर्नेका नाममा दर्ता हुन आएको र उक्त दर्ता कानूनसङ्गत नै देखिने ।**

(प्रकरण नं.९)

वादीका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा पौडेल, श्री ईश्वरीप्रसाद भट्टराई र श्री विश्वप्रकाश सिग्देल तथा विद्वान् अधिवक्ता श्री विष्णुप्रसाद अधिकारी

प्रतिवादीका तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री हरिप्रसाद रेग्मी तथा विद्वान् अधिवक्ताहरू प्रा.डा. श्री अमित प्याकुरेल, श्री राजकुमार रंजित, श्री दिपक बास्तोला

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प.२०७६, अङ्क ५, नि.नं.१०२७५

सम्बद्ध कानून :

- जग्गा (नाप जाँच) ऐन, २०१९
- मालपोत ऐन, २०३४

सुरू तहमा फैसला गर्नेः-

माननीय न्यायाधीश श्री भोलानाथ चौलागाई
कास्की जिल्ला अदालत

पुनरावेदन तहमा फैसला गर्नेः-

माननीय न्यायाधीश श्री नारायणप्रसाद दाहाल
माननीय न्यायाधीश श्री शिवराज अधिकारी
पुनरावेदन अदालत पोखरा

यस अदालतमा फैसला गर्नेः-

माननीय न्यायाधीश श्री तेजबहादुर के.सी.
माननीय न्यायाधीश डा. श्री कुमार चुडाल

फैसला

न्या.डा.मनोजकुमार शर्मा : तत्काल प्रचलित न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ९(१) तथा हालको न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ९(१) बमोजिम दायर हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा यस अदालतको संयुक्त इजलासका माननीय न्यायाधीशहरूका बिचमा रायमा मतैक्य हुन नसकी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम २३(२) को देहाय (क) बमोजिम यस इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवम् ठहर यसप्रकार रहेको छः-

<u>तथ्यगत बेहोरा</u>

संवत् १९९१ सालको जाँचमा मोठ नं. ३५२ द.नं. ३९ उपल्लो पाटन भन्ने विज ॥४ लागी पिता नित्यानन्दका नाउँमा दर्ता भई शेषपछि हक हुन आएको जग्गा सम्बन्धमा विश्वनाथ आचार्यसमेतले दिएको जग्गा खिचोला मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०४०।०२।०८ मा अन्तिम फैसला भई मेरा पिताका नाउँमा दर्ता जग्गा न.नं. ३९ र ४० मा देखिएको भोग गरी आएको छ । सर्भेबाट कि.नं. ४७० र ५३८ मा कायम जग्गा झगडा जनाएको हो । जग्गा दर्तामा निवेदन पर्दा मालपोत कार्यालयबाट मिति २०४६।१०।२५ मा निर्णय भएकोमा सोउपर पुनरावेदन गरी निर्णय बदर भई पुनः निर्णय गर्न मालपोत कार्यालयमा पठाउने गरी मिति २०४९।०४।२६ मा पुनरावेदन अदालत पोखराबाट फैसला भएको थियो । लामो समयसम्म सो सम्बन्धमा कुनै निर्णय नगरेकाले परमादेशको आदेश जारी गरिपाउन निवेदन दिएकोमा मिति २०५४।०४।२७ मा आदेशसमेत जारी भएको छ । यस्तैमा २०६० को नयाँ नापीमा मेरो जग्गा विभिन्न कि.नं., क्षेत्रफल र सिट नं. कायम भई नापनक्सा भएको जग्गा दर्ताको सूचनाका म्यादभित्रै जग्गा दर्ता गरिपाउँ भनी ५ नं. नापी टोलीमा निवेदन दिएको, विपक्षीहरूको समेत यसै सम्बन्धमा निवेदन परेपछि ८ नं. नापी गोश्वाराबाट हाल नापीको कि.नं. ७६ विपक्षीहरूलाई दर्ता गरिदिने मेरो निवेदनको साबिक सर्भे कि.नं. ५३८ अदालतबाट भई आएको नक्साको न.नं. ३९, ४० को जग्गा कित्ताफोड भई कायमी कि.नं. ३३४६, ३३४७, ३३४८ हालको सर्भे कि.नं. २८ र २९ मा नापनक्सा भई शाही नेपाली सेनाको नाउँमा रही मणिपाल कलेज अफ मेडिकल साइन्सेज र मणिपाल अस्पतालको भोगमा रहेको देखिँदा साबिकबमोजिम दर्ता स्रेस्ता कायम गरिदिने भन्ने मिति २०६२।०३।१० मा ८ नं. नापी गोश्वाराबाट निर्णय भएको छ । उक्त निर्णय कानूनविपरीतको हुँदा बदर गरी कि.नं. ४७० को उत्तरतर्फ आधा र कि.नं. ५३८ को पूरै जग्गा मेरा नाउँमा दर्ता गरी हक कायम गरी चलन चलाइपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको टुमनाथ बास्तोलाको फिराद दाबी ।

विपक्षीले दाबी लिएको न.नं. ३९, ४० को जग्गा कि.नं. ४७० मा पर्ने नभई कि.नं. ५३८ मा पर्ने हो । कि.नं. ४७० को जग्गालाई नं.नं. ३७ र ३८ समेतमा देखाइएको कुरा नापी शाखाबाट भई आएको रेखाङ्कनसमेतबाट पुष्टि हुन्छ । १९९१ सालको जाँचको मोठ नं. ३४६ विजमाना ॥४ जग्गा गुरूप्रसादका नाउँमा दर्ता भई अपुतालीबाट हाम्रो हक हुन आएको हो । सो जग्गा सम्बन्धमा विपक्षीसमेतसँग जग्गा खिचोला

मुद्दा परी उक्त दर्ता जग्गा अदालतको नक्साको न.नं. ३७, ३८ कायम भई मिति २०४०।०२।०८ को सर्वोच्च अदालतको फैसलाले हाम्रो हक ठहर भएको र कास्की जिल्ला अदालतबाट मिति २०४३।०५।०२ मा चलन पुर्जी पाएको हो। २०३१ सालको सर्भे हुँदा पूर्व नै सो जग्गामा तेरो मेरो विवाद परी सर्भे नापी हुँदाका बखत अदालतमा मुद्दा चालु रहेको कारण नापीमा झगडा जनिई पछि अदालतको अन्तिम फैसलाले हाम्रो हक ठहरी तेरो मेरो विवाद टुङ्गो लागिसकेको अवस्था फैसलाबमोजिम दर्ता स्रेस्ताको मागदाबीमा कारबाही चल्दैका अवस्थामा नयाँ नापी आई उक्त फैसलासहितको मिसिलसमेतका आधारमा नापी गोश्वाराबाट अदालतको फैसला कार्यान्वयन भई दर्ता स्रेस्ता पुर्जा दिएको हो। विपक्षीले मिति २०६२।०३।१० को नापी गोश्वाराको निर्णयउपर पुनरावेदन गर्न सकेको समेत नहुँदा अन्तिम फैसलाले हाम्रा हक ठहरी चलन पुर्जी पाउँदा फैसला कार्यान्वयन भई दर्ता स्रेस्ता पुर्जा पाएको कि.नं. १०९ को जग्गाको दर्ता बदरतर्फ दाबी लिन नसकी हामीले साबिक सर्भे नापीको कि.नं. ४७० मध्ये उत्तरतर्फको हालको नापीको कि.नं. ७६ मध्येतर्फबाट कित्ताफोड गरी कायम कि.नं. १०९ को क्षेत्रफल ८, २१४.८० वर्गमिटर जग्गाको जग्गाधनी प्रमाण पुर्जा पाइसकेपछि यी विपक्षीले साबिक कित्ताको हवाला दिँदै झुठ्ठा फिराद दाबीबाट अलग फुर्सद दिलाई उक्त जग्गाको हाम्रो हक यथावत् कायम राखी न्याय इन्साफ पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको शालिकराम, यज्ञकुमारी र खिमकुमारी आचार्यसमेत जना ३ (तीन) को संयुक्त प्रतिउत्तरपत्र।

पोखरा-११ स्थित पूर्व काशीराम जैसीको बारी छेउ, पश्चिम सेती गण्डकी, उत्तर छेपारे गौंडा, दक्षिण टेकबहादुर, वुद्धिलालसमेतको पर्खालभित्रको कसैको दर्ता भोग तिरोभित्रको नभई पट बाँझो चौर जग्गा अघि मिलीसियाका पालादेखि तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले लङ रेञ्ज बनाई आएकोमा शाही नेपाली सेनाको नाउँमा दर्ताका लागि मालपोत कार्यालय, कास्कीमा निवेदन परी उक्त पोखरा-११ को कि.नं. ५३८ कित्ताफोड भई कायमी कि.नं. ३३४६, ३३४७, ३३४८ समेतका जग्गा मिति २०४६।१०।२५ मा दर्ता भएको हो । मिति २०३९।०९।२० को मन्त्रिपरिषद्को निर्णयले मणिपाल एजुकेसन एण्ड मेडिकल गृह (नेपाल) लि. र श्री प्रबन्ध रथी विभाग (स्थपती) शाही नेपाली जंगी अड्डाबिच ४९ वर्षको लागि मिति २०५२।०४।०३ मा सम्झौता भई सोही मुताबिक मणिपाल ग्रुपले संरचना तयार गरेको हो। यिनै प्रमाणसमेतका आधारमा ८ नं. नापी गोश्वारा कास्कीले मिति २०६२।०३।१० मा शाही नेपाली सेनाको नाउँमा उक्त जग्गाहरू दर्ता हुने निर्णयसमेत भएको हो। यसरी मिति २०४७।०४।२२ मै शाही नेपाली सेना (स्थपती) काठमाडौंको नाउँमा जग्गाधनी प्रमाण पुर्जा कायम भई नापी गोश्वाराबाट समेत दर्ता हुने ठहरिसकेको जग्गाको सम्बन्धमा शाही नेपाली सेना (स्थपती) ब्यारेक पोखरा भनी गलत कार्यालय उल्लेख गरी फिराद दिइएको कुरा झुठ्ठा हो । विपक्षी नै बनाउनु परे शाही नेपाली सेना (स्थपती) काठमाडौंलाई बनाउनु पर्दथ्यो । ५० औं वर्षसम्म भोग चलनमा नरहेको जग्गा खम्बिर एवं वस्तुनिष्ठ प्रमाण नदेखाई गोल मटोल हिसाबले मेरा नाउँमा हक कायम गरी चलन चलाइपाउँ भन्ने फिराद दाबी खारेज गरी ८ नं. नापी गोश्वाराले शाही नेपाली सेना (स्थपती) काठमाडौंका नाउँमा दर्ता गर्ने गरेको निर्णय सदर कायम राखी झुठ्ठा फिराद गर्ने वादीले राखेको कोर्ट फी जफत गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको नेपाली सेना फुलबारी ब्यारेक श्री देवीदत्त गणको प्रतिउत्तर जिकिर।

यी विपक्षीले दाबी लिएको न.नं. ३९ र ४० को जग्गा साबिक कित्ता नं. ४७० हालको कित्ता नं. ७६ मा पर्ने नभई कित्ता नं. ५३८ मा पर्ने कुरा मिति २०५२।०८।१३ को मालपोत कार्यालय कास्कीको रेखाङ्कन तथा मुचुल्काबाट प्रस्ट हुन्छ भने उक्त

साबिक कित्ता नं.५३८ को कित्ताफोड भई कायम कित्ता नं. ३३४६ र ३३४८ हालको कित्ता नं. २८, २९ मा परी मणिपाल कलेज अफ मेडिकल साइन्सेज पोखराले भोग गरी आएको कुरा ८ नं. नापी गोश्वाराको निर्णयसमेतले देखाउँछ । सर्वोच्च अदालतको मिति २०४०।०२।०८ को अन्तिम फैसलाले समेत हाम्रो ठहर भएको र सो फैसलापश्चात् तत्कालीन गण्डकी अञ्चल अदालतको मिति २०३१।०२।२४ को नक्सा मुचुल्काअनुसार न.नं. ३५, ३६ डाँसु पाध्या, न.नं. ३७, ३८ गुरूप्रसाद, न.नं. ३९, ४० नित्यानन्द दर्ताको कायम भएको कुरालाई दुवै थर वादी प्रतिवादीले स्वीकार गरी निवेदन पारी मालपोत कार्यालय ८ नं. नापी गोश्वारासमेतबाट निर्णय हुँदा उक्त साबिक कि.नं. ४७० हाल कि.नं. ७६ को जग्गामध्ये क्षेत्रफल ८, २१४.८० वर्गमिटरमा हाम्रो हक भोग ठहरिएकोमा चित्त बुझी सोबाहेक साबिक कि.नं. ४७० हाल कि.नं. ७६ को जग्गामध्ये १४ हात घर सोको उत्तर-पूर्वको २० हात जग्गा तथा सोको सिधा पश्चिमतर्फ क्षेत्रफल ३-२-२-० विपक्षीहरूको न.नं. ३७ मा घुसाई दर्ता दा.खा. गरेको सम्बन्धमा यसै मुद्दाका प्रतिवादी सालिकराम आचार्य, यज्ञकुमारी आचार्य र खिमकुमारी आचार्यलाई प्रतिवादी बनाई हदसम्म निर्णय दर्ता दा.खा. बदर जग्गा खिचोला जग्गा हक कायम दर्ता दा.खा. भन्ने मुद्दा दायर गरेका हौं । उक्त मुद्दासमेत प्रमाणमा लगाई प्रस्तुत मुद्दा वादीले कि.नं. ४७० मा आफ्नो जग्गा पर्छ भनी हामीउपर हक दाबी नै नपुग्ने विषयमा बिना ठोस आधार प्रमाण दायर झुठ्ठा फिराद दाबी खारेज गरी अलग फुर्सद दिलाई फिराद दायर गर्दा राखेको कोर्ट फी जफत गरी न्याय पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको सोमनाथ बास्तोला, हरिकला बास्तोला र होमनाथ बास्तोलाको संयुक्त प्रतिउत्तर जिकिर ।

सुरू जिल्ला अदालतको आदेशबमोजिम वादी प्रतिवादीहरूका साक्षीहरूले गरिदिएका बकपत्र, पुनरावेदक / प्रतिवादी टुमनाथ बास्तोलासमेत विपक्षी / वादी विश्वनाथ उपाध्यायसमेतसँगको जग्गा खिचोला मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०४०।०२।०८ मा भएको फैसलासहितको सुरू मिसिल, मालपोत कार्यालय कास्कीको मिति २०४६।१०।२५ को निर्णयसहितको सक्कल मिसिल, ८ नं. नापी गोश्वाराबाट मिति २०६२।०३।१० मा भएको निर्णयसहितको सक्कल मिसिलसमेतका प्रमाण मिसिलसमेत पेस भई मिसिल सामेल रहेका ।

वादी सोमनाथ बास्तोलासमेत प्रतिवादी शालिकराम आचार्यसमेत भएको हदसम्मको निर्णय दर्ता दाखिल खारिज बदर जग्गा खिचोला मुद्दाको चालु मुद्दा यसै लगाउ कायम भई साथै पेस भएको र अदालतका आदेशबमोजिम विवादित जग्गाहरूको भौतिक स्थिति एवम् नापमानसमेत देखिने गरी स्थलगत रूपमा भई आएको नक्सा मुचुल्कासमेत मिसिल संलग्न रहेको ।

वादीले दाबी गरेको जग्गा साबिकमा फिल्डबुकमा पर्ती जनिई नापी भएको र सो जग्गा हाल मणिपाल कलेजको भोगाधिकारमा रहेको पाइनुको साथै दाबीको जग्गामा आफ्नो हक भोगको पक्का प्रमाणसमेत वादीले पेस गर्न सकेको नपाइएको स्थितिमा विश्वनाथसँगको मुद्दामा भएको नाप नक्सामा नक्सा नं. ४० को जग्गा यी वादीको भनी देखाएको सम्मको आधारबाट सो जग्गा यी वादीको हक भोगको जग्गा रहेछ भन्न मिलेन । तसर्थ, उपर्युक्त मिसिल संलग्न प्रमाण कागजको अध्ययनबाट ८ नं. नापी गोश्वाराको मिति २०६२।०३।१० को निर्णय बदर गरी कि.नं. ४७० को उत्तरतर्फको आधा र कि.नं. ५३८ को पूरा क्षेत्रफलको जग्गामा मेरो नाउँमा दर्ता गरी हक कायम गरी चलन चलाइपाउँ भन्ने वादी दाबी पुग्न नसक्ने भन्नेसमेत बेहोराको सुरू कास्की जिल्ला अदालतबाट मिति २०६५।१२।०५ मा भएको फैसला ।

उक्त फैसलामा मेरो चित्त बुझेन । वर्णित तथ्य कानून तथा संस्थापित सिद्धान्तसमेत आधारमा निर्विवाद मोठ, लगत, दर्ता, स्रेस्ता तथा क्षेत्राधिकार

सम्पन्न अदालतबाट भएका फैसलासमेतले हक भइरहेको जग्गा प्रत्यर्थीहरूको नाउँमा दर्ता गर्ने गरी नापीबाट भएको निर्णय बदर नहुने ठहर गरेको सुरू कास्की जिल्ला अदालतको फैसला त्रुटिपूर्ण रहेकोले उक्त फैसला बदर गरी कि.नं. ४७० को उत्तरतर्फको आधा जग्गा र कि.नं. ५३८ को पूरा क्षेत्रफलको जग्गा मेरो नाउँमा दर्ता गरी हक कायम गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको वादी टुमनाथ बास्तोलाले तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पोखरामा दायर गरेको पुनरावेदनपत्र।

यसमा वादीको हकको स्रोत सम्बन्धमा विभिन्न फैसलाहरूको विवेचना नभई भएको सुरू फैसला सोही आधारमा फरक पर्न सक्ने देखिँदा मुलुकी ऐन, अ.बं. २०२ तथा पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ४७ बमोजिम प्रत्यर्थी झिकाई आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पोखराको आदेश।

सर्वोच्च अदालतको मिति २०४०।०२।०८ मा भएको फैसलामा पुनरावेदक वादीको उल्लेख भएको उक्त मुद्दाको फैसलामा उल्लिखित न.नं. ३९ र ४० का सम्बन्धमा विचार गर्दा, १९९१ सालको मोठमा नित्यानन्दको नाउँको दर्ता भएको मोठ नं. ३५२ को जग्गाको हक खाने यी पुनरावेदक / वादी भएकोमा कुनै विवाद नभएको र सो जग्गा सर्वोच्च अदालतको उक्त फैसलामा उल्लिखित न.नं. ३९ र ४० को जग्गा नै रहे भएको भन्ने देखिँदा सो न.नं.का जग्गाहरू सुरू कास्की जिल्ला अदालतबाट मिति २०६५।०६।१० मा भएको नक्सा मुचुल्काअनुसार हाल मणिपाल शिक्षण अस्पतालले उपभोग गर्दै आएको न.नं. १७, १८, १९, २०, २१, २२ र २३ मा जनिएको उक्त न.नं. ३९ र ४० का जग्गा उक्त नक्सा मुचुल्काको जिरहमा प्रस्तुत मुद्दाका विपक्षी नेपाली सेनाको देवीदत्त गण फुलबारीका प्रतिनिधि विष्णु अधिकारीले उक्त न.नं. १७, १८, १९, २०, २१, २२ र २३ मा नै भएको भनी जिरहमा स्वीकार गरेको समेतबाट सो न.नं. १७, १८, १९, २०, २१, २२ र २३ का जग्गाहरू यी पुनरावेदक / वादी टुमनाथ बास्तोलाकै कायम रहेको देखियो । सो न.नं. का जग्गाहरूका सम्बन्धमा नेपाली सेनाको नाउँमा गरेको दर्ता बदर हुने र त्यसमा पुनरावेदक / वादीको हक कायमसमेत हुने ठहर्छ। सो जग्गा हाल नेपाली सेनाको भोग चलनमा रही नेपाली सेनाले प्रत्यर्थी / प्रतिवादी मणिपाल शिक्षण अस्पताललाई ४९ वर्षका लागि लिजमा दिई हाल सो अस्पतालले नै भोगचलन गरेको र सो जग्गामा लामो समयदेखि पुनरावेदक / वादी टुमनाथ बास्तोलाको भोगचलन नरहेको देखिँदा चलन चलाइपाउँ भन्नेतर्फ वादी दाबी तथा पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्दैन। सो ठहर्नाले पुनरावेदक / वादी टुमनाथ बास्तोलाको हक कायम र दर्तातर्फको दाबी पुग्न नसक्ने ठहऱ्याई गरेको हदसम्मको सुरू कास्की जिल्ला अदालतको फैसला केही उल्टी हुने भन्ने तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पोखराको मिति २०६७।११।१५ को फैसला।

जग्गामा हक स्थापित हुने व्यक्तिमा नै सो सम्पत्ति हस्तान्तरण गर्ने अधिकार रहन्छ। स्वामित्व नभएको व्यक्तिबाट लिखत हुन सक्तैन। करार गर्दाको समयमा विपक्षी नेपाली सेना फुलबारी ब्यारेकसँग स्वामित्वको परिचायक जग्गाधनी प्रमाण पुर्जा बदर भइसकेको छ । स्वामी नै नभएको व्यक्तिले गरेको हक हस्तान्तरणले प्रत्यर्थी प्रतिवादी मणिपाल अस्पताललाई ४९ वर्षसम्म लिजमा दिनै नमिल्ने र अवैध सम्झौताको आधारमा पुनरावेदकको सम्पत्तिसम्बन्धी संवैधानिक हक मणिपाल कलेजले भोग र अतिक्रमण गर्न मिल्ने हुँदैन । प्रस्तुत मुद्दा साबिक दर्ता स्रेस्ता, विजमानाको आधारमा दावा गर्ने विपक्षी सालिकराम आचार्यसमेतका विपक्षीहरूका नाउँमा साबिक कि.नं. ४७० को सम्पूर्ण जग्गा न.नं. ३५, ३६, ३७ र ३८ को जग्गा मिति २०४०/०२/०८ को फैसलाको आधारमा

दर्ता हुने सोही फैसलाबमोजिमको पुनरावेदकको न.नं. ३९ साबिक कि.नं. ४७० उत्तरतर्फ आधा र कसैको दाबी विरोध नभएको साबिक कि.नं. ५३८ न.नं. ४० को जग्गा विपक्षीहरूले पुनरावेदकको भनी जग्गा देखाउँदासमेत त्यसतर्फ विचारै नगरी फैसला भएको हुनाले मिसिल संलग्न तथ्य र प्रमाणहरूको आधारमा नगरी एउटै फैसलालाई फरक फरक किसिमबाट विपक्षीहरूको हक स्थापित हुने पुनरावेदकले फिरादपत्र दायर गर्दा माग गरेको साबिक कि.नं. ४७० न.नं. ३९ बाट उत्तरतर्फ आधा र साबिक कि.नं. ५३८ न.नं. ४० को १९९१ सालको दर्ताको चारकिल्लाभित्रको सम्पूर्ण जग्गामध्येबाट केवल न.नं. १७, १८, १९, २०, २१, २२ र २३ मा अन्दाजी ११ रोपनी मात्र जग्गा पुनरावेदकको ठहर्ने गरी भएको फैसला न्यायिक मूल्य मान्यता र असमान प्रकृतिको भएको हुँदा बदर गरी सुरू फिराद मागदाबीबमोजिम गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको वादी टुमनाथ बास्तोलाले यस अदालतमा पेस गरेको पुनरावेदनपत्र ।

प्रस्तुत मुद्दाका प्रत्यर्थी वादी टुमनाथ बास्तोला २०३८ सालको दे.पु.नं. १८९६ र २०३९ सालको दे.वि.नं. १०४ को जग्गा खिचोला मुद्दामा वादी नभई विभिन्न प्रतिवादीहरूमध्ये एकजना प्रतिवादी भएको देखिन्छ । उक्त जग्गा खिचोला मुद्दाको वादी विश्वनाथ उपाध्याय भई निजको बिजमाना ॥४ जग्गा टुमनाथ बास्तोलासमेतले खिचोला गरेकोले मेटाइपाउँ भनी परेको फिरादमा तह-तह हुँदै सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०४०।०२।०८ मा वादी दाबीको गुरूप्रसाद दर्ताको ॥४ बिजनको जग्गासम्म वादी विश्वनाथको कायम गरी तत् मुद्दामा प्रतिवादी टुमनाथ बास्तोलासमेतले खिचोला गरेको ठहऱ्याएको र विवादको झगडा परेको निरूपण गर्ने न.नं. ३६, ३७, ३८ कायम गरेको पाइन्छ । पुनरावेदन अदालत पोखराबाट भएको फैसलामा लिइएको निर्णयाधार सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०४०।०२।०८ को फैसलामा म पुनरावेदक प्रतिवादी नभएको र २०३१ सालको तत्कालीन गण्डकी अञ्चल अदालतबाट भएको नक्सामा म रोहबरमा समेत नरहेको अवस्थामा उक्त नक्सा तथा फैसला मेरा विरूद्ध प्रमाणमा लाग्ने होइन । उक्त नक्सा तथा फैसला निर्विवाद मान्न मिल्ने अवस्था पनि नदेखिँदा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३ र ५४ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको समेत विपरीत त्रुटिपूर्ण भई बदरभागी छ । वादी टुमनाथ बास्तोलाले सर्वोच्च अदालतको मिति २०४०।०२।०८ को फैसलाअनुसार न.नं. ३५, ३६, ३७, ३८ मा चलन पुर्जी पाउन निवेदन तत्कालीन गण्डकी अञ्चल अदालतमा गरी त्यहाँबाट मिति २०४६।०२।१३ मा कास्की जिल्ला अदालतबाट मिति २०४३।०५।०२ मा विश्वनाथ उपाध्यायले न.नं. ३७, ३८ को चलन पाएको बदर भए पनि विश्वनाथले सोउपर तत्कालीन क्षेत्रीय अदालत पोखरामा निवेदन गरी त्यहाँबाट प्रस्तुत मुद्दाका वादी टुमनाथ बास्तोलाको चलन पुर्जी नठहर्ने बदर हुने र वादी विश्वनाथ उपाध्यायलाई कास्की जिल्ला अदालतबाट मिति २०४३।०५।०२ मा चलन पाउने पुर्जी दिएको कायम हुने भनी अन्तिम भएको छ । प्रत्यर्थी वादीले कि.नं ४७० को जग्गामा चलन पुर्जी पाउन नसकेको र ०३१/३२ को नापीमा पोखरा ११ को कायमी कि.नं. ५३८ रो. २४८-४-०१/४ को जग्गा कसैको दर्ता भोगको नभई नेपाली सेनाको मिलिसियाकै पालादेखि लड्गरेन्च फाइरिङ स्पट भएको पटबाँझो जग्गा हुँदा पर्ती जनिई कित्ताकाट भएको एवम् मौकामा जग्गा नाप जाँच ऐन, २०१९ र सोको नियमावलीको परिधिभित्र कोही कसैले दर्ता गरिपाउँ भनी निवेदनसम्म नदिएका जग्गा मिति २०४६।१०।२५ मा तत्कालीन शाही नेपाली सेना (स्थपति) काठमाडौंका नाउँमा दर्ता भई जग्गाधनी दर्ता प्रमाण पुर्जा भई नेपाल सरकारको मिति २०४९।०९।२० को मन्त्रिपरिषद्को निर्णयबाट मिति २०५२।०४।०३ मा जग्गाको श्री प्रबन्ध रथी विभाग (स्थपति) शाही नेपाली जंगी अड्डा र मणिपाल

एजुकेसन एण्ड मेडिकल ग्रुप (नेपाल) बिच ४९ वर्षको लागि भू-उपयोगको लिज सम्झौता भई मणिपाल ग्रुपले अरबौं खर्च गरी भवनहरू बनाई अनवरत भोग चलन गरिआएकोमा यी वादीको कहिल्यै हक भोग तिरो नभएको हाल आएर कि.नं. ५३८ मध्येको जग्गामा यी वादीको जग्गा कायम नहुने ठहऱ्याई कास्की जिल्ला अदालतबाट मिति २०६५।१२।०५ को फैसलालाई केही उल्टी हुने ठहऱ्याई पुनरावेदन अदालत पोखराबाट मिति २०६७।११।१५ मा भएको फैसलामा गम्भीर कानूनी त्रुटि हुँदा बदर गरी नेपाली सेनाको प्रतिउत्तरपत्र एवं यसै पुनरावेदनपत्र जिकिरबमोजिम तत्कालीन शाही नेपाली सेना (स्थपति) काठमाडौंका नाउँमा दर्ता गर्ने गरेको मिति २०६२।०३।१० को ८ नं. नापी गोश्वाराको निर्णय सदर कायम राखी इन्साफ गरिपाउँ भन्ने बेहोराको पुनरावेदक / प्रतिवादी नेपाली सेना फुलबारी ब्यारेक नयाँ गोरख गणको तर्फबाट यस अदालतमा पेस गरेको पुनरावेदनपत्र।

यसमा दोहोरो पुनरावेदन परेकोले दुवै पुनरावेदन परस्परमा सुनाइ पुनरावेदन नगर्ने प्रतिवादीहरू शालिकराम आचार्य, खिमकुमारी आचार्य, सोमनाथ बास्तोला, हरिकला बास्तोला, तुलसी बास्तोलालाई समेत मुलुकी ऐन, अ.बं. २०२ नं.बमोजिम झिकाई कानूनबमोजिम पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७४।०८।०४ मा भएको आदेश।

यसमा वादी दाबीको जग्गा २०३१/०३२ को नापीमा कि.नं. ५३८ पर्तीमा नक्सा भएको जग्गा चिरभोगको आधारमा नेपाली सेनाको नाममा मिति २०४६।१०।२५ मा कित्ताफोड भई कायम ३३४६ को १९३-७-२-१ रोपनी, कि.नं. ३३४७ को ११-८-१-२ रोपनी र कि.नं. ३३४८ को ५-७-२-२ रोपनी जनिई शाही नेपाली सेना (स्थपति) काठमाडौंको नाममा दर्ता भई मिति २०४९।०९।२० को मन्त्रिपरिषद्को निर्णय तथा मिति २०५२।०३।०४ को प्रबन्धरथी विभाग (स्थपति) शाही नेपाली जंगी अड्डा र मणिपाल एजुकेसन एण्ड मेडिकल ग्रुप (नेपाल) लिमिटेडबिच लिज सम्झौता भई सो जग्गामा भौतिक संरचनासमेत बनी भोगचलन गरी आएको भन्ने नेपाली सेना फुलबारी ब्यारेक नयाँ गोरखगण कास्कीको तर्फबाट परेको पुनरावेदनमा उल्लेख भएको देखिँदा प्रस्तुत मुद्दाबाट उक्त भोगाधिकार प्राप्त भनिएको मणिपाल एजुकेसन एण्ड मेडिकल ग्रुप (नेपाल) लिमिटेडसमेत सम्बन्धित देखिन आएकोले मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १७६ बमोजिम आफूसँग सम्बन्धित बेहोरा तथा प्रमाणसमेत ३० दिनभित्र पेस गर्न कास्की जिल्ला, पोखरास्थित मणिपाल एजुकेसन एण्ड मेडकल ग्रुप (नेपाल) लिमिटेडलाई कास्की जिल्ला अदालतमार्फत सूचना दिई बेहोरा प्राप्त भएपछि साथै राखी वा उक्त समयभित्र बेहोरा प्राप्त हुन नआएमा नियमानुसार गरी पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७६।०७।२७।४ मा भएको आदेश।

यसमा टिकाराम बास्तोलासमेत जना ६ वादी भई विपक्षी नेपाली सेना, फुलबारी ब्यारेकसमेत उपर मिति २०५३।१२।११ मा दायर गरेको निषेधाज्ञा निवेदन / मुद्दाको नम्बर दुवै पक्षबाट मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १७१ र २७५ बमोजिम कागज गरी खुलाई सोको सक्कल मिसिल उच्च अदालत पोखराबाट झिकाउनु, टिकाराम बास्तोलाले सुरू कास्की जिल्ला अदालतमा मिति २०५४।०३।१३ मा दायर गरेको करारनामा बदर गरी सार्वजनिक सन्धिसर्पन कायम गरिपाउँ भन्ने मुद्दाको नम्बर दुवै पक्षबाट मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १७१ र २७५ बमोजिम कागज गराई खुलाई उक्त मुद्दाको सक्कल मिसिल झिकाउनू, निवेदक टुमनाथ बास्तोला विरूद्ध मणिपाल एजुकेसन एण्ड मेडिकल ग्रुपसमेत भएको २०५३ सालको रिट नं. ३३०३ को उत्प्रेषण मुद्दामा यसै अदालतबाट

मिति २०५९।०१।२० मा भएको फैसलासहितको सक्कल मिसिल र यिनै निवेदक टुमनाथ बास्तोला विपक्षी मणिपाल कलेज अफ मेडिकल साइन्सेजसमेत भएको यसै अदालतबाट मिति २०५९।०१।२० मा फैसला भएको ०५३ सालको दे.पु.नं. ४३७४ को निषेधाज्ञा मुद्दाको रेकर्ड मिसिल यसै अदालतको अभिलेख शाखामा रहेको देखिँदा झिकाई यसैसाथ राख्नू, निवेदक टुमनाथ बास्तोलाले नै दिएको ०५३ सालको विविध नं. ८६ को परमादेशको निवेदनमा पुनरावेदन अदालत पोखराबाट मिति २०५४।०४।२७ मा भएको आदेशसहितको सुरू मिसिल उच्च अदालत पोखराबाट र सोउपर यस अदालतमा परेको पुनरावेदनको रेकर्ड मिसिलसमेत झिकाई साथ राख्नू, पुनरावेदक वादी विश्वनाथ उपाध्यायसमेत प्रतिवादी टुमनाथ बास्तोलासमेत भएको २०६८ सालको दे.पु. नं. २११/३ को जग्गा खिचोला मुद्दामा तत्कालीन गण्डकी अञ्चल अदालतबाट मिति २०३१।०२।२४ मा भएको नक्साको अङ्क अक्षर बुझिने प्रमाणित प्रति दुवै पक्षबाट पेस गर्न लगाउनू, तत्कालीन गण्डकी अञ्चल अदालतबाट संवत् २०६८ सालको दे.पु. नं.२११/३ को जग्गा खिचोला चलन मुद्दाको मिति २०३२।१२।१५ मा भएको फैसला धुजाधुजा भई पढ्न योग्य नभएकोले सो फैसलाको प्रतिलिपि दुवै पक्षबाट पेस गर्न लगाउनू, प्रस्तुत मुद्दाको विस्तृत तथ्य तथा विवरणसहितको बहसनोट १५ दिनभित्रमा दुवै पक्षबाट पेस गर्न लगाउनु भन्ने यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७६।१०।०६ मा भएको आदेश।

श्री गण्डकी अञ्चल अदालतबाट मिति २०३१।०२।२४ मा भएको नक्साको न.नं. ३९ र ४० को जग्गा श्री सर्वोच्च अदालतबाट वादीको हक र दर्ता कायम हुने ठहऱ्याई मिति २०४०।०२।०८ गते फैसला भएकोमा सोही न.नं. ३९ र ४० को जग्गा नै प्रस्तुत मुद्दाको सन्दर्भमा कास्की जिल्ला अदालतबाट मिति २०६५।१२।०५ मा भएको नक्साको न.नं. १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३ र २४ भई उक्त न.नं. का जग्गामा वादीको हक कायम हुने ठहरेकोले ती न.नं. का जग्गा नेपाली सेनाको नाउँमा भएको दर्तासमेत बदर हुने ठहऱ्याई पुनरावेदन अदालत पोखराबाट मिति २०६७।११।१५ मा भएको फैसला मिलेको हुँदा सो हदसम्म सदर हुने ठहर्छ। उपर्युक्तानुसार उक्त न.नं. १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३ र २४ का जग्गामा नेपाली सेनाको दर्ता बदर भई वादीको हक कायम हुनेसमेत ठहरेकोले सो जग्गामा वादीको भोगाधिकार लामो समयसम्म नरहेकोले सो जग्गामा वादीले चलनसमेत चलाई पाउँ भन्ने दाबी ठहर्दैन भन्ने पुनरावेदन अदालत पोखराको मिति २०६७।११।१५ को फैसला भने सो हदसम्म नमिलेको हुँदा सो उल्टी भई ती न.नं. १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३ र २४ का जग्गामा रहेको हेलिप्याड, बसपार्क, टेक्सी पार्क र पार्कसमेतलाई अन्यत्र स्थानान्तरण गरी उक्त न.नं. का जग्गामा निर्विवाद रूपले वादीले चलनसमेत चलाइपाउने ठहर्छ भन्नेसमेत बेहोराको संयुक्त इजलासका माननीय न्यायाधीश श्री तेजबहादुर के.सी. बाट मिति २०७८।११।२६ मा भएको राय।

पुनरावेदक वादी टुमनाथ बास्तोलाको दाबीको जग्गामा भोगको अवस्था नै नदेखिएको सो जग्गा २००८ सालदेखि नै निरन्तर रूपमा नेपाली सेनाको भोगमा भई नापी बखत सार्वजनिक निकायको रूपमा रहेको नेपाली सेनाका नाममा दर्ता हुन आएको वादीको लगत स्रोतको क्षेत्रफल एवम् चार किल्ला मिल्ने भिड्ने देखिन नआएको, वादीले उल्लेख गरेको न.नं. ३९ र ४० को नाप नक्सा मुचुल्कामा जग्गा भोग दर्ता नेपाली सेना साक्षी नबसेको एवम् प्रतिवादी नभएको, वादीको दाबी अस्पष्ट हुनुका साथै अकाट्य र वस्तुनिष्ठ प्रमाणबाट समर्थित हुन नआएको, सोही विवादको जग्गाबाटै नेपाल सरकारले मणिपाल कलेज अफ साइन्स र मणिपाल अस्पताललाई ४९ वर्षको लागि लिजमा दिई भोग गरिरहेको समेतका प्रमाणका

आधारमा फिराद दाबी पुग्न नसक्ने भनी कास्की जिल्ला अदालतबाट मिति २०६५।१२।०५ मा फैसला भएकोमा सो फैसला केही उल्टी गरी मिति २०६५।०६।१० मा भएको नाप नक्साअनुसारको हाल मणिपाल शिक्षण अस्पतालले उपभोग गर्दै आएको न.नं.१७, १८, १९, २०, २१, २२ र २३ का जग्गामा वादीको हक कायम रहेको हदसम्मको तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पोखराको मिति २०६७।११।१५ को फैसला मिलेको नदेखिँदा सो हदसम्म बदर भई सुरू कास्की जिल्ला अदालतबाट मिति २०६५।१२।०५ मा भएको फैसला सदर हुने ठहर्छ भन्नेसमेत बेहोराको संयुक्त इजलासका माननीय न्यायाधीश डा. श्री कुमार चुडालबाट मिति २०७८।११।२६ मा भएको छुट्टै राय।

ठहर-खण्ड

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदक / वादी टुमनाथ बास्तोलाको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा पौडेल, श्री ईश्वरीप्रसाद भट्टराई र श्री विश्वप्रकाश सिग्देल तथा विद्वान् अधिवक्ता श्री बिष्णुप्रसाद अधिकारीले तत्कालीन गण्डकी अञ्चल अदालतबाट मिति २०३१।०२।२४ मा भएको नक्साको न.नं. ३९ र ४० को जग्गा श्री सर्वोच्च अदालतबाट वादीको हक र दर्ता कायम हुने ठहऱ्याई मिति २०४०।०२।०८ गते फैसला भएकोमा सोही न.नं. ३९ र ४० को जग्गा नै कास्की जिल्ला अदालतबाट मिति २०६५।१२।०५ मा भएको नक्साको न.नं. १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३ र २४ भई उक्त न.नं. का जग्गामा यी वादीको हक कायम हुने भएकोले ती न.नं. का जग्गा नेपाली सेनाको नाउँमा भएको दर्तासमेत बदर हुनुपर्ने हो। जग्गामा हक स्थापित हुने व्यक्तिमा नै सो सम्पत्ति हस्तान्तरण गर्ने अधिकार रहन्छ। स्वामित्व नभएको व्यक्तिबाट लिखत हुन सक्तैन। स्वामी नै नभएको व्यक्तिले गरेको हक हस्तान्तरणले लिजमा दिन मिल्दैन। अवैध सम्झौताको आधारमा पुनरावेदकको सम्पत्तिसम्बन्धी संवैधानिक हक मणिपाल कलेजले भोग र अतिक्रमण गर्न नमिल्ने हुँदा माननीय न्यायाधीश श्री तेजबहादुर के. सी.को राय सदर कायम गरिपाउँ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

पुनरावेदक प्रतिवादी नेपाली सेना फुलबारी ब्यारेक नयाँ गोरख गणका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री हरिप्रसाद रेग्मी, विद्वान् अधिवक्ता प्रा.ड. श्री अमित प्याकुरेल, श्री राजकुमार रंजितले ०३१/३२ को नापीमा पोखरा ११ को कायमी कि.नं. ५३८ रो. २४८-४-०१/४ को जग्गा कसैको दर्ता भोगको नभई नेपाली सेनाको मिलिसियाकै पालादेखि लङ्गरेन्च फाइरिङ्ग स्पट भएको पटबाँझो जग्गा हुँदा पर्ती जनिई कित्ताकाट भएको एवम् मौकामा जग्गा नापजाँच ऐन, २०१९ र सोको नियमावलीको परिधिभित्र कोही कसैले दर्ता गरिपाउँ भनी निवेदनसम्म नदिएका जग्गा मिति २०४६।१०।२५ मा तत्कालीन शाही नेपाली सेना (स्थपति) काठमाडौंका नाउँमा दर्ता भएकोमा यी वादीले दर्ता बदरको लागि प्रक्रिया अगाडि बढाएको देखिँदैन। नेपाल सरकारको मिति २०४९।०९।२० को मन्त्रिपरिषद्को निर्णयबाट मिति २०५२।०४।०३ मा जग्गाको श्री प्रबन्ध रथी विभाग (स्थपति) शाही नेपाली जंगी अड्डा र मणिपाल एजुकेसन एण्ड मेडिकल ग्रुप (नेपाल) बिच भू-उपयोगको लिज सम्झौता भई मणिपाल ग्रुपले अरबौं खर्च गरी भवनहरू बनाई भोग चलन गरी आएकोमा यी वादीको कहिल्यै हक भोग तिरो नभएकोले कि.नं. ५३८ मध्येको जग्गामा यी वादीको हक कायम नहुने हुँदा माननीय न्यायाधीश डा. श्री कुमार चुडालको राय सदर कायम गरिपाउँ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

शालिकराम आचार्य, तुलसी बास्तोला, सोमनाथ बास्तोला, खिमकुमारी आचार्यलगायतका प्रत्यर्थी प्रतिवादीहरूका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री दिपक बास्तोलाले मेरा पक्षहरूको हकमा सुरू तथा पुनरावेदन अदालतको फैसला

कानूनबमोजिम नै भएकोले सदर कायम गरिपाउँ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

यसमा साबिक मोठ नं. ३५२ द.नं. ३९ बिज ॥४ को जग्गा सर्भे नापीमा कि.नं. ५३८ र ४७० को जग्गामा यिनै विपक्षीहरूले समेत मिति २०३१/०२/२४ मा गण्डकी अञ्चल अदालतबाट भएको नक्सामा न. नं. ३९।४० को जग्गा नित्यानन्दको जग्गा भनी स्वीकार गरेको र सर्वोच्च अदालतवाट मिति २०४०/०२/०८ मा फैसला हुँदा गण्डकी अञ्चल अदालतबाट भएको फैसला सदर हुने ठहरी फैसला भएको छ । गण्डकी अञ्चल अदालतबाट भएका नक्सा नं. ३९, ४० को जग्गा नापीमा साबिक कि.नं. ४७० ज.रो. ३४-१४-३-३/४ मध्ये उत्तरतर्फ आधा अर्थात् ज.रो. १७-७-१-२ र साबिक कि.नं. ५३८ ज.रो २४८-४-०-१/४ को जग्गा कित्ताफोड भई कि.नं. ३३४६ ज.रो. १९३-७-२-१, कि.नं. ३३४७ ज.रो. ११-८-१-२, कि. नं. ३३४८ ज.रो. ५७-७-२-२ जग्गा विपक्षी नेपाली सेनाको नाममा दर्ता भएको जग्गा र कि.नं. ३३४९ बाटो कायम भएको जग्गासमेत कित्ताफोड गरी दर्ता गरिदिने भन्ने मालपोत कार्यालयको मिति २०४६/१०/२५ को निर्णय पुनरावेदन अदालतको मिति २०४९/०४/२६ को फैसलाले बदर भइसकेकोले सो निर्णयले भएका दर्ता स्वतः बदरभागी छन् । तसर्थः विपक्षीहरूका नाममा साबिक कि.नं. ४७० र ५३८ को जग्गाबाट दामासाहीले दर्ता गरिदिने भन्ने ८ नं. नापी गोश्वाराको मिति २०६२/०३/१० को निर्णय बदर गरी उक्त जग्गाहरूमध्ये कि.नं. ४७० को उत्तरतर्फको आधा र कि.नं. ५३८ को पूरा क्षेत्रफल जग्गा मेरो नाममा दर्ता गरी हक कायम गरी चलन चलाइपाउँ भन्ने फिराद दाबी र वादी दाबीको कि.नं. ३३४६, ३३४७, ३३४८ को जग्गा मिति २०४७/०४/२२ को निर्णयले शाही नेपाली सेना (स्थपीत) काठमाडौं नाममा जग्गा धनी प्रमाण पुर्जा कायम छ । विपक्षीको हक भोग नै नभएको जग्गाको सम्बन्धमा दायर गरेको फिरादपत्र खारेज गरिपाउँ भन्ने तत्कालीन शाही नेपाली सेना हाल नेपाली सेना फुलबारी ब्यारेक देवीदत्त गणको प्रतिउत्तरपत्र रहेको छ । सर्वोच्च अदालतको मिति २०४०/०२/०८ को फैसलासमेतबाट हाम्रो ठहर भएको गण्डकी अञ्चल अदालतबाट मिति २०३१/०२/२४ मा भएको नक्साको न.नं. ३७, ३८ को कास्की जिल्ला अदालतबाट चलन चलाई पाएको पोखरा उपमहानगरपालिका वडा नं. ११ को कि.नं. ४७० मध्येबाट उत्तरतर्फको क्षेत्रफल १७-८-३ जग्गा दर्ता गरिपाउन हामीले मालपोत कार्यालय कास्कीमा निवेदन दिएकोमा कारबाहीको क्रममा नापी शाखा कास्कीले मिति २०६०/०३/२६ मा जग्गाको रेखाङ्कन गर्दा गण्डकी अञ्चल अदालतबाट भएको नक्साको न.नं. ३७, ३८ को जग्गा कि.नं. ४७० को उत्तरतर्फको न.नं. (ख) मा क्षेत्रफल १६-१० पर्ने भनी प्रस्ट खुलाइएको छ । त्यसैगरी प्रतिवादीमध्येका सोमनाथसमेतले न.नं. ३५, ३६ को साबिक कि.नं. ४७० मध्येको दक्षिणतर्फको जग्गा कित्ताकाट गरी दर्ता गरिपाउँ भनी निवेदन परेकोमा सर्वोच्च अदालतको फैसला, नक्सा रेखाङ्कन साबिक दर्ता मोठ प्रमाणको आधारमा कि.नं. ४७० को दक्षिणतर्फबाट ८२१४.८० वर्गमिटर जग्गा सोमनाथ, होमनाथ र सानो भिमप्रसादको हकमा हरिकला बास्तोलाको नाममा र सोही कि.नं. को उत्तरतर्फको ८२१४.८० वर्गमिटर जग्गा शालिकराम, यज्ञकुमारी र विश्वनाथको हकमा खिमकुमारी आचार्यको नाममा दर्ता स्रेस्ता कायम भएको हो । विपक्षीका पिता नित्यानन्दको नाममा दर्ता भएको नक्सा नं. ३७, ३८ को उत्तरतर्फको नक्सा नं. ३९, ४० मा देखाइएको छ । विपक्षीले दाबी गरेको जग्गा कि.नं. ४७० मा नपर्ने भन्नेसमेत प्रतिवादी शालिकराम, यज्ञकुमारी, खिमकुमारीको प्रतिउत्तर जिकिर एवं विपक्षीले दाबी गरेको न.नं. ३९, ४० को जग्गा साबिक कि.नं. ४७० मा पर्ने नभई छुट्टै नक्सा सिट छुट्टै कि.नं. ५३८ मा परी कि.नं. ५३८ कित्ताफोड भई कि.नं. ३३४६ कि.नं. ३३४८ मा परी मणिपाल कलेज पोखराले भोग

गरिआएको छ भन्नेसमेत प्रतिवादी सोमनाथ बास्तोला, हरिकला बास्तोला, होमनाथ बास्तोलासमतेको संयुक्त प्रतिउत्तर जिकिर रहेको प्रस्तुत मुद्दामा वादीले दाबी गरेको जग्गा साबिकमा फिल्डबुकमा पर्ती जनिई नापी भएको र सो जग्गा हाल मणिपाल कलेजको भोगाधिकारमा रहेको पाइनुको साथै दाबीको जग्गामा आफ्नो हक भोगको प्रमाणसमेत वादीले पेस गर्न नसकेको स्थितिमा विश्वनाथसँगको मुद्दामा भएको नाप नक्सामा नक्सा नं. ४० को जग्गा यी वादीको भनी देखाएको सम्मको आधारबाट सो जग्गा यी वादीको हक भोगको जग्गा रहेछ भन्न मिलेन । तसर्थ ८ नं. नापी गोश्वाराको मिति २०६२/०३/१० को निर्णय बदर गरी कि.नं. ४७० को उत्तरतर्फको आधा र कि.नं. ५३८ को पूरा क्षेत्रफलको जग्गा मेरो नाममा दर्ता गरी हक कायम चलन चलाइपाउँ भन्ने दाबी पुग्न नसक्ने भनी कास्की जिल्ला अदालतबाट भएको फैसलाउपर वादीको तर्फबाट पुनरावेदन परेकोमा तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पोखराबाट कास्की जिल्ला अदालतको फैसला केही उल्टी भई सर्वोच्च अदालतको मिति २०४०।०२।०८ मा भएको अन्तिम फैसलामा उल्लिखित न.नं. ३९ र ४० को जग्गा वादीको नै रहे भएको भन्ने देखिँदा सो न.नं.का जग्गाहरू कास्की जिल्ला अदालतबाट मिति २०६५।०६।१० मा भएको नक्साअनुसार हाल मणिपाल शिक्षण अस्पतालले उपभोग गर्दै आएको न.नं. १७, १८, १९, २०, २१, २२ र २३ मा जनिएको उक्त न.नं. ३९ र ४० का जग्गा पुनरावेदक / वादी टुमनाथ बास्तोलाकै कायम रहेको देखिएकाले सो न.नं. का जग्गाहरू नेपाली सेनाको नाउँमा गरेको दर्ता बदर हुने र त्यसमा पुनरावेदक / वादीको हक कायमसमेत हुने सो जग्गा हाल नेपाली सेनाको भोग चलनमा रही नेपाली सेनाले प्रत्यर्थी / प्रतिवादी मणिपाल शिक्षण अस्पताललाई ४९ वर्षका लागि लिजमा दिई हाल सो अस्पतालले नै भोगचलन गरेको र सो जग्गामा लामो समयदेखि पुनरावेदक / वादी टुमनाथ बास्तोलाको भोगचलन नरहेको देखिँदा हक कायम र दर्तातर्फको दाबी पुग्न नसक्ने ठहऱ्याई गरेको हदसम्मको कास्की जिल्ला अदालतको फैसला केही उल्टी हुने गरी पुनरावेदन अदालत पोखराबाट मिति २०६७।११।१५ मा भएको फैसलामा चित्त नबुझाई वादी प्रतिवादीका तर्फबाट यस अदालतमा छुट्टाछुट्टै पुनरावेदन गरेकोमा यस अदालतको संयुक्त इजलासका माननीय न्यायाधीशज्यूहरूबाट रायमा मतैक्यता हुन नसकी छुट्टाछुट्टै राय व्यक्त भई यस इजलाससमक्ष पेस भएको देखियो ।

उपर्युक्तानुसारको तथ्य एवम् बहस रहेको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदन अदालत पोखराबाट सुरू कास्की जिल्ला अदालतबाट भएको फैसलालाई केही उल्टी गर्ने गरी मिति २०६७/११/१५ मा भएको फैसला मिलेको छ, छैन ? पुनरावेदक वादी तथा प्रतिवादीको पुनरावेदन जिकिरबमोजिम हुने हो वा होइन ? भन्ने विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो ।

२. पुनरावेदक वादी टुमनाथ बास्तोलाले विवादको कि.नं. ५३८समेत जग्गाको स्रोत संवत् १९९१ सालको जाँचमा मोठ नं. ३५२ द.नं. ३९ उपल्लो पाटन भन्ने बिज ॥४ भन्ने रहेको देखिन्छ । सो जग्गाको चार किल्लामा पूर्व काशीराम जैसीको बारी छेउ, पश्चिम सेती गण्डकी, उत्तर छेपारे गौंडा, दक्षिण टेकबहादुर, बुद्धिलालसमेतको पर्खाल भनी उल्लेख भएको देखिन्छ । सोही जग्गा विवादको कि.नं. ५३८ भित्रको जग्गा भई सोही जग्गा नै विश्वनाथ आचार्यसमेत भएको जग्गा खिचोला मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०४०।०२।०८ मा उल्लेख भएको न.नं. ३९ र ४० को जग्गा भएको भन्ने वादीको पुनरावेदन जिकिर देखिन्छ । निज पुनरावेदक टुमनाथ बास्तोलाको पुनरावेदन जिकिरको मुख्य आधार नै मिति २०४०।०२।०८ मा भएको फैसलामा सर्वोच्च अदालतबाट उक्त जग्गा खिचोला मुद्दामा उल्लेख भएको न.नं. ३९ र ४० भन्ने देखिन आउँछ । मिति

२०४०।०२।०८ मा तत्कालीन गण्डकी अञ्चल अदालतबाट भएको फैसला सदर गरी फैसला भएको देखिन्छ भने तत्कालीन गण्डकी अञ्चल अदालतबाट फैसला हुँदा नाप नक्सामा टुमनाथले नित्यानन्दको भनी दाबी गरेको जग्गामध्ये नक्सा नं. ३९, ४० को जग्गा नित्यानन्दको सोदेखि दक्षिण विश्वनाथले दाबी गरेको जग्गा गुरूप्रसाद दर्ताको र सोदेखि दक्षिण हुमनाथसमेतले दाबी गरेको जग्गा डाँसु दर्ताको भई न. नं. ३५, ३६ सोमनाथ, होमनाथ र भिमप्रसादको तथा नक्सा नं. ३७, ३८ को जग्गा विश्वनाथको कायम भएको पाइन्छ । यसै जग्गाको विवादको विषयमा मालपोत कार्यालय, कास्कीबाट मिति २०५२/०८/१३ मा स्थलगत नक्सा रेखाङ्कन भई आएको प्रमाणित नाप नक्सा हेर्दा वादीले दाबी गरेको भनिएको नक्सा नं. ३९, ४० को जग्गा साबिक कि.नं. ५३८ कित्ताकाट भई कायम कि.नं. ३३४६ र कि.नं. ३३४८ को जग्गाभित्र पर्ने देखिन्छ। सुरू अदालतबाट भई आएको नाप नक्सा हेर्दा न.नं. ५० देखि ६१ सम्मका जग्गाहरू साबिक कि.नं. ४७० भित्रका तत्कालीन अञ्चल अदालतबाट भएको नाप नक्साको नक्सा नं. ३५ देखि ३८ सम्मका जग्गा भन्ने देखिन्छ भने उक्त जग्गाहरूको चारैतिर पर्खाल एवम् तारबार लगाएको प्रतिवादीहरूको भोगचलनमा रहेको र सो जग्गामा प्रतिवादीहरूको घरसमेत रहेको पाइन्छ।

३. प्रस्तुत मुद्दामा अदालतबाट भई आएको नाप नक्सा र मालपोत कार्यालयबाट भएको स्थलगत नक्सा रेखाङ्कनको नक्सामा समेत एकरूपता पाइन्छ । अदालतबाट भई आएको नाप नक्सामा वादीले दाबी लिएको भनिएको न.नं. ३९, ४० को जग्गा न.नं. १७ देखि २४ सम्मको जग्गामा पर्ने भनी यिनै मुद्दाका प्रतिवादीहरूले उल्लेख गरेको पाइन्छ। माथि उल्लेख गरिएको वादी विश्वनाथ प्रतिवादी यिनै वादी भई चलेको जग्गा खिचोला मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाअनुसार हाल वादीले दाबी गरेको कि.नं. ४७० को जग्गाबाट न.नं. ३७, ३८ को जग्गामा वादीले चलन पुर्जा पाएकोमा सो चलन पुर्जी बदरको लागि यी वादीको तत्कालीन पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय अदालतमा निवेदन परेकोमा उक्त अदालतबाट उक्त चलन पुर्जी सदर भएको देखिन्छ । उक्त चलन पुर्जीमा चलन चलाइदिएको जग्गाको ४ किल्ला हेर्दा न.नं. ६३ को बाटो पश्चिम न.नं. २ को तिरको डिलदेखि पूर्व, न.नं. ७ को बान्नोदेखि दक्षिण, न.नं. नबुझिएको बान्नो, न.नं. ३४ र न.नं. २९ देखि उत्तर यति ४ किल्लाभित्र भनी उल्लेख भएको देखिँदा नक्सा चलन पुर्जीमा नक्सा नं. ७ को बान्नो भनेको हाल अदालतबाट भई आएको नापनक्साको नक्सा नं. ४७ मा देखाएको पर्खाल भन्ने देखिन्छ । यसबाट कि.नं. ४७० को जग्गामा नक्सा नं. ३९, ४० को जग्गा नपर्ने भन्नेसमेत देखिएको छ। त्यस्तै वादीले कि.नं. ४७० को जग्गामा आफ्नो हक भोगको हो भनी विश्वास गर्नका लागि खम्बिर प्रमाण पेस गर्न सकेको समेत देखिँदैन । कि.नं. ४७० को जग्गाको फिल्डबुकको कैफियत महलमा विश्वनाथ र टुमनाथसमेतको जग्गा खिचोला मुद्दा परेको भन्नेसम्म उल्लेख भएको पाइन्छ । तत्कालीन गण्डकी अञ्चल अदालतबाट भएको नाप नक्सामा नक्सा नम्बर ३९, ४० मा यी वादीको जग्गा देखाइएको सम्मको अवस्था छ । त्यस्तै वादीले तत्कालीन अञ्चल अदालतबाट भएको नापनक्साको नक्सा नं. ४० को जग्गा साबिक कि.नं. ५३८ मा पर्ने भएकोले सो कि.नं. ५३८ को सम्पूर्ण क्षेत्रफलको जग्गा मेरा नाममा दर्ता गरिपाउँ भनी दाबी लिएको पाइन्छ। वादीले दाबी गरेको नक्सा नं. ४० को जग्गा कि.नं. ५३८ मा नापी भएकोमा विवाद छैन। प्रत्यर्थी पुनरावेदक साबिक नेपाली सेना फुलबारी ब्यारेक श्री देवीदत्त गण हाल नेपाली सेना फुलबारी ब्यारेक नयाँ गोरख गणको प्रतिउत्तर जिकिरसमेत हेर्दा वादी दाबीको चार किल्लासँग विमत हुँदै विवादको कि.नं. ५३८ पट बाँझो चौर जग्गा मिलिसिया (२००८ साल) का पालादेखि तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले

लङ्ग रेञ्ज बनाई निरन्तर भोग चलन गरिरहेको र सो जग्गा नापीका बखत जग्गाधनीका नाउँमा पर्ती जनिएको देखिन्छ।

४. कुनै पनि जग्गामा कुनै पनि व्यक्तिको एकलौटी हक स्वामित्व कायम हुनका लागि जग्गा (नाप जाँच) ऐन, २०१९ को दफा ६(५) बमोजिम जग्गा नापजाँच हुँदाको अवस्थामा जग्गाको हक स्वामित्व दाबी गरी आफ्नो नाउँमा कायम गर्न आफ्नो हकभोगको प्रमाणपत्र आफैँ वा आफ्नो प्रतिनिधिद्वारा पठाई दर्ता गराउनुपर्ने, दर्ता तिरो केही नभएको परापूर्वकालदेखि बेनिस्सा हकभोग भई आवाद गरी खाइआएको जग्गावालाले पनि त्यस्तो जग्गा दर्ता गराउन सक्ने अवस्था उक्त ऐनको सोही दफामा तोकिदिएको देखिन्छ । उल्लिखित प्रक्रिया पूरा नगरिएको तथा नापजाँच हुँदाको अवस्थामा पर्तीको रूपमा रहेको जग्गालाई भने उक्त ऐनले सरकारी जग्गाको रूपमा लिँदै दफा २(ङ) मा सरकारी जग्गाको परिभाषासमेत गरेको देखिन्छ । सरकारी जग्गाकै सम्बन्धमा मालपोत ऐन, २०३४ को दफा २(ख२) मा समेत परिभाषा गरेकोमा उल्लिखित दुवै ऐनमा गरिएका परिभाषाहरू समान रूपका भएको पाइन्छ। जसअनुसार ***"सरकारी जग्गा भन्नाले सडक, बाटो, रेल्वे तथा सरकारी घर भवन वा कार्यालय रहेको जग्गा सम्झनुपर्छ र सो शब्दले नेपाल सरकारको अधीनमा रहेको वन, बुटेन, जंगल, नदी, खोला नाला, नदी उकास, ताल, पोखरी तथा सोको डिल, नहर, कुलो, ऐलानी, पर्ती वा अन्य जग्गा .....समेतलाई जनाउँछ"*** भनी परिभाषा गरिएको छ। उक्त ऐनहरूमा सरकारी जग्गाको सम्बन्धमा गरिएको परिभाषाको सन्दर्भबाट हेर्दा जग्गा नापजाँच हुँदाको अवस्थामा जग्गा (नाप जाँच) ऐन, २०१९ अनुरूप कसैको हकभोगको दाबी नपरेको पर्ती जनिएको जग्गा सो ऐनको प्रावधानअनुरूप स्वतः सरकारी जग्गाको परिभाषाअन्तर्गत पर्ने देखिन्छ।

५. विपक्षीको जिकिरसमेत रहेको विवादको उक्त जग्गा नापी हुँदाको अवस्थामा जग्गा (नाप जाँच) ऐन, २०१९ को दफा ६(५) बमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी निवेदकको तर्फबाट कुनै कारबाही चलाएको देखिँदैन भने मिसिल संलग्न २०२१ सालमा तयार गरिएको फिल्डबुकको प्रतिलिपिबाट जोताहाको नाम, थर र वतन महलमा पर्ती भन्नेसमेत उल्लेख भई जग्गाधनीको नाम, थर र वतन महलमा खाली जनिएको देखिन्छ। सर्भे नापीका बखतमा जग्गाधनी महलमा पर्ती भन्ने उल्लेख भएको उक्त जग्गामा मिलिसियाका पालादेखि अर्थात् २००८ सालदेखि नै तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले लङ्ग रेञ्ज बनाई निरन्तर भोग गरेको भन्ने प्रत्यर्थी नेपाली सेनाको जिकिरलाई वादीले तथ्ययुक्त रूपमा अन्यथा भनी खण्डन गर्न सकेको देखिँदैन । मिसिल संलग्न कागजात हेर्दा, सो जग्गामा २००८ सालदेखि नै नेपाली सेनाले लङ्ग रेञ्ज बनाई आएकोमा दर्ताका लागि मालपोत कार्यालय, कास्कीमा निवेदन परी उक्त पोखरा-११ को कि.नं. ५३८ कित्ताफोड भई कायमी कि.नं. ३३४६, ३३४७, ३३४८ समेतका जग्गा मिति २०४६।१०।२५ मा शाही नेपाली सेनाको नाउँमा दर्ता भएको देखिन्छ। उक्त जग्गा मिति २०४९।०९।२० मा भएको श्री ५ को सरकार, मन्त्रिपरिषद्को निर्णयानुसार श्री ५ को सरकार, शिक्षा, संस्कृति तथा समाज कल्याण मन्त्रालय र मणिपाल एजुकेसन एण्ड मेडिकल ग्रुप अफ इण्डियाबिच भएको सम्झौताबमोजिम मेडिकल कलेज र अस्पतालको प्रयोगको लागि भनी ४९ वर्षका लागि मिति २०५२।०४।०३ मा सम्झौता भई सोही मुताबिक मणिपाल ग्रुपले संरचना तयार गरी प्रयोगमा लिएको देखिन्छ। यसबाट यी वादीले आफ्नो पिताको नाउँमा दर्ता भई भोग गरिरहेको भनी लिएको जिकिर पुष्टि हुने जस्तै हकभोगको प्रमाण, मालपोतलगायत कुनै तिरोको निस्सा वा बेनिस्सा हकभोग गरी आएको भनी तथ्ययुक्त प्रमाण यी पुनरावेदक वादीले पेस गर्न सकेको देखिँदैन।

६. वादीको उक्त जग्गामा भएको दाबी केवल तत्कालीन गण्डकी अञ्चल अदालतको मिति

२०३१।०२।२४ मा भएको नक्सा मुचुल्काको न.नं. ३९ र ४० निजका पिता नित्यानन्द बास्तोला भनी उल्लेख भएको बेहोरालाई स्रोतको रूपमा लिएको देखिन्छ । यसबाट यी पुनरावेदक वादीले आफ्नो साबिकको स्रोत के थियो, आफूहरूले सो जग्गा को सँगबाट खरिद गरी लिएका थिए भन्ने कुरा पनि कहीँकतै खुलाउन सकेको पनि देखिँदैन । यसरी साबिक स्रोत खुलाउन नसकेको, लामो समयदेखि नै सो जग्गामा निवेदकहरूको कुनै पनि किसिमको भोग पनि नरहेको र नापीको फिल्डबुकमा पर्ती जनिएको र नेपाली सेनाले लामो समयदेखि उपभोग गर्दै आइरहेको भन्ने देखिएकोले निज पुनरावेदक वादीको हक थियो भनी अनुमानका भरमा निजको नाउँमा कायम गर्न मिल्ने देखिँदैन । भोग स्वामित्व प्रथम दृष्टिगत प्रमाण हो (Possession is the prima facie evidence of ownership) भन्ने स्वामित्वसम्बन्धी अवधारणा रहिआएको पाइन्छ । निरन्तर भोगाधिकारसम्बन्धी यस अदालतबाट जनार्दन पाण्डेसमेत विरूद्ध नेपाल सरकार, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, सिंहदरबारसमेत भएको (ने. का. प. २०७६, अङ्क ५, नि नं. १०२७५) मुद्दामा ***"कुनै सम्पत्ति व्यक्तिगत कायम हुन सो सम्पत्तिको साबिक स्रोत स्पष्टसँग खुल्नुपर्छ । सो सम्पत्ति क्रेताले कानूनबमोजिम प्राप्त गरेको हुनुपर्छ । प्राप्त गरेको सो सम्पत्तिमा धनीको निरन्तर रूपमा भोग रहेको हुनुपर्छ । तर यदि उक्त सम्पत्तिको स्रोत नै स्पष्ट छैन, सो सम्पत्तिमा धनीको कुनै किसिमको भोग पनि छैन र लामो समयदेखि सो सम्पत्ति सार्वजनिक उपभोगमा कायम रहिरहेको स्थिति छ भने सो सम्पत्ति व्यक्तिगत सम्पत्ति नभई सार्वजनिक प्रकृतिको सरकारी सम्पत्ति नै भएको मान्नुपर्ने"*** भनी नजिरसमेत स्थापित भएको देखिन्छ । यसप्रकार जग्गा नाप जाँच ऐन, २०१९ को दफा ६ मा विवेचित कानूनी व्यवस्थाबमोजिम सरकारी जग्गा निर्विवाद रूपमा अटुट भोगको आधारमा नेपाली सेनाका नाउँमा मिति २०४६।१०।२५ मा उक्त जग्गा दर्ता भएको कुरालाई अन्यथा मान्न सकिएन ।

७. २०३८ सालको दे.पु.नं. १८९६ र २०३९ सालको दे.वि.नं. १०४ को जग्गा खिचोला मुद्दा वादी विश्वनाथ उपाध्याय र प्रतिवादी टुमनाथ बास्तोलासमेत भएको सोही मुद्दाका वादी प्रतिवादीबिच चलेको देखिन्छ । तत् अवस्थामा नै तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको भोग रहेको उक्त जग्गामा तत्कालीन शाही नेपाली सेनालाई प्रतिवादी बनाउन सकेको पनि पाइँदैन । सार्थक सरोकार रहेका पक्षहरूलाई थाहा जानकारी हुँदाहुँदै पनि प्रतिवादीसम्म पनि नबनाई उनाउ व्यक्तिहरूबिच चलेको मुद्दामा सिर्जित वा अभिव्यक्त प्रमाणले तेस्रो पक्ष (Third Party Right) दखल गर्न सक्ने अवस्था रहँदैन । वादीले दाबीको जग्गाको स्रेस्तामा संवत् १९९१ सालको जाँचमा मोठ नं. ३५२ न. नं. ३९ उपल्लो पाटन भन्ने बिज ॥४ को लगत देखाएको पाइन्छ सो लगतको आधारमा कि.नं. ५३८ को पूरै जग्गाको दाबी फिरादकर्ताको रहेको देखिन्छ । प्रत्यर्थी सालिकराम आचार्यसमेतले संवत् १९९१ सालको जाँचको मोठ नं. ३४६ विज माना ॥४ को जग्गा हालको कि.नं. ४७० को भएको भनी प्रतिवाद गरेको देखिन्छ । यी दुवै लगतको स्रोत अवस्था हेर्दा, बिज माना ॥४ भन्ने देखिएकोमा उक्त मुद्दामा प्रत्यर्थीको सोही परिमाणको जग्गा ज.रो. ३४-१४-३३/४ भएको देखिन्छ भने पुनरावेदक वादीले कि.नं.५३८ को पूरै जग्गा क्षेत्रफल ८२१४.८० वर्गमिटर अर्थात् रो. २४८-४-०१/४ क्षेत्रफल जग्गा माग दाबी गरेको पाइन्छ । यसरी दुवै मुद्दामा स्रोत क्षेत्रफल ॥४ भएकोमा पुनरावेदक वादीले दाबी गरेको कि.नं. ५३८ को पूरै जग्गाको क्षेत्रफल २४८-४-०१/४ भई अपत्यारिलो एवम् अस्वाभाविक देखिन आउँछ । त्यस्तै प्रकारले पुनरावेदक वादीको न.नं. ३९ र न.नं. ४० को हकमा साबिक कि.नं. ५३८ मध्ये मालपोत कार्यालय, कास्कीबाट मिति २०५२।०८।१३ मा

भएको स्थलगत रेखाङ्कन र मुचुल्काअनुसार न. नं. ३९ र ४० को जग्गा साबिक कि. नं. ५३८ कित्ताफोड भई कायम कि. नं. ३३४६, ३३४७ र ३३४८ रहेकोमा सो जग्गा हाल शाही नेपाली सेनाको नाउँमा कायम रही मणिपाल एजुकेसन एण्ड मेडिकल ग्रुप अफ इण्डियाको भोगमा रहेको देखिन्छ ।

८. यसप्रकार यी पुनरावेदक वादीले उक्त विवादित जग्गामा आफ्नो साबिकदेखिको हक भोग रहेको भन्ने कुनै मालपोत तिरो तिरेको रसिदलगायत ठोस प्रमाण पुऱ्याउन सकेको पाइँदैन । उक्त जग्गा नापीको फिल्डबुकमा जोताहाको महलमा "पर्ती" भनी जनिएको, जग्गाधनीको महल खाली रहेको तथा किसानको बेहोरामा पनि "पर्ती" भनी जनिएको देखिन्छ । नापीका समयमा पर्ती जनिएको सरकारी जग्गामा कुनै व्यक्ति विशेषले आफ्नो हक भोग छ भने हकभोग रहेको विश्वसनीय तथा तथ्ययुक्त प्रमाण पेस गर्न नसकेसम्म केवल फिराद र पुनरावेदनपत्रमा जिकिर लिएको भरमा अनुमानका आधारमा मात्र सरकारी जग्गालाई व्यक्तिको नाउँमा दर्ता कायम गर्न मिल्ने हुँदैन । सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको सम्बन्धमा मालपोत ऐन, २०३४ को दफा २४(१) मा ***"सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा व्यक्ति विशेषका नाममा दर्ता वा आवाद गर्न, गराउन हुँदैन"*** भन्दै सोही ऐनको दफा २४(२) मा ***"कसैले यो दफा प्रारम्भ हुनभन्दा अघि वा पछि कुनै सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा व्यक्ति विशेषको नाउँमा दर्ता गरी आवाद गरेकोमा त्यस्तो दर्ता स्वतः बदर हुने छ । त्यस्तो जग्गाको व्यक्ति विशेषका नाउँमा रहेको दर्ता लगतसमेत मालपोत कार्यालय वा नेपाल सरकारले तोकेको अधिकारीले कट्टा गर्ने छ"*** भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ । सरकारी तथा सार्वजनिक जग्गाको संरक्षण गर्ने कार्य राज्यको अभिभावकीय सिद्धान्त (Doctrine Of Parens Patriae) को विधिशास्त्रीय मान्यतामा आधारित रहेको छ । जसबमोजिम सबै जनताहरूको सम्पत्ति एवं नासोको रूपमा रहेका सडक, सरकारी घर, नदीनाला, जङ्गल, ताल, पोखरी, कुवा, पानी, पँधेरो, गौचर, चिहान, पाटी पौवा, खेल मैदान, पर्ती जग्गालगायतका प्राकृतिक स्रोत साधनहरूको संरक्षकत्वको जिम्मेवारी लिनुपर्दछ । यस्ता सम्पत्तिहरूको सार्वजनिक प्रयोजनको लागि मात्र उपभोगको प्रत्याभूत गराउनुपर्दछ भन्ने मान्यताअनुरूप वादी दाबीमा उल्लिखित सार्वजनिक पर्ती जग्गाको संरक्षण सम्बर्द्धन गर्नु राज्यको दायित्व भएकोले सोही आधारमा तत्कालीन ८ नं. नापी गोश्वाराबाट मिति २०६२।३।१० मा निर्णय भएको देखिन्छ ।

९. यसरी पुनरावेदक वादीले उल्लेख गरेको लगतको आधारमा निजको हक प्रमाण नपुगेको सम्बन्धमा मिति २०४०।२।८ को सर्वोच्च अदालतको फैसलाबाट नै स्पष्ट भएको देखिन आउँछ । प्रत्यर्थी नेपाली सेना फुलबारी ब्यारेक श्री देवीदत्त गण साबिक न.नं. ३९ र ४० उल्लेख भएको नक्सा मुचुल्कामा प्रतिवादी पनि नभएको र नाप नक्सा सर्जमिनमा साक्षीसम्म नभएको नाप नक्सालाई खम्बिर प्रमाण मानी वादीको फिराद दाबी तेस्रो पक्ष (Third Party) का लागि ग्रहणयोग्य प्रमाण मान्न सकिने देखिँदैन । कुनै सम्पत्ति व्यक्तिगत कायम हुन सो सम्पत्तिको साबिक स्रोत स्पष्टसँग खुल्नुपर्छ । सो सम्पत्ति क्रेताले कानूनबमोजिम प्राप्त गरेको हुनुपर्छ । प्राप्त गरेको सो सम्पत्तिमा धनीको निरन्तर रूपमा भोग रहेको हुनुपर्छ । तर यदि उक्त सम्पत्तिको स्रोत नै स्पष्ट छैन, सो सम्पत्तिमा धनीको कुनै किसिमको भोग पनि छैन र लामो समयदेखि सो सम्पत्ति सार्वजनिक उपभोगमा कायम रहिरहेको स्थिति छ भने सो सम्पत्ति व्यक्तिगत सम्पत्ति नभई सार्वजनिक प्रकृतिको सरकारी सम्पत्ति नै भएको मान्नुपर्ने हुन्छ । नापीका समयमा पर्ती जनिएकोमा उक्त पर्ती जनिएका उपर यी पुनरावेदक वादीले कुनै उजुर गरी आफ्नो भन्ने प्रमाण पेस गरी आफ्नो नाउँमा दर्ता कायम गर्न नसकेको प्रस्तुत

विवादको जग्गामा २००८ सालदेखि तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले लामो अवधिसम्म अटुटरूपमा भोग गरेको भोगाधिकारका आधारमा समेत नेपाली सेनाको नाउँमा दर्ता हुन आएको र उक्त दर्ता कानूनसङ्गत नै देखिन आयो।

१०. तसर्थ, अञ्चल अदालतबाट मिति २०३१।०२।२४ मा भएको नक्साको न.नं. ३९ र ४० को जग्गा श्री सर्वोच्च अदालतबाट वादीको हक र दर्ता कायम हुने ठहऱ्याई मिति २०४०।०२।०८ गते फैसला भएकोमा सोही न.नं. ३९ र ४० को जग्गा नै प्रस्तुत मुद्दाको सन्दर्भमा कास्की जिल्ला अदालतबाट मिति २०६५।१२।०५ मा भएको नक्साको न.नं. १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३ र २४ भई उक्त न.नं. का जग्गामा वादीको हक कायम हुने ठहरेकोले ती न.नं. का जग्गा नेपाली सेनाको नाउँमा भएको दर्तासमेत बदर हुने भनी पुनरावेदन अदालत पोखराबाट मिति २०६७।११।१५ मा भएको फैसला मिलेको हुँदा सो हदसम्म सदर हुने र उपर्युक्तानुसार उक्त न.नं. १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३ र २४ का जग्गामा नेपाली सेनाको दर्ता बदर भई वादीको हक कायम हुनेसमेत ठहरेकोले सो जग्गामा वादीको भोगाधिकार लामो समयसम्म नरहेकोले सो जग्गामा वादीले चलनसमेत चलाइपाउँ भन्ने दाबी ठहर्दैन भन्ने पुनरावेदन अदालत पोखराको फैसला भने सो हदसम्म नमिलेको हुँदा सो उल्टी भई ती न.नं. १७, १८, १९, २०, २१, २२, २३ र २४ का जग्गामा रहेको हेलिप्याड, बसपार्क, टेक्सी पार्क र पार्कसमेतलाई अन्यत्र स्थानान्तरण गरी उक्त जग्गामा निर्विवाद रूपले वादीले चलनसमेत चलाइपाउने भन्ने संयुक्त इजलासका माननीय न्यायाधीश श्री तेजबहादुर के.सी. को रायका साथै वादीको पुनरावेदन जिकिर र निजको तर्फबाट बहस पैरवी गर्नु हुने कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकिरसँग समेत सहमत हुन सकिएन।

११. अतः उल्लिखित आधार, कारण, कानूनी व्यवस्थासमेतबाट पुनरावेदक वादी टुमनाथ बास्तोलाको दाबीको जग्गाको स्रोत केही उल्लेख गर्न नसकेको, भोगको अवस्था नै नदेखिएको, सो जग्गा २००८ सालदेखि नै निरन्तर रूपमा नेपाली सेनाको भोगमा भई नापी बखत सार्वजनिक निकायको रूपमा रहेको नेपाली सेनाका नाममा दर्ता हुन आएको, वादीको लगत स्रोतको क्षेत्रफल एवम् चार किल्ला मिल्न भिड्न नआएको, वादीले उल्लेख गरेको न.नं. ३९ र ४० को नाप नक्सा मुचुल्कामा जग्गा भोग दर्ता नेपाली सेना साक्षी नबसेको एवम् प्रतिवादी नभएको, वादीको दाबी अस्पष्ट हुनुका साथै अकाट्य र वस्तुनिष्ठ प्रमाणबाट समर्थित हुन नआएको, सोही विवादको जग्गाबाटै नेपाल सरकारले मणिपाल कलेज अफ साइन्स र मणिपाल अस्पताललाई ४९ वर्षको लिजमा दिई भोग गरिरहेको समेतका प्रमाणका आधारमा फिराद दाबी पुग्न नसक्ने भनी कास्की जिल्ला अदालतबाट मिति २०६५।१२।०५ मा फैसला भएकोमा सो फैसला केही उल्टी गरी मिति २०६५।०६।१० मा भएको नाप नक्साअनुसारको हाल मणिपाल शिक्षण अस्पतालले उपभोग गर्दै आएको न.नं. १७, १८, १९, २०, २१, २२ र २३ का जग्गामा वादीको हक कायम हुने भनी ठहर गरेको हदसम्मको तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पोखराको मिति २०६७।११।१५ को फैसला मिलेको नदेखिँदा सो हदसम्म बदर भई वादी दाबी पुग्न नसक्ने गरी सुरू कास्की जिल्ला अदालतबाट मिति २०६५।१२।०५ मा भएको फैसला सदर हुने ठहर गरेको संयुक्त इजलासका माननीय न्यायाधीश डा. श्री कुमार चुडालको राय मिलेको देखिँदा उक्त राय सदर हुने ठहर्छ । वादी टुमनाथ बास्तोलाको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्दैन। अरूमा तपसिलबमोजिम गर्नू।

<u>तपसिल</u>

माथि ठहर खण्डमा लेखिएबमोजिम तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पोखराको फैसला उल्टी भई वादी दाबी पुग्न नसक्ने गरी सुरू कास्की जिल्ला अदालतबाट

मिति २०६५।१२।०५ मा भएको फैसला सदर हुने ठहर गरी फैसला भएकोले वादीले यस अदालतमा पुनरावेदन दर्ता गर्दा मिति २०६८।०९।२१ मा र.नं. १६०२० मार्फत राखेको कोर्ट फी रू.१,६०,०३३।– जफत हुने हुँदा केही गर्नुपरेन १
सरोकारवालाले फैसलाको प्रतिलिपि माग गर्न आएमा नियमानुसार गरिदिनू २
प्रस्तुत फैसलाको विद्युतीय प्रति अपलोड गर्नू ३
प्रस्तुत मुद्दा दायरीबाट लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी अभिलेख शाखामा बुझाइदिनू.....४

उक्त रायमा हामी सहमत छौं।
का.मु.प्र.न्या.हरिकृष्ण कार्की
न्या.ईश्वरप्रसाद खतिवडा

इजलास अधिकृत: नबिन आचार्य
इति संवत् २०७९ फागुन १८ गते रोज ५ शुभम्।

निर्णय नं. ११३५६

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री ईश्वरप्रसाद खतिवडा
माननीय न्यायाधीश डा. श्री आनन्दमोहन भट्टराई
माननीय न्यायाधीश श्री तिलप्रसाद श्रेष्ठ
आदेश मिति : २०८०।४।११
०८०-WF-०००१

विषयः उत्प्रेषण / परमादेश

निवेदक : कोशी प्रदेश, नेकपा (एमाले) प्रदेश संसदीय दलका नेता जिल्ला झापा, गौरादह नगरपालिका वडा नं.३ बस्ने हिक्मतकुमार कार्की

विरूद्ध

प्रत्यर्थी : माननीय पर्शुराम खापुङ्ग, प्रदेश प्रमुख, प्रदेश प्रमुखको कार्यालय, कोशी प्रदेश विराटनगरसमेत

- **संविधानमा सभामुखले मुख्यमन्त्री नियुक्तिका सन्दर्भमा समर्थन जनाउन हुँदैन भनी किटानी रूपमा उल्लेख गरिएको नभए पनि निजले मत दिन पाउने सीमित अवस्थाका सम्बन्धमा नेपालको संविधानको धारा १८६, धारा १८२ को उपधारा (७) मा रहेको प्रकृतिको अपवाद स्वरूपको प्रावधानले सभामुखलाई त्यस प्रकारको अधिकार वा अनुमति प्रदान गरेको नदेखिने। सभामुखको पदमा बहाल रहेको व्यक्तिले प्रदेश सभा सदस्यको पनि हैसियत रहेको भनी छुट्टै थप वा दोहोरो भूमिकाको दाबी गर्न नमिल्ने। सभामुखले**

सभामुखको भूमिकामा सीमित रहनुपर्ने ।

(प्रकरण नं.११)

- **संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२), (३) तथा धारा १८८ को उपधारा (२) को बनौटलगायत संवैधानिक अभ्यासको दृष्टिले हेर्दा पनि सरकार गठनका लागि उक्त धारा १६८(२) बमोजिमको विकल्प रहेसम्म सो विकल्प अपनाउनु नै मनासिब हुने । संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिमको विकल्प संविधानसम्मत तवरबाट अपनाउँदा सो प्रक्रियाबाट मुख्यमन्त्री नियुक्त हुन नसकेमा वा नियुक्त भए पनि निजले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा उपधारा (३) बमोजिम प्रदेश सभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको संसदीय दलको नेतालाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नुपर्ने ।**
- **जुन बिन्दुबाट संविधानको प्रयोग र पालनामा त्रुटि भएको हो, सोही अवस्थाबाट संविधानसम्मत तवरले प्रक्रिया अगाडि बढाउनु मनासिब हुने भएकाले विवादित विषयका सन्दर्भमा अहिलेको अवस्थामा संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम सरकार गठन गर्नु नै संविधानसम्मत हुने । संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) को प्रक्रिया नै त्रुटिपूर्ण देखिएको अवस्था हुँदा प्रस्तुत विवादमा उपधारा (२) बमोजिमको प्रक्रिया सुरू गर्नु संविधानको शब्द, मर्म र भावनाअनुकूल हुने ।**

(प्रकरण नं.१३)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री बद्रीबहादुर कार्की, श्री टीकाराम भट्टराई, श्री उषा मल्ल पाठक, डा. श्री सुरेन्द्र भण्डारी, डा. श्री कुमार शर्मा आचार्य, श्री माधवप्रसाद बास्कोटा, श्री कृष्णभक्त पोखरेल, श्री महेश नेपाल, श्री ईश्वरीप्रसाद भट्टराई, श्री रविनारायण खनाल, श्री सानुराज पोखरेल, श्री केदारप्रसाद दाहाल, श्री अमर थापा तथा विद्वान् अधिवक्ताहरू डा. श्री भिमार्जुन आचार्य, श्री भोजराज आचार्य, श्री अमर थापा, श्री केदारप्रसाद कोइराला, श्री रत्नकुमार खरेल, श्री ताराकुमार श्रेष्ठ, श्री कृष्णकुमार आङदेम्बे, श्री रविन्द्रकुमार ढुङ्गाना, श्री राधिका खतिवडा, श्री खिनादेवी ढकाल, श्री मुकुन्द अधिकारी, श्री देवराज खरेल, श्री आशिष उप्रेती, श्री क्रान्ति भट्टराई, श्री कृपा पोखरेल, श्री गुरूभक्त निरौला, श्री विष्णुप्रसाद खनाल, श्री सुजन राई, श्री उपेन्द्र रावत, श्री देवराज कार्की, श्री राजाराम घिमिरे

प्रत्यर्थीका तर्फबाट : विद्वान् महान्यायाधिवक्ता डा. श्री दिनमणी पोखरेल, विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ताहरू श्री सञ्जिवराज रेग्मी, डा. श्री टेकबहादुर घिमिरे र श्री विश्वराज कोइराला, विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री गोविन्द खनाल, विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्रबहादुर बस्नेत तथा विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री महादेवप्रसाद यादव, श्री गोपालकृष्ण घिमिरे, श्री सिताराम के.सी., श्री प्रेमबहादुर खड्का, श्री यदुनाथ खनाल, श्री मुक्तिनारायण प्रधान, श्री जगन्नाथ ढकाल, डा. श्री विजयप्रसाद मिश्र, श्री रमणकुमार श्रेष्ठ, श्री उपेन्द्रकेशरी न्यौपाने, श्री शंकर सुवेदी तथा विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री पेसलकुमार न्यौपाने, श्री एगराज पोखरेल र श्री दिपेन्द्र झा, श्री खम्बबहादुर खाती, श्री ज्ञानेन्द्रप्रसाद अधिकारी, श्री लक्ष्मीकुमारी चौधरी, श्री सेमन्त दाहाल

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प. स्वर्ण जयन्ती विशेषाङ्क २०५२, पृ.१
- ने.का.प. संवैधानिक इजलास खण्ड २०७९, नि.नं.००२८, पृ.६२

सम्बद्ध कानून :

- नेपालको संविधान
- राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३

आदेश

न्या.डा.आनन्दमोहन भट्टराई : नेपालको संविधानको धारा ४६ तथा १३३(२) र (३) बमोजिम यस अदालतमा दायर भएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम २३(२)(ग) बमोजिम पूर्ण इजलाससमक्ष पेस गर्ने आदेश भएबमोजिम पेस हुन आएको प्रस्तुत निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवम् आदेश यसप्रकार रहेको छः

तथ्य खण्ड

आम निर्वाचन, २०७९ पश्चात् मिति २०७९।९।२४ मा नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम मेरो नेतृत्वमा तत्कालीन प्रदेश नं. १ परिवर्तित कोशी प्रदेशको सरकार गठन भएको हो। मेरो नेतृत्वमा गठन भएको सरकारले कोशी प्रदेश सभामा विश्वासको मत लिनुपर्ने अवस्था यही मिति २०८०।०२।१९ मा सिर्जना भई मिति २०८०।०३।१४ मा विश्वासको मतको प्रस्ताव पेस गरेकोमा ऐ. असार १५ गते सो प्रस्ताव निर्णयार्थ पेस हुँदा प्रदेश सभामा कायम रहेको कुल प्रदेश सभा सदस्य संख्या ९३ को बहुमत अर्थात् कम्तीमा ४७ मत प्राप्त गर्नुपर्नेमा मलाई ४६ मत मात्र प्राप्त भई मैले पेस गरेको प्रस्ताव अस्वीकृत हुन गयो। तत्पश्चात् विपक्षी प्रदेश प्रमुखले कोशी प्रदेशको नयाँ सरकार गठनको लागि मिति २०८०।०३।१७ का दिन नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम भनी मिति २०८०।०३।२१ गते बेलुकी ५ बजेसम्ममा दाबी पेस गर्न प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा सोभन्दा बढी राजनीतिक दलहरूलाई आह्वान भएको थियो। २०७९ सालको निर्वाचनमा कोशी प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने राजनीतिक दलहरूको सदस्य संख्या क्रमशः नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) ४०, नेपाली कांग्रेस २९, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र) १३, राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी ६, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एकीकृत समाजवादी) ४ र जनता समाजवादी पार्टी नेपाल १ रहेको छ। नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र) का संसदीय दलका सदस्य विपक्षी सभामुख माननीय बाबुराम गौतम मिति २०७९।०९।२८ मा प्रदेश सभाको सभामुख पदमा निर्वाचित भएपछि प्रदेश सभा सदस्यको सरकार गठनको लागि दिने अभिमत, मताधिकार रहेको एक सिट नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादी केन्द्रको घटेको अवस्था छ। विपक्षी सभामुखले मिति २०७९।०९।२८ को प्रदेश सभाको बैठकमा **"मैले निष्पक्षताको पदमा आसीन हुँदै गर्दा मेरो हालसम्म रहेको दलसँगको आबद्धता यो सभामुख पदको भूमिका निर्वाह गर्ने कार्यकालसम्म आजैको मितिदेखि अलग भएको"** भनी घोषणा गर्नुभएको छ। तर विपक्षी प्रदेश प्रमुखले सरकार गठनको लागि आह्वान भएको सूचनाबमोजिम विपक्षी मुख्यमन्त्री उद्धव थापालाई मुख्यमन्त्रीको रूपमा नियुक्त गर्ने प्रस्तावमा प्रदेश सभाका अन्य सदस्यको अलावा विपक्षी सभामुखले पनि हस्ताक्षर गरी समर्थन गर्नुभएको छ। सोबमोजिम विपक्षी सभामुखको हस्ताक्षरसहित प्रदेश सभाको बहुमत आफूलाई रहेकोले नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिमको सरकारको लागि प्रदेश सभाको ४७ मत आफूमा रहेको भनी मुख्यमन्त्रीको पदमा आफ्नो नियुक्तिको लागि विपक्षी प्रदेश प्रमुखसमक्ष मिति २०८०।३।२१ मा दाबी पेस गर्नुभएछ। उक्त दाबीलाई स्वीकार गरी विपक्षी प्रदेश प्रमुखले विपक्षीलाई मुख्यमन्त्रीमा सोही दिन अर्थात्

मिति २०८०।३।२१ मा नियुक्त गर्ने निर्णय गर्नुभएको छ । यसरी दाबी पेस गर्ने कार्य एवं निर्णय गर्ने कार्य नेपालको संविधानप्रतिकूल छ ।

सभामुखको भूमिका प्रदेश सभामा राजनीतिक रूपमा तटस्थ र निष्पक्ष रहनुपर्ने कुरा नेपालको संविधानले स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । कुनै पनि निर्णय प्रदेश सभामा हुन नसक्ने वा अनिर्णयको बन्दी प्रदेश सभा बन्न नजाओस् भनी प्रदेश सभामा हुने निर्णयमा मत बराबर भएमा निर्णायक मत मात्र प्रदान गर्न पाउने अधिकार नेपालको संविधानको धारा १८६ मा व्यवस्था रहेको छ । सोबाहेक प्रदेश सभाको बैठकबाहिर हुने कुनै पनि छलफल, प्रस्ताव, दाबी, प्रतिदाबीलाई समर्थन गर्ने, प्रस्तावको पक्ष वा विपक्षमा मत जाहेर गर्ने अधिकार विपक्षी सभामुखलाई नेपालको संविधान एवम् प्रचलित कानूनले कहीँकतै पनि दिएको छैन । यसको मूल उद्देश्य भनेको प्रदेश सभाको नेताको रूपमा रहने सभामुखलाई राजनीतिकरूपमा तटस्थ र निष्पक्ष राख्नु हो । यस्तो तटस्थ एवम् निष्पक्ष भूमिकामा रहनुभएका विपक्षी सभामुखले अभिव्यक्त गरेको वा समर्थन गरेको मतलाई देखाएर प्रदेश सभाको सरकारको नेतृत्व आफूले गर्ने भनी विपक्षी मुख्यमन्त्रीले पेस गरेको दाबी एवम् सो दाबीलाई स्वीकार गर्ने विपक्षी प्रदेश प्रमुखको निर्णय नेपालको संविधान, कानून, विधिको शासन र संसदीय प्रणालीका मान्य सिद्धान्तविपरीत छ । विपक्षी मुख्यमन्त्रीले आफूलाई मुख्यमन्त्रीमा नियुक्ति गरियोस् भनी पेस गरेको दाबीमा समर्थन गर्न प्रदेश सभामा सरकार गठनका लागि मत प्रकट गर्न योग्य सदस्य संख्या ४६ सरहको सदस्य सभामुख हुने होइन । आफ्नो मत प्रकट गर्न अयोग्य विपक्षी सभामुखको समर्थन, हस्ताक्षरसमेत गणना गरी प्रदेश सभाको न्यूनतम बहुमत संख्या ४७ रहेको भनी बहुमतको समर्थन देखाउन विपक्षी मुख्यमन्त्रीले मिल्ने होइन । विपक्षी मुख्यमन्त्रीले मिति २०८०।०३।२१ मा मुख्यमन्त्रीमा आफूलाई नियुक्ति गर्नको लागि विपक्षी प्रदेश प्रमुख समक्ष दाबी पेस गर्दा दलगतरूपमा योग्य सदस्यको समर्थन संख्या ४६ मात्रै रहेको स्पष्टै छ । विपक्षी सभामुखको समर्थनको हस्ताक्षर कुनै दल विशेषसँग सम्बन्धित हुन सक्ने होइन । विपक्षी मुख्यमन्त्री उद्धव थापालाई मुख्यमन्त्रीमा विपक्षी प्रदेश प्रमुखको नियुक्त दिने निर्णय, पत्राचार सबै नेपालको संविधानको धारा १६८(२) विपरीतको कार्य भएकोले बदरयोग्य छ । प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्री नियुक्ति गर्ने गरी भएको मिति २०८०।३।२१ को निर्णय उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी संविधानको धारा १६८(३) बमोजिम निवेदकलाई प्रदेश सभाको सबैभन्दा ठुलो दलको संसदीय दलको नेताको हैसियतले सरकारको नेतृत्व गर्ने अवसर दिनु दिलाउनु भनी परमादेशको आदेश जारी गरिपाऊँ । साथै, रिट निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म विपक्षी उद्धव थापालाई मुख्यमन्त्रीमा नियुक्ति गर्ने प्रदेश प्रमुखको मिति २०८०।३।२१ को निर्णय, पत्राचार कार्यान्वयन नगरी यथास्थितिमा राख्नु र निज विपक्षी उद्धव थापालाई मुख्यमन्त्रीको रूपमा कुनै पनि काम कारबाही गर्न नदिनु नदिलाउनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ४९ बमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको कोशी प्रदेश, नेकपा (एमाले) प्रदेश संसदीय दलका नेता हिक्मतकुमार कार्कीले यस अदालतमा दिनुभएको रिट निवेदन ।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? आदेश जारी हुन नपर्ने भए आधार र कारण भए सोसमेत साथै राखी म्याद थाम्न थमाउन नपाउने गरी मिति २०८०।४।३ गतेसम्म लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी प्रत्यर्थीहरूका नाममा म्याद सूचना पठाई म्यादभित्र लिखित जवाफ परे वा अवधि नाघेपछि पेस गर्नू । प्रस्तुत विषय तत्कालै निरूपण गर्नुपर्ने प्रकृतिको देखिँदा माननीय उद्धव थापालाई कोशी प्रदेशको मुख्यमन्त्रीमा नियुक्ति गर्ने सन्दर्भमा पेस भएका प्रस्ताव, समर्थन,

दाबी, हस्ताक्षरलगायतका सम्पूर्ण कागजातसहित माननीय प्रदेश प्रमुखको मिति २०८०।३।२१ को निर्णयको सक्कल फाइल कोशी प्रदेश प्रमुखको कार्यालयबाट मिति २०८०।४।३ गतेभित्र झिकाउनू। मिति २०८०।४।७ गतेको पेसी तोकी प्रस्तुत मुद्दा सो मितिदेखि निरन्तर सुनुवाइमा राखी निर्णयार्थ पेस गर्नू। प्रस्तुत मुद्दाको अन्तिम किनारा नभएसम्म दीर्घकालीन असर पर्ने कुनै पनि निर्णय नगर्नु, नगराउनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ४९(२)(क) बमोजिम प्रत्यर्थीहरूको नाउँमा अन्तरिम आदेश जारी गरिएको छ भन्ने यस अदालतको मिति २०८०।३।२७ को आदेश।

लिखित जवाफ प्रस्तुतकर्ता बाबुराम गौतम २०७९ सालमा सम्पन्न भएको प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचनमा नेकपा (माओवादी केन्द्र) को तर्फबाट ओखलढुङ्गा जिल्ला प्रदेश सभा क्षेत्र नं. २ बाट प्रदेश सभा सदस्य पदमा निर्वाचित भएको हुँ। मिति २०७९।०९।२८ मा म प्रदेश सभाको सभामुखमा निर्वाचित भइसकेपछि मैले आफू आबद्ध रहेको दलको आबद्धतासँग अलग भई प्रदेश सभामा सभामुखले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका निष्पक्ष र तटस्थरूपले निर्वाह गर्दै आइरहेको छु । कोशी प्रदेश सभामा मिति २०८०।०३।१५ मा तत्कालीन मुख्यमन्त्री हिक्मतकुमार कार्कीले विश्वासको मत लिने क्रममा ९३ जना सदस्य रहेको प्रदेश सभामा ४६ मत मात्र प्राप्त गरी विश्वासको मत प्राप्त हुन नसकेको अवस्थामा नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम सरकार गठनको लागि मिति २०८०।०३।१७ मा कोशी प्रदेशको प्रदेश प्रमुखको कार्यालयबाट मिति २०८०।०३।२१ गते बेलुकी ५ बजेसम्ममा दाबी पेस गर्न सूचना आह्वान भएकोमा कोशी प्रदेश सभामा दलहरूको उपस्थितिको आधारमा सरकार गठन हुन नसक्ने परिस्थिति उत्पन्न हुन लागेको अवस्थामा नेपालको संविधानले प्रदेश सभाको सभामुखले सरकार गठनको प्रक्रियामा सहभागी हुन रोक लगाउने संवैधानिक व्यवस्था गरेको नदेखिएको अवस्थामा सरकार गठनको लागि प्रदेश सभा सदस्यको हैसियतले असल नियतले कुनै आग्रह पूर्वाग्रह नराखी सरकार गठनमा सहयोग गरेको हो। निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने होइन। रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको माननीय सभामुख बाबुराम गौतम, कोशी प्रदेश सभाको लिखित जवाफ।

रिट निवेदक हिक्मतकुमार कार्कीले कोशी प्रदेश सभामा २०८०/३/१५ गते "विश्वासको मत" नपाएपछि प्रदेश प्रमुख माननीय पर्शुराम खापुङ्गले नेपालको संविधाको धारा १६८(२) बमोजिम सरकार गठनको लागि आह्वान भएबमोजिम चार राजनीतिक दल नेपाली कांग्रेसका २९ जना, ने.क.पा. माओवादी केन्द्रका १२ जना ने.क.पा. एकीकृत समाजवादीका ४ जना र जनता समाजवादी नेपालका १ जना गरी ४६ जना र माननीय बाबुराम गौतमको कुनै पनि राजनीतिक दलसँग आबद्ध नरही एकलरूपमा छुटै समर्थनसहित ४७ जनाको दाबी परेको अवस्थालाई संवैधानिक व्यवस्थाविपरीत भन्न मिल्दैन। कोशी प्रदेश सभाको कुल सदस्य संख्या ९३ जना रहेकोमा ९२ जना प्रदेश सभाका सदस्य र १ जना प्रदेश सभाका सभामुख भएको अवस्था हो । कोशी प्रदेशको सभामुख मा. बाबुराम गौतम कोशी प्रदेश सभा निर्वाचनबाट निर्वाचित भएका माननीय प्रदेश सभा सदस्य हुन् र मा. बाबुराम गौतम कोशी प्रदेश सभाको सभामुख भएको हुनाले निजको प्रदेश सभा सदस्य पद खारेज हुने होइन । उद्धव थापाले मुख्यमन्त्रीको रूपमा विश्वासको प्राप्त गर्न सक्छन् वा सक्दैन भन्ने तथ्यको परीक्षण नेपालको संविधानको धारा १६८(४) बमोजिम विश्वासको मत लिएपश्चात् मात्र निक्यौल हुन्छ । नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम नियुक्त भएको मुख्यमन्त्रीले धारा १६८(४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्नलाई प्रदेश सभामा परीक्षण हुनुपूर्व नै उद्धव

थापालाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्ने कार्य कानूनविपरीत छ भनी दायर भएको रिट खारेजभागी छ । सर्वोच्च अदालतको संवैधानिक इजलासले दोस्रो प्रतिनिधि सभा विघटनसम्बन्धी मुद्दामा (०७७-WC-००७१) प्रतिपादित सिद्धान्तबमोजिम प्रदेश सभामा बहुमत रहेको वा नरहेको भन्ने परीक्षण गर्नुपूर्व नै प्रदेश सभाको अधिकारलाई कुण्ठित गर्ने गरी यस विषयमा न्यायिक हस्तक्षेप गर्न मिल्दैन । संसदीय प्रणालीको स्थापित परम्पराअनुसार सरकार गठनको एकपछि अर्को विकल्पको खोजी हुनुपर्ने सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरेको छ । नेकपा (एमाले) कोशी प्रदेश संसदीय दलका नेता हिक्मतकुमार कार्कीको पूर्ववर्ती सरकारले कोशी प्रदेश सभामा बहुमत प्राप्त गर्न नसकेपश्चात् वैकल्पिक सरकार गठनको निमित्त मा. उद्धव थापालाई नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रदेश सभा सदस्यको रूपमा मुख्यमन्त्रीको रूपमा नियुक्त गरिएको हो । रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको मा. मुख्यमन्त्री उद्धव थापा, कोशी प्रदेशको लिखित जवाफ ।

मिति २०८०/०३/१४ गते विश्वासको मत प्राप्त होस् भनी तत्कालीन मुख्यमन्त्री हिक्मतकुमार कार्कीले कोशी प्रदेश सभामा राख्नुभएको प्रस्तावमा मिति २०८०/०३/१५ गते सो प्रस्ताव सभामा निर्णयार्थ प्रस्तुत हुँदा आवश्यक बहुमत पुग्न नसकी विश्वासको मत गुमाएपछि मुख्यमन्त्री पद रिक्त हुन पुगेकोले मैले नेपालको महान्यायाधिवक्ताको रायसमेतको आधार लिई नेपालको संविधानको भावना र मर्मलाई आत्मसात् गर्दै कोशी प्रदेशमा नयाँ सरकार गठनको लागि नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम मिति २०८०/०३/१७ गते ५ दिनको समयसीमा राखी मिति २०८०/०३/२१ गते बिहिबार अपरान्ह ५ बजेसम्ममा कोशी प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रदेश सभाका सदस्यलाई मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्त गरी प्रदेश सरकार गठन गर्नको लागि दाबी पेस गर्न आह्वान गरेको थिएँ । सोबमोजिम मिति २०८०/०३/२१ गते अपराह्न ४ बजेर ५२ मिनेटमा कोशी प्रदेश सभाका माननीय सदस्य उद्धव थापाबाट सरकार गठनको लागि कोशी प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दलहरू नेपाली कांग्रेस, ने.क.पा. (माओवादी केन्द्र), ने.क.पा. (एकीकृत समाजवादी) र जनता समाजवादी पार्टी, नेपालसमेतको समर्थनसहित दाबी पेस भएको थियो । प्रदेश सभाका सदस्य उद्धव थापाबाट दलहरूको समर्थनसमेतको दाबी पेस भएपछि नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम प्रदेश सभा सदस्य उद्धव थापालाई सोही दिन कोशी प्रदेश सरकारको मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त गरेको हुँ । रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको कोशी प्रदेशका प्रदेश प्रमुखको तर्फबाट पेस भएको लिखित जवाफ ।

प्रस्तुत निवेदनको विषयवस्तु हेर्दा जटिल कानूनी प्रश्न समावेश भएको देखिएको र त्यसको निराकरण पूर्ण इजलासबाट हुन उपयुक्त देखिएकोले सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम २३(२) (ग) बमोजिम मिति २०८०।४।९ गते पूर्ण इजलासमा पेस हुने गरी पेसी तोकी नियमबमोजिम पेस गर्नु भन्ने यस अदालतबाट मिति २०८०।४।८ मा भएको आदेश ।

<u>यस अदालतको आदेश</u>

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ यस पूर्ण इजलासमा पेस हुन आएको प्रस्तुत विवादमा रिट निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री बद्रीबहादुर कार्की, श्री टीकाराम भट्टराई, श्री उषा मल्ल पाठक, डा. श्री सुरेन्द्र भण्डारी, डा. श्री कुमार शर्मा आचार्य, श्री माधवप्रसाद बास्कोटा, श्री कृष्णभक्त पोखरेल, श्री महेश नेपाल, श्री इश्वरीप्रसाद भट्टराई, श्री रविनारायण खनाल, श्री सानुराज पोखरेल, श्री केदारप्रसाद दाहालका साथै विद्वान् अधिवक्ताहरू

डा. श्री भिमार्जुन आचार्य, श्री भोजराज आचार्य, श्री अमर थापा, श्री केदारप्रसाद कोइराला, श्री रत्नकुमार खरेल, श्री ताराकुमार श्रेष्ठ, श्री कृष्णकुमार आङदेम्बे, श्री रविन्द्रकुमार ढुङ्गाना, श्री राधिका खतिवडा, श्री खिनादेवी ढकाल, श्री मुकुन्द अधिकारी, श्री देवराज खरेल, श्री आशिष उप्रेती, श्री क्रान्ति भट्टराई, श्री कृपा पोखरेल, श्री गुरूभक्त निरौला, श्री विष्णुप्रसाद खनाल, श्री सुजन राई, श्री उपेन्द्र रावत, श्री देवराज कार्की र श्री राजाराम घिमिरेले मिति २०७९।०९।२४ मा नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम निवेदकको नेतृत्वमा गठित कोशी प्रदेश सरकारले प्रदेश सभामा विश्वासको मत लिनुपर्ने अवस्था रही विश्वासको मतको लागि प्रस्ताव पेस गरेकोमा मिति २०८०।०३।१५ मा सो प्रस्ताव निर्णयार्थ पेस हुँदा अस्वीकृत भएको अवस्था हो। तत्पश्चात् विपक्षी प्रदेश प्रमुखले कोशी प्रदेशको नयाँ सरकार गठनको लागि मिति २०८०।०३।१७ मा नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम मिति २०८०।०३।२१ गते बेलुकी ५ बजेसम्मको समय दिई दाबी पेस गर्न प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने राजनीतिक दलहरूलाई आह्वान भएको हो । सोबमोजिम विपक्षी प्रदेश प्रमुखसमक्ष माननीय उद्धव थापाले कोशी प्रदेश सभाका ४७ जना माननीयहरूको समर्थन रहेको भनी मुख्यमन्त्रीमा नियुक्तिका लागि मिति २०८०।३।२१ मा दाबी पेस गरेको अवस्था हो। सो दाबी पत्रमा विपक्षी कोशी प्रदेश सभाका सभामुख बाबुराम गौतमसमेतको हस्ताक्षर पेस भएकोले निष्पक्ष र तटस्थ भूमिकामा रहनुपर्ने सभामुखको हस्ताक्षरसमेतको दाबीलाई स्वीकार गरी विपक्षी माननीय उद्धव थापालाई मिति २०८०।३।२१ मा मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त गर्ने प्रदेश प्रमुखको निर्णय गैरसंवैधानिक हुनाका साथै संसदीय शासन प्रणालीको मान्यताविपरीत रहेको छ।

नेपालको संविधानको धारा १८२ को उपधारा ६ (ग) बमोजिम सभामुखले पदअनुकूलको आचरण नगरेकोमा दुई तिहाइ सदस्यले हटाउन सक्ने भए पनि हाल प्रदेश सभाको गणितले त्यो सम्भव नभएको ठानी सभामुखले मुख्यमन्त्रीको दाबी पत्रमा समर्थन गरेको अवस्था छ । धारा १८६ बमोजिम प्रदेश सभामा मत बराबर भई अनिर्णयको अवस्थामा सभामुखले निर्णायक मत दिन सक्ने हुन्छ। नेपालको संविधानले सरकार गठनमा कसैलाई समर्थन गर्ने, नगर्ने भन्ने अधिकार विपक्षी सभामुखलाई संविधानले दिएको छैन । कोशी प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ को नियम २ को खण्ड (थ) ले सदस्यको र (न) ले सभामुखको परिभाषा गरेको छ । सभामुखको काम संविधानको धारा १८२(४) अनुसार प्रदेश सभाको अध्यक्षता गर्ने काम मात्र हो। यस्तो तटस्थ, निष्पक्ष र दलविहीन रेफ्रीको भूमिकामा रहनुपर्ने विपक्षी सभामुखले दलको सदस्यसरह अभिमत प्रकट गरेको हस्ताक्षरको मत निजले सभामुखमा निर्वाचित भएपछि मिति २०७९।९।१८ मा कोशी प्रदेश सभामा आफ्नो दलसँगको आबद्धताबाट अलग भएको भनी गरेको घोषणाको विपरीत हुनका साथै संवैधानिक नैतिकताको सिद्धान्तविपरीत रहेको छ।

नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम सरकार गठन भई विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा संविधानले गरेको व्यवस्था र यस अदालतबाट स्थापित न्यायिक सिद्धान्तको विपरीत पुन: धारा १६८(२) बमोजिम सरकार गठनका लागि आह्वान भई सरकार गठन भएबाट कोशी प्रदेश, नेकपा (एमाले) प्रदेश संसदीय दलका नेतासमेत रहेका निवेदकको धारा १६८(३) बमोजिम प्रदेश सभामा ठुलो दलको नेताको हैसियतमा सरकार बनाउने हकमा बाधा पुगेकोले माननीय उद्धव थापालाई मुख्यमन्त्रीमा नियुक्ति गर्ने गरी भएको मिति २०८०।३।२१ को निर्णय उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी ऐ. संविधानको धारा १६८(३) बमोजिम गरी निवेदकलाई प्रदेश सभाको सबैभन्दा ठुलो दलको संसदीय दलको

नेताको हैसियतले सरकारको नेतृत्व गर्ने अवसर दिनु दिलाउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भनी बहस जिकिर गर्नुभयो। साथै यिनै विषयहरू समावेश भएको निवेदकका तर्फबाट विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री अमर थापा र अधिवक्ता श्री राजाराम घिमिरेले पेस गर्नुभएको लिखित बहस नोटसमेत अध्ययन गरियो।

प्रत्यर्थी प्रदेश प्रमुखको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् महान्यायाधिवक्ता डा. श्री दिनमणी पोखरेल, विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ताहरू श्री सञ्जिवराज रेग्मी, डा. श्री टेकबहादुर घिमिरे र श्री विश्वराज कोइराला र विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री गोविन्द खनालले कोशी प्रदेश सभाका बहुमत माननीय सदस्यहरूको समर्थनसहित माननीय उद्धव थापाले मुख्यमन्त्रीका लागि पेस भएको दाबीमा प्रदेश प्रमुख विश्वस्त भएपछि मुख्यमन्त्रीमा नियुक्ति गरिएको अवस्था हो। नेपालको संविधानको धारा १७६ को उपधारा २ बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्ति भएको मितिले ३० दिनभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिनुपर्ने र बहुमत भए नभएको सोही बखत परीक्षण हुने भएकोले यो विषय संसद्बाट परीक्षण हुन दिइनुपर्छ। सभामुख बाबुराम गौतमले नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माआवादीको तर्फबाट हस्ताक्षर गरेको होइन। माननीय उद्धव थापालाई समर्थन गरिएको नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माआवादीको पत्रमा १२ जना नै सो दलका प्रदेश सभा सदस्यको समर्थन रहेको उल्लेख भएको र सभामुख बाबुराम गौतमले तल विवरणमा छुट्टै प्रदेश सभाका स्वतन्त्र सदस्यका हैसियतले हस्ताक्षर गरी समर्थन गरेको अवस्था हो। प्रदेश सभामा प्रस्ताव पेस हुँदा मत बराबर भई मत दिएको अवस्था होइन। सभामुखलाई प्रदेश सभामा पेस भएका प्रस्तावको पक्ष वा विपक्षमा मतदान गर्न रोकेको हो तर सरकार गठनका लागि समर्थन गर्न रोकेको होइन। मुख्यमन्त्री नियुक्ति भएको मितिले ३० दिनभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिने समय बाँकी छँदै आएको यो निवेदन अपरिपक्व अवस्थाको भएकाले यसका आधारमा कोशी सरकार गठनको विषयमा न्यायिक पुनरावलोकन गर्न मिल्दैन। विकल्प भएसम्म धारा १६८(२) बमोजिमकै सरकार गठनको प्रक्रियामा जानुपर्ने यस अदालतबाट स्थापित न्यायिक सिद्धान्त रहेको छ। यसअघि निवेदक आफैँ मुख्यमन्त्री हुनुहुन्थ्यो। उहाँले विश्वासको मत नपाएपछि स्वाभाविकरूपमा संविधानबमोजिम अर्को सरकार गठनको आह्वान भएको हो। धारा १६८(३) बमोजिम निवेदकले नै प्रदेश सभामा ठुलो दलको नेताको हैसियतमा सरकार बनाउने र विश्वासको मत प्राप्त गर्ने आधार पनि नरहेको स्थितिमा धारा १६८(२) बमोजिम सरकार गठनका लागि भएको आह्वान संविधानअनुकूल रहेको छ। सरकार गठनमा समर्थन गर्दा सभामुखको निष्पक्षता र तटस्थताको भूमिकामा प्रश्न उठ्दैन किनभने सभामुख निष्पक्ष र तटस्थ रहने भनेको प्रदेश सभाको बैठक र सो बैठकको काम कारबाहीका सन्दर्भमा देखिने हो। सरकार बन्ने कुरा दलले पाएको संसद् सदस्य संख्याले निर्धारण गर्छ। ने.क.पा. माओवादी केन्द्रबाट कोशी प्रदेश सभामा १३ जना सदस्य निर्वाचित भएको र त्यसमध्ये बाबुराम गौतम सभामुखमा चयन भएकोमा विवाद छैन। सभामुख हुनलाई प्रदेश सभाको सदस्य हुनुपर्ने तर सभामुखमा चयन भएपछि सदस्यको पद जाने व्यवस्था पनि छैन। यस हिसाबले सभामुखले सरकार गठनमा समर्थन जनाउन संवैधानिक अड्चन छैन। कोशी प्रदेश सरकार गठनका सन्दर्भमा कोशी प्रदेश प्रमुखले महान्यायाधिवक्तासँग राय लिई धारा १६८(२) बमोजिम सरकार गठनका लागि गरेको आह्वान संविधानसम्मत रहेकोले रिट खारेज गरियोस् भनी बहस जिकिर गर्नुभयो।

प्रत्यर्थी प्रदेश सरकारको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्रबहादुर बस्नेतले सभामुखले सरकार बनाउन समर्थन गर्न मिल्छ। धारा १६८(३) को अवस्था विद्यमान छैन। प्रदेश प्रमुख

विश्वस्त भएमा मुख्यमन्त्री नियुक्ति गर्न सक्ने व्यवस्था हो। प्रदेश प्रमुख विश्वस्त हुने आधार मुख्यमन्त्री नियुक्तिका लागि प्रदेश प्रमुखसमक्ष माननीय उद्धव थापाले पेस गरेको दाबी पत्रमा निजलाई प्रदेश सभाका बहुमत ४७ जना सदस्यले गरेको समर्थन नै हो । सभामुखले सो दाबीमा प्रदेश सभाका स्वतन्त्र सदस्यका हैसियतले सही गरेको उल्लेख छ । सरकार नै बन्न नसक्ने अवस्थामा मध्यावधि निर्वाचनमा जान नपरोस् भनेर नै असल नियतले समर्थन गरेको र सो दाबीका आधारमा माननीय उद्धव थापालाई मुख्यमन्त्रीमा नियुक्ति गर्ने निर्णय संविधानसम्मत भएकाले रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भनी गर्नुभएको बहस सुनियो ।

प्रत्यर्थी मुख्यमन्त्रीको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री महादेवप्रसाद यादव, श्री गोपालकृष्ण घिमिरे, श्री सिताराम के.सी., श्री प्रेमबहादुर खड्का, श्री यदुनाथ खनाल, श्री मुक्तिनारायण प्रधान, श्री जगन्नाथ ढकाल, विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री खम्बबहादुर खाती, श्री ज्ञानेन्द्रप्रसाद अधिकारी, श्री लक्ष्मीकुमारी चौधरी, श्री सेमन्त दाहाल र प्रत्यर्थी सभामुखको तर्फबाट विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू डा. श्री विजयप्रसाद मिश्र, श्री रमणकुमार श्रेष्ठ, श्री उपेन्द्रकेशरी न्यौपाने, श्री शंकर सुवेदी, विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री पेसलकुमार न्यौपाने, श्री एगराज पोखरेल र श्री दिपेन्द्र झाले प्रदेश सभाका सभामुख बाबुराम गौतमले कोशी प्रदेश सभाको सदस्यका हैसियतले माननीय उद्धव थापालाई मुख्यमन्त्रीमा समर्थन गरेको अवस्था हो । कोशी प्रदेश सभामा दलहरूको उपस्थितिको आधारमा सरकार गठन हुन नसक्ने परिस्थिति उत्पन्न हुन लागेको अवस्थामा नेपालको संविधानले प्रदेश सभाको सभामुखले सरकार गठनको प्रक्रियामा सहभागी हुन रोक लगाउने संवैधानिक व्यवस्था गरेको नदेखिएको अवस्थामा सरकार गठनको लागि प्रदेश सभा सदस्यको हैसियतले असल नियतले कुनै आग्रह पूर्वाग्रह नराखी सरकार गठनमा सहयोग गरेको स्थिति हो । कोशी प्रदेश सरकार गठन भई पूर्णता प्राप्त गरिसकेको अवस्था छैन । कोशी प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने चार राजनीतिक दलको समर्थनमा कोशी प्रदेश सरकारका मुख्यमन्त्रीमा संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम प्रदेश प्रमुखद्वारा मिति २०८० साल असार २१ मा माननीय उद्धव थापालाई मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त गर्नुभएको अवस्थासम्म हो । नेपालको संविधानको धारा १६८(४) बमोजिम मुख्यमन्त्रीले ३० दिनभित्र (२०८० साल श्रावण २० गतेसम्ममा) विश्वासको मत दिनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था छ । यसरी नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम नियुक्त हुनुभएको मुख्यमन्त्रीको धारा १६८(४) बमोजिम "विश्वासको मत" दिने समयावधि छँदाछँदैको अपरिपक्व अवस्थामा रिटक्षेत्रबाट प्रवेश गर्ने मिल्दैन । मुख्यमन्त्रीको रूपमा विश्वासको प्राप्त गर्न सक्छन् वा सक्दैन भन्ने तथ्यको परीक्षण माननीय उद्धव थापाले नेपालको संविधानको धारा १६८(४) बमोजिम विश्वासको मत लिएपश्चात् मात्र निर्क्यौल हुन्छ । सरकार गठनका लागि समर्थन गरेबाट सभामुखले पदअनुकूल आचरण नगरेको भनी निवेदनमा उल्लेख गरेको छ । पदअनुकूल आचरण नगरेको भए प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ को नियम १६५ को व्यवस्थाबमोजिम उजुरी वा प्रस्ताव सभामा पेस गर्न सक्नेमा सो केही नगरी वैकल्पिक उपचारको मार्ग अवलम्बन नगरी रिट निवेदन दिएको छ । संसदीय प्रणालीको स्थापित परम्पराअनुसार सरकार गठनको एकपछि अर्को विकल्पको खोजी हुनुपर्ने भन्ने सिद्धान्तअनुरूप नेकपा (एमाले) कोशी प्रदेश संसदीय दलका नेता माननीय हिक्मतकुमार कार्कीको पूर्ववर्ती सरकारले कोशी प्रदेश सभामा बहुमत प्राप्त गर्न नसकेपश्चात् वैकल्पिक सरकार गठनको निमित्त माननीय उद्धव थापालाई नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रदेश सभा सदस्यको रूपमा मुख्यमन्त्रीको रूपमा नियुक्त गरिएको हुँदा रिट खारेजभागी छ भनी गर्नुभएको बहस

जिकिरसमेत सुनियो।

प्रस्तुत विवादमा निरूपण गर्नुपर्ने प्रश्नहरूमा प्रवेश गर्नुपूर्व विवादको पृष्ठभूमि र घटनाक्रमबारे संक्षिप्त चर्चा गरी २०७९ मंसिर ४ को निर्वाचनसम्म पुग्नु आवश्यक देखिन्छ। तत्कालीन १ नम्बर प्रदेश (हाल कोशी प्रदेश) मा २०७९ साल मंसिर ४ मा सम्पन्न निर्वाचनमा सो प्रदेशको प्रदेश सभाको कुल ९३ सदस्यमध्ये नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) बाट ४०, नेपाली कांग्रेसबाट २९, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र) बाट १३, राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीबाट ६, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एकीकृत समाजवादी) बाट ४ र जनता समाजवादी पार्टी नेपालबाट १ सदस्यहरू प्रदेश सभामा निर्वाचित भई कुनै पनि दललाई बहुमत प्राप्त हुन नसकेको, तत्पश्चात् नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम मिति २०७९।९।२४ मा रिट निवेदक श्री हिक्मतकुमार कार्कीको नेतृत्वमा प्रदेश सरकार गठन भएको र संवैधानिक आवश्यकताअनुरूप सो सरकारले नेपालको संविधानको धारा १६८(४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गरी केही समय काम पनि गरेको रहेछ। तत्पश्चात् सो प्रदेशमा विकसित राजनीतिक घटनाक्रमको कारण कार्की सरकारले विश्वासको मत लिनुपर्ने अवस्था सिर्जना भई मिति २०८०।०३।१४ मा कोशी प्रदेश सभामा विश्वासको मतका निम्ति प्रस्ताव पेस गरिएको र ऐ. असार १५ गते सो प्रस्ताव निर्णयार्थ पेस गरिएको रहेछ। सो प्रस्तावमा मतदान हुँदा प्रदेश सभामा कायम रहेको कुल प्रदेश सभा सदस्य संख्या ९३ को बहुमत अर्थात् कम्तीमा ४७ मत प्राप्त गर्नुपर्नेमा विद्यमान सरकारलाई ४६ मत मात्र प्राप्त भई मुख्यमन्त्री श्री हिक्मतकुमार कार्कीले पेस गरेको प्रस्ताव अस्वीकृत हुन गएको रहेछ। तत्पश्चात् कोशी प्रदेशका प्रदेश प्रमुखले सो प्रदेशमा नयाँ सरकार गठनको लागि मिति २०८०।०३।१७ गते नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम भनी मिति २०८०।०३।२१ गते बेलुकी ५ बजेसम्ममा दाबी पेस गर्न प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा सोभन्दा बढी राजनीतिक दलहरूलाई आह्वान गर्नुभएको रहेछ। सोही क्रममा प्रत्यर्थीमध्येका श्री उद्धव थापाको नेतृत्वमा विभिन्न दलका ४६ जना प्रदेश सभाका सदस्य र कोशी प्रदेश सभाका सभामुख श्री बाबुराम गौतमले समेत समर्थन गरेको र ४७ जना सदस्यको समर्थन रहेको भनी प्रदेश प्रमुखले श्री उद्धव थापालाई कोशी प्रदेशको मुख्यमन्त्रीको पदमा नियुक्त गर्नुभएको रहेछ। सो कार्य संविधानविपरीत भयो भनी प्रस्तुत रिट निवेदन दर्ता हुन आएको पाइयो।

उपर्युक्त सन्दर्भमा मिसिल कागज अध्ययन गरी, निवेदक तथा प्रत्यर्थीहरूको तर्फबाट गरिएको बहससमेत सुनी र पेस हुन आएका बहस नोटहरूको अध्ययन गरी निर्णयतर्फ विचार गर्दा मुख्य गरी देहायका विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो:

क. कोशी प्रदेश सरकार गठनका लागि माननीय सभामुख श्री बाबुराम गौतमले समर्थन जनाई मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि श्री उद्धव थापाले पेस गर्नुभएको दाबी र तदनुसार प्रदेश प्रमुखबाट गरिएको नियुक्ति कार्य संविधानअनुकूल छ, छैन ? निज सभामुखले सरकार गठनका लागि गरिएको प्रस्तावमा समर्थन जनाउन मिल्ने हो वा होइन ?

ख. नेपालको संविधानको धारा १६८ (२) बमोजिम सरकार गठन भई धारा १६८ (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गरी सरकार सञ्चालन भई आएकोमा पछि विकसित घटनाक्रमको सन्दर्भमा संविधानको धारा १८८(२) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम अर्को सरकार गठन गर्न मिल्छ वा मिल्दैन ?

ग. प्रदेश सभाका सदस्य माननीय श्री उद्धव थापालाई कोशी प्रदेश सरकारको मुख्यमन्त्री

पदमा नियुक्त गरिएको कार्य संविधानसम्मत छ वा छैन ? रिट निवेदकको मागबमोजिम रिट आदेश जारी हुने वा नहुने के हो ?

२. सर्वप्रथम, **कोशी प्रदेश सरकार गठनका लागि माननीय सभामुख श्री बाबुराम गौतमले समर्थन जनाई मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि श्री उद्धव थापाले पेस गर्नुभएको दाबी र तदनुसार प्रदेश प्रमुखबाट गरिएको नियुक्ति कार्य संविधानअनुकूल छ, छैन; निज सभामुखले सरकार गठनका लागि गरिएको प्रस्तावमा समर्थन जनाउन मिल्ने हो वा होइन** भन्ने प्रश्नतर्फ हेर्दा, यो प्रश्नको निरूपण संवैधानिक विधिशास्त्र, संसदीय अभ्याससमेत उपर विहङ्गम दृष्टि राखी गर्नुपर्ने देखिन्छ । सो गर्दा उल्लिखित प्रश्नसँग सभामुखको संवैधानिक भूमिका के हो, यस सन्दर्भमा संसदीय लोकतन्त्र अनुसरण गर्ने देशहरूमा के कस्तो अभ्यासहरू गरिएको वा परिपाटी बसालिएको रहेछ, दक्षिण एसियाका हाम्रा छिमेकी देशहरूमा के कस्ता संवैधानिक व्यवस्थाहरू गरिएका रहेछन् र नेपालको संविधानले सभामुखलाई तोकेको भूमिका के कसरी निर्वाह गर्नु स्वस्थ संवैधानिक परम्पराको विकासको दृष्टिबाट उपयुक्त देखिन्छ भन्ने आदि प्रश्नहरू पनि उब्जिन्छन् । यी प्रश्नहरूबारे चर्चा गरेपछि मात्र कोशी प्रदेश सभाका सभामुखले सरकार गठनको लागि कसैलाई समर्थन गर्न मिल्छ वा मिल्दैन, सभामुखको समर्थनबेगर कसैको पनि सरकार बन्न नसक्ने स्थितिमा सम्बन्धित प्रदेश सभाको सदस्यको हैसियतले सरकार गठनमा सकारात्मक भूमिका खेल्न मिल्छ वा मिल्दैन भन्नेबारे चर्चा गर्दै र कोशी प्रदेशका सभामुखले गरेको समर्थन र मुख्य मन्त्रीको नियुक्ति संविधानअनुकूल छ वा छैन भन्ने मूल प्रश्नमा प्रवेश गर्नु उचित हुने देखिन्छ ।

३. सामान्यरूपमा हेर्दा संसदीय लोकतन्त्र अपनाएका मुलुकहरूमा सङ्घीय प्रतिनिधिसभाको होस् वा प्रदेश सभाको नै किन नहोस्, सभामुख सम्बन्धित सभाको अध्यक्ष तथा सो सभाको स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको रक्षक र पदीय निष्पक्षताको पालक हुन्छ । निजले आफू अध्यक्ष रहेको सभाको प्रमुख व्यक्ति र प्रवक्ताको रूपमा काम गर्छ । सभाको अध्यक्षताको अतिरिक्त निजले सभाको तर्फबाट गरिनुपर्ने विधेयकहरूको प्रमाणीकरण, पत्राचार वा सञ्चार गर्ने कार्य पनि गर्दछ[1] ।

४. संसदीय व्यवस्थाको चर्चा गर्दा यसको जननी बेलायततर्फ अक्सर फर्केर हेर्ने गरिन्छ । बेलायतमा सभामुखको पद र निजसँग सम्बन्धित संस्था संसदीय लोकतन्त्र जत्तिकै पुरानो छ। बेलायतको लामो संसदीय इतिहास हेर्दा यद्यपि सो मुलुकमा सभामुखको भूमिका सधैँ एकै प्रकारको रहेको पाइँदैन। तर विभिन्न उतार चढाव झेल्दै वर्तमान अवस्थासम्म आइपुग्दा राज्यका तीन अङ्गमध्ये विधिको शासनको हिसाबबाट सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण अङ्गको रूपमा संसद्लाई रूपान्तरण गराउन सभामुखको भूमिका उत्प्रेरक रहेको पाइन्छ[2] । सुरूमा सभामुखले राजा र कमन्सको बिचको

1 उदाहरणको लागि नेपालको संविधानको धारा ११०(४) धारा १९८(४) अन्तर्गत कुनै विधेयक अर्थ विधेयक हो वा होइन भन्ने कुराको निर्णय, त्यसैगरी धारा ११३ र २०१ अन्तर्गत विधेयक प्रमाणित गर्ने कुरा सभामुखले गर्दछ ।

2 The first member known as Speaker was Sir Thomas Hungerford in 1376, although it seems clear that individual members presided over the early mediaeval House before then, perhaps as early as Peter de Montfort in Henry III's 'Mad Parliament' at Oxford in 1258. The title of Speaker (Mr Speaker or Madam Speaker, as he or she is always referred to in the House) comes from the ancient position of official spokesman of the Commons to the monarch. In the days when sovereign and Commons were frequently at odds, this aspect of the job was rather more arduous than today, and more hazardous: between 1471 and 1535, six Speakers were executed. See Robert Rodgers and Rhodri Walters HOW PARLIAMENT WORKS (8th ed. Nicolas Besly and Tom Goldsmith eds, Routledge, 2019) at p 47

सम्पर्क सेतुको रूपमा कार्य गरेको भए पनि आज उनी संसद्को अध्यक्षता गर्ने मूल व्यक्ति र प्रवक्ता हुन् भन्ने मानिन्छ। ऐतिहासिक विकासक्रमलाई संक्षिप्तमा राख्दै सुवास काश्यापले भनेका छन् :

> In the early days, when the House of Commons was a petitioning, rather than a law-making body, the Speaker's main function was to sum up the case of both sides at the end of debate and present the views of the House to the Crown. He was thus the spokesman or the 'Speaker' of the Commons before the Crown. Paradoxically, the Speaker seldom speaks today. If he speaks, he speaks for the House and not to it.[3]

५. वर्तमानमा बेलायतमा सभामुखलाई संसदीय मञ्चको एउटा स-दृश्य एवं महत्त्वपूर्ण पात्रको रूपमा हेरिन्छ[4] । उनको मुख्य भूमिका हाउस अफ कमन्सको कारबाहीको अध्यक्षता निष्पक्षतापूर्वक गर्ने हो । सभामुखको पदमा निर्वाचित भएपछि उसले दलगत आबद्धता छोड्छ[5] । यो परम्परा बेलायतमा मात्र नभई बेलायती संसदीय लोकतन्त्रसँग नजिक रहेका मुलुकहरूमा पनि कायम रहेको पाइन्छ[6] । यद्यपि सभामुखको निर्वाचन सम्बन्धित सभाका सदस्यमध्येबाटै हुन्छ, तापनि जब सभामुखको पदमा निर्वाचित हुन्छ ऊ दलगत राजनीतिबाट माथि उठ्छ र सबै दलहरूप्रति समभावले व्यवहार गर्छ भन्ने अपेक्षा गरिन्छ । सोही परिवर्तित भूमिकाको कारण सभामुखले संसदीय छलफलमा भाग लिने कार्य गर्दैन। साथै मत बराबर भई निर्णायक मत दिनुपर्ने अवस्था भएमा बाहेक उसले मतदानमा पनि भाग लिँदैन । सभामुखद्वारा निर्वाह गरिने यो भूमिका उपसभामुख र सभाको अध्यक्षता गर्ने अन्य व्यक्तिहरूको हकमा पनि लागु हुन्छ।

६. यही प्रसङ्गमा दक्षिण एसियाका हाम्रा छिमेकी मुलुकहरूमा सभामुखको भूमिकाबारेमा के कस्तो व्यवस्था र परम्परा कायम गरिएको रहेछ भनी हेर्दा भारतको संविधानको धारा १०० मा हामी कहाँ जस्तै व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । संसद्को एकल वा संयुक्त सत्रमा पेस गरिएको प्रस्ताव सभामुख वा सभाको अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिको सहभागिताबेगर नै बहुमत भएमा मात्र पारित हुन्छ। सभामुख वा अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिले पहिलो चरणमा भोट हाल्दैन, यदि मत बराबर भएमा दोस्रो चरणमा निर्णायक मत दिने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ[7] । करिब करिब त्यस्तै व्यवस्था

3 Subash Kashyap, THE SPEAKER'S OFFICE, (Sipra Publicaitons Delhi 2001) p. 1

4 Supra note 2 at p. 47 stating "The Speaker of the House of Commons is the most visible player on the parliamentary stage. His 'Order, order' opens every parliamentary day in the chamber; he is usually in the Chair for the stormiest parliamentary events, and he is the representative of the House on occasions of state ceremony, sorrow and rejoicing. Not only does the Speaker have the task of chairing the House; he is also an influential figure in most aspects of the way that the House and its administration are run."

5 Id at p 48-49

6 भारतमा यो परम्परा स्वतन्त्रतापूर्व नै अनुशरण गरिएको थियो जसबारे सुवास काश्यप भन्छनः The President of the Assembly should be above party politics and impartial in conducting the business of the House. Upon his election, the President should cease to be a party man. He becomes a servant of the House and he had to devote all his time to the duty of his office…. President of the Assembly does not usually take part in the debate and does not vote. In case of a deadlock he may use his casting vote in favour of the status quo. The members proposing a new Bill or wanting to change should convince the House. Id at p 19

7 Constitution of India, Art 100 (1) Save as otherwise provided in this Constitution, all questions at any sitting of either House or joint sitting of the Houses shall be

बंगलादेश[8], श्रीलंका[9] र पाकिस्तान[10] को संविधानमा गरिएको छ। सभामुखको भूमिकाबारेमा भारतमा केही परम्परा पनि बसालिएको पाइन्छ[11] । उदाहरणको लागि विधायिकी सभाको अध्यक्षले कुनै प्रस्तावमा आफ्नो निर्णायक मत यथास्थितिको पक्षमा दिनुपर्छ; परिवर्तन चाहने व्यक्तिले सदनलाई सम्झाउन सक्नुपर्छ भनिएको[12] त्यसैगरी उपसभामुखले विधेयकको पक्षमा निर्णायक मत दिएको[13] वा अध्यक्षता गर्न छाडी सदनमा हुने छलफलमा भाग लिएकोमा आलोचना गरिएको पाइन्छ[14] । यी परम्परा विकसित गरिनुमा सरकारले आफ्नो बहुमतको आधारमा संसद्मा निर्णय गरोस् नकि सभामुखको निर्णायक मतको आधारमा भन्ने हो । यस्तो दृष्टिकोण र परम्परा बेलायतमा पनि कायम छ । सम्भवतः भारतमा कायम गरिएको परम्परा यही बेलायती परम्पराबाट सुसूचित रहेको हुन सक्छ[15] । सङ्क्षेपमा भन्दा कारबाहीमा स्वच्छता र निष्पक्षता सभामुखको पदका अन्तरतत्त्व हुन्; लामो समय दलगत राजनीति गरेका व्यक्तिहरूलाई व्यवहारमा आफ्नो दलसँगको आबद्धता छाड्न कठिन हुन्छ तर यो चुनौतीको सक्षमतापूर्वक निर्वाह गर्नुमा नै उसको स्वीकार्यता र प्रतिष्ठा टिकेको हुन्छ। यसबारेमा ब्यारोनेस बुथ्रोड (Boothroyd) को देहायको भनाई सान्दर्भिक देखिन्छ;[16] उनी भन्छिन् :

> "Fairness and impartiality are the qualities which, above all, members expect to find in the Speaker and which will secure their support and respect. When you have been committed all your adult life to the ideals and policies of one party, impartiality is a quality that you have to work at. But if you cannot put aside partisanship you have no right

determined by a majority of votes of the members present and voting, other than the Speaker or person acting as Chairman or Speaker. The Chairman or Speaker, or person acting as such, shall not vote in the first instance, but shall have and exercise a casting vote in the case of an equality of votes.

8 बंगलादेशको संविधान १९७२ धारा ७५(१)(ख)

9 हेर्नुहोस् श्रीलंकाको संविधान धारा ७२

10 पाकिस्तानको संविधान धारा ५५(१)

11 सुभास कास्यपले यो परम्पराको चर्चा गर्दा भारतीय स्वतन्त्रतापूर्व Legislative Assembly का सभापति र स्वतन्त्रतापछि लोकसभामा बसालिएका परम्परालाई आफ्नो पुस्तकमा समेटेका छन्।

12 "The President of the Assembly should be above party politics and impartial in conducting the business of the House. Upon his election, the President should cease to be a party man. He becomes a servant of the House and he had to devote all his time to the duty of his office….President of the Assembly does not usually take part in the debate and does not vote. In case of a deadlock he may use his casting vote in favour of the status quo. The members proposing a new Bill or wanting to change should convince the House." Subash Kashyap, supra note 3 at p.19

13 On September 1, 1938 Deputy President (Akhil Chandra Datta) of the Assembly cast his vote on the Motor Vehicle Bill, which was criticized by the President Sir Abdur Rahim. He ruled that the action of the Deputy President was not correct. See Id at p 23.

14 During the time of Mr M Ananthasayanam Aayenger (as speaker) a convention was developed to the effect that the participation by the speaker in the deliberation of the House by vacating the chair is not in order (19 Nov 1959) See ID at p 139

15 ...the Chair will vote 'aye' on a casting vote on the second reading of a bill, because the bill can continue its progress and be amended if the House wishes. But the Chair will vote 'no' if the vote on the third reading is tied, because that is the moment at which the Commons approves the bill, and the law should not be changed except by a majority of the House. If the vote is on a motion for the adjournment, the Chair votes 'no' in order to allow the House to proceed with other business. See supra note 2 at p 55-56

16 व्यारोनेस वुथ्रोड सन् १९९२ देखि सन् २००० सम्म हाउस अफ कमन्को सभामुख थिइन्।

to even think of becoming Speaker.[17]

७. तुलनात्मक संवैधानिक कानून र अभ्यासको चर्चापछि अब नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा, संसदीय लोकतन्त्रमा अपनाइएको मूलभूत परिपाटी र परम्पराहरूको अनुसरण गर्दै नेपालको संविधानको धारा ९९ र धारा १८६ मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार सम्बन्धित सभामा निर्णयको लागि पेस हुने प्रस्तावमा सो सभाको अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिले मत बराबर भएको अवस्थामा निर्णायक मत दिनेबाहेक सो प्रस्तावको पक्ष वा विपक्षमा मतदान गर्न रोकेको पाइन्छ। सभामुखको तटस्थ भूमिकाबारे संविधानको धारा २९९ को उपधारा (५) मा अझ स्पष्टरूपमा **"सभामुख वा उपसभामुखले यस संविधानबमोजिम आफ्नो कार्यसम्पादन गर्दा कुनै पनि राजनीतिक दलको पक्ष वा विपक्षमा नरही तटस्थ व्यक्तिको हैसियतले गर्ने छ"** भनिएको छ । यद्यपि यो सङ्क्रमणकालीन र संविधान जारी हुँदाका बखत कायम रहेको "व्यवस्थापिका संसद्" को बारेमा गरिएको व्यवस्था हो, तर यो प्रावधानले सभामुखको भूमिका र उसले कार्यसम्पादनको क्रममा गर्नुपर्ने व्यवहारबारे संविधान निर्माणकर्ताहरूको सोच र दृष्टिकोणलाई स्पष्टसँग राखेको छ । त्यस मानेमा सङ्क्रमणकालीन हुँदाहुँदै पनि यो व्यवस्था सर्वकालिक महत्त्वको एवं सङ्घीय र प्रदेश सभा दुवैको लागि निर्देशक रहेको भनी मान्न सकिन्छ। हो, अन्यत्र जस्तै सभामुखले मतदान गर्ने एउटा थप व्यवस्था पनि हाम्रो संविधानमा गरिएको छ। संविधानको धारा ९१ को उपधारा (७) र १८२ को उपधारा (७) बमोजिम सभामुखले आफ्नो पदअनुकूलको आचरण नगरेको भन्ने प्रस्तावको छलफलमा भाग लिन र मतदान गर्न पाउँछ । तर त्यस्तो अवस्थामा उसले सम्बन्धित सभाको अध्यक्षता गरिरहेको हुँदैन।

८. बहुदलीय व्यवस्थामा संसद्को कारबाहीलाई दलीय द्वन्द्वबाट मुक्त राख्न र संसद्को कानून निर्मात्री भूमिका र राष्ट्रिय महत्त्वका अन्य विषयहरूमा संसद्मा छलफल र निर्णय गर्दा संसद्ले दलीय स्वार्थभन्दा माथि उठेर राष्ट्रिय दृष्टिकोण अङ्गीकार गरी निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्तो अवस्थामा सभामुखले सकारात्मक उत्प्रेरक, हस्तक्षेपकर्ता एवं मेलमिलापकर्ताको परिणाममुखी भूमिकासमेत निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ। यस दृष्टिबाट पनि संविधानले सभामुखलाई दलगत राजनीतिभन्दा माथि राख्न खोजेको देखिन्छ। सभामुखले आफ्नो भूमिका निष्पक्षतापूर्वक निर्वाह गरोस् भनेर नै उसका कर्मचारीहरूको पनि अलग्गै सेवा कायम गरिएको पाइन्छ । यसैकारण हामीकहाँ महासचिव वा सचिवको नियुक्ति सभामुखको सिफारिसमा राष्ट्रपति वा प्रदेश प्रमुखले गर्ने र संसद् सेवालाई अन्य निजामती सेवाभन्दा अलग राखिएको कुरा बुझ्न सकिन्छ[18]।

९. उल्लिखित संवैधानिक व्यवस्थाहरूको रोहमा अब विवादित विषय हेर्दा, प्रस्तुत विवादमा कोशी प्रदेश सरकार गठनका लागि माननीय सभामुख श्री बाबुराम गौतमले समर्थन जनाउनु भएको र सो समर्थन बेहोरालाई समेत ग्रहण गरी माननीय प्रदेश प्रमुखले प्रत्यर्थी श्री उद्धव थापालाई मिति २०८०/३/२१ मा कोशी प्रदेशको मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्त गर्नुभएको पाइन्छ । प्रदेश सभाका सभामुखको पद राजनीतिक रूपमा तटस्थ र निष्पक्ष रहनुपर्ने, निजले कुनै पनि प्रकारको राजनीतिक पक्षधरता कायम गर्न नहुने पदको रूपमा रहेको देखिन्छ। प्रदेश सभाको तथा सभामुखको निर्वाचनका सन्दर्भमा निजको कुनै राजनीतिक दलसँग आबद्धता रहेको भए पनि सभामुखको पदमा निर्वाचित भइसकेपछि निजको दलीय आबद्धता कायम नरही

17 The Rt. Hon. Baroness Boothroyd, The Role of the Speaker in the 20th Century, Parliamentary History 2010 https://doi.org/10.1111/j.1750-0206.2009.00131.hbbro https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1750-0206.2009.00131.xttpAT

18 नेपालको संविधान धारा १०६, १०७ तथा धारा १९५

निजको हैसियत स्वतन्त्र र तटस्थ अवस्थाको रहन्छ; रहनुपर्दछ । प्रदेश सभाका सबै राजनीतिक दलहरू र सदस्यहरूप्रति सभामुखले समदुरी र समान व्यवहार कायम राख्नुपर्ने हुन्छ । सभामुखले प्रदेश सभामा रेफ्री (Referee) वा अम्पायर (Umpire) प्रकृतिको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । यही कुरालाई दृष्टिगत गरेर नै राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा ३३(१)(क) मा प्रतिनिधिसभाको सभामुख वा उपसभामुख, राष्ट्रिय सभाको अध्यक्ष वा उपाध्यक्ष, प्रदेश सभाको सभामुख वा उपसभामुख पदमा निर्वाचित भएको कारण देखाई कुनै सदस्यले सम्बन्धित दलको सदस्यबाट राजीनामा दिएमा पनि निजले दल त्याग गरेको नमानिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ[19] । प्रत्यर्थी सभामुखले पनि मिति २०७९।०९।२८ मा प्रदेश सभाको सभामुखमा निर्वाचित भइसकेपछि मैले आफू आबद्ध रहेको दलको आबद्धतासँग अलग भएको भनी लिखित जवाफमा उल्लेख गर्नुभएको छ, सभामुखको रूपमा आफूले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिकालाई बुझेर नै वहाँले त्यसो गर्नुभएको होला भनी अनुमान गर्न सकिन्छ । सभामुख वा सभाध्यक्षलाई निष्पक्ष र तटस्थ राख्ने अभिप्रायले नै नेपालको संविधानको धारा १८६ मा अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिलाई मत दिने अधिकार नहुने, तर मत बराबर भएमा अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिले आफ्नो निर्णायक मत दिने व्यवस्था गरिएको हो । कुनै खास राजनीतिक दल वा कुनै दलका सदस्यलाई समर्थन गर्नुको स्वाभाविक अर्थ एउटासँग विशेष सम्बन्ध र अन्यसँग भिन्न प्रकारको सम्बन्ध कायम राखेको भन्ने हुन जाने भएबाट यस्तो व्यवहार अपेक्षित रहँदैन ।

१०. आफ्नो लिखित जवाफमा प्रत्यर्थी सभामुखले कोशी प्रदेश सभामा दलहरूको उपस्थितिको आधारमा सरकार गठन हुन नसक्ने परिस्थिति उत्पन्न हुन लागेको अवस्थामा नेपालको संविधानले प्रदेश सभाको सभामुखले सरकार गठनको प्रक्रियामा सहभागी हुन रोक लगाउने संवैधानिक व्यवस्था गरेको नदेखिएको भन्दै सरकार गठनको लागि प्रदेश सभा सदस्यको हैसियतले असल नियतले कुनै आग्रह पूर्वाग्रह नराखी सरकार गठनमा सहयोग गरेको हो भन्ने जिकिर लिनुभएको छ । प्रत्यर्थीहरूतर्फबाट उपस्थित विद्वान् महान्यायाधिवक्ता, वरिष्ठ अधिवक्ता तथा अधिवक्ताहरूले सभामुखले राजनीतिक दलको तर्फबाट समर्थन गरेको नभई प्रदेश सभा सदस्यको हैसियतले समर्थन गरेको हो; सभामुख हुनलाई प्रदेश सभाको सदस्य हुनुपर्छ तर सभामुखमा चयन भएपछि सदस्यको पदबाट मुक्त भएको मानिने व्यवस्था छैन; यस हिसाबले सभामुखले सरकार गठनमा समर्थन जनाउनमा संवैधानिक अड्चन छैन भन्ने आदि तर्क पनि गर्नुभएको छ । कोशी प्रदेश सभामा कुनै पनि राजनीतिक दलको बहुमत नरहेको कुरा माथि उल्लेख भएकै छ । तसर्थ दलहरूको उपस्थितिको आधारमा सरकार गठन हुन नसक्ने परिस्थिति उत्पन्न हुन लागेको भन्ने प्रत्यर्थी सभामुखको अनुमान वा अड्कललाई अन्यथा भनी हाल्नुपर्ने अवस्था छैन । सरकार गठन र सञ्चालनमा राजनीतिक दलहरूको बिच जुन सहकार्य र समझदारीको अपेक्षा संविधानले गरेको छ सो कोशी प्रदेशमा नरहेको कुरा घटनाक्रमहरूले देखाएका पनि छन् । आम चुनाव भएको एक वर्ष नवित्दै यस्तो परिस्थिति आउनुलाई संवैधानिक स्थिरता र स्वस्थ संवैधानिक परम्पराको विकासको दृष्टिबाट कदापि उचित मान्न सकिन्न । यस स्थितिमा प्रत्यर्थी सभामुखले सरकार गठन होस् भनी असल नियतले कार्य गरेको भन्नेमा पनि शंका गरी हाल्न जरूरी देखिँदैन । तर यहाँ प्रश्न परिस्थितिको आङ्कलन वा असल नियतको होइन, प्रश्न संविधानका व्यवस्था वा संसदीय लोकतन्त्रका मान्यताहरूले वहाँलाई त्यस्तो सक्रियता वा अझ भनौं मैदानमा रेफ्रीको भूमिका छाडेर आफैँले गोल हान्न उद्यत रहने अनुमति दिन्छन् वा

19 यस्तो व्यवस्था छिमेकी भारतमा संविधानको दशौं अनुसूचीको दफा ५ उपयुक्त व्यवस्था राखी गरिएको छ ।

दिँदैनन् भन्ने हो।

११. हामीले अपनाएको संसदीय लोकतन्त्रले सङ्घीय वा प्रदेश तहमा बहुमतको सरकार गठनको अपेक्षा गरेको छ। संसद्मा प्रतिनिधित्व गर्ने जनताका प्रतिनिधिहरूले सम्भावना भएसम्म संसद्भित्रबाटै दलगत र व्यक्तिगत तहमा समेत बहुमतको सरकार गठन गर्ने सम्भावना खोज्नुपर्छ भन्ने मान्यता संविधानको धारा ७६ र १६८ ले राखेको देखिन्छ। तर यो सबै प्रक्रियाबाट संविधानले सभामुखलाई अलग राखेको छ। निज सरकार गठनमा होइन संसद् वा प्रदेश सभाको सञ्चालनमा केन्द्रित रहनुपर्छ। दलीय प्रतिस्पर्धा सहीरूपमा परिचालित हुन नसक्दा संसद्मा पटकपटक असहज परिस्थितिहरू सिर्जना भइरहेको घटनाक्रमले देखाइरहेको वर्तमान अवस्थामा संसद्को सदस्यबाट सभामुखको पदमा निर्वाचित भइसकेपछि निजले सदनको सदस्यको होइन सम्पूर्ण सभाको सभाध्यक्षको भूमिका सक्षमतापूर्वक निर्वाह गर्नेतर्फ केन्द्रित रहने हो। यस्तो भूमिकामा केन्द्रित नरहदा संवैधानिक विचलन आउन सक्छ। नियुक्तिका लागि समर्थन गर्नेले अविश्वासको प्रस्तावको समर्थनमा पनि समर्थन गर्न पाउने अवस्था आइपर्दछ। संसदीय अभ्यासको तुलनात्मक अध्ययनबाट समेत सरकार गठन प्रक्रियामा सभामुखले समर्थन जनाएको दृष्टान्त पाउन सकिएन। सरकार गठनका लागि सहयोग गर्ने वा अन्य यस्तै कुनै कारण देखाएर सभामुखले निष्पक्ष र तटस्थ रहनुपर्नेसम्बन्धी संसदीय अभ्यासको मर्म, मूल्य, मान्यता प्रतिकूलका काम वा व्यवहार गर्न मिल्दैन। संविधानमा सभामुखले मुख्यमन्त्री नियुक्तिका सन्दर्भमा समर्थन जनाउन हुँदैन भनी किटानीरूपमा उल्लेख गरिएको नभए पनि निजले मत दिन पाउने सीमित अवस्थाका सम्बन्धमा नेपालको संविधानको धारा १८६, धारा १८२ को उपधारा (७) मा रहेको प्रकृतिको अपवादस्वरूपको प्रावधानले सभामुखलाई त्यस प्रकारको अधिकार वा अनुमति प्रदान गरेको देखिँदैन। सभामुखको पदमा बहाल रहेको व्यक्तिले प्रदेश सभा सदस्यको पनि हैसियत रहेको भनी छुट्टै थप वा दोहोरो भूमिकाको दाबी गर्न मिल्दैन। अर्को शब्दमा निजले सभामुखको भूमिकामा सीमित रहनुपर्दछ। प्रत्यर्थी सभामुख श्री बाबुराम गौतमले श्री उद्धव थापालाई मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि प्रदेश प्रमुखसमक्ष बहुमत सदस्य रहेको देखाउने प्रयोजनका लागि पेस गरिएको प्रस्ताव (दाबीपत्र) मा हस्ताक्षर गरी जनाएको समर्थन संवैधानिक विधिशास्त्र, संवैधानिक नैतिकता, संसदीय अभ्यास र नेपालको संविधानमा रहेका प्रावधानसमेतका दृष्टिले उचित, वैध र स्वीकार्य देखिएन। निज सभामुखले सरकार गठनका लागि गरिएको प्रस्तावमा समर्थन जनाउन मिल्ने नदेखिएबाट निजको समर्थनसहितको प्रस्ताव नै त्रुटिपूर्ण देखिन आयो। त्यस प्रकारको त्रुटिपूर्ण प्रस्ताव (दाबीपत्र) लाई स्वीकार गरी प्रदेश प्रमुखबाट मिति २०८०/३/२१ मा गरिएको नियुक्तिसमेत नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२), राजनीतिक दलसम्बन्धी ऐन र संवैधानिक विधिशास्त्रअनुकूल देखिएन।

१२. अब, **नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम सरकार गठन भई धारा १६८(४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गरी सरकार सञ्चालन भई आएको क्रममा पछि विकसित घटनाक्रमको सन्दर्भमा विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम अर्को सरकार गठन गर्न मिल्छ वा मिल्दैन** भन्ने दोस्रो प्रश्नतर्फ हेर्दा, नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम रिट निवेदक हिक्मतकुमार कार्कीको नेतृत्वमा २०७९ पौषमा सरकार गठन भई उसै बखत धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गरेको र सरकार सञ्चालन भई आएको कुरामा विवाद देखिएन। केही महिना सरकार सञ्चालन भएपछि विकसित घटनाक्रमको कारण

निजले संविधानको धारा १८८ को (२) र (३) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्ने अवस्था आएअनुसार प्रदेश सभामा परीक्षण हुँदा निजले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको भन्ने देखिएको छ । तत्पश्चात् संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम वैकल्पिक सरकार गठनको लागि श्री उद्धव थापाले पेस गर्नुभएको दाबी नै त्रुटिपूर्ण रहेको र त्यस्तो प्रस्ताव (दाबीपत्र) लाई स्वीकार गरी प्रदेश प्रमुखबाट मिति २०८०/३/२१ मा गरिएको नियुक्तिसमेत नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) समेतका कानून र संवैधानिक विधिशास्त्रअनुकूल देखिएन भन्ने कुरा माथि उल्लेख भइसकेको छ ।

१३. संसद्को विश्वास प्राप्त सरकारद्वारा देशमा शासन व्यवस्था सञ्चालन हुनु नै संसदीय प्रणालीको विशेषता रहने सन्दर्भमा समेत एउटा सरकारले प्रदेश सभाको विश्वास पाउन नसकेपछि सोही बिन्दुबाट प्रदेश सभाको विश्वास प्राप्त गर्न सक्ने अर्को सरकारको गठन हुनु सर्वथा संविधानसम्मत र संसदीय प्रणालीको स्थापित परम्परा र मान्यताअनुरूप हुन्छ । संसद् विघटनको सन्दर्भमा उठेका विवादहरूमा यस अदालतले *रविराज भण्डारी*[20] देखि *शेरबहादुर देउवा*[21] सम्म संसद्भित्र विकल्प रहेसम्म संसद्भित्रबाटै सरकार गठनको प्रक्रिया गरिनुपर्छ भन्ने मान्यता राखी आदेशहरू जारी गरेको अवस्था छ । संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम सरकार गठन गर्ने प्रक्रिया नै त्रुटिपूर्ण रहेकोबाट उपधारा (४) को प्रक्रियामा जानुपूर्व नै प्रस्तुत रिट निवेदन दर्ता भई अन्तरिम आदेश जारी भएको अवस्थासमेत छ । यस अवस्थामा संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम अर्को सरकार गठन गर्न नमिल्ने कुनै उचित कारण देखिएन । संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२), (३) तथा धारा १८८ को उपधारा (२) को बनौटलगायत संवैधानिक अभ्यासको दृष्टिले हेर्दा पनि सरकार गठनका लागि उक्त धारा १६८(२) बमोजिमको विकल्प रहेसम्म सो विकल्प अपनाउनु नै मनासिब हुन्छ । यो कुरा प्रतिनिधिसभाको विघटन सम्बन्धमा यस अदालतले लिएको दृष्टिकोणअनुकूल पनि हुन्छ । संविधानको धारा १६८ को उपधारा (३) मा "प्रदेश सभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम घोषणा भएको मितिले तिस दिनभित्र उपधारा (२) बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्ति हुन सक्ने अवस्था नभएमा वा त्यसरी नियुक्त मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा प्रदेश प्रमुखले प्रदेश सभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको संसदीय दलको नेतालाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्ने" प्रावधान रहेको छ । धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिमको विकल्प संविधानसम्मत तवरबाट अपनाउँदा सो प्रक्रियाबाट मुख्यमन्त्री नियुक्त हुन नसकेमा वा नियुक्त भए पनि निजले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा उपधारा (३) बमोजिम प्रदेश सभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको संसदीय दलको नेतालाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नुपर्ने हुन्छ । तसर्थ, जुन बिन्दुबाट संविधानको प्रयोग र पालनामा त्रुटि भएको हो, सोही अवस्थाबाट संविधानसम्मत तवरले प्रक्रिया अगाडि बढाउनु मनासिव हुने भएकाले विवादित विषयका सन्दर्भमा अहिलेको अवस्थामा संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम सरकार गठन गर्नु नै संविधानसम्मत हुने देखियो । धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम "मुख्यमन्त्री नियुक्ति हुन सक्ने अवस्था नभएमा" वा "त्यसरी नियुक्त मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा" प्रदेश प्रमुखले प्रदेश सभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको संसदीय दलको नेतालाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नुपर्ने प्रावधानको पालना गर्नुपर्ने अवस्था रहन्छ । सो पूर्व धारा १६८ को उपधारा (२) को प्रक्रिया नै त्रुटिपूर्ण देखिएको अवस्था

20 रवि राज भण्डारीसमेत वि. प्रधानमन्त्री श्री मनमोहन अधिकारीसमेत ने.का.प. स्वर्ण जयन्ती विशेषाङ्क २०५२ पृ.१

21 शेरबहादुर देउवासमेत विरूद्ध राष्ट्रपतिको कार्यालय ने.का.प. संवैधानिक इजलास खण्ड २०७९ नि.नं.००२८ पृ ६२

हुँदा प्रस्तुत विवादमा उपधारा (२) बमोजिमको प्रक्रिया सुरू गर्नु संविधानको शब्द, मर्म र भावनाअनुकूल हुने देखिन्छ।

१४. अब, अन्त्यमा **प्रदेश सभाका सदस्य माननीय श्री उद्धव थापालाई कोशी प्रदेश सरकारको मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्त गरिएको कार्य संविधानसम्मत छ वा छैन; रिट निवेदकको मागबमोजिम रिट आदेश जारी हुने वा नहुने के हो** भन्नेतर्फ हेर्दा, माथि विभिन्न प्रकरणमा गरिएको विश्लेषणबाट कोशी प्रदेशका सभामुखसहित ४७ जना प्रदेश सभाका सदस्यको समर्थन रहेको भन्ने दाबी पत्र लिई कोशी प्रदेश प्रमुखबाट श्री उद्धव थापालाई मुख्यमन्त्रीको पदमा नियुक्त गरेको कार्य त्रुटिपूर्ण देखियो। यस्तो कार्य संवैधानिक व्यवस्था एवं मान्यता, हामीले विकास गर्न खोजेको स्वस्थ संवैधानिक अभ्यास र संवैधानिक नैतिकताको दृष्टिबाट पनि वाञ्छित देखिएन । अत: यसमा नेपालको संविधानको धारा १३३ को उपधारा (२) र (३) बमोजिम प्रत्यर्थीहरूका नाममा देहायबमोजिमको आदेश जारी गरिएको छ:

(क) मुख्यमन्त्री पदमा प्रत्यर्थीमध्येका श्री उद्धव थापालाई नियुक्तिका लागि प्रदेश प्रमुखसमक्ष प्रस्तुत गरिएको दाबीपत्रमा प्रत्यर्थी माननीय सभामुख श्री बाबुराम गौतमले हस्ताक्षर गरी जनाउनु भएको समर्थन, यसरी पेस भएको त्रुटिपूर्ण दाबीपत्रलाई मान्यता दिई प्रदेश प्रमुखबाट श्री उद्धव थापालाई कोशी प्रदेशको मुख्यमन्त्री पदमा मिति २०८०/३/२१ मा गरिएको नियुक्ति र तत्सम्बन्धमा भए गरिएका काम कारबाहीहरू नेपालको संविधानप्रतिकूल देखिएकाले उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुने ठहर्छ।

(ख) नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम अर्को सरकार गठन गर्ने विकल्प रहेसम्म सो विकल्प अपनाउनु वाञ्छनीय देखिएको, उक्त धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम सरकार गठन गर्न मिल्ने नै अवस्था रहेको र जुन बिन्दुबाट संविधानको प्रयोग र पालनामा त्रुटि भएको हो, सोही अवस्थाबाट संविधानसम्मत तवरले प्रक्रिया अगाडि बढाउनु मनासिब हुने देखिएको हुँदा आजका मितिले सात दिनभित्र (२०८०/४/१७ गतेभित्र) नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम प्रदेश सभाको बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रदेश सभाको सदस्यलाई मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्त गर्नु भनी प्रत्यर्थी कोशी प्रदेशका प्रदेश प्रमुखसमेतको नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ।

(ग) उपर्युक्त प्रकरण (ख) बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्ति हुन सक्ने अवस्था नभएमा वा त्यसरी नियुक्त मुख्यमन्त्रीले नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा धारा १६८ को उपधारा (३) बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्त हुने नै भएकाले रिट निवेदकको मागबमोजिम अहिले नै निज रिट निवेदकलाई "सरकारको नेतृत्व गर्ने अवसर दिनु दिलाउनु" भनी रिट आदेश जारी गरिरहन परेन।

१५. प्रस्तुत आदेश प्रत्यर्थीहरूको जानकारी तथा कार्यान्वयनका लागि सबै प्रत्यर्थीहरूलाई तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई एक / एक प्रति प्रतिलिपि पठाइदिनू। यस सम्बन्धमा यसै इजलासबाट संक्षिप्त आदेश जारी भई तदनुरूप पत्राचारसमेत भइसकेको हुँदा थप केही गरिरहन परेन।

१६. यो आदेश यस अदालतको विद्युतीय मुद्रा

व्यवस्थापन प्रणालीमा प्रविष्ट गरी प्रस्तुत निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाइदिनू।

उक्त रायमा हामीहरूको सहमति छ।
न्या.ईश्वरप्रसाद खतिवडा
न्या.तिलप्रसाद श्रेष्ठ

इजलास अधिकृत (उपसचिव): टीकाबहादुर थापा
इति संवत् २०८० साल साउन ११ गते रोज ५ शुभम्।

निर्णय नं. ११३५७

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाशमान सिंह राउत
माननीय न्यायाधीश श्री सपना प्रधान मल्ल
माननीय न्यायाधीश डा. श्री मनोजकुमार शर्मा
फैसला मिति : २०८०।४।२५
०७९-NF-००२३

विषय: बन्दीप्रत्यक्षीकरण

पुनरावेदक / निवेदक : मकरध्वज भण्डारीको नाति, छत्रबहादुर भण्डारी र सरस्वती भण्डारीको छोरा, संखुवासभा जिल्ला, साबिक मामलिङ गा.वि.स., वडा नं. १ हाल परिवर्तित धर्मदेवी नगरपालिका, वडा नं. ४ साबिक घर भई संखुवासभाबाट २०७३ सालमा बसाइँ सरी स्थायी रूपमा काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका, वडा नं. ६, बौद्ध पाटीटार बस्ने हाल बैंकिङ कसुर मुद्दाको सिलसिलामा कारागार कार्यालय नख्खु, ललितपुरमा थुनामा रहेको दुर्गाबहादुर भण्डारी

विरूद्ध

प्रत्यर्थी / विपक्षी : उच्च अदालत पाटनसमेत

- **कुनै व्यक्तिको हाल बसोबास गर्ने गरेको वतन मिसिल कागजबाट खुल्न आएकोमा सोही वतनमा र त्यस्तो वतन खुल्न नसकेको वा सो वतनमा म्याद जारी हुँदा रीतपूर्वक तामेल हुन नसकेको अवस्थामा स्थायी वतनमा म्याद जारी गर्नु तर्कसङ्गत मान्न सकिने। तर मिसिलबाट हाल बसोबास अर्को वतनमा भएको देखिएको स्थितिमा निजको नाउँको म्याद सो वतनमा जारी नगरी नागरिकताको प्रमाणपत्रमा उल्लिखित स्थायी वतनमा जारी गर्ने कुराले यथार्थमा निजले त्यस्तो समाह्वान म्याद पाएको भनी विश्वस्त हुन नसकिने।**

(प्रकरण नं.५)

- **म्याद सूचना पाउनुपर्ने व्यक्तिका नाममा जारी भएको म्याद र तामेली त्रुटिरहित भए मात्र सम्बद्ध व्यक्तिले उक्त म्याद पाएको मानिने। त्यसरी त्रुटिरहित तवरले म्याद र सूचना पाएका सम्बद्ध व्यक्तिले कानूनको म्यादभित्र प्रतिवाद नगरेको स्थितिमा मैले म्याद सूचना पाइन भन्ने याचनालाई सुनुवाइ गर्ने निकायले इन्कार गर्ने।**

(प्रकरण नं.७)

पुनरावेदकका तर्फबाट : विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री भुवनप्रसाद निरौला, श्री कुमारप्रसाद घिमिरे र श्री लतिका डंगोल

प्रत्यर्थीका तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री लोकराज पराजुली तथा विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता श्री शान्तिप्रसाद लुइँटेल

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प.२०६७, अङ्क ७, नि.नं.८४०६
- ने.का.प.२०७५, अङ्क १०, नि.नं.१०१०८

सम्बद्ध कानून :

- नेपालको संविधान
- मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४

यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट आदेश गर्नेः-

माननीय न्यायाधीश श्री विश्वम्भरप्रसाद श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश डा. श्री कुमार चुडाल

आदेश

न्या.प्रकाशमान सिंह राउत : यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७९।०३।०३ मा भएको आदेशउपर न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११(२) बमोजिम पुनरावलोकनको अनुमति प्राप्त भई यस इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यसप्रकार रहेको छः-

तथ्य खण्ड

रिट निवेदनको बेहोराः विन्दा सुनार पुरीसमेतको जाहेरीले नेपाल सरकार वादी र म रिट निवेदक प्रतिवादी भएको बैंकिङ कसुर मुद्दा (०७८-CB-०००४) समेतमा उच्च अदालत पाटनबाट तोकिएको जम्मा धरौटी रकम बुझाउन नसकी कारागार कार्यालय, नक्खुमा थुनामा रहेकोमा उक्त आदेशबमोजिमको धरौटी रकम मिति २०७८।०१।२५ मा बुझाई थुनामुक्त हुने प्रक्रियामा रहेकोमा तत्कालै उच्च अदालतबाट तपाइँलाई अनु तामाङ र हिरा तामाङको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार र प्रतिवादी म भएको क्रमशः बैंकिङ कसुर (०७७-CB-०८९३) र (०७८-CB-०३४७) को दुई मुद्दामा तपाइँलाई कसुरदार ठहऱ्याई कैद र जरिवानासमेत तोकी क्रमशः मिति २०७८।०८।२० र मिति २०७८।०९।०६ मा उच्च अदालत पाटनबाट फैसला भएको छ। उक्त कैद र जरिवानासमेत भुक्तान नगरेकोले छाड्न मिल्दैन भन्ने जानकारी पाएपश्चात् मेरो कानून व्यवसायी अधिवक्ता विजयकुमार बस्नेतबाट उक्त फैसलाको नक्कल सारी हेर्दा ०७७-CB-०८९३ को मुद्दामा म निवेदकलाई रू.२५,००,०००।- जरिवाना र ५ दिन कैद तथा ०७८-CB-०३४७ को मुद्दामा रू.१५,५०,०००।– जरिवाना र ३ दिन कैदसमेत हुने गरी फैसला भएको रहेछ। जबकि म निवेदकलाई उल्लिखित मुद्दाहरूमा कुनै अड्डा अदालतमा उजुरी परेको तथा उक्त उजुरीमा मेरो नाममा कुनै म्याद जारी भएको थाहा जानकारी नै थिएन।

यसरी, म निवेदकको विरूद्धमा भएको उक्त फैसला मेरो कानून व्यवसायीमार्फत सारी हेर्दा उच्च अदालत पाटनबाट मलाई मौकामा फरार प्रतिवादी कायम गरी मेरो नाउँमा जारी समाह्वान म्यादहरू मिति २०७८।०५।०२ मा र मिति २०७८।०६।१८ मा मेरो घर दैलोमा रीतपूर्वक टाँस भएको र म आफूलाई म्यादभित्रै हाजिर नभई सुरू म्यादै गुजारी बसेको भन्ने आधारमा फैसला गरिएको देखिँदा निवेदकको नाममा के कसरी म्याद तामेल भएको रहेछ भनी हेर्दा उल्लिखित मितिहरूमा तामेल भएको म्याद मेरो वास्तविक घर ठेगानामा तामेल नगरी अन्यत्रै बेरितपूर्ण रूपमा तामेल गरी गराई सोही म्यादलाई रीतपूर्वक भएको भन्ने आधार अवलम्बन गरी कसुरदार ठहर गरी फैसला भएको र सोही फैसलाको आधारमा मलाई पुनः पक्राउ गरी थुनामा राखिएकोले नेपालको संविधानको धारा १७, १८, २०; मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को दफा २०; मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ६१ द्वारा प्रत्याभूत मेरो मौलिक एवं कानूनी हकमा आघात पुगेकोले अन्य वैकल्पिक प्रभावकारी उपचारको अभावमा सम्मानित

अदालतसमक्ष यो निवेदन गरेको छु । त्यसकारण, म निवेदकको कुनै सार्थक सम्बन्ध नै नरहेको स्थानमा तामेल गराइएको म्याद कानूनविपरीत रहेको हुँदा उक्त त्रुटिपूर्ण म्यादलाई आधार मानी मलाई सुनुवाइको मौकाबाट वञ्चित गराई म निवेदकलाई कैद र जरिवाना गर्ने गरी उक्त ०७७-CB-०८९३ र ०७८-CB-०३४७ को बैंकिङ कसुर मुद्दाहरूमा उच्च अदालत पाटनबाट मिति २०७८।०८।२० र मिति २०७८।०९।०६ मा भएको फैसलाहरू तथा मिति २०७८।०९।०८ च.नं. १२९९ र १३०० को कैदमा राख्न पठाइएको पत्रहरूसमेत गैरकानूनी रहेकोले उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी मलाई गैरकानूनी थुनाबाट मुक्त गर्नको लागि बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको दुर्गाबहादुर भण्डारीको तर्फबाट पेस हुन आएको रिट निवेदन ।

<u>यस अदालतको कारण देखाउ आदेशः</u> यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? आदेश जारी हुन नपर्ने भए आधार र कारणसहित यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्यादबाहेक ३ दिनभित्र लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी प्रस्तुत आदेश र रिट निवेदनको प्रतिलिपि साथै राखी विपक्षीहरूका नाउँमा म्याद सूचना जारी गरी म्यादभित्र लिखित जवाफ परे वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेस गर्नू । साथै, वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी दुर्गाबहादुर भण्डारी भएको बैंकिङ कसुर (०७७-CB-०८९३) मुद्दा र बैंकिङ कसुर (०७८-CB-०३४७) मुद्दाको सक्कल मिसिल उच्च अदालत पाटनबाट झिकाउनु भन्नेसमेत यस अदालतबाट मिति २०७९।०२।११ मा जारी भएको आदेश ।

<u>उच्च अदालत पाटनको लिखित जवाफः</u> प्रतिवादी दुर्गाबहादुर भण्डारीउपर बैंकिङ कसुर मुद्दामा यस अदालतबाट मिति २०७८।०८।२० र मिति २०७८।०९।०६ मा कानूनबमोजिम फैसला भएको हो । यस अदालतबाट निज प्रतिवादीले दाबी लिए जस्तो निजलाई स्वच्छ सुनुवाइको मौकाबाट वञ्चित गर्ने तथा निजले न्याय प्राप्त गर्ने अधिकारको हनन हुने कार्य नभए नगरेको हुँदा यस अदालतको हकमा उल्लिखित तवरले निजका नाँउमा म्याद कानूनको रीत पुऱ्याई तामेल भएकोमा सो म्यादमा प्रतिवादी अदालतमा उपस्थित भई प्रतिवाद गर्नुपर्नेमा सो नगरी सुरू म्यादै गुजारी बसेको र फैसलासमेत भइसकेको विषय हुँदा विपक्षीको रिट निवेदन खारेजभागी हुँदा खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको उच्च अदालत पाटनको तर्फबाट पेस हुन आएको लिखित जवाफ ।

<u>कारागार कार्यालय, नख्खु, ललितपुरको लिखित जवाफः</u> संखुवासभा जिल्ला, धर्मदेवी न.पा., वडा नं. ४ घर भई हाल कारागार कार्यालय, नख्खुमा थुनामा रहेको मकरध्वज भण्डारीको नाति, छत्रबहादुर भण्डारीको छोरा दुर्गाबहादुर भण्डारीलाई उच्च अदालत पाटनको पत्रानुसार बैंकिङ कसुर मुद्दामा थुनामा राखिएको हुँदा निवेदकको मागबमोजिम यस कार्यालयको नाममा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुनु नपर्ने भएकोले प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको कारागार कार्यालय, नख्खु, ललितपुरको तर्फबाट पेस हुन आएको लिखित जवाफ ।

<u>प्रहरी वृत्त, बौद्ध, काठमाडौंको लिखित जवाफः</u> दुर्गाबहादुर भण्डारीले निजको जग्गा बिक्री गर्दछु भनी मबाट बैना रकम रू.२५,००,०००।- लिएको तर निजले मलाई जग्गा दिन नसकेकोले मेरो रकम माग गर्दा दुर्गाबहादुर भण्डारीले आफ्नो खाता रहेको सिटिजन बैंक इन्टरनेसनल लिमिटेड बौद्धको खाता नं. ००६०१००००००५८४०३२ चेक नं. ००१३३८०१८७ मिति २०७६।०८।१० मा भुक्तानी पाउने गरी रू.१०,००,०००।- को र चेक नं. ००१३३८०१८८ मिति २०७६।०८।१० मा भुक्तानी पाउने गरी रू.१५,००,०००।- को मेरो नाउँमा जारी भएको एकाउन्ट पेयी चेक दिएकोमा भाकामा मैले सो

चेकहरू क्लियरेन्स गर्न बैंकमा जाँदा निजको खातामा पर्याप्त रकम मौज्दात नभएको कारण बाउन्स गरी सो चेकहरू फिर्ता गरिदिएको हुँदा कानूनबमोजिम गरिपाउँ भनी अनु तामाङले महानगरीय प्रहरी परिसर, काठमाडौंमा दिएको जाहेरी दरखास्त कानूनबमोजिम हुन भनी च.नं. १९५ मिति २०७७।०४।२६ को पत्रसाथ यस वृत्तमा प्राप्त हुन आएको हुँदा यस वृत्तमा मु.द.नं. ११० मा बैंकिङ कसुर मुद्दा दर्ता गरी उच्च अदालत पाटनबाट पक्राउ अनुमति लिई निज दुर्गाबहादुर भण्डारीको खोजतलास गर्दा फेला नपरी फरार रहेकाले उक्त मुद्दाको अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गरी अनुसन्धान प्रतिवेदनसाथ मुद्दा दायर गर्नको लागि मिति २०७४।०९।१३ मा मिसिल विशेष सरकारी वकिल कार्यालय, काठमाडौंमा पेस गरिएको हो।

त्यसैगरी, हिरा तामाङले दिएको जाहेरी दरखास्त कानूनबमोजिम हुन भनी महानगरीय प्रहरी परिसर, काठमाडौंको च.नं. १४२६ मिति २०७७।१२।०२ को पत्रसाथ यस वृत्तमा प्राप्त हुन आएको हुँदा यस वृत्तमा मु.द.नं. ४१९ मा बैंकिङ कसुर मुद्दा दर्ता गरी उच्च अदालत पाटनबाट पक्राउ अनुमति लिई निज दुर्गाबहादुर भण्डारीको खोजतलास गर्दा फेला नपरेकाले उक्त मुद्दाको अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गरी अनुसन्धान प्रतिवेदनसाथ मुद्दा दायर गर्नको लागि मिति २०७८।०४।२५ मा मिसिल विशेष सरकारी वकिल कार्यालय, काठमाडौंमा पेस गरिएको हो। तसर्थ, कानूनबमोजिम भएको काम कारबाहीउपर यस वृत्तसमेतलाई विपक्षी बनाई दिएको रिट बदरभागी छ, यस वृत्तको हकमा खारेज गरिपाउन सादर अनुरोध छ भन्नेसमेत बेहोराको प्रहरी वृत्त, बौद्ध, काठमाडौंको तर्फबाट पेस हुन आएको लिखित जवाफ।

<u>हिरा तामाङको लिखित जवाफ:</u> निवेदक गैरकानूनी थुनामा रहेको नभई निजले दिएको चेक बाउन्स भई निजउपरको बैंकिङ कसुर मुद्दामा भएको उच्च अदालत पाटनको मिति २०७८।०९।०६ को ठहर फैसलाबमोजिम थुनामा रहेको हुँदा गैरकानूनी थुनामा रहेको भनी परेको रिट निवेदन प्रथम दृष्टिमै खारेजभागी छ। चेक बाउन्स भएको थाहा पाई फरार रहेका विपक्षी रीतपूर्वक म्याद तामेल भएपश्चात् पनि उपस्थित नभएकोले उच्च अदालतको फैसलाबमोजिम न्यायिक हिरासतमा रहेकोले रिट निवेदन खारेजभागी छ, खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको हिरा तामाङको तर्फबाट पेस हुन आएको लिखित जवाफ।

<u>यस अदालतको संयुक्त इजलासको अन्तिम आदेश:</u> रिट निवेदक दुर्गाबहादुर भण्डारीको थुना कानूनविपरीत रहेको वा निजलाई प्रवृत्त भावनाले वा बद्नियत वा कपटपूर्ण तवरले बन्दी बनाइएको वा प्राकृतिक न्यायकै विपरीत हुने गरी बन्दी बनाइएको वा अनिवार्य कानूनी प्रक्रिया पूरा नगरी वा अनधिकृत तवरले वा स्वच्छ सुनुवाइबेगर वा अभियोग नलगाई बन्दी बनाइएको अर्थात् थुनाको वैधता नै नरहेको स्थिति नभई निजउपर परेको बैंकिङ कसुरसम्बन्धी ०७७-CB-०८९३ र ०७८-CB-०३४७ को मुद्दाहरूको रोहमा सुनुवाइको मौका प्रदान गरी उच्च अदालत पाटनबाट क्रमशः मिति २०७८।०८।२० र मिति २०७८।०९।०६ मा भएको फैसलाहरू तथा मिति २०७८।०९।०८ च.नं. १२९९ र १३०० को कैदमा राख्न पठाइएको पत्रहरूबाट थुनामा राखेको देखिँदा निवेदकको मागबमोजिम बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेशसमेत जारी गर्न मिलेन। प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ भन्नेसमेत यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७९।०३।०३ मा भएको आदेश।

<u>पुनरावलोकनको निवेदनको बेहोरा:</u> म निवेदकउपर परेको बैंकिङ कसुरसम्बन्धी ०७७-CB-०८९३ र ०७८-CB-०३४७ को मुद्दाहरूमा मेरो नामको सूचना म्याद बेरितले तामेल भई मैले सुनुवाइको मौका नै नपाएको अवस्थामा उक्त मुद्दामा भएका फैसलाबाट मलाई कैदमा राख्न पठाइएको थियो। उक्त थुनाको वैधता नरहेको भनी मैले यस अदालतसमक्ष

बन्दीप्रत्यक्षीकरणसमेतको रिट निवेदन दायर गरेकोमा उल्लिखित म्याद रीतपूर्वक तामेल भएको देखिएको भनी रिट निवेदन खारेज हुने गरी यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७९।०३।०३ मा अन्तिम आदेश भएको छ। उक्त रिट निवेदनमा मैले म संखुवासभाबाट काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका, वडा नं. ६ मा बसाइँ सरी आएको बसाइँसराइँ दर्ताको प्रमाणपत्रसमेत पेस गरेको; घरजग्गाको पुर्जासमेत पेस गरेको अवस्थामा समेत अन्तिम आदेश हुँदा मेरो नामको म्याद संखुवासभामा तामेल भएकोलाई बेरितको मानेको छैन । मिति २०७९।०३।०३ को आदेश स्वच्छ सुनुवाइ तथा प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको बर्खिलाप छ। कुनै व्यक्तिको सूचना म्याद निज हाल बसोबास गर्ने गरेको वतन खुलेकोमा सोही वतनमा जारी गरी तामेल गर्नुपर्ने भनी निवेदक निरज बुढाथोकी *वि.* उच्च अदालत पाटनसमेत भएको ०७९-WH-००६९ को बन्दीप्रत्यक्षीकरणसमेतको रिट निवेदनमा प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तविपरीत उक्त मिति २०७९।०३।०३ को अन्तिम आदेश भएको छ। अतः मिति २०७९।०३।०३ को अन्तिम आदेश प्रकृतिक न्याय एवं सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तविपरीत रहेको हुँदा न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११(२) बमोजिम पुनरावलोकन गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको दुर्गाबहादुर भण्डारीको यस अदालतमा दायर हुन आएको पुनरावलोकनको निवेदन।

<u>यस अदालतको पुनरावलोकनको अनुमति आदेश:</u> जाहेरवालाले नै निवेदकको हालको वतन खुलाइदिएको र अभियोग पत्रमा समेत सोही वतन उल्लेख भए पनि सो परिवर्तित वतन उल्लेख गरी हाल बसोबास गरेको वतनमा म्याद जारी नै नभएको यस अवस्थामा निजले सुनुवाइको मौका पाएको भन्ने नदेखिँदा र यस्तै प्रकृतिको म्याद तामेलीलाई सुनुवाइको मौका नपाएको भन्ने आधारमा पुनः सुनुवाइको मौका दिई मुद्दाको कारबाही गर्नु भनी यस अदालतबाट ०७९-WH-००६९ समेतका मुद्दामा परमादेश जारी भएको सन्दर्भमा प्रस्तुत निवेदनमा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७९।०३।०३ मा भएको आदेशमा न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ११(२) बमोजिम पुनरावलोकनको अनुमति प्रदान गरिदिएको छ भन्नेसमेत यस अदालतबाट मिति २०७९।१०।२६ मा भएको आदेश।

<u>ठहर खण्ड</u>

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी यस इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावलोकनको निवेदन, पुनरावलोकन अनुमतिको आदेश तथा मिसिल संलग्न कागजातहरूसमेत अध्ययन गरी हेरियो।

पुनरावेदकको तर्फबाट उपस्थित हुनुभएका विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री भुवनप्रसाद निरौला, श्री कुमारप्रसाद घिमिरे र श्री लतिका डंगोलले, मेरो पक्ष यी पुनरावेदकउपर परेको बैंकिङ कसुरसम्बन्धी ०७७-CB-०८९३ र ०७८-CB-०३४७ को मुद्दाहरूमा मेरो पक्षको नामको सूचना म्याद बेरितसँग तामेल भई निजले सुनुवाइको मौका नै नपाएको अवस्थामा उक्त मुद्दामा भएका फैसलाबाट निजलाई कैदमा राख्न पठाइएकोमा उक्त थुनाको वैधता नरहेको भनी मेरो पक्षले यस अदालतसमक्ष बन्दीप्रत्यक्षीकरणसमेतको रिट निवेदन दायर गरेका थिए । उक्त रिट निवेदन खारेज हुने गरी यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७९।०३।०३ मा अन्तिम आदेश भएको छ। उक्त आदेश निवेदक निरज बुढाथोकी *वि.* उच्च अदालत पाटनसमेत भएको ०७९-WH-००६९ को बन्दीप्रत्यक्षीकरणसमेतको रिट निवेदनमा भएको अन्तिम आदेशको सन्दर्भबाट समेत मिलेको नभई कानूनविपरीत रहेको हुँदा उक्त मिति २०७९।०३।०३ को अन्तिम आदेश बदर गरी मेरो पक्षको रिट निवेदन मागबमोजिम गरिपाउँ भनी बहस गर्नुभयो।

प्रत्यर्थी उच्च अदालत पाटनसमेतको तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री लोकराज पराजुली तथा विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता श्री शान्तिप्रसाद लुइँटेलले, यी पुनरावेदक दुर्गाबहादुर भण्डारीलाई निजउपर परेको बैंकिङ कसुरसम्बन्धी ०७७-CB-०८९३ र ०७८-CB-०३४७ को मुद्दाहरूको रोहमा उच्च अदालत पाटनबाट भएको फैसलाबाट निजलाई कैदमा राख्न पठाइएको अवस्था देखिएकोले निज पुनरावेदकले पेस गरेको बन्दीप्रत्यक्षीकरणसमेतको रिट निवेदन खारेज हुने ठहर गरी यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७९।०३।०३ मा अन्तिम आदेश भएको छ । यसरी, पुनरावेदकको थुनाको वैधता नै नरहेको स्थिति नभई कानूनबमोजिम निज थुनामा परेको अवस्थामा यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट ने.का.प. २०७५, अङ्क ५, नि.नं. १०००४; ने.का.प. २०७५, अङ्क १०, नि.नं. १०१०८ समेतमा प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तबमोजिम रिट निवेदन खारेज हुने ठहर गरी यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७९।०३।०३ मा भएको अन्तिम आदेश कानूनसम्मत रहेको हुँदा सोही आदेश सदर हुनुपर्दछ भनी बहस गर्नुभयो ।

प्रत्यर्थी हिरा तामाङको नाममा यस अदालतबाट जारी भएको सूचना म्याद मिति २०७९।११।१४ मा निज आफैँले बुझी तामेल भएको देखिए तापनि निज यस अदालतसमक्ष उपस्थित हुन आएको देखिएन । अर्का प्रत्यर्थी अनु तामाङको वारेस राजकुमार कार्कीलाई यस अदालतबाट आजकै पेसी तारेख तोकिएको मिसिल संलग्न तारेख पर्चाबाट देखिएको भए तापनि यस इजलासबाट पटकपटक पुकार गर्दा पनि इजलाससमक्ष निज प्रत्यर्थी वा निजको तर्फबाट कुनै प्रतिनिधिको उपस्थिति हुन सकेन ।

यसमा, ०७७-CB-०८९३ र ०७८-CB -०३४७ समेतका बैंकिङ कसुर मुद्दाहरूमा बेरीतपूर्वक म्याद तामेल भएका कारण सुनुवाइको मौकाबाट वञ्चित गराई मलाई कैदमा राख्न पठाइएको कार्य उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाउँ भनी यी पुनरावेदकको तर्फबाट यस अदालतसमक्ष रिट निवेदन पेस भएकोमा रिट निवेदन खारेज हुने ठहर गरी यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट अन्तिम आदेश भएको पाइन्छ । उक्त अन्तिम आदेशउपर रिट निवेदक दुर्गाबहादुर भण्डारीको तर्फबाट पुनरावलोकनको निवेदन परेकोमा निजको हालको वतन जाहेरवालाले नै खुलाएको र अभियोगपत्रमा सोही वतन उल्लेख भए पनि सो हाल बसोबास गरेको परिवर्तित वतनमा म्याद जारी नै नभएकोले निजले सुनुवाइको मौका नपाएको भन्नेसमेत आधारमा यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट पुनरावलोकनको अनुमति प्राप्त भई आज निर्णयार्थ यस इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा देहायका प्रश्नहरूको सम्बन्धमा न्याय निरूपण गर्नुपर्ने देखिन आयोः

(क) मिति २०७८।०५।०२ र मिति २०७८।०६।१८ मा तामेल भएका समाह्वान म्यादहरूबाट पुनरावेदक दुर्गाबहादुर भण्डारीले बैंकिङ कसुर मुद्दामा रीतपूर्वक सूचना म्याद प्राप्त गरेको अवस्था हो, होइन ?

(ख) यी पुनरावेदकलाई कैदमा राख्न पठाइएको मिति २०७८।०९।०८ च.नं. १२९९ र १३०० का पत्रहरू उत्प्रेषणको आदेशले बदर गर्नुपर्ने अवस्थाको विद्यमानता छ, छैन ?

(ग) यी पुनरावेदकलाई तत्काल थुनामुक्त गरिदिनु भनी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्थाको विद्यमानता छ, छैन ?

(घ) यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७९।०३।०३ मा भएको अन्तिम आदेश मिलेको छ वा छैन तथा यी पुनरावेदकको पुनरावलोकनको निवेदन जिकिर पुग्न सक्ने हो वा होइन ?

२. सर्वप्रथम, **मिति २०७८।०५।०२ र मिति २०७८।०६।१८ मा तामेल भएका यी पुनरावेदक प्रतिवादी दुर्गाबहादुर भण्डारीको नामको समाह्वान म्यादहरू रीतपूर्वक तामेल भएको अवस्था हो, होइन** भन्ने पहिलो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्दा, सामान्यतः म्याद तामेल गर्दा, प्रतिवादीले अदालतको सूचनाबमोजिम आफू विरूद्धको कारबाहीको जानकारी प्राप्त गरी सो विषयमा अदालतमा उपस्थित भई मुद्दाको सुनुवाइ गर्न सक्ने गरी प्रतिवादी रहे बसेको वतनमा म्याद जारी गरी कानूनले तोकेको प्रक्रिया पूरा गरी तामेल गर्नुपर्ने हुन्छ। यस सम्बन्धमा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ६१ को उपदफा (२) मा, ***"यस संहिताबमोजिम जुन व्यक्तिको नाममा म्याद जारी भएको हो यथासम्भव सोही व्यक्तिलाई बुझाउनुपर्ने छ"*** भन्ने र सोही दफाको उपदफा (३) मा, ***"उपदफा (२) बमोजिम समाह्वान बुझाउन जाँदा सम्बन्धित व्यक्ति फेला नपरेमा वा फेला परे पनि निजले बुझी नलिएमा निजको एकाघरको कम्तीमा अठार वर्ष उमेर पुगिसकेको कुनै व्यक्तिलाई बुझाउन सकिने छ"*** भन्ने एवं ऐ. दफाको उपदफा (४) मा ***"उपदफा (३) बमोजिम सम्बन्धित व्यक्ति वा एकाघरको व्यक्ति फेला नपरेमा वा फेला परे पनि निजले बुझी नलिएमा स्थानीय तहको सम्बन्धित वडाको सदस्य एक जना र कम्तीमा दुई जना स्थानीय व्यक्तिसमेत राखी आफ्नो तथा निजहरूको समेत सहीछाप गराई एक प्रति निजको घर दैलामा टाँसी एक प्रति म्याद सम्बन्धित स्थानीय तहको सम्बन्धित वडा कार्यालयमा बुझाई एक प्रति तामेली समाह्वान अदालतमा दाखिल गर्नुपर्ने छ"*** भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

३. उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाले अदालतको म्याद सूचना प्रथमतः म्यादवाला व्यक्तिलाई नै बुझाउनुपर्ने, त्यस्तो हुन नसके निजको एकाघरको १८ वर्ष उमेर पुगेको व्यक्तिलाई बुझाउन सकिने र त्यो पनि सम्भव नभएमा मात्र रीत पुऱ्याई म्यादवाला व्यक्तिको घरदैलोमा टाँस गर्न सकिने भन्ने देखिन्छ। ऐ. दफा ६१ को उपदफा (६) तथा (७) मा उपदफा (५) बमोजिमको समाह्वानमा उल्लिखित ठेगानामा बसोबास नभएकोमा बसोबास भएको ठेगाना खुल्न सक्ने भए खुलाई बसोबास गरेको ठाउँमा समाह्वान जारी गर्नुपर्ने प्रावधान उल्लेख भएको पाइन्छ। यसरी ऐ. दफा ६१ को समग्र प्रावधानलाई हेर्दा, म्यादवालालाई निजको नामको सूचना म्याद निजको हातैमा बुझाउने पहिलो प्राथमिकता दिएको देखिन्छ। यसबाट प्रत्यक्ष भेटेर नै म्याद बुझाउँदा निजले जानकारी पाएको सुनिश्चितता गर्नु देखिन्छ। त्यसो हुन नसके परिवारको एउटा सदस्यले म्याद बुझ्दा म्यादवालाले थाहा पाउने भनी स्वतः अनुमान गर्न मिल्ने हुन्छ। त्यसो पनि नभए घरदैलोमा म्याद टाँस गर्नुको मनसाय मानिसहरू दिनभरि घरबाहिर रहे तापनि घर फर्की आउँदा घरदैलोमा टाँसेको कुरा देखोस् र थाहा जानकारी पाओस् भन्ने नै हो। यसमा पनि घरदैलोमा टाँस गर्दा सबैले देख्ने गरी घरको मूल ढोकामा नै म्याद टाँस गर्नुपर्ने हुन्छ। तर प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदकको स्थायी वतनमा म्याद तामेल भएको देखिए तापनि उक्त वतनमा निजको बसोबास रहेको देखिँदैन। पेस भएको बसाइँसराइँको कागजातबाट निज सपरिवार काठमाडौं बसाइँ सरेको भन्ने देखिन्छ। यस अवस्थामा स्थायी वतनमा तामेल भएको सूचना म्यादको जानकारी निजले पाएको भनी अनुमान गर्न मिल्ने हुँदैन। ऐनको मकसद सम्बन्धित व्यक्तिलाई सूचित गर्नुरहेकोमा सो सूचनाको कर्मकाण्डी तामेल गर्नु मात्रको कुनै अर्थ रहँदैन।

४. यसै संलग्न प्रमाण मिसिल हेर्दा, ०७७-CB-०८९३ को मुद्दामा प्रतिवादी दुर्गाबहादुर भण्डारीको नाउँमा उच्च अदालत पाटनबाट जारी भएको समाह्वान म्याद मिति २०७८।०५।०२ मा म्यादवालाको घर दैलोमा टाँस भएको भनी

संखुवासभा जिल्ला, धर्मदेवी नगरपालिका, वडा नं. ४ मा तामेल भएको देखिन्छ । त्यसैगरी, ०७८-CB-०३४७ को मुद्दामा दुर्गाबहादुर भण्डारीको नाउँमा उच्च अदालत पाटनबाट जारी भएको समाह्वान म्याद मिति २०७८।०६।१८ मा म्यादवालाको घर दैलोमा टाँस भएको भनी संखुवासभा जिल्ला, धर्मदेवी नगरपालिका, वडा नं. ४ मा तामेल भएको देखिन्छ । उल्लिखित ०७७-CB-०८९३ र ०७८-CB-०३४७ को बैंकिङ कसुर मुद्दाका जाहेरी दरखास्तहरूमा, कसुर गर्ने काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका, वडा नं. ६, बौद्धमा बस्ने दुर्गाबहादुर भण्डारी उल्लेख गर्दै निजको मोबाइल फोनसमेत उल्लेख छ । उक्त दुवै मुद्दाको अभियोग पत्रहरूमा प्रतिवादीको महलमा छत्रबहादुर भण्डारीको छोरा, संखुवासभा जिल्ला, साबिक माम्लिङ्ग गा.वि.स., वडा नं. १ हाल परिवर्तित धर्मदेवी नगरपालिका, वडा नं. ४ स्थायी ठेगाना भई हाल काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका, वडा नं. ६, बौद्धमा बस्ने दुर्गाबहादुर भण्डारी, ना.प्र.प.नं. २०४२/३५८१२ भनी उल्लेख भएको देखिन्छ ।

५. कुनै व्यक्तिको हाल बसोबास गर्ने गरेको वतन मिसिल कागजबाट खुल्न आएकोमा सोही वतनमा र त्यस्तो वतन खुल्न नसकेको वा सो वतनमा म्याद जारी हुँदा रीतपूर्वक तामेल हुन नसकेको अवस्थामा स्थायी वतनमा म्याद जारी गर्नु तर्कसङ्गत मान्न सकिन्छ । तर मिसिलबाट हाल बसोबास अर्को वतनमा भएको देखिएको स्थितिमा निजको नाउँको म्याद सो वतनमा जारी नगरी नागरिकताको प्रमाणपत्रमा उल्लिखित स्थायी वतनमा जारी गर्ने कुराले यथार्थमा निजले त्यस्तो समाह्वान म्याद पाएको भनी विश्वस्त हुन सकिने अवस्था हुँदैन । मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ६१ को आशय पनि आफू विरूद्ध लागेको अभियोगका सम्बन्धमा प्रतिवादीले सारभूत रूपमा सूचना प्राप्त गरेको सुनिश्चित गर्नु नै हो। उल्लिखित बैंकिङ कसुरसम्बन्धी मुद्दाका मिसिलहरूबाट यी पुनरावेदक तत्काल बसोबास गरिआएको वतन स्पष्ट देखिएकोमा सो वतनमा समाह्वान जारी नगरी निजको साबिकको स्थायी वतनमा जारी गरेबाट यी पुनरावेदकले आफूउपर परेको मुद्दाको सम्बन्धमा सूचना पाएको भनी मान्न मिल्ने आधार देखिँदैन । म्यादवाला तत्काल बसोबास नै नभएको वतनमा म्याद जारी गरी तामेल गरेको म्यादलाई कानूनबमोजिम रीतपूर्वक तामेली भएको भनी मान्न नमिल्ने न्यायिक अभ्यास रहिरहेको भन्ने ने.का.प. २०७८, अङ्क ११, नि.नं. १०७८२ तथा निवेदक निरज बुढाथोकी *वि.* उच्च अदालत पाटनसमेत भएको ०७९-WH-००६९ को बन्दीप्रत्यक्षीकरणसमेतको रिट निवेदनमा भएका न्यायिक व्याख्याहरूबाट देखिन्छ । यस दृष्टिबाट हेर्दा, वास्तविक रूपमा यी निवेदकले म्याद सूचना पाउन सक्ने हाल बसोबास रहेको वतनमा म्याद जारी नगरी निजको तत्काल बसोबास नै नभएको स्थायी ठेगानाको वतनमा म्याद जारी गरी तामेली गरेको म्यादबाट निजले आफू विरूद्धको मुद्दाको रीतपूर्वकको सूचना प्राप्त गरेको अवस्था देखिएन ।

६. यी पुनरावेदकलाई कैदमा राख्न पठाइएको मिति २०७८।०९।०८ च.नं. १२९९ र १३०० का पत्रहरू उत्प्रेषणको आदेशले बदर गर्नुपर्ने अवस्थाको विद्यमानता छ, छैन भन्ने दोस्रो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ६१ को प्रावधानको माथिका प्रकरणहरूमा विवेचना गरिएकै छ । ऐ. संहिताको दफा ६२ मा दफा ६१ बमोजिम समाह्वान तामेल गर्न नसकिएकोमा अदालतले त्यस्तो समाह्वानको बेहोरा नेपाल सरकारको स्वामित्वमा रहेको राष्ट्रिय स्तरको कुनै दैनिक समाचारपत्रमा प्रकाशन गरी वा विद्युतीय सञ्चार माध्यमबाट प्रसारण गरी तामेल गर्न सकिने भनी उल्लेख भएको पाइन्छ भने बैंकिङ कसुर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा २३ ले त्यस्तो सूचना

कम्तीमा दुईपटक प्रकाशन गर्नुपर्ने भनी थप व्यवस्था गरेको पाइन्छ। ऐ. संहिताको दफा १२१ ले अभियुक्त अदालतमा उपस्थित भएपछि अदालतले अभियुक्तलाई अभियोगलगायतका तथ्यसहितको विवरण सुनाउनुपर्ने उल्लेख छ। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५० मा कुनै साक्षी बकाउँदा सो साक्षी जुन पक्षको हो, सोही पक्षले निजसँग सोधपुछ गर्न सक्ने र त्यसपछि अर्को पक्षले चाहेमा सो साक्षीसँग जिरह गर्न सक्ने प्रावधान रहेको पाइन्छ। यसरी, म्याद तामेली सम्बन्धमा हाम्रो कानूनी प्रावधानहरू विस्तृत र विशेष महत्त्वका रहेका पाइन्छन्। म्याद तामेली गर्ने गराउने कार्यमा हुन सक्ने त्रुटिप्रति सम्बद्ध सबै जिम्मेदार, सचेत, संवेदनशील, गम्भीर र न्यायशीलसमेत रही समयमै त्यस्ता त्रुटिको सुधार गर्नु गराउनु अत्यन्त जरूरी हुन्छ।

७. जहाँसम्म स्वच्छ सुनुवाइको हकबाट वञ्चित हुनुपरेको भन्ने पुनरावेदकको जिकिर सम्बन्धमा हेर्दा, कुनै पनि मुद्दामा आरोप लागेको व्यक्तिको नाममा म्याद जारी गर्नुको तात्पर्य निजउपर आरोप लागेको कुराको सूचना दिनु हो। तत्पश्चात् मात्र निज आरोपित व्यक्तिले स्वच्छ सुनुवाइका अन्य चरणमा आफूलाई सामेल गर्न गराउन सक्ने हुन्छ। कानूनी शासनमा स्वच्छ सुनुवाइको मौका नै नदिई त्यस्तो व्यक्तिको विरूद्धमा गरिने कुनै पनि निर्णय कानूनतः मान्य हुँदैन। म्याद सूचना जारी गर्दा वा तामेल गर्दा हुने त्रुटिले सिधै व्यक्तिको स्वच्छ सुनुवाइको हकमा नै गम्भीर असर पर्न जाने हुँदा यस्तो सूचना दिने तथा तामेल गर्ने कार्य गर्दा प्रचलित कानूनले निर्धारण गरेको प्रक्रियाको पूर्ण पालन गरी सम्पन्न गर्नुपर्ने हुन्छ। राज्यद्वारा यथेष्ट कानूनी व्यवस्था गरेर मात्र हुने होइन सोको प्रभावकारी एवं सही प्रयोगले मात्र त्यस्तो कानूनी व्यवस्थाले सार्थक अर्थ राख्दछ। कानूनको रोह रीत पुऱ्याई अदालतबाट भएको फैसलाको परिणामस्वरूप मुद्दाको पक्षले दायित्व भोग्नु एउटा प्रश्न हो तर मुद्दामा प्रतिवाद नै गर्न नपाई दायित्व बेहोर्न बाध्य हुनुपर्दा न्यायको उपहास हुन जाने हुन्छ। म्याद सूचना पाउनुपर्ने व्यक्तिका नाममा जारी भएको म्याद र तामेली त्रुटिरहित भए मात्र सम्बद्ध व्यक्तिले उक्त म्याद पाएको मानिन्छ। त्यसरी त्रुटिरहित तवरले म्याद र सूचना पाएका सम्बद्ध व्यक्तिले कानूनको म्यादभित्र प्रतिवाद नगरेको स्थितिमा मैले म्याद सूचना पाइनँ भन्ने याचनालाई सुनुवाइ गर्ने निकायले इन्कार गर्दछ र गर्नु पनि पर्दछ।

८. तथापि, रीतपूर्वक सूचना नपाएको कारण स्वच्छ सुनुवाइकै हकबाट कोही पनि वञ्चित हुन नपरोस् भनी संवेदनशील भई यस्तो अवस्था आउन नदिनेतर्फ सम्बद्ध सबै सचेत रहनुपर्दछ। कुनै पनि विवादको निरूपण गर्दा दुवै पक्षको कुरा सुनेर मात्र निर्णय गर्नुपर्ने (*Audi Alteram Paterm*) मान्यता प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त (Principle of Natural Justice) को महत्त्वपूर्ण अवधारणा हो। यो सदियौँदेखि मानव समाजले अवलम्बन गरिआएको न्यायको मान्य सिद्धान्त पनि हो। स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तको सारतत्त्व भनेको पनि मुद्दाका सबै पक्षलाई मुद्दाको प्रत्येक चरणमा स्वच्छता र समानता कायम गर्नु नै रहेको हुँदा *Audi Alteram Paterm* को मान्यता स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तको सन्निकट रहेको पाइन्छ। स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्त भनेको अभियुक्तलगायत दुवै पक्षको हक अधिकारको समान रूपमा सम्मान गरी ती अधिकारको अनिवार्य रूपमा पालना गर्नु गराउनु नै हो। विशेष गरी, आफू विरूद्धको आरोपबारे जानकारी पाउने अधिकारलगायत मुख्यतः न्यायमा सहज पहुँचको अधिकार, पक्षहरूको बिचमा समानताको अधिकार, आफू सरोकार रहेको काम कारबाहीको जानकारी पाउने अधिकार, प्रतिरक्षाको अधिकार, पुनरावेदन गर्न पाउने अधिकारसमेतका अधिकारलाई स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्त (Principle of Fair Trial) को रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ।

९. नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा (८) ले, ***"प्रत्येक व्यक्तिलाई निज विरूद्ध***

गरिएको कारबाहीको जानकारी पाउने हक हुने छ" तथा उपधारा (९) ले, ***"प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुने छ"*** भनी मौलिक हकको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी, धारा २७ ले कानूनबमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाबाहेक प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुने छ भनी सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ । मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा १० मा, ***"कुनै व्यक्ति सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट हुने कारबाहीमा स्वच्छ सुनुवाइबाट वञ्चित हुने छैन"*** भनी स्वच्छ सुनुवाइको हकलाई कानूनी रूपमा प्रत्याभूत गरिएकै पाइन्छ । स्वच्छ सुनुवाइकै सम्बन्धमा, International Covenant on Civil and Political Rights, 1966 (ICCPR) को धारा १४(३)(a) मा, ***"In the determination of any criminal charge against him, everyone shall be entitled to the following minimum guarantees, in full equality: (a) To be informed promptly and in detail in a language which he understands of the nature and cause of the charge against him"*** भन्ने प्रावधान रहेको पाइन्छ । उल्लिखित प्रावधानले कसैको विरूद्धको अभियोगको प्रकृति तथा कारणको निजले बुझ्ने भाषामा तुरून्त एवं विस्तारपूर्वक जानकारी पाउने व्यवस्थाको प्रत्याभूत राज्यले गर्नुपर्ने भनी पक्ष राज्यको दायित्व उल्लेख गरेको पाइन्छ । ICCPR लाई नेपाल राष्ट्रले हस्ताक्षर गरी अनुमोदनसमेत गरिसकेको अवस्था छ । नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ बमोजिम उल्लिखित दायित्वबाट पन्छिन मिल्ने स्थिति पनि छैन ।

१०. बैंकिङ कसुरसम्बन्धी मुद्दाहरूमा मिति २०७८।०५।०२ र मिति २०७८।०६।१८ मा तामेल भएका म्यादकै आधारमा मुद्दाको कारबाही अगाडि बढी उच्च अदालत पाटनबाट मिति २०७८।०८।२० मा र मिति २०७८।०९।०६ मा भएका फैसलाहरूबाट यी पुनरावेदक प्रतिवादीलाई क्रमशः रू.२५,००,०००।- जरिवाना र ५ दिन कैद तथा रू.१५,५०,०००।- जरिवाना र ३ दिन कैदसमेत हुने ठहर भएको र मिति २०७८।०९।०८ च.नं. १२९९ र १३०० को पत्रबाट यी पुनरावेदक दुर्गाबहादुर भण्डारीलाई कैदमा राख्न पठाइएको यसै संलग्न प्रमाण मिसिलहरूबाट देखिन्छ । उल्लिखित म्यादहरू नै बेरीतपूर्वक जारी भई तामेल भएकोले सो मुद्दामा प्रतिवादीले आफूउपरको आरोपको सूचना प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था छ । उक्त म्याद बेरीतपूर्वक तामेल हुनुको कारण यी पुनरावेदक नभई अदालतबाट सही वतनमा म्याद जारी नहुनु नै कारक तत्त्व रहेको देखिन्छ । अभियुक्तको हकमा न्यायमा पहुँचको प्राथमिक चरण भनेको नै निजउपर लागेको अभियोगको जानकारी सूचना निजले सहज रूपमा प्राप्त गर्नु हो । यस्तो प्रारम्भिक चरणको हक अधिकारउपर नै स्पष्ट बन्देज लाग्न पुगेको अवस्थामा त्यसपछिका चरणमा भए गरेका कार्यले स्वतः वैधता गुमाउने नै हुन्छ । यसै सन्दर्भमा, ***"प्रारम्भिक चरणमा नै स्पष्ट कानूनी त्रुटि (Apparent Error of Law) देखिएको अवस्थामा कुनै निकायबाट भएको निर्णयमा वैधानिकताको तत्त्व (Legitimacy) रहन नसक्ने"*** (ने.का.प. २०६७, अङ्क ७, नि.नं. ८४०६) भनी ३ सदस्यीय विशेष इजलासबाट कानूनी सिद्धान्तसमेत प्रतिपादन भएको पाइन्छ ।

११. यी पुनरावेदक बसाइँसरी संखुवासभाबाट काठमाडौंमा आएको भन्ने देखिन्छ । पुनरावेदकबाट पेस भएको बसाइँसराइँको कागजात उक्त बैंकिङ कसुरको मुद्दा विचाराधीन रहेको अवस्थामा नयाँ सिर्जित गरिएका भन्ने पनि देखिएको छैन । व्यक्तिको आफ्नै अकर्मण्यताको कारणबाट उत्पन्न परिस्थितिमा बाहेक कुनै व्यक्तिको अदालत वा न्यायिक निकायमा

पहुँच पाउने कुरा अदालत वा न्यायिक निकायकै कारण अवरूद्ध हुन पुगेमा निजको संविधान प्रदत्त स्वच्छ सुनुवाइ पाउने हकमा प्रत्यक्ष रूपमा आघात पुग्न जाने हुन्छ । पक्षको हक हितमा यस प्रकारको आघात तथा प्रतिकूल असर पर्न जानु शोभनीय हुँदैन । यस्तो काम कारबाहीलाई बदर गर्नु यस अदालतको कर्तव्य नै हुने हुन्छ । यसकारण, मिति २०७८।०८।२० र मिति २०७८।०९।०६ मा बेरितसँग जारी र तामेल भएका म्यादहरूबाट प्रतिवादीले रीतपूर्वक सूचना, जानकारी पाएको भन्न नमिल्ने हुँदा उल्लिखित कानूनी व्यवस्था, प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त एवं प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तसमेतबाट त्यस्तो म्यादहरू तथा त्यसकै आधारमा उच्च अदालत पाटनबाट मिति २०७८।०८।२० र मिति २०७८।०९।०६ मा भएका फैसलाहरू एवं ती फैसलाहरूबाट प्रतिवादीउपर सिर्जित दायित्वसमेतका काम कारबाहीको वैधानिकता यथावत् कायम रहिरहन सक्ने स्थिति देखिन आएन ।

१२. यी पुनरावेदकलाई तत्काल थुनामुक्त गरिदिनु भनी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्थाको विद्यमानता छ, छैन भन्ने तेस्रो प्रश्नको सम्बन्धमा विचार गर्दा, मुख्यतः बन्दीको थुना कानूनविपरीत रहेको वा निजलाई प्रवृत्त भावनाले वा बद्नियत वा कपटपूर्ण तवरले बन्दी बनाइएको वा प्राकृतिक न्यायकै विपरीत हुने गरी बन्दी बनाइएको स्थितिमा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेशबाट बन्दीलाई थुनामुक्त गरिने हुन्छ । साथै, अनिवार्य कानूनी प्रक्रिया पूरा नगरी वा अनधिकृत तवरले वा स्वच्छ सुनुवाइबेगर वा अभियोग नलगाई बन्दी बनाइएको अवस्था विद्यमानता रही थुनाको वैधता नै नरहेको अवस्थामा समेत बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुने हुन्छ । उक्त ०७७-CB-०८९३ र ०७८-CB-०३४७ को बैंकिङ कसुरसम्बन्धी मुद्दाहरूमा बेरीतपूर्वक म्याद तामेल भएका कारण यी पुनरावेदक प्रतिवादीले सुनुवाइको यथोचित मौका नपाएको अवस्था रहे तापनि सक्षम अदालतबाट भएको फैसलाबाट यी पुनरावेदक थुनामा रहेको पाइन्छ । उल्लिखित बेरीतपूर्वक तामेल भएका म्यादहरू बदर हुने देखिएको हुँदा तुरून्त यी पुनरावेदकले पुनः म्याद बुझी आफू विरूद्ध लागेको आरोपको प्रतिरक्षालगायतका स्वच्छ सुनुवाइका हक अधिकारको उपभोग गर्न पाउने अवसर रहेकै अवस्था छ । अर्को विचारणीय पक्ष भनेको यी पुनरावेदकउपर किटानी जाहेरी परी निजउपर फौजदारी कसुरको अभियोग लागेको अवस्था छ । यी पुनरावेदकले कानूनबमोजिम तुरून्तै पुर्पक्षको सुनुवाइको अवसर पाउन सक्ने अवस्था रहँदारहँदै पनि त्यतातिर ध्यानै नदिई यी पुनरावेदकलाई बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेशले यसै छाडिदिँदा हामीले अवलम्बन गरिरहेको पीडित न्यायको अवधारण प्रतिकूल हुन गई पीडितमा समग्र न्यायपालिकाप्रति नै अविश्वास र वितृष्णा उत्पन्न हुन जाने अवस्था आउँछ । यस अवस्थामा पुनरावेदकलाई तुरून्त थुनामुक्त गरिदिनु भनी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिहाल्नु हामीले अवलम्बन गरिआएको न्यायिक अभ्यासअनुकूल हुँदैन भने व्यावहारिक न्याय (Pragmatic Justice) को दृष्टिबाट पनि उचित र विवेकसम्मत देखिँदैन । यसै सन्दर्भमा, ***"...बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने अधिकारको खुकुलो वा हलुका प्रयोगले न्याय पद्धतिमा खलबली वा गडबडी नमच्चियोस् भन्ने पक्षमा वाञ्छित विवेक पुग्नु आवश्यक हुने"*** (ने. का.प. २०७५, अङ्क १०, नि.नं. १०१०८) भनी पूर्ण इजलासबाट न्यायिक सिद्धान्तसमेत प्रतिपादन भएको छ । यसरी, मुद्दाको कारबाहीको क्रममा बेरीतपूर्वक तामेल भएको म्यादका आधारमा भएको फैसलाका आधारमा यी पुनरावेदक थुनामा रहेको देखिए तापनि निजका नाममा म्याद जारी गरी कानूनी कारबाही गर्नुपर्ने अवस्था देखिँदा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश

जारी गरी यी पुनरावेदकलाई थुनामुक्त गरिहाल्नुपर्ने अवस्थाको विद्यमानता देखिन आएन।

१३. अब, **यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७९।०३।०३ मा भएको अन्तिम आदेश मिलेको छ वा छैन तथा यी पुनरावेदकको पुनरावलोकनको निवेदन जिकिर पुग्न सक्ने हो, होइन** भन्ने अन्तिम प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्दा, घरदैलोमा टाँस गरी म्याद सूचना तामेल गर्नुपर्दा म्यादवाला तत्काल बसोबास गरेको ठेगाना खुलेमा सोही ठेगानालाई पहिलो प्राथमिकता प्रदान गरी म्याद सूचना जारी गर्ने तथा तामेल गर्ने कार्य गर्नु गराउनुपर्नेमा बैंकिङ कसुरसम्बन्धी ०७७-CB-०८९३ र ०७८-CB-०३४७ को मुद्दाहरूमा यी पुनरावेदक तत्काल बसोबास गरको वतन खुल्दाखुल्दै निज बसाइँ सरी निज बसोबास नगरेको ठेगानामा मिति २०७८।०८।२० र मिति २०७८।०९।०६ मा निजको नाउँको उक्त म्यादहरू बेरीतपूर्वक तामेल भएको देखिएको अवस्थामा निजले सुनुवाइको मौका पाएको भन्ने नदेखिएको भनी माथिका प्रकरणहरूमा विवेचना गरिसकिएको हुँदा बेरीतपूर्वक जारी तथा तामेल भएका उल्लिखित म्यादहरू तथा सो म्यादका आधारमा कारबाही भई उच्च अदालत पाटनबाट मिति २०७८।०८।२० र मिति २०७८।०९।०६ मा भएका फैसलाहरू एवं ती फैसलाहरूबाट सिर्जित दायित्वसमेतका काम कारबाही त्रुटिपूर्ण भई उत्प्रेषणको आदेशले बदर गर्नुपर्नेमा त्यसो नगरेको हदसम्म यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७९।०३।०३ मा भएको आदेश मिलेको देखिन आएन।

१४. अतः उल्लिखित आधार, कारणबाट बैंकिङ कसुरसम्बन्धी ०७७-CB-०८९३ र ०७८-CB-०३४७ को मुद्दाहरूमा यी पुनरावेदकका नाममा उच्च अदालत पाटनबाट जारी भई मिति २०७८।०८।२० र मिति २०७८।०९।०६ मा जारी तथा तामेल भएका म्यादहरू उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाको रोहमा रीतपूर्वकको नदेखिँदा ती म्यादहरूलगायतका काम कारबाही उत्प्रेषणको आदेशले बदर गर्नुपर्नेमा त्यसो नगरेको हदसम्म यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट मिति २०७९।०३।०३ मा भएको अन्तिम आदेश केही उल्टी भई उल्लिखित म्यादहरू तथा उच्च अदालत पाटनबाट मिति २०७८।०८।२० र मिति २०७८।०९।०६ मा भएका फैसलाहरू एवं ती फैसलाहरूबाट सिर्जित दायित्वसमेतका काम कारबाही उत्प्रेषणको आदेशले बदर हुने ठहर्छ। अब, उल्लिखित बैंकिङ कसुर मुद्दा सुरूमा उच्च अदालत पाटनको क्षेत्राधिकारको भई कारबाही चले पनि मिति २०८०।०३।११ को राजपत्रमा प्रकाशित सूचनाअनुसार हाल उक्त बैंकिङ कसुर मुद्दा हेर्ने क्षेत्राधिकार सम्बन्धित इलाकाको जिल्ला अदालतलाई तोकिएकोले उक्त ०७७-CB-०८९३ को मुद्दामा सिटिजन बैंक इन्टरनेसनल लिमिटेड, बौद्ध, काठमाडौंको पत्रबाट र ०७८-CB-०३४७ को मुद्दामा एन. आइ. सि. एसिया बैंक लिमिटेड, थली, काठमाडौंको पत्रबाट चेक बाउन्स भएको भन्ने विषय रहेकाले पुनरावेदक दुर्गाबहादुर भण्डारी हाल कारागार कार्यालय, नख्खुमा थुनामा रहेको देखिँदा निजलाई सो बैंकिङ कसुर मुद्दामा झिकाई सुनुवाइको मौका दिई बयान तथा थुनछेकलगायतको मुद्दामा जे जो बुझ्नुपर्ने हो बुझी पुनः मुद्दा कानूनबमोजिम कारबाही किनारा गर्न काठमाडौं जिल्ला अदालतमा पठाइदिनू भनी उच्च अदालत पाटनका नाममा परमादेशको आदेशसमेत जारी हुने ठहर्छ। रिट निवेदक प्रतिवादी रहेको उक्त बैंकिङ कसुर मुद्दामा पुनः कारबाही चलाई निवेदकको हकमा सोहीबमोजिम हुने नै हुँदा हाल बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्नु परेन। प्रस्तुत आदेशको प्रतिलिपिसमेत साथै राखी विपक्षीहरूलाई सूचना दिई आदेशको प्रति विद्युतीय प्रणालीमा प्रविष्ट

गरी दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाइदिनू।

उक्त रायमा हामी सहमत छौँ।
न्या.सपना प्रधान मल्ल
न्या.डा.मनोजकुमार शर्मा

इजलास अधिकृत : दीपेन्द्र थापा मगर, वसन्तप्रसाद मैनाली
इति संवत् २०८० साल साउन २५ गते रोज ५ शुभम्।

निर्णय नं. ११३५८

सर्वोच्च अदालत, पूर्ण इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कुमार रेग्मी
माननीय न्यायाधीश डा. श्री नहकुल सुवेदी
माननीय न्यायाधीश श्री अब्दुल अजीज मुसलमान
आदेश मिति : २०८१।३।११
०८०-WF-००५६

मुद्दा : उत्प्रेषण

निवेदक : कोशी प्रदेश सरकारका मुख्यमन्त्री केदार कार्की
विरूद्ध
प्रत्यर्थी : प्रदेश प्रमुखको कार्यालय, कोशी प्रदेशसमेत

- **नेपालको संविधानको धारा १६८ अन्तर्गत नियुक्त मुख्यमन्त्रीका सम्बन्धमा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेताको हकमा बाहेक अन्य अवस्थाबमोजिम नियुक्त सबै मुख्यमन्त्रीको हकमा मुख्यमन्त्री नियुक्त भएको मितिले ३० दिनभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिनुपर्ने छ भन्ने बाध्यात्मक संवैधानिक व्यवस्था समान रूपमा आकर्षित हुने।**
- **यस्तो मुख्यमन्त्रीको हकमा समेत निजले प्रतिनिधित्व गर्ने दल विभाजित भएको कुनै पनि समयमा सोको ३० दिनभित्र यस्तो मुख्यमन्त्रीले समेत संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम प्रदेश सभामा विश्वासको मत प्रमाणित गर्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था रहेको छ। बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेता मुख्यमन्त्री भएको अवस्था होस् वा अन्य कुनै अवस्थाबाट नियुक्त मुख्यमन्त्रीको हकमा होस् प्रदेश सभाका बहुमत सभासद्को समर्थन सदासर्वदा रहेको अवस्थामा मात्र मुख्यमन्त्री आफ्नो पदमा रहन सक्ने र निजको नेतृत्वमा प्रदेश मन्त्रिमण्डल क्रियाशील हुनसक्ने व्यवस्था नेपालको संविधानले गरेको देखिने।**

(प्रकरण नं.३)

- **मुख्यमन्त्रीलाई आफूले विश्वास गुमाएको महसुस भएमा वा विश्वासको मत प्राप्त गरेको मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सभाबाट विश्वास गुमाएको अर्थात् बहुमत गुमाएको अवस्था सिर्जना भएमा संविधानको धारा १८८ को उपधारा (१) वा उपधारा (२) बमोजिम विश्वासको मत लिन सक्ने वा लिनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको देखिने।**

(प्रकरण नं.४)

- **प्रदेश सरकार गठनको सम्बन्धमा नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्री सामान्य**

प्रक्रियाबाट सरकार गठन हुन नसकेको अवस्थामा अपवादात्मक स्थितिमा प्रदेश सभाले बहुमत जुटाउन सक्ने जो कोही प्रदेश सभाको सदस्यको हकमा आकर्षित हुने भएकाले उपधारा (१), (२) वा (३) अन्तर्गत नियुक्त मुख्यमन्त्रीको हकमा आकर्षित हुने संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) को व्यवस्था निजको हकमा आकर्षित हुँदैन भन्नका लागि संविधानमा नै स्पष्ट भाषामा त्यस्तो अपवादात्मक व्यवस्था राखिएको हुनुपर्दछ । संसदीय व्यवस्थामा सरकार सदासर्वदा संसद्को निगरानी र नियन्त्रणमा रहने हुँदा संसद्मा (जनप्रतिनिधिमूलक सभा / प्रतिनिधि सभा) बहुमत कायम नरहेको मुख्यमन्त्री वा सरकारले आफ्नो वैधता वा कार्य सञ्चालन गर्ने समर्थता गुमाउन पुग्ने ।

- संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्री र उनको नेतृत्वमा गठित प्रदेश सरकारले समेत उपधारा (१) वा (२) वा (३) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्री वा गठित सरकारले सरह सदनमा वार्षित बजेट पेस गरी पास गराउन बहुमत कायम राख्नु पर्दछ । विधेयकहरू, धन्यवादको प्रस्तावलगायत अन्य कतिपय संसदीय काम कारबाहीमा (सरकार विरूद्ध पेस हुने वा सचेत गराउने प्रस्ताव आफ्नो पक्षमा हुने गरी पास गर्न वा असफल गराउन) समेत निरन्तर बहुमत कायम रहनुपर्ने । बहुमत कायम हुन नसकेमा त्यस्तो सरकारले संसद्को सामना गर्न नसकी संसद्को प्रक्रियाबाहिर गई अध्यादेशको सहारामा कानून निर्माण गरी सरकार सञ्चालन गर्ने परिस्थिति सिर्जना हुन गई सार्वभौमसत्ता सम्पन्न नेपाली जनताले आफ्ना जनप्रतिनिधिको बहुमतबाट शासन सञ्चालन गर्ने संविधानको आधारभूत मान्यता विखण्डित हुन जाने ।

(प्रकरण नं.६)

- प्रदेश सभाको बहुमतको विश्वास गुमाएको वा अल्पमतमा परेको स्पष्ट देखिएको मुख्यमन्त्री प्रदेश सभाले खोजेका बखत जवाफदेही वा उत्तरदायी बन्न नसक्ने र त्यस्तो मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सभाको सामना गर्न नचाहने वा सामना गर्दा बहुमतको विश्वास गुमाउने हुँदा यस्तो अवस्थाको निरन्तरतालाई लोकतन्त्रको वा संसदीय शासन प्रणालीको वा नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेबमोजिम प्रदेश सरकार गठन भएको मान्न नमिल्ने ।
- अल्पमतमा रहेको मुख्यमन्त्रीले अल्पमतमा परेको जानकारी प्राप्त गर्नासाथ सोको ३० दिनभित्र धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम प्रदेश सभाको बहुमत आफूसँग रहेको प्रमाणित गर्नैपर्ने हुन्छ, अन्यथा सोअगावै पदबाट राजीनामा दिनुपर्ने वा बहुमत प्रमाणित गर्न नसकेमा धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम पदमुक्त हुने संवैधानिक व्यवस्थालाई स्वाभाविक रूपमा लिनुपर्ने ।

(प्रकरण नं.७)

- संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) ले उपधारा (२) बमोजिमको कुनै सदस्यले भन्ने व्यवस्था गरेबाट नै उपधारा (२) मा रहेको दलहरूको मिलीजुली वा संयुक्त सरकारको प्रावधानलाई उपधारा (५) ले आत्मसात् गरेको देखिँदा उपधारा

(५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीलाई राजनीतिक दलहरूले समर्थन गरेको नभई राजनीतिक दलको घेराबाट माथि उठी राजनीतिक दलसँग आबद्ध प्रदेश सभा सदस्यहरूले व्यक्तिगत रूपमा मात्र समर्थन गरेका हुन् भन्ने तर्कलाई संविधानको भावनाबमोजिमको मान्न नमिल्ने।

- प्रदेश सभा सदस्य प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दलहरूमध्ये कुनै संसदीय दलको नेता मात्र नभएर बहुमत जुटाउन सक्ने कुनै अर्को सदस्य मुख्यमन्त्री हुन सक्ने अवस्थालाई उपधारा (५) ले स्वीकारेको भए पनि त्यस्तो मुख्यमन्त्रीको हैसियत, जिम्मेवारी, दायित्व र प्रदेश सभाप्रति सदासर्वदा उत्तरदायी र जवाफदेही हुनुपर्ने र प्रदेश सभाको विश्वास उसले प्राप्त गरिरहनपर्ने संवैधानिक दायित्वलाई संविधानको कुनै पनि प्रावधानले खुकुलो पारेको नदेखिएको अवस्थामा संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) को प्रावधान धारा १६८ को उपधारा (५) को मुख्यमन्त्रीको हकमा आकर्षित हुँदैन भन्ने रिट निवेदकको जिकिरलाई संविधानसम्मत मान्न नसकिने।

(प्रकरण नं.१०)

- समर्थन फिर्ता लिइसकेको अवस्थामा समर्थन फिर्ता भएको तिस दिनभित्र प्रदेश सरकारको मुख्यमन्त्रीको हकमा धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिनुपर्ने र सङ्घीय सरकारको हकमा प्रधानमन्त्रीले धारा १०० को उपधारा (२) बमोजिम प्रतिनिधिसभाबाट तिस दिनभित्र विश्वासको मत लिनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्थालाई बाध्यात्मक संवैधानिक दायित्व मान्नुपर्ने।

(प्रकरण नं.११)

- प्रधानमन्त्री वा मुख्यमन्त्रीले प्रतिनिधिसभा वा प्रदेश सभामा बहुमत गुमाएको अवस्थामा समेत अल्पमतको सरकारलाई २ वर्षसम्म शासन सञ्चालन गर्न दिन नमिल्ने भएकाले सरकारले संसद्मा आफ्नो बहुमत सदासर्वदा कायम राख्नै पर्दछ भन्ने संसदीय शासन प्रणालीको आधारभूत सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरी धारा १०० को उपधारा (२) र धारा १८८ को उपधारा (२) को प्रावधान संविधानमा राखिएको देखिने।

(प्रकरण नं.१५)

- संविधानको मूल मर्म एकल बहुमतको सरकार वा एकपटक विश्वासको मत प्राप्त गरेको सरकारले न्यूनतम २ वर्ष काम गर्न पाउनुपर्दछ भन्नेलाई मान्ने हो भने संविधानको धारा १०० को उपधारा (२) र धारा १८८ को उपधारा (२) निरर्थक भएर जाने। संविधानको कुनै व्यवस्थालाई निरर्थक र प्रयोगहीन हुने गरी संविधानको व्याख्या हुन नसक्ने। विश्वास र अविश्वासको मतका सम्बन्धमा रहेका धारा १०० र धारा १८८ को प्राथमिकीरणको आधारमा यिनीहरूको व्याख्या गर्दै जाँदासमेत सरकार प्रमुखले कुनै पनि समयमा आफ्नो स्वेच्छाले आफ्नो सरकारसँग प्रतिनिधिसभा वा प्रदेश सभाको विश्वास छ भन्ने देखाउनुपर्ने लागेमा विश्वासको प्रस्ताव प्रतिनिधिसभा वा प्रदेश सभामा राख्न सक्ने प्रावधान धारा १०० को उपधारा (१) र धारा १८८ को उपधारा (१)

मा रहेको छ भने सोही धाराहरूको उपधारा (२) मा बाध्यात्मक संवैधानिक प्रावधान राखिएको छ। योबमोजिम सरकार प्रमुखको दल विभाजित भएमा वा सरकारमा सहभागी दल वा सदस्यले समर्थन फिर्ता लिएमा यस्तो घटना घटेको दिनबाट ३० दिनभित्र सरकार प्रमुखले प्रतिनिधिसभा वा प्रदेश सभामा विश्वासको मतको प्रस्ताव राखी प्रतिनिधिसभा वा प्रदेश सभाको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतले यस्तो प्रस्ताव पारित भएमा सरकार प्रमुख र निजको नेतृत्वको सरकारले निरन्तरता पाउँछ, अन्यथा सरकार प्रमुख पदमुक्त हुने।

- संविधानको धारा १६८ को उपधारा ५ बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले सोही धाराको उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गरिसकेपछि कुनै दल आबद्ध रही वा नरही वा दलको निर्णयबमोजिम वा स्वतन्त्र रूपमा मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिएका कारण मुख्यमन्त्री अल्पमतमा परेको वा बहुमत प्रदेश सभा सदस्यको समर्थन नरहेको अवस्था सिर्जना भएमा त्यस्तो मुख्यमन्त्रीले धारा १८८ को उपधारा (२) आफ्नो हकमा आकर्षित हुँदैन धारा १८८ को उपधारा (४) बमोजिम अविश्वासको प्रस्तावबाट मात्र आफू पदमुक्त हुने हो भनी गरिएको तर्कलाई संविधानको कुनै पनि प्रावधानले समर्थन गरेको नपाइने।

(प्रकरण नं.१८)

- प्रदेश सभाले आफ्नो कार्य सञ्चालन गर्नेलगायतका काम कारबाही गर्न आफ्नो लागि आफैँ नियमावली बनाउनुपर्ने, यो नियमावली कुनै ऐनले दिएको अख्तियारीबमोजिम नबनी देशको मूल कानून संविधानले दिएको अख्तियारीबमोजिम प्रदेश सभाले निर्माण गर्ने भएकाले प्रदेश सभा सञ्चालनका लागि यसको हैसियत ऐनसरह मान्नुपर्ने देखिन्छ । तसर्थ, यो नियमावली संविधानसँग बाझिएको भन्ने प्रश्न उठी खारेज नभएसम्म संवैधानिक अख्तियारीबमोजिम बनेको नियमावलीमा रहेको प्रावधानबमोजिम भएका काम कारबाहीलाई संविधानसम्मत मान्नुपर्ने । यो नियमावलीको नियम ७० मा संकल्प प्रस्तुत गर्न सकिने भन्ने शीर्षकअन्तर्गत सोही नियमको उपनियम (१) "यो नियमावलीको अधीनमा रही सार्वजनिक महत्त्वको देहायको कुनै विषयमा संकल्प पेस गर्न सकिने छ" भनी सोको खण्ड (ग) मा "कुनै सन्देश वा निर्देशन दिन" प्रदेश सभामा संकल्प प्रस्ताव पेस हुन सक्ने व्यवस्था रहेको देखिने।

(प्रकरण नं.२१)

- संविधानले तोकेको सर्त पूरा गरी प्रदेश सभाका १ चौथाइ वा १ चौथाइभन्दा बढी सदस्यहरूबाट अधिवेशन वा बैठकको आह्वान गर्न प्रदेश प्रमुखसँग माग गरिएबमोजिम कोशी प्रदेश सभाको बैठक बसी संविधानले दिएको अख्तियारीबमोजिम प्रदेश सभाले आफूले आफ्ना लागि बनाएको नियमावलीबमोजिम संकल्प प्रस्ताव पेस भएको देखिँदा संकल्प प्रस्ताव पेस भएको हदसम्मको कार्यलाई संविधानविपरीतको मान्न नमिल्ने।

(प्रकरण नं.२२)

- संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिमको मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सभामा बहुमत कायम राखी दुई वर्ष कार्य सम्पादन गरिसकेपछि मुख्यमन्त्रीसँग बहुमत प्रदेश सभाको समर्थन प्राप्त भइरहेको अवस्थामा मुख्यमन्त्रीलाई पदमुक्त गराउनुपरेमा निश्चय पनि धारा १८८ को उपधारा (४) को प्रावधानबमोजिम अविश्वासको प्रस्तावबाट मात्र पदमुक्त गर्न सकिनेमा मुख्यमन्त्रीलाई बहुमत प्रदेश सभा सदस्यले दिएको समर्थन फिर्ता भएको अवस्थामा धारा १८८ को उपधारा (२) आकर्षित हुने र सोहीबमोजिमको काम कारबाही गर्न प्रदेश सभाले मुख्यमन्त्रीलाई निर्देश गरेको प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यहरूको संकल्पलाई संविधानविपरीतको मान्न नमिल्ने।

(प्रकरण नं.२६)

- संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम ३० दिनभित्र विश्वासको प्रस्ताव राखी विश्वासको मत लिनुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था सिर्जना भएको परिस्थितिमा सोबमोजिम विश्वास प्रस्ताव नराखेको कारण धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम पदमुक्त भएको स्थितिलाई धारा १६९ को उपधारा (१) को खण्ड (ख) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था मान्नुपर्ने देखियो। धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम विश्वासको प्रस्ताव पेस गरी विश्वासको प्रस्ताव पारित भएपछि मात्र मुख्यमन्त्रीमा निरन्तरता रहन सक्नेमा विश्वासको प्रस्ताव नै पेस नभई ३० दिनको समय सीमा समाप्त भई धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम मुख्यमन्त्री पदमुक्त भइसकेको कारण धारा १६९ को उपधारा (१) को खण्ड (ख) बमोजिम मुख्यमन्त्रीको पद रिक्त भएको देखिने।

(प्रकरण नं.२९)

- प्रदेश सभामा भएको निर्णय र प्रदेश सभाका बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूले मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिएपछि निवेदक मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत प्राप्त नगरेको भन्ने प्रदेश सभाबाट जानकारी भएपछि मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्न प्रदेश प्रमुखको संवैधानिक दायित्व पूरा गर्नका लागि भएको देखिने। प्रदेश प्रमुखले आफूलाई स्वविवेकले मुख्यमन्त्री परिवर्तन गर्ने इच्छा जागृत भएको आधारमा वा मुख्यमन्त्रीलाई विश्वासको मत प्राप्त गर्ने पर्याप्त समय उपलब्ध नगराई हतारमा हठात्मा निर्णय गरेको भन्नेसमेत नदेखिने।

- प्रदेश सभामा बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूले समर्थन नरहेको औपचारिक जानकारी प्राप्त भइसकेपछि संविधानले स्वीकार नगरेको अल्पमतको सरकारलाई तिस दिनभन्दा बढी निरन्तरता दिन नमिल्ने संविधानले तोकेको समय सीमाको उल्लङ्घन हुन नदिने र बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूको समर्थनमा वैकल्पिक सरकारको स्थापना हुन सक्ने सम्भावनाको खोजी गर्नुपर्ने दायित्व संविधानबमोजिम प्रदेश प्रमुखको नै रहेको अवस्थामा सोलाई सहजीकरण गर्न प्रदेश प्रमुखबाट कोशी प्रदेश सभाका निर्णयहरूमा आधारित भएर गरिएको मिति २०८१।०१।२६ को निर्णयलाई संविधान

वा संसदीय शासन प्रणालीको मूल्य मान्यताविपरीतको मान्न नमिल्ने ।

(प्रकरण नं.३६)

- **सरकार विरूद्ध संकल्प प्रस्ताव पास हुँदैमा मुख्यमन्त्रीले राजीनामा गर्नुपर्दछ भन्ने संसदीय शासन प्रणालीको स्थापित मान्यता नरहे पनि संकल्प प्रस्तावले दिएको संविधानसम्मत निर्देशनको पालन नगरी मिति २०८०।१२।२६ मा बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूले दिएको समर्थन फिर्ता लिइसकेपछि संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम ३० दिनभित्र विश्वासको मत लिनु भन्ने प्रदेश सभाले दिएको निर्देशनको पालन नगरेको अवस्थालाई संवैधानिक मर्यादाको उल्लङ्घनकै रूपमा लिनुपर्ने ।**

(प्रकरण नं.३७)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री हरिहर दाहाल, श्री बद्रीबहादुर कार्की, श्री शम्भुकुमार थापा, श्री सतिशकृष्ण खरेल, श्री यदुनाथ खनाल, श्री गोपालकृष्ण घिमिरे, श्री मेघराज पोखरेल तथा विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री ललितबहादुर बस्नेत, श्री विकास भट्टराई, श्री रूपेस कोइराला, श्री कीर्तिनाथ शर्मा पौडेल, श्री अपुर्व खतिवडा

प्रत्यर्थीका तर्फबाट : नायब महान्यायाधिवक्ता श्री टेकबहादुर घिमिरे, सहन्यायाधिवक्ताहरू श्री सुर्यराज दाहाल, श्री गोविन्द खनाल तथा उपन्यायाधिवक्ता श्री युवराज महत, श्री राजेन्द्रबहादुर बस्नेत, मुख्य न्यायाधिवक्ता श्री नारायण वस्ती एवं विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री प्रकाशबहादुर के.सी., डा.श्री सुरेन्द्र भण्डारी, श्री राम नारायण विडारी, श्री टिकाराम भट्टराई, श्री कृष्णभक्त पोखरेल, श्री रमेशकुमार बडाल, श्री रमणकुमार श्रेष्ठ तथा विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री रामप्रसाद ओझा, श्री हर्कबहादुर रावल, श्री माधवकुमार बस्नेत, डा.श्री भीमार्जुन आचार्य, श्री राजेन्द्र घिमिरे, श्री रेवतीरमण भण्डारी

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प. संवैधानिक इजलास खण्ड २०७९, नि.नं.००२८, पृ.६२

सम्बद्ध कानून :

- नेपालको संविधान
- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७

आदेश

न्या.कुमार रेग्मी : नेपालको संविधानको धारा १३३ को उपधारा (२) र (३) बमोजिम दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं यस अदालतको ठहर यस प्रकार रहेको छ:

तथ्यगत बेहोरा

रिट निवेदनको बेहोरा

नेपालको संविधानको धारा १६८ अन्तर्गतको उपधाराहरूमा प्रदेश मन्त्रिपरिषद्को गठन सम्बन्धमा गरिएको व्यवस्थाहरूमध्ये ऐ. को उपधारा (१),(२),(३) को व्यवस्थाहरूमार्फत सरकार बनाउन नसकिएको अवस्थामा मध्यावधि निर्वाचनमा जानुपूर्वको अन्तिम विकल्पको रूपमा रहेको ऐ. को धारा १६८(५) बमोजिम मिति २०८०।०६।२५ गतेका दिन ४७ जना सभासद्हरूको समर्थनपश्चात् मुख्यमन्त्रीको पदमा मेरो नियुक्ति भएको हो । नियुक्तिपश्चात् मिति २०८०।०७।०१ गतेका दिन कोशी प्रदेश सभाका ८६ जना माननीय सभासद्ज्यूहरूबाट मलाई विश्वासको मत प्राप्त भएको थियो । विश्वासको मत प्राप्त गरेपश्चात् संविधान, प्रचलित सङ्घीय र प्रदेश कानूनबमोजिम देश र प्रदेशको हितको निमित्त लोकप्रिय एवं समग्र

विकासको निमित्त आवश्यक कार्य गर्दै आएको छु।

लगभग प्रदेश सभाका अधिकांश सभासद्ज्युहरूबाट विश्वासको मत प्राप्त गरी निर्माण भएको मेरो नेतृत्वको सरकारलाई कुनै संवैधानिक एवं कानूनी आधारबिना प्रत्यर्थीहरूले चरणबद्ध ढङ्गबाट राजनीतिक दाउपेचको प्रयोगको रूपमा विपक्षीमध्येका माननीय रेवतीरमण भण्डारीसमेतले सरकार परिवर्तन गर्ने संवैधानिक एवं कानूनी आधारको अनुपस्थितिमा प्रदेश सभामा सङ्कल्प प्रस्ताव नाम दिई एक प्रस्ताव दर्ता गरी सो प्रस्तावउपर २०८१।०१।०७ गतेका दिन बहुमत सदस्यले पारित गरेको भनी मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत लिनुपर्ने भनी प्रदेश प्रमुखलाई जानकारी गराएको रहेछ । उल्लिखित "सङ्कल्प प्रस्ताव" मा मिति २०८१।०१।२५ गतेका दिनसम्म विश्वासको मत नलिए अर्को वैकल्पिक सरकार गठन गरी विपक्षीमध्येका माननीय हिक्मतबहादुर कार्कीलाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गरिपाउँ भन्ने बेहोरा रहेछ । उक्त सङ्कल्प प्रस्ताव र "संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम समर्थन फिर्ता लिएको तिस दिनभित्र प्रदेश सभाबाट मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्नेसम्बन्धी कुनै प्रस्ताव प्रदेश सभा सचिवालयमा दर्ता हुन नआएको जानकारी प्राप्त भएको" भन्ने बेहोरा उल्लेख गरी विपक्षीमध्येका माननीय प्रदेश प्रमुखले नेपालको संविधानको धारा १६८(५) बमोजिम कोशी प्रदेशको मुख्यमन्त्री नियुक्तिको निमित्त दाबी पेस गर्न मिति २०८१।०१।२६ मा आह्वान गर्नुभएको रहेछ । सो आह्वानको आधारमा दाबी पेस गरेको भनी मिति २०८१।०१।२७ मा विपक्षीमध्येका मा. हिक्मतकुमार कार्कीलाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गरिएको सूचना प्रेषित गरिएको रहेछ।

यसरी संविधानको प्रस्ट व्यवस्थाबमोजिम नियुक्त भएको मुख्यमन्त्री पदमुक्त भएको भन्नेसम्मको बेहोरासमेत उल्लेख गर्न नसकी तथा संविधानको कुनै खास व्यवस्था पनि उल्लेख नगरी आत्मगत ढंगबाट "संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम समर्थन फिर्ता लिएको" भन्ने आधारहीन र संविधानले परिकल्पना पनि नगरेको विषयलाई कपटपूर्ण तवरबाट उल्लेख गरी नयाँ मुख्यमन्त्रीको नियुक्तिको निमित्त दाबी पेस गर्न भएको आह्वान र उक्त आह्वानबमोजिम भएको भनिएको नियुक्ति प्रथमदृष्टिमै गैरसंवैधानिक छ। बहालमा रहेको सरकारको संविधानबमोजिम बहिर्गमन नभई नयाँ सरकार गठनको लागि माननीय प्रदेश प्रमुखज्यूबाट भएको आह्वान असंवैधानिक छ। संसदीय व्यवस्थामा संसद्ले मात्र सरकारको गठन र अन्त्य गर्न सक्ने हुन्छ । प्रदेश प्रमुखले मिति २०८१।०१।२६ मा गर्नुभएको आह्वान संविधानको अतिक्रमण एवं निज प्रदेश प्रमुखलाई नभएको अधिकार र क्षेत्राधिकार प्रयोग गरी भएको स्पष्ट छ। वैधानिक तवरबाट नियुक्त मुख्यमन्त्री अपदस्त हेतु विपक्षीहरूबिच भएको मध्यरातको गठमेलको आधारमा गरिएको आह्वान संविधानको प्रतिकूल छ। प्रदेश प्रमुखबाट भएको उक्त आह्वान कार्यकारिणी विषय नभएको कारणबाट निज प्रदेश प्रमुखमा कार्यक्षमता एवं वाञ्छित निष्पक्षता पनि नरहेको प्रस्ट छ । अत: यही कारण पनि निज प्रदेश प्रमुख आफ्नो जिम्मेवारीमा रहन असक्षम भएको कारण निजलाई पदच्युत गर्न उपयुक्त आदेश जारी हुनुपर्दछ। धारा १६८(५) अन्तर्गतको सरकार कायम रहेको अवस्थामा पुन: सोही धाराको प्रयोग गरी नयाँ सरकार निर्माण हुन सक्ने व्यवस्था हुन सक्दैन। संविधानबमोजिम निर्मित प्रदेश सरकारलाई अन्य अवैधानिक र असंवैधानिक सरकारले प्रतिस्थापन गर्नुपर्ने असङ्गत बेहोरा रहेको उल्लिखित "सङ्कल्प प्रस्ताव" लाई आधार लिई प्रदेश प्रमुखबाट भएको निर्णयको कुनै संवैधानिक एवं शास्त्रीय आधार पनि छैन।

प्रदेश सभाबाट पारित भएको भनिएको कथित "सङ्कल्प प्रस्ताव" को आधारमा प्रदेश प्रमुख माननीय परशुराम खापुङ्गबाट नयाँ सरकार

बनाउने गरी गरिएको आह्वान संविधानले परिकल्पना गरेको सरकारको स्थायित्वको प्रस्ट सिद्धान्त प्रतिकूल पनि छ । संविधानको धारा १८८(४) मा उल्लेख भएको अविश्वासको प्रस्तावसम्बन्धी व्यवस्थालाई प्रयोजनहीन बनाउने गरी विपक्षीबाट भएको निर्णय र आह्वानले प्रत्यक्ष गर्न नमिल्ने वा राख्न नमिल्ने अविश्वासको प्रस्ताव परोक्ष वा घुमाउरो तवरबाट "सङ्कल्प प्रस्ताव" को संज्ञा दिई माननीय मुख्यमन्त्रीज्यूलाई विश्वासको मत लिन निर्देशन गरिएको स्वत: प्रस्ट छ । उक्त प्रस्तावमा उल्लेख भएको धारा १८८(२) संविधानको धारा १६८(५) अन्तर्गत नियुक्त भएको मुख्यमन्त्रीको हकमा लागु हुन सक्ने पनि होइन । विश्वासको मत लिन आवश्यक भएमा मुख्यमन्त्रीले १८८(१) अन्तर्गत विश्वासको मत लिन सक्ने व्यवस्था संविधानमा रहेकोमा उक्त व्यवस्थाअन्तर्गत लिने विश्वासको मत प्रदेश सभाका सांसदको सङ्कल्प प्रस्ताव वा चाहनाअनुरूप लिनुपर्ने संविधानको मर्म र प्रावधान पनि होइन । उक्त प्रस्ताव, सो प्रस्तावको आधारमा भए गरेका कार्य र निर्णय पनि समानरूपमा खारेजभागी छ । मूलत: सङ्कल्प प्रस्तावका माध्यमबाट सरकारलाई कुनै नीतिगत विषयमा निर्देशनसम्म गर्न सकिने हुनसक्छ, सरकार परिवर्तन वा गठन गर्न सक्ने संवैधानिक मान्यता सङ्कल्प प्रस्तावको हुन सक्दैन । नेपालको संविधान विरूद्ध सङ्कल्प प्रस्तावको आधारमा निर्णय हुन सक्दैन । त्यस अतिरिक्त विपक्षी प्रदेश प्रमुखको निर्णय र आह्वानमा मैले विश्वासको मत नलिएको भन्ने कारण पनि उल्लेख भएको परिप्रेक्ष्यमा मैले संविधानको कुन व्यवस्था र प्रावधानको अधीनमा रही विश्वासको मत लिनुपर्ने हो समेत खुल्न नसकेकोबाट पनि प्रदेश प्रमुखको निर्णय र आह्वान संविधानअनुरूप नभई केवल राजनीतिक दाउपेचबाट प्रेरित रहेको प्रस्ट छ ।

संविधानको धारा १६८(५) अन्तर्गत निर्मित सरकारलाई दिएको समर्थन फिर्ता हुन सक्ने व्यवस्था संविधानले पनि परिकल्पना नगरेकोमा सङ्कल्प प्रस्तावको आधारमा विश्वासको मत नलिएको भन्ने आधार देखाई नयाँ मुख्यमन्त्रीको नियुक्तिको निमित्त दाबी पेस गर्न मिति २०८१।०१।२६ मा प्रदेश प्रमुखले गर्नुभएको आह्वान, निर्णय, पत्राचार एवं सूचना तथा सरकारको निर्माण र अन्त्यको नियमन गर्ने संवैधानिक व्यवस्थालाई निष्प्रभावी बनाउने उद्देश्यको साथ मिति २०८१।०१।०७ मा पारित भएको भनिएको सङ्कल्प प्रस्ताव उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरिपाऊँ । साथै असंवैधानिक निर्णय र आह्वानको आधारमा मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त गरिएको भनिएका माननीय हिक्मतकुमार कार्कीको नियुक्ति बदर गर्न उत्प्रेषणको आदेश जारी गरिपाऊँ ।

संविधानबमोजिम पदमुक्त हुने कुनै पनि व्यवस्था मेरो हकमा लागु हुने अवस्था नरहेको कारणबाट मुख्यमन्त्रीको रूपमा मेरो नियुक्ति निरन्तर रहेको भनी सोही अनुरूपको कार्य गर्नु गराउनु भनी विपक्षीको नाममा परमादेशको आदेश जारी गरिपाऊँ । साथै संविधानबमोजिम सुचारू ढंगबाट सरकार सञ्चालनमा कुनै पनि रोकतोक नगर्न तथा मुख्यमन्त्रीमा मेरो नियुक्ति यथावत् राख्न आवश्यक आज्ञा आदेश जारी गरिपाऊँ ।

माथि वर्णन गरिएका संवैधानिक व्यवस्थाको आधारमा म निवेदकलाई पुग्न सक्ने अपूरणीय क्षति, संविधानको निरन्तर उल्लङ्घन एवं सुविधा सन्तुलनको दृष्टिकोणबाट यस विवादको अन्तिम निरूपण नभएसम्मको लागि विपक्षी प्रदेश प्रमुखले जारी गर्नुभएको मिति २०८१।०१।२६ को आह्वान, सूचना, निर्णय एवं पत्राचार कार्यान्वयन नगर्न नगराउन एवं उक्त असंवैधानिक आह्वानको आधारमा दाबी पेस गरेको भनी मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त गरिएको भनिएका माननीय हिक्मतकुमार कार्कीलाई मुख्यमन्त्रीको जिम्मेवारीमा कुनै काम कारबाही नगर्न नगराउन तथा मलाई यथावत्रूपमा आफ्नो जिम्मेवारी वहन गर्न

कुनै पनि प्रकारको व्यवधान नगर्न नगराउन सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ४९ बमोजिम अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्ने बेहोराको मा. केदार कार्कीले मिति २०८१।०१।२७ मा यस अदालतमा पेस गर्नुभएको रिट निवेदन।

कारण देखाउ आदेश

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? आदेश जारी हुन नपर्ने भए आधार कारणसहित यो आदेश भएको मितिले (१०) दश दिनभित्र थाम्ने थमाउने म्याद कायम नरहने गरी प्रत्यर्थी नं. १ र २ को हकमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत प्रत्यर्थी नं. ३ को हकमा मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत र प्रत्यर्थी नं. ४, ५, ६ र ७ को हकमा आफैँ वा आफ्नो कानूनबमोजिमको प्रतिनिधिमार्फत लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी यो आदेश र रिट निवेदनको प्रतिलिपि साथै राखी विषयवस्तुको गाम्भिर्यताका कारण मिति २०८१।०२।०९ को पेसीसमेत तोकी सोको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा निवेदनमा उल्लिखित दुवै पक्षलाई दिई नियमानुसार पेस गर्नू।

साथै, निवेदकले अन्तरिम आदेशसमेत माग गरेको सम्बन्धमा विचार गर्दा प्रस्तुत निवेदनमा मूलत: निम्न लिखित प्रश्नहरू समाहित भएको देखियोः

- संविधानको धारा १६८(५) बमोजिम नियुक्त भएको मुख्यमन्त्रीले समर्थन गर्ने दल तथा सदस्यहरूले समर्थन फिर्ता लिएको जानकारी गराएपछि धारा १८८(२) बमोजिमको विश्वासको मत लिनुपर्ने हो वा होइन ?
- धारा १६८(५) बमोजिम नियुक्त भएको मुख्यमन्त्रीको पद धारा १६९(१) को अवस्थाभन्दा बाहेक अन्य तरिकाबाट रिक्त हुन सक्छ वा सक्दैन ?
- धारा १६८(५) बमोजिम नियुक्त भएको मुख्यमन्त्रीले धारा १८८(४) मा उल्लिखित स्पष्टीकरणको सुविधा प्राप्त गर्न सक्छ वा सक्दैन ?
- कोशी प्रदेश प्रमुखको मिति २०८१।०१।२६ को विज्ञप्तिको संवैधानिक आधार तथा उक्त विज्ञप्तिभित्र उल्लिखित सङ्कल्प प्रस्तावको संवैधानिक र कानूनी वैधता के कसो हो ?
- प्रदेश सरकार गठन विघटनमा प्रदेश प्रमुख तथा प्रदेश सभाको क्षेत्राधिकारको परिधि र सीमा के कसो हो ?

यस निवेदनमा उल्लिखित संविधानको व्याख्याको विषय अन्तर्निहित भएको देखिँदा उक्त विषयहरूको निरूपण पूर्ण सुनुवाइबाट हुनुपर्ने देखिएकोले हाललाई निवेदकको मागबमोजिमको अन्तरिम आदेश जारी गरिरहनु परेन भन्ने बेहोराको यस अदालतबाट मिति २०८१।०१।२८ मा भएको आदेश।

प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफ बेहोरा

कोशी प्रदेश सभाका सभामुख, अम्बरबहादुर विष्टको लिखित जवाफ

म लिखित जवाफ प्रस्तुतकर्ता अम्बरबहादुर विष्ट २०७९ सालमा सम्पन्न भएको प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचनमा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीअन्तर्गत राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीका तर्फबाट प्रदेश सभा सदस्य पदमा निर्वाचित भएको हुँ। मिति २०८०।०९।२४ मा म कोशी प्रदेश सभाको सभामुखमा निर्वाचित भइसकेपछि मैले आफू आबद्ध रहेको दलको आबद्धतासँग अलग भई नेपालको संविधान तथा कोशी प्रदेशको प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ को अधीनमा रही प्रदेश सभामा सभामुखले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका निष्पक्ष र तटस्थ रूपले निर्वाह गर्दै आइरहेको छु। नेपालको संविधानबमोजिम मुख्यमन्त्रीको नियुक्ति

प्रदेश प्रमुखबाट हुने तथा मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत लिने वा मुख्यमन्त्रीउपर अविश्वासको प्रस्तावसम्बन्धी कारबाहीको परीक्षण नेपालको संविधान तथा कोशी प्रदेशको प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ बमोजिम प्रदेश सभाबाट हुने संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था भएको हुँदा मुख्यमन्त्री नियुक्ति सम्बन्धमा प्रदेश सभाका सभामुखलाई नेपालको संविधान र प्रचलित कानूनले कुनै अधिकार प्रदान गरेको छैन ।

कोशी प्रदेश सभाका सभामुखबाट निवेदकको कुनै संवैधानिक तथा कानूनी हक अधिकारमा असर पर्ने कार्य नगरेको हुँदा निवेदकले निवेदनमा सभामुखको के कुन कार्यबाट वा सभामुखले निर्वाह गरेको भूमिकाबाट निवेदकको संवैधानिक तथा कानूनी हक, अधिकारमा हनन भएको भनी स्पष्ट रूपमा दाबी गर्न सकेको अवस्था छैन । तसर्थ नेपालको संविधान तथा कोशी प्रदेशको प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ को अधीनमा रही प्रदेश सभामा सभामुखले निर्वाह गरेको कुन कार्यवाट निवेदकको हक, अधिकारमा असर परेको भनी निवेदकले स्पष्ट दाबी लिन नसकेको अवस्थामा प्रस्तुत रिट निवेदनमा सभामुखलाई विपक्षी बनाइरहनुपर्ने होइन । प्रदेश सभाका सभामुखको हकमा दायर गरेको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेजभागी छ । निवेदकको निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने होइन । निवेदकको कुनै संवैधानिक वा कानूनी हक अधिकार हनन नगरिएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने बेहोराको अम्बरबहादुर विष्ट सभामुख कोशी प्रदेश सभाको लिखित जवाफ ।

<u>कोशी प्रदेशका प्रदेश प्रमुख, परशुराम खापुङ्गको लिखित जवाफ</u>

नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम माननीय केदार कार्कीको नेतृत्वमा मिति २०८०।०६।२७ गते गठन भएको कोशी प्रदेश सरकारलाई कोशी प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यहरूको विश्वासको मत प्राप्त भएकोमा मिति २०८०।१२।२६ गते कोशी प्रदेश सभाका ५२ जना सदस्यहरूले मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिएकोसम्बन्धी निवेदन पत्र प्राप्त भएको र मिति २०८०।१२।२७ गते कोशी प्रदेश सभाको अधिवेशन आह्वान गर्ने निर्णयबमोजिम मिति २०८१।०१।०७ गते कोशी प्रदेश सभाबाट सङ्कल्प प्रस्ताव बहुमतले पारित भएको जानकारी कोशी प्रदेश सभा सचिवालयको च.नं. ३३५, मिति २०८१।०१।१० गतेको पत्रमार्फत भएको साथै उक्त सचिवालयको च.नं. ३५०, मिति २०८१।०१।२६ गतेको पत्रमार्फत संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम समर्थन फिर्ता लिएको तिस दिनभित्र प्रदेश सभाबाट मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्नेसम्बन्धी कुनै प्रस्ताव प्रदेश सभा सचिवालयमा दर्ता हुन नआएको जानकारी प्राप्त भएको हुँदा नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम कोशी प्रदेशको मुख्यमन्त्री नियुक्त गरी प्रदेश सरकार गठन गर्नका लागि कोशी प्रदेश सभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने कोशी प्रदेश सभाका कुनै सदस्यलाई मिति २०८१ साल वैशाख २८ गते शुक्रबार अपराह्न ५:०० बजेभित्र आफ्नो दाबी पेस गर्न मिति २०८१।०१।२६ गते आह्वान गरेकोमा मिति २०८१।०१।२७ गते मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि प्रदेश सभा सदस्य हिक्मतकुमार कार्कीले ५२ जना प्रदेश सभा सदस्यहरूको समर्थन रहेको भनी हस्ताक्षरसहित दाबी पेस गरेकोमा सो दाबीकर्ताका समर्थनमा हस्ताक्षर गर्नुभएका सम्पूर्ण प्रदेश सभा सदस्यहरूको मिति २०८१।०१।२७ गते नै सनाखत गराउँदा दाबी कर्ताको पक्षमा ५२ जना प्रदेश सभा सदस्यको सनाखत भएको र सो संख्या कोशी प्रदेश सभामा तत्काल कायम रहेको ९३ जना सदस्यको स्पष्ट बहुमत रहेको हुनाले मिति २०८१।०१।२७ गते दाबीकर्ता प्रदेश सभा सदस्य माननीय हिक्मतकुमार कार्कीलाई नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम

कोशी प्रदेश सरकारको मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त गरेको हुँ।

नेपालको संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सरकारमा सहभागी दलले समर्थन फिर्ता लिएमा तिस दिनभित्र विश्वासको मतका लागि प्रदेश सभासमक्ष प्रस्ताव राख्नुपर्ने व्यवस्था भएको साथै प्रदेश सरकारमा सहभागी दलले समर्थन फिर्ता लिएमा वा प्रदेश सभाका सदस्यले आफ्नो स्वतन्त्र विवेक र बुद्धिमता प्रयोग गरेर समर्थन फिर्ता लिएमा पनि तिस दिनभित्र मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मतका लागि प्रदेश सभासमक्ष प्रस्ताव राख्नुपर्ने सर्वोच्च अदालतद्वारा स्थापित नजिर (०७७- WC-००७१, प्रकरण नं. ८६) बमोजिम कोशी प्रदेश सरकारका माननीय मुख्यमन्त्री केदार कार्कीलाई सो संवैधानिक व्यवस्था र स्थापित नजिर कायम गर्न गराउन संविधानबमोजिम हदम्यादको व्यवस्था भएकोमा सो समयावधिभित्र निजबाट नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (१०), धारा १६९ को उपधारा (१) को खण्ड (क) र धारा १८८ को उपधारा (१) र (२) बमोजिमको संवैधानिक कर्तव्यसमेत वहन नगरेको देखिएको र संवैधानिक सर्वोच्चता र संसदीय सर्वोच्चताको स्थापित मूल्य, मान्यता, अभ्यास र प्रचलनलाई समेत आत्मसात् नगरेको देखिएको साथै प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गरी वैकल्पिक सरकार गठन गर्न सक्ने आधारसमेत बहुमत प्रदेश सभा सदस्यबाट दाबी प्रस्तुत हुन आएसँगै सरकार स्पष्ट रूपमा अल्पमतमा परेको सन्दर्भमा संवैधानिक सर्वोच्चता स्थापित गर्न साथै प्रदेश सभा र प्रदेश सरकारको संविधानबमोजिम हुने काम कारबाहीको प्रक्रियालाई जटिलतातर्फ उन्मुख हुन नदिई राजनीतिक स्थिरतासहितको नयाँ वैकल्पिक सरकार गठन गर्न नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम कोशी प्रदेश सरकार गठन गर्न आह्वान र आह्वानबमोजिमको नियुक्तिको निर्णय गरेको हुँ।

मुख्यमन्त्री नियुक्तिका लागि आह्वानको विषय र नियुक्तिको विषयमा मैले संविधानबमोजिम कार्य गरेको हुँ। मैले आफूलाई नभएको अधिकारक्षेत्र ग्रहण गरी निर्णय गरेको अवस्था होइन, छैन। मेरो निर्णयले रिट निवेदकको कानूनी हक हितमा असर पुगेर निजलाई अपूरणीय क्षति पुगेको अवस्था होइन। संविधान र कानूनले तोकेको विधि र प्रक्रिया पालना गरी गरिएको निर्णय उत्प्रेषणको आदेशले बदर हुने होइन। प्रदेश प्रमुखसम्बन्धी व्यवस्था संविधानको धारा १६३ को उपधारा (१) बमोजिम हुने हुनाले संविधानबमोजिम मैले गरेको आह्वान र आह्वानबमोजिमको नियुक्तिको निर्णयलाई प्रदेश प्रमुखको जिम्मेवारीमा रहन गएको असक्षम भएको भनी लिएको जिकिर कपोलकल्पित, झुट्टो र कपटपूर्ण रहेको स्पष्ट छ। संविधानबमोजिम जिम्मेवारी वहन गर्ने सिलसिलामा गरेको निर्णयलाई मेरो कार्यक्षमता र निष्पक्षतामाथि प्रश्न उठाई पदच्युत गर्न आदेश माग गर्नु आफैँमा गैरसंवैधानिक छ। उल्लिखित आधार र कारणहरूबाट मलाई विपक्षी बनाई दायर गरेको रिट निवेदन स्वतः बदरभागी रहेकोले खारेज गरिपाउँ भन्ने बेहोराको कोशी प्रदेशको प्रदेश प्रमुख परशुराम खापुङ्गको लिखित जवाफ।

<u>सङ्कल्प प्रस्तावकका प्रस्तावक रेवतीरमण भण्डारीसमेतको लिखित जवाफ</u>

रिट निवेदकले "कोशी प्रदेश सरकारका माननीय मुख्यमन्त्री" भनेर आफ्नो परिचय दिई निवेदन दर्ता गरेको भए पनि सम्मानित अदालतमा यो निवेदन दर्ता हुनुअघि नै लिखित जवाफवालामध्येका हिक्मत कार्की मुख्यमन्त्री नियुक्त भई पद बहाली गरिसकेकोले उहाँको पदीय हैसियतसम्बन्धी दाबी गैरकानूनी छ। उहाँको पदीय हैसियत कोशी प्रदेशको प्रदेश सभा सदस्य मात्र हो। उहाँ मुख्यमन्त्री नभई माननीय हिक्मतकुमार कार्की मुख्यमन्त्री भएको उहाँले नै स्वीकार गरी, "मिति २०८१।१।२७ मा विपक्षीमध्येका मा. हिक्मतकुमार

कार्कीलाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गरिएको सूचना प्रेषित गरिएको रहेछ" भनी रिट निवेदनको पृष्ठ २ प्रकरण नं. १ (ख) मा लेखेबाट प्रमाणित छ।

रिट निवेदकको नेतृत्वमा कोशी प्रदेशको सरकार बनाउन पहिला समर्थन दिइएको थियो । उहाँलाई जुन उद्देश्यका साथ समर्थन गरिएको थियो त्यो उद्देश्यअनुरूप उहाँले केही पनि काम गर्नु भएन। उहाँले पदीय जिम्मेवारी ठिक ढंगले निर्वाह नगरेको, समर्थन दिने दल र माननीय सदस्यहरूप्रति लक्षित गरी अनुचित र अस्वाभाविक अभिव्यक्ति पटक-पटक दिएको, सरकारी रकम अनुचित रूपमा खर्च गर्ने गरेको र प्रादेशिक संरचनाकै प्रतिष्ठामा आँच आउने व्यवहार गर्ने जस्ता गम्भीर र असह्य कार्य गरेकोले निवेदकको नेतृत्वमा सरकार बनाउँदा र मिति २०८०।०७।०१ मा विश्वासको मत लिँदा दिएको समर्थन कायम राखिराख्न सक्ने अवस्था रहेन। त्यसैले मिति २०८०।१२।२६ मा समर्थन फिर्ता लिएको जानकारी निवेदक, प्रदेश प्रमुख तथा कोशी प्रदेशका सभामुखलाई जानकारी दिएका थियौं। कसलाई समर्थन दिने र कहिले समर्थन फिर्ता लिने भन्ने सम्बन्धित दल र सदस्यको निजी निर्णयको विषय हो। एक पटक दिएको समर्थन अमुक समयसम्म फिर्ता लिन मिल्दैन भन्ने हुँदैन। समर्थन गर्ने र फिर्ता लिने स्वविवेकको विषय हो। त्यसैले त्यो विषय न्यायिक परीक्षण बाहिरको विषय हो।

हामीले दिएको समर्थन फिर्ता लिएको भनेर मिति २०८०।१२।२६ मा पत्र दिएपछि धारा १८८ (२) मा वर्णित दोस्रो परिस्थितिको सिर्जना भएकोले निवेदकले नै विश्वासको मतको लागि प्रस्ताव गर्नुपर्नेमा उहाँले विश्वासको मत पनि नलिने र सरकारको नेतृत्व पनि गरिरहने प्रयास गर्नुभयो। धारा १६८ अन्तर्गतका जुनसुकै उपधाराअनुसारका सरकार निर्माण भए पनि त्यसले प्रदेश सभाको बहुमत सदैव कायम राख्नुपर्छ, अन्यथा सरकार अल्पमतमा पर्छ । तर निवेदकले सरकारमा सहभागी दलले समर्थन फिर्ता लिएपछि अनिवार्यरूपमा लिनुपर्ने विश्वासको मत नलिई सरकारलाई निरन्तरता दिई गैरसंवैधानिक कार्य गरिरहनुभएको थियो । गैरसंवैधानिक रूपमा उहाँको नेतृत्वको सरकारलाई निरन्तरता दिन उहाँ उद्यत हुनुभएको रिट निवेदनको दाबीबाट पनि स्थापित छ।

कोशी प्रदेश सभामा ९३ सदस्य संख्याको छ । सरकारको नेतृत्व गर्नेले ९३ सदस्य संख्याको बहुमत कम्तीमा ४७ सदस्यहरूको बहुमत सदैव कायम राखिरहनुपर्छ । माननीय केदार कार्कीको नेतृत्वलाई नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एकीकृत मार्क्सवादी लेनिनवादी) र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र) का ५२ जना सदस्यहरूले समर्थन फिर्ता लिएपछि स्वतः अल्पमतमा थियो । मिति २०८०।१२।२६ बाट नै अल्पमतमा परेको सरकारले प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिनुपर्नेमा विश्वासको मत लिनुको सट्टामा प्रदेश सभाबाट आवश्यक बहुमतको समर्थन नखोजी गैरसंवैधानिक रूपमा सरकारलाई निरन्तरता दिएकोले उहाँलाई प्रदेश सभामा बहुमतको समर्थन हासिल गर्न निर्देशन दिन सङ्कल्प प्रस्ताव पारित गरिएको हो । त्यसको कारक हामी लिखित जवाफवालाहरू नभई निवेदक स्वयं नै हो । हामीले गरेको काम संविधानअनुरूप नै छ।

संविधानको धारा १६८(५) बमोजिम बनेको सरकारले विश्वासको मत नै प्राप्त गर्नु नपर्ने वा एक पटक प्राप्त गरेको मतले प्रदेश सभाको कार्यकाल रहुन्जेलसम्मको लागि वा मुख्यमन्त्रीको इच्छा वा जीवनकाल रहुन्जेलको लागि निष्कण्टक रहने भन्ने कुनै संवैधानिक वा कानूनका व्यवस्था छैनन् । धारा १६८(५) अनुसार सरकार बन्दा पनि त्यसले प्रदेश सभामा बहुमत कायम राख्नु पर्दैन भन्ने होइन । धारा १६८ का जुनसुकै उपधाराअन्तर्गत बन्ने सरकारले पनि प्रत्येक पल प्रदेश सभाको विश्वास कायम राखिरहनु पर्छ। त्यो कुरा धारा १६८(५) मा प्रयोग भएको ".. कुनै सदस्यले प्रदेश सभामा विश्वासको

मत प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था भएमा..." भन्ने संविधानको पाठ (Constitutional text) बाट नै स्पष्ट छ।

सरकारलाई समर्थन दिने र सरकारमा संलग्न दल सरकारबाट अलग भई समर्थन फिर्ता लिएपछि आफू स्पष्टसँग अल्पमतमा परेपछि उहाँले विश्वासको मतको लागि प्रयास नगर्नुभएकोले प्रदेश सभाबाट उहाँलाई विश्वासको मत हासिल गर्न निर्देशन दिने भनी मिति २०८१।०१।०७ मा सङ्कल्प प्रस्ताव पारित भएको थियो। सङ्कल्प प्रस्तावअनुसार उहाँले विश्वासको मत हासिल गर्नेतर्फ केही कदम नचालेकोले माननीय प्रदेश प्रमुखज्यूले मिति २०८१।०१।२७ मा माननीय हिक्मतकुमार कार्कीलाई कोशी प्रदेश सरकारको मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्त गर्नुभयो। माननीय हिक्मतकुमार कार्कीले मिति २०८१।०१।३१ गते प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गरी सरकार सञ्चालन गरिरहनुभएको छ। उल्लिखित सबै कार्यहरू संविधानसम्मत भएकोले सम्मानित अदालतले निवेदन मागअनुसार आदेश जारी गर्नुपर्ने आवश्यकता र औचित्य नै बाँकी छैन।

जहाँसम्म सङ्कल्प प्रस्तावको संवैधानिकताको प्रश्न छ त्यस सम्बन्धमा के रहेको छ भने कार्यपालिका वा मुख्यमन्त्री सदैव व्यवस्थापिका (प्रदेश सभा) प्रति जवाफदेही र उत्तरदायी हुन्छ। कार्यपालिकालाई व्यवस्थापिकाप्रति उत्तरदायी बनाउने विभिन्न संवैधानिक संयन्त्रहरू संविधान स्वयं र संसद्को (प्रदेश सभा) को नियमावलीमा व्यवस्था गरिएका हुन्छन्। सरकार बनाउने विभिन्न संयन्त्रमध्ये समिति प्रणाली प्रश्नोत्तरको समय र सङ्कल्प प्रस्ताव जस्ता संयन्त्रहरूमार्फत नै कार्यपालिकालाई व्यवस्थापिकाप्रति उत्तरदायी बनाइन्छ। यो नै संसदीय व्यवस्थाको आत्मा हो। संसदीय व्यवस्थाका यिनै मूलभूत मूल्य मान्यता र प्रदेश सभाले सङ्कल्प प्रस्ताव पारित गरी निवेदकलाई उत्तरदायी र जवाफदेही बनाउन निर्देशित गरेकोले यस प्रकारको निर्देशनको पालना र सम्मान गर्नु निवेदकको संवैधानिक दायित्वभित्रैको विषय हो। त्यसमा पनि सङ्कल्प प्रस्तावमार्फत निवेदकलाई केवल विश्वासको मत लिनसम्म आग्रह गरिएको हो। प्रदेश सभाले पारित गरेको सो सङ्कल्प प्रस्तावको पालना नगरी विश्वासको मत नलिने निवेदकको कार्य संवैधानिक नैतिकतासमेतको विपरीत भएकाले अल्पमतमा परेको निवेदकलाई शासन गर्ने वैधता नरहने हुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छ।

त्यसैगरी प्रदेश सरकारको गठन विघटनमा प्रदेश प्रमुख तथा प्रदेश सभाको भूमिकाको बारेमा के रहेको छ भने नेपालको संविधानको धारा १६६(१) बमोजिम प्रदेश प्रमुखले संविधानबमोजिमको अधिकारको प्रयोग गर्ने हुनाले प्रदेश सभाले पारित गरेको सङ्कल्प प्रस्ताव र प्रदेश सभाका बहुमत माननीय सदस्यहरूले मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन व्यक्तिगत र दलगत रूपमा फिर्ता लिइसकेको अवस्थामा तत्क्षण नै मुख्यमन्त्रीको पद रिक्त भएको अवस्थामा अर्को सरकार गठनका लागि माननीय प्रदेश प्रमुखले गर्नुभएको आह्वान संविधानसम्मत र प्रदेश प्रमुखको स्वविवेकीय अधिकारभित्र पर्ने भएकाले Doctrine of Political Question को आधारमा यस्तो विषयमा न्यायिक पुनरावलोकन हुन नसक्ने भएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने सङ्कल्प प्रस्तावका प्रस्तावक रेवतीरमण भण्डारीसमेतको लिखित जवाफ।

<u>प्रत्यर्थी हिक्मतकुमार कार्कीको लिखित जवाफ</u>

म लिखित जवाफवाला संलग्न रहेको दलले निवेदकलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिएको भनेर ३९ जना प्रदेश सभाका सदस्यहरूले हस्ताक्षर गरी मिति २०८०।१२।२६ मा नै पत्र दिइसकिएको थियो। लिखित जवाफवालाको दल मात्र नभई पहिला समर्थन गर्ने अन्य दलले पनि निवेदकलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिई सक्नुभएको थियो। यसको अतिरिक्त निजलाई विश्वासको मत दिने प्रदेश सभाका ४७

जना सदस्यमध्ये ३ जना सदस्यले विश्वासको मत फिर्ता लिनुभएको थियो । यो तथ्यलाई निवेदनमा कहीँ पनि उल्लेख गरिएको छैन । उहाँले आफूलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिएको वा नलिएको भन्ने केही पनि उल्लेख नगरी त्यसभन्दा पछिको सङ्कल्प प्रस्तावको मात्र उल्लेख गर्नुभएकोले निवेदकले मूल कारक तथ्य नै लुकाउनुभएको छ। निवेदकको सरकार कायम नरहनुको कारण मिति २०८१।०१।०७ मा प्रदेश सभाबाट पारित सङ्कल्प प्रस्ताव नभई त्यसभन्दा अघि निजलाई समर्थन गर्ने ४७ मध्ये ३९ जनाले मिति २०८०।१२।२६ मा विश्वासको मत फिर्ता लिएको कारणबाट सङ्कल्प प्रस्ताव राख्नुपर्ने र त्यो पारित हुने कारण समर्थन फिर्ता र समर्थन फिर्ता भइसकेपछि निवेदकले पूरा गर्नुपर्ने संवैधानिक कर्तव्य पूरा नगर्नुको परिणति मात्र हो । अतः मूल तथ्य नै लुकाएर सम्मानित अदालत प्रवेश गर्ने कार्य मुख्यमन्त्री भइसकेको व्यक्तिको लागि पटक्कै शोभनीय छैन। यस्तो क्रियाले केही अनुकरणीय पद्धति बसाउन सहयोग गर्दैन बरू सत्ताभोगको लालचा मात्र देखाउँछ। मूल तथ्य लुकाएर प्रवेश गर्नेलाई अदालतले मद्दत गर्न सक्दैन भन्ने रिट निवेदनको सिद्धान्त, त्यही सिद्धान्तमा आधारित भएर यस सम्मानित अदालतबाट मागअनुसार आदेश जारी हुन सक्दैन।

निवेदकको दाबी प्रदेश प्रमुखलाई "अक्षम" भएको भन्ने निवेदककै आरोपको आधारमा पदमुक्त गर्नको लागि हो कि मलाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गरिएको विरूद्धको हो भन्ने पनि अस्पष्ट छ। निवेदनको प्रकरण नं. १ (ग) मा, अन्य कुराका अतिरिक्त, "... प्रदेश प्रमुखबाट भएको उक्त आह्वान कार्यकारिणी विषय नभएको कारणबाट निज प्रदेश प्रमुखमा कार्यक्षमता एवं वाञ्छित निष्पक्षता पनि नरहेको प्रस्ट छ। अतः यही कारण पनि निज प्रदेश प्रमुख आफ्नो जिम्मेवारीमा रहन असक्षम भएको कारण निजलाई पदच्युत गर्न उपयुक्त आदेश जारी हुनुपर्दछ भनेर माग गर्नुभएको छ भने अर्कोतर्फ कोशी प्रदेश सभाबाट मिति २०८१।०१।०७ मा पारित भएको सङ्कल्प प्रस्ताव, मिति २०८१।०१।२६ मा प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्री नियुक्तिको लागि दाबी पेस गर्न गर्नुभएको आह्वान, मुख्यमन्त्री पदमा म लिखित जवाफवालालाई मिति २०८१।०१।२७ मा गरिएको नियुक्ति बदर माग गर्दै निवेदकको मुख्यमन्त्रीको पद कायमै रहेको घोषणा गरी सोहीअनुरूपको काम गराउन आदेश माग गर्नुभएको छ । उल्लिखितानुसार निवेदकको माग नै अन्तर्द्वन्द्वी र अस्पष्ट हुँदा निवेदकले कुन कुरा चाहिँ मागेको होला भनेर अदालत आफैँले छानेर आदेश जारी गर्न मिल्दैन।

म लिखित जवाफवालाको दलले र निजलाई विश्वासको मत दिने प्रदेश सभा सदस्यहरूले निवेदकको नेतृत्वमा गठन भएको सरकारलाई दिएको समर्थन मिति २०८०।१२।२६ मा फिर्ता लिइसकेको छ । सरकारलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिएपछि प्रदेश सभामा निवेदकको सरकारको बहुमत कायम रहन नसक्ने विषयमा निवेदकले केही विवाद गर्नुभएको छैन । त्यसैले ती तथ्यहरू स्वयंसिद्ध र निर्विवाद तथ्यको रूपमा स्थापित छन् । धारा १६८(५) बमोजिम बनेको सरकारले विश्वासको मत नै प्राप्त गर्नु नपर्ने वा एक पटक प्राप्त गरेको मतले प्रदेश सभाको कार्यकाल रहुन्जेलसम्मको लागि वा मुख्य मन्त्रीको इच्छा वा जीवनकाल रहुन्जेलको लागि निष्कण्टक रहने भन्ने कुनै संवैधानिक र / वा कानूनका व्यवस्था छैनन्। धारा १६८ (५) अनुसार सरकार बन्दा पनि त्यसले प्रदेश सभामा बहुमत कायम राख्नु पर्दैन भन्ने होइन । धारा १६८ का जुनसुकै उपधाराअन्तर्गत बन्ने सरकारले पनि प्रत्येक पल प्रदेश सभाको विश्वास कायम राखिरहनुपर्छ । त्यो कुरा धारा १६८ (५) मा प्रयोग भएको "... कुनै सदस्यले प्रदेश सभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था भएमा..." भन्ने वाक्यांशबाट संविधानको पाठ (Constitutional text) बाट नै स्पष्ट छ। २०८० चैत्र २६ गते समर्थन

फिर्ता भइसकेपछि निवेदकको सरकार सोही मितिदेखि नै अल्पमतमा परिसकेको तथ्यको आधारमा विपक्षीको रिट खारेजभागी छ ।

विश्वासको मतको सम्बन्धमा संविधानको धारा १८८ मा ३ किसिमका व्यवस्थाहरू छन् । पहिलो, मुख्यमन्त्री स्वयंले आवश्यकता ठानेर आफूलाई प्रदेश सभाको विश्वास छ भनेर सिद्ध गर्नको लागि प्रस्ताव गर्ने, दोस्रो, आफूले प्रतिनिधित्व गरेको दल विभाजन भए पनि आफूले अझै प्रदेश सभाको बहुमतको विश्वासको प्रतिनिधित्व गरिरहेको छु भनेर प्रमाणित गर्ने र तेस्रो, पहिला समर्थन गर्ने दलले आफ्नो समर्थन फिर्ता लिए पनि विश्वासको मत लिनुपर्छ । पहिलो मुख्यमन्त्रीको स्वेच्छामा निर्भर गर्छ भने पछिल्ला दुईवटा परिस्थिति सिर्जना भएमा मुख्यमन्त्रीले धारा १८८(२) अनुसार अनिवार्य रूपमा विश्वासको मत लिनुपर्छ । निवेदकले पद गुमाउनुको कारण उहाँलाई समर्थन गर्ने दल र प्रदेश सभा सदस्यले समर्थन फिर्ता लिएपछि पनि सरकारलाई प्रदेश सभाको बहुमतको समर्थन छ भनेर १८८(२), १६८(५) र (६) अनुसार सिद्ध गर्न नसकेको र संविधानका अनिवार्य व्यवस्थाहरू छल्न खोजेको कारणले सिर्जित भएको हो ।

माननीय प्रदेश प्रमुखज्यूले २०८१।०१।२६ गते मुख्यमन्त्री नियुक्तिको लागि दाबी पेस गर्न आह्वान गरेको भन्ने निवेदनमा नै उल्लेख छ । यदि उक्त आह्वान गैरसंवैधानिक थियो वा निवेदकसँग त्यति बेलासम्म पनि प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यको समर्थन कायमै छ भन्ने निवेदकमा विश्वास भएको भए सोही कुरा जनाई प्रदेश प्रमुखज्यूलाई जानकारी दिई सो प्रक्रिया रोक्न अनुरोध गर्न सकिन्थ्यो । तर निवेदकले त्यस्तो केही पनि नगरेको र म लिखित जवाफवालाले नियुक्ति लिएको मितिले म्यादैभित्र विश्वासको मतको लागि प्रस्ताव गरी ९३ सदस्यीय प्रदेश सभा सदस्यमध्ये ५७ जनाको विश्वासको मतसमेत हासिल गरिसकेकोले निवेदकको दाबीको औचित्य समाप्त भइसकेको छ । मैले मुख्यमन्त्रीमा नियुक्ति पाई विश्वासको मतसमेत हासिल गरिसकेको अवस्था अर्थात् प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यहरूको विश्वास हासिल गरिसकेको अवस्थामा निवेदकको मागअनुसार आदेश जारी गर्दा संविधानको घोर उल्लङ्घन हुन्छ । यो पक्षबाट पनि निवेदनको औचित्य सिद्धिएको छ ।

निवेदकले आफूलाई नै मुख्यमन्त्री भई काम गर्न दिन माग गरेर निवेदन दिनुभएको छ । तर आफूलाई प्रदेश सभाका कति सदस्यहरूको समर्थन छ भनेर केही लेख्नुभएको छैन । नयाँ सरकार बनाउने, भइरहेको सरकारलाई दिएको विश्वासको मत कायम राख्ने वा फिर्ता लिने, अविश्वासको प्रस्ताव राख्नेजस्ता काम प्रदेश सभाका सदस्यहरूमा अन्तर्निहित राजनीतिक एवम् संवैधानिक काम हुन् । त्यस्ता कामहरू न्यायिक छानबिनको विषय बन्दैनन् । सरकार गठन र अन्त्य गर्ने कार्य संसदीय कार्य हुन् भनेर निवेदकले स्वीकार गर्दै "संसदीय व्यवस्थामा संसद्ले मात्र सरकारको गठन र अन्त्य गर्न सक्ने हुन्छ" भनेर लेख्नुभएको छ । निवेदकको त्यो कथनसँग मेरो पनि सहमति छ । मेरो नेतृत्वमा गठन भएको वर्तमान सरकार प्रदेश सभाकै सदस्यहरूकै प्रस्ताव र समर्थनमा गठन गरेको हो । निवेदकको नेतृत्वमा ३९ जना सदस्यको समर्थनमा मिति २०८०।०६।२५ मा गठन भएको सरकारलाई मिति २०८०।०७।११ मा दिएको विश्वास कायम नरहेकोले समर्थन फिर्ता लिने मिति २०८०।१२।२६ को कार्य प्रदेश सभाका सदस्यहरूबाटै भएको हो र यो मूल विषय निवेदकले रिट निवेदनमा उल्लेख गर्नुभएको छैन । निवेदकले चुनौती दिनुभएको मिति २०८१।०१।०७ मा पारित भएको सङ्कल्प प्रस्ताव प्रदेश सभाबाट नै पारित भएको हो । प्रदेश सभाले नै मेरो नेतृत्वको सरकारप्रति विश्वास छ भनेर २०८१।०१।३१ मा विश्वासको मत दिएको छ । त्यो पनि प्रदेश सभाले नै गरेको हो । त्यसैले रिट निवेदककै उद्धृत कथनबाट पनि विपक्षी निवेदक पदमुक्त भई मेरो

नियुक्ति संविधान र कानूनअनुरूप भई पूर्ण रूपमा वैध छ भन्ने पुष्टि भएको छ।

निवेदकले दाबी गर्नुभएको धारा १८८(४) को व्यवस्था र धारा १८८(२) का व्यवस्थाहरू एकै होइनन् । तिनीहरूको परिणाम कतिपय अवस्थामा एकै हुन सक्छ तर प्रयोजन एकै होइन । निवेदकले प्रदेश सभामा आफ्नो बहुमत कायम नरहे पनि आफू पदमा रहिरहन पाउनुपर्छ भन्ने समर्थनमा "संविधानको धारा १६८(५) अन्तर्गत निर्मित सरकारलाई दिएको समर्थन फिर्ता हुन सक्ने व्यवस्था संविधानले पनि परिकल्पना नगरेको..." भनेर लेख्नुभएको छ । तर धारा १६८(५) बमोजिम बनेको सरकारले एक पटक विश्वासको मत प्राप्त गरेपछि मुख्यमन्त्रीको इच्छाअनुसार वा मुख्यमन्त्रीको जीवनकालभर वा प्रदेश सभाको कार्यकालभरि मुख्यमन्त्री रहने व्यवस्था संविधानमा छैन । प्रदेश सभाका सदस्यहरूले धारा १८८(२) अनुसारको समर्थन फिर्ता लिने अधिकार प्रयोग गर्ने पाउँदैनन् भन्ने प्रतिबन्ध संविधान, कानून वा संसदीय परम्परामा कहाँ छ भन्ने रिट निवेदनमा उल्लेख गर्नुभएको छैन । त्यसैले निवेदकको माग असल संवैधानिक- संसदीय अभ्यास अनुरूपको नभई नितान्त निजी स्वार्थ रक्षाको लागि भएको स्थापित छ । यदि निवेदकले दाबी गरेजस्तो हुने हो भने धारा ७४, १६८ (५), १६९ (१) (ख), १८८ (२) र (३) समेतका धाराहरू निष्प्राण प्रायः हुन्छन् । संविधानका धारा नै निष्प्राण हुने गरी कुनै पनि आदेश जारी हुन सक्दैनन् । संसदीय व्यवस्थामा सरकार निर्माण त्यसलाई जवाफदेही बनाउने तथा त्यसको अन्त्य गर्ने कार्य सङ्घीय संसद् वा प्रदेश सभाको काम हुन् । संसद्को अन्तर्निहित यो अधिकारको पुनरावलोकन गर्न निवेदकले संविधानको धारा १ विपरीतको कार्य भयो भनी न्यायिक पुनरावलोकन गर्न माग गर्ने अवस्था भएको हो । संसद्को अन्तरनिहित अधिकारको पुनरावलोकन हुन नसक्ने भएकाले रिट निवेदन खारेजभागी छ ।

निवेदकले सङ्कल्प प्रस्तावको प्रयोगको सम्बन्धमा प्रश्न उठाउनुभएको रहेछ । मिति २०८०।१२।२६ मा निवेदकलाई सरकार निर्माणको लागि दिएको समर्थन फिर्ता गरिसकेपछि धारा १८८ (२) बमोजिम निजले विश्वासको मतको लागि प्रदेश सभामा प्रस्ताव राखेर विश्वासको मत लिनुपर्नेमा विश्वासको मत नपाई / नलिई आफू अल्पमतमा परी धारा १८८ (३) अनुसार पदमुक्त हुने निश्चित भएपछि उहाँले धारा १८८(२) अनुसार बाध्यात्मक रूपमा पालना गर्नुपर्ने संवैधानिक दायित्व र कर्तव्य पालना नगरेकोले उहाँलाई तोकिएको अवधिभित्र संविधानअनुसार कार्य गर्न निर्देशन दिन सङ्कल्प प्रस्ताव प्रदेश सभाले पारित गरेको हो । उहाँले धारा १८८ (२) अनुसारको आफ्नो संवैधानिक दायित्व र कर्तव्य पालना गरेको भए त्यो अवस्था सिर्जना नै हुने थिएन । त्यसैले आफैँले संवैधानिक दायित्व पूरा नगरी अटेरीपन देखाई उत्पन्न भएको परिस्थितिलाई लिएर अहिले सम्मानित अदालतमा प्रश्न उठाउने अधिकार निवेदकले राख्नु हुन्न । अतः माथि उल्लिखित आधारहरूमा निवेदकको माग नेपालको संविधान, संसदीय प्रणाली र लोकतन्त्रकै विपरीत भएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने बेहोराको कोशी प्रदेशको मुख्यमन्त्री हिक्मतकुमार कार्कीको लिखित जवाफ ।

<u>अन्य प्रक्रियागत आदेश</u>

यसमा निवेदक केदार कार्कीले मिति २०८०।०६।२५ गतेका दिन ४७ जना सभासद्हरूको समर्थनपश्चात् मुख्य मन्त्रीको पदमा भएको नियुक्तिसम्बन्धी फाइल र नियुक्तिपश्चात् मिति २०८०।०७।०१ गतेका दिन कोशी प्रदेश सभाका ८६ जना माननीय सभासद्बाट प्राप्त विश्वासको मतसम्बन्धी सक्कल फाइल महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत प्रदेश प्रमुखको कार्यालय, कोशी प्रदेशबाट शीघ्रातिशीघ्र मगाई सुनुवाइको लागि मिति २०८१।०२।१६ गतेको

पेसी तोकी नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०८१।०२।०९ मा भएको आदेश।

पूर्ण इजलाससमक्ष पेस गर्ने आदेश

यसमा प्रस्तुत रिट निवेदनमा रिट निवेदकले उठाउनुभएको विषयवस्तुलाई हेर्दा वहाँ नेपालको संविधानको धारा १६८(५) बमोजिम मिति २०८०।०६।२५ मा मुख्यमन्त्रीको पदमा नियुक्ति हुनुभएको र प्रदेश सभामा ८६ जना सदस्यहरूबाट विश्वासको मत प्राप्त गरी काम काज गरिआएकोमा आफूलाई पदमुक्त नगरी नेपालको संविधानको धारा १६८(५) बमोजिम कोशी प्रदेशको अर्को मुख्यमन्त्री नियुक्तिको निमित्त दाबी पेस गर्न भनी प्रदेश प्रमुखबाट मिति २०८१।०१।२६ मा आह्वान गर्नुभएको र मिति २०८१।०१।२७ मा विपक्षी हिक्मतकुमार कार्कीलाई मुख्यमन्त्रीमा नियुक्ति गर्नुभएको हुँदा मुख्यमन्त्री नियुक्तिका लागि गरिएको आह्वान र सोही आधारमा विपक्षी हिक्मतकुमार कार्कीलाई मुख्यमन्त्रीमा नियुक्ति गर्ने निर्णयसमेत उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी मुख्यमन्त्रीमा आफ्नै नियुक्तिलाई यथावत् कायम राख्न उपयुक्त आज्ञा आदेश जारी गरिपाउन मागदाबी लिनुभएको देखिन्छ।

प्रस्तुत रिट निवेदनका सन्दर्भमा एकपटक नेपालको संविधानको धारा १६८(५) बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्तिको प्रक्रिया अवलम्बन गरेकोमा पुनः सोही धारा १६८ (५) को अधिकार प्रयोग गरी अर्को मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्न मिल्ने वा नमिल्ने, मुख्यमन्त्री पदमा बहाल रहेका एकजना मुख्यमन्त्रीलाई पदबाट नहटाई अर्को मुख्यमन्त्री नियुक्ति गर्न सकिने वा नमिल्ने र धारा १६८(५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्री नै भए पनि निजलाई समर्थन गर्ने प्रदेश सभा सदस्यहरूले समर्थन फिर्ता लिएको अवस्थामा विश्वासको मत लिनुपर्ने वा नपर्ने जस्ता जटिल संवैधानिक र कानूनी प्रश्नहरू उपस्थित भएको देखिएको र यी प्रश्नहरूको निरूपण पूर्ण इजलासबाट हुन उपयुक्त लागेकोले प्रस्तुत रिट निवेदनको संयुक्त इजलासको लगत कट्टा गरी प्रस्तुत निवेदनको सुनुवाइलाई अग्राधिकार दिई मिति २०८१।०२।२७ गते सुनुवाइको मिति तोकी नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०८१।०२।२३ मा भएको आदेश।

यस अदालतको ठहर आदेश

प्रस्तुत रिट निवेदनमा मिति २०८१।०२।३१ गते सुनुवाइ प्रारम्भ भई मिति २०८१।०३।०९, मिति २०८१।०३।१० र मिति २०८१।०३।११ गतेसमेत भएको छलफलका क्रममा रिट निवेदक केदार कार्की तथा प्रत्यर्थीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू तथा विद्वान् अधिवक्ताहरू तथा विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ता, विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता र विद्वान् उपन्यायाधिवक्ताहरूले गर्नुभएको बहसको संक्षिप्त बेहोरा निम्नानुसार रहेको छ।

निवेदक केदार कार्कीका तर्फबाट
वरिष्ठ अधिवक्ता श्री हरिहर दाहाल

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा १८८(२) मा प्रदेश सरकारमा सहभागी दलले आफ्नो समर्थन फिर्ता लिएमा मुख्यमन्त्रीले ३० दिनभित्र विश्वासको मत लिनुपर्ने भन्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको तर यहाँ प्रदेश सरकारमा सहभागी दलले समर्थन फिर्ता लिएको छैन । दलले समर्थन फिर्ता नलिई व्यक्तिले समर्थन फिर्ता लिएको अवस्था हुँदा धारा १८८(२) बमोजिम विश्वासको मत लिनुपर्ने अवस्था छैन। संविधानको धारा १६८(५) बमोजिम गठन भई विश्वासको मत लिइसकेको सरकारलाई संविधानको धारा १८८(४) को अविश्वासको प्रस्तावमा रहेको सर्त बन्देज छल्नको लागि पुन: विश्वासको मत लिन बाध्य गराउन मिल्दैन। संविधानको धारा १६८(५) बमोजम गठित सरकारलाई धारा १८८(२) लागु हुँदैन।

वरिष्ठ अधिवक्ता श्री बद्रीबहादुर कार्की

सङ्कल्प प्रस्ताव पास गरेर सरकार हटाउने अधिकार प्रदेश प्रमुखलाई संविधानत: नभए पनि सो अधिकार प्रदेश प्रमुखबाट प्रयोग गरिएको छ । संविधानको धारा १६८(५) को व्यवस्था प्रदेश मन्त्रिपरिषद् गठनका लागि अन्तिम भएकोले त्यो बाटोबाट पुन: अर्को बाटोमा जान मिल्दैन । धारा १६८(५) को सरकार दलको सरकार होइन । दलको समर्थन छैन । दलीय ह्विप नलाग्ने गरी प्रदेश सभाका सदस्यहरूले दिएको समर्थन हो । संविधानको धारा १६६ मा प्रदेश प्रमुखको काम, कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्था गरेको र सो धाराअनुसार मुख्यमन्त्रीलाई पदबाट हटाउने, पदमुक्त गर्ने अधिकार प्रदेश प्रमुखलाई छैन । धारा १६९(१) अनुसार मुख्यमन्त्रीको पद रिक्त हुने चार अवस्थाहरूसमेत निवेदकको हकमा विद्यमान नरहेको अवस्थामा नयाँ सरकार निर्माणका लागि गरिएको आह्वानको आधारमा माननीय हिक्मतकुमार कार्कीलाई मुख्यमन्त्री नियुक्ति गर्ने कार्य असंवैधानिक रहेको छ । संविधानको धारा १६८(५) र धारा ७६(५) को सरकार Last Resort को सरकार हो । प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्रीलाई पदमुक्त गर्न घोषणा गर्ने अधिकार संविधानले दिएको छैन ।

वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शम्भुकुमार थापा

संविधानको धारा १६८(५) बमोजिम सरकार गठन भइरहेको अवस्थामा अर्को सरकार गठनको आह्वान गर्ने अधिकार संविधानमा छैन । धारा १६९(१) मा रहेका चार अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थाबाट मुख्यमन्त्रीको पद रिक्त हुने अवस्था छैन । सङ्कल्प प्रस्तावको आधारबाट सरकार जाँदैन । सङ्कल्प प्रस्ताव सदनको सङ्कल्प हो । यो प्रस्ताव नीतिगत र सरकारलाई दिशानिर्देश गर्न हुन्छ । धारा १६८(५) को सरकार रहँदारहँदै १६८(५) कै सरकार बन्नै सक्दैन । संविधानको धारा १६९ मा मुख्यमन्त्रीको पद रिक्त हुने स्पष्ट व्यवस्था रहेकोमा कुन आधारमा मुख्यमन्त्रीको पद रिक्त भयो र सरकारप्रति हाम्रो विश्वास छैन भनी सङ्कल्प प्रस्तावमा भनेको छैन । यदि सङ्कल्प प्रस्ताव नै अविश्वासको प्रस्ताव हो भने पारित मितिबाटै लागु हुनुपर्नेमा किन एक महिनासम्म पर्खिनुपर्ने र विश्वासको मत लिनुपर्ने भन्ने प्रश्नहरू अनुत्तरित छन् । तसर्थ, सङ्कल्प प्रस्तावबाट सरकार हट्न सक्दैन । संविधानको व्यवस्थाविपरीत भए गरेका कार्यहरू बदरका लागि निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्छ ।

वरिष्ठ अधिवक्ता श्री सतिश कृष्ण खरेल

संविधानको धारा १८८(२) ले मुख्यमन्त्रीले प्रतिनिधित्व गर्ने दल विभाजन भएमा वा प्रदेश सरकारमा सहभागी दलले आफ्नो समर्थन फिर्ता लिएमा ३० दिनभित्र मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मतका लागि प्रदेश सभासमक्ष प्रस्ताव राख्नुपर्ने भन्ने व्यवस्था गरेको छ । धारा १८८(२) ले समर्थन फिर्ता लिन दललाई नै भन्दछ । प्रदेश प्रमुखको विज्ञप्तिमा दल नै उल्लेख छैन । दलले समर्थन फिर्ता नलिएको अवस्थामा धारा १८८(२) मा जानु नै पर्दैन ।

वरिष्ठ अधिवक्ता श्री यदुनाथ खनाल

सङ्कल्प प्रस्ताव र अविश्वासको प्रस्ताव फरक फरक विषय हुन् । संविधानको धारा १६८(५) बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्त भएका निवेदक केदार कार्कीले विश्वासको मत लिनु अनिवार्यता छैन । धारा १६८(५) बमोजिमको सरकारलाई धारा १८८(२) पनि लाग्दैन । धारा १६८(५) बमोजिम गठित सरकारका विरूद्ध धारा १८८(४) बमोजिम दुई वर्षसम्म अविश्वासको प्रस्ताव ल्याउन नसकेको अवस्थामा घुमाउरो बाटोबाट सङ्कल्प प्रस्तावको माध्यमबाट सरकार हटाउने काम भएको छ । उक्त कार्य

असंवैधानिक भएकोले निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्दछ।

वरिष्ठ अधिवक्ता श्री गोपालकृष्ण घिमिरे

सरकारले स्थायीत्व प्राप्त गरोस् भनेर धारा १६८(५) को व्यवस्था गरिएको हो। धारा १६८(५) बमोजिम गठित सरकार धारा १८८(२) मा जानै पर्दैन। धारा १६८(५) को सरकारलाई हटाउन धारा १८८(४) बमोजिम आउनुपर्नेमा फरक बाटोबाट आएको अवस्था छ। धारा १८८(४) प्रयोजनहीन प्रावधान होइन। उक्त प्रावधानलाई छलेर सङ्कल्प प्रस्ताव ल्याइएको छ। सङ्कल्प प्रस्ताव अविश्वासको प्रस्तावको विकल्प होइन र हुन पनि सक्दैन।

वरिष्ठ अधिवक्ता श्री मेघराज पोखरेल

नेपालको संविधानको धारा १६८ अन्तर्गत गठित कुनै पनि सरकारले विश्वासको मत प्राप्त गरिसकेपछि धारा १८८(४) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको समयसीमा दुई वर्षअघि समर्थन फिर्ता लिन पाइँदैन किनकि संविधानले दुई वर्षसम्म स्थायी सरकार खोजेको हो। अविश्वासको प्रस्ताव दुई वर्षपछि मात्र राख्न पाउने तर सरकारलाई दिएको समर्थन जहिलेसुकै विना कारण फिर्ता लिन पाउने हो भने १८८(४) को सीमा निष्प्रयोजित हुन्छ। संविधान निर्माण गर्दा नै सरकारको स्थिरतालाई ध्यान दिएको पाइन्छ। मुख्यमन्त्री नियुक्त भएको दुई वर्ष नपुग्दै सङ्कल्प प्रस्तावको माध्यमबाट अर्को सरकार निर्माण गर्ने कार्य असंवैधानिक हो।

अधिवक्ता श्री ललितबहादुर बस्नेत

नेपालको संविधानको धारा १६८(५) बमोजिम गठन भएको सरकारलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिन २ वर्षसम्म संवैधानिक विबन्धनको सिद्धान्त लागु हुन्छ। २ वर्षअगाडि नै समर्थन फिर्ता लिन मिल्दैन। धारा १८८(४) को संवैधानिक व्यवस्था यो संविधानमा अपवादको रूपमा ल्याइएको Basic structure हो। प्रदेश सभाबाट पारित सङ्कल्प प्रस्तावसँग प्रदेश प्रमुखको कुनै सरोकार हुँदैन। सङ्कल्प प्रस्ताव बाध्यकारी पनि होइन। प्रदेश प्रमुखले विश्वासको मत लिन सचेत गराउन वा सुझाव दिन सक्छ। तर त्यसो गरिएको छैन। व्यक्तिले दिएको समर्थन दलको आधारमा फिर्ता हुन सक्दैन। दलले समर्थन लिएकै आधारमा सङ्कल्प प्रस्तावको माध्यमबाट सरकारलाई हटाउन मिल्दैन।

अधिवक्तात्रय श्री विकास भट्टराई, श्री रूपेस कोइराला र श्री किर्तीनाथ शर्मा पौडेल

कोशी प्रदेशको प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ को नियम ७९ मा प्रदेश सभाबाट स्वीकृत गरिएको सङ्कल्प प्रस्ताव मन्त्रिपरिषद्लाई सम्बन्धित मन्त्रीलाई पठाउने भनेको छ। प्रदेश प्रमुखलाई पठाउने भनिएको छैन। प्रदेश प्रमुखलाई पठाएको भए उक्त कार्य कानूनविपरीत हुन्छ। तर प्रदेश प्रमुखले विज्ञप्ति निकाल्दा सङ्कल्प प्रस्तावको हवाला दिई विज्ञप्ति निकालिएको छ। जुन कार्य संविधानविपरीत छ।

अधिवक्ता श्री अपुर्व खतिवडा

नेपालको संविधानको धारा १६८(५) अन्तर्गतको सरकार कायम रहेकै अवस्थामा पुन: सोही धाराको प्रयोग गरी नयाँ सरकार निर्माण हुन सक्दैन। धारा १६८(५) को सरकारले विश्वासको मत प्राप्त गरिसकेपछि धारा १८८(४) बमोजिमको २ वर्षको अवधि पूरा हुन नदिई हटाउन मिल्दैन। धारा १६८(५) बमोजिम गठन भएको सरकार धारा १८८(४) बमोजिम मात्र हट्न सक्छ। १८८(३) बमोजिम जान सक्दैन। अवधारणामा सङ्कल्प प्रस्ताव भने तापनि धारा १८८(४) लाई छल्न ल्याइएको कपटपूर्ण प्रस्ताव हो। संविधानमा धारा १६८(५) बमोजिम गठन भएको

सरकारलाई विश्वासको मत ल्याउन वा अविश्वासको प्रस्ताव पेस गर्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था नहुँदा विपक्षीहरूले सो कुरालाई स्वीकार गरेरै सङ्कल्प प्रस्ताव पेस गरेको हो। प्रदेश प्रमुखले Suo moto मा सरकार बनाउने र हटाउने अधिकार राख्दैन।

प्रदेश प्रमुख पर्शुराम खापुङका तर्फबाट नायब महान्यायाधिवक्ता श्री टेकबहादुर घिमिरे

निवेदकलाई समर्थन गरेका ५२ जना सांसदहरूले दिएको समर्थन फिर्ता लिइसकेपछि धारा १८८(२) को अवस्था सिर्जना भइसकेको देखिँदादेखिँदै पनि निवेदकले ३० दिनभित्र विश्वासको मत लिनुभएको छैन। सरकार गठन गर्दा समर्थन गरेका सांसदले समर्थन फिर्ता लिएको अवस्थामा धारा १८८(२) लागु हुनेमा सोतर्फ तत्कालीन मुख्यमन्त्री जानु भएको देखिँदैन। मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन फिर्तापछि मुख्यमन्त्रीले राजीनामा पनि नदिने र विश्वासको मतसमेत नलिएपछि संविधानको पालना गर्नुपर्ने कर्तव्यबमोजिम प्रदेश प्रमुखबाट निर्णय लिइएको हो। जुन बिन्दुबाट संविधान अवरूद्ध भएको छ त्यही बिन्दुबाट संविधानको कार्यान्वयन अघि बढाउनुपर्छ भनिएबमोजिम प्रदेश प्रमुखले १६८(५) बमोजिम सरकार गठनका लागि आह्वान गर्नुभएको हो। प्रदेश सभाको विश्वास नभएसम्म सरकार गठन हुन सक्दैन। बहुमत सदस्यले समर्थन फिर्ता लिएपछि १८८(२) बमोजिम विश्वासको मतको प्रक्रियामा जानुपर्ने र त्यसरी जाँदा विश्वासको मत पाएको वा नपाएको जे छ त्यसको परिणामबमोजिम प्रक्रिया अगाडि बढ्न सक्थ्यो। तर १८८(२) प्रयोग नै नगरेकाले पुन: १६८(५) कै प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुको विकल्प नदेखिएकोले प्रदेश प्रमुखबाट भएको कार्य संविधानबमोजिम नै रहेको छ।

सहन्यायाधिवक्ता श्री सुर्यराज दाहाल

प्रदेश सभा सांसदको सिफारिसअनुसार सरकार गठन हुने र त्यसरी गठन भएको सरकारप्रति एक चौथाईले पटक पटक अविश्वास प्रस्ताव राख्न नपाउन् भनेर संविधानमा धारा १८८(४) को व्यवस्था गरिएको हो। तर बहुमत गुमाएको मुख्यमन्त्री पदमा रहिरहन सक्दैनन् भनेर धारा १८८(२) को व्यवस्था गरिएको हो। प्रदेश सभाप्रति जवाफदेही हुन् भनी सङ्कल्प प्रस्तावले मुख्यमन्त्रीलाई अवसर दिएकोमा सोको पालना निवेदकले गरेको देखिँदैन। पहिला समर्थन गरेका सांसदले समर्थन फिर्ता लिएको अवस्थामा निवेदकले बहुमत संसद्को समर्थन देखाउन नसकेकोले प्रदेश प्रमुखले सरकार गठनको आह्वान गर्नुभएको हो। कुनै पनि बहानामा सभामा बहुमत गुमाएको मुख्यमन्त्रीले निरन्तरता पाउने परिकल्पना संविधानले गरेको छैन।

सहन्यायाधिवक्ता श्री गोविन्द खनाल तथा उपन्यायाधिवक्ता श्री युवराज महत

जसको समर्थनमा निवेदक मुख्यमन्त्री बन्नुभएको थियो ती सबैले समर्थन फिर्ता लिएपछि पुन: विश्वासको मत लिनुपर्नेमा निवेदकले विश्वासको मत नलिनु भएको र संसद्प्रति जवाफदेही पनि नहुनु भएको अवस्था रहन गयो। बहुमत गुमाएको सरकारको स्थायित्वको कल्पना गर्न सकिँदैन। संविधानको धारा १६८(५) Isolated धारा होइन, Inter-connected हो। अहिलेको सरकारले प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिई नीति तथा कार्यक्रम र बजेटसमेत पारित गरिसकेको अवस्था हुँदा निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्ने होइन।

सभामुख अम्बरबहादुर विष्टका तर्फबाट मुख्य न्यायाधिवक्ता श्री नारायण वस्ती र उपन्यायाधिवक्ता श्री राजेन्द्रबहादुर बस्नेत

तत्कालीन मुख्यमन्त्रीलाई सङ्कल्प प्रस्तावसम्बन्धी जानकारी रहेको थियो। संसद्को

कार्यव्यवस्था समितिले राय लिई हाउसमा पेस भएको सङ्कल्प प्रस्तावको जवाफ मुख्यमन्त्रीले दिनुभएको भन्ने प्रदेश सभाको Reading Paper मा प्रस्ट उल्लेख छ । प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ को परिच्छेद १३ ले कुनै सङ्कल्प प्रस्तावयोग्य छ छैन भनी हेर्ने अधिकार सभामुखलाई दिएको छ । सरकारलाई निर्देशन दिने गरी सङ्कल्प प्रस्ताव आएको हो । सभामुखले हाउसभित्र गरेको काम कारबाही संसद्को विशेषाधिकार हो । सङ्कल्प प्रस्ताव पास हुनासाथ गलत भएको भए निवेदक अदालत प्रवेश गर्नुपर्नेमा सो नगरी ३० दिनपछि अदालत प्रवेश गर्नुभएको छ। मिति २०८१।०१।०७ को कोशी प्रदेश सभाबाट पारित सङ्कल्प प्रस्ताव प्रदेश प्रमुखलाई समेत पठाउनुपर्ने प्रकृतिको देखिएकोले Good faith ले प्रदेश प्रमुख कहाँ पठाएको हो । प्रदेश सभामुखबाट भएका काम कारबाहीहरू संविधानसम्मत छन् ।

अधिवक्ता श्री रामप्रसाद ओझा

सार्वजनिक महत्त्वको कुनै विषयमा कुनै सन्देश वा निर्देशन दिन सङ्कल्प प्रस्ताव पेस गर्न सकिने व्यवस्था प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ को नियम ७० मा रहेको छ । सोही व्यवस्थाअनुसार सङ्कल्प प्रस्ताव प्रदेश सभामा पेस भई निर्णय भएको हुँदा सभामुखबाट भएको कार्यलाई गैरसंवैधानिक भन्न मिल्दैन ।

वहालवाला मुख्यमन्त्री हिक्मतकुमार कार्कीसमेतका तर्फबाट

वरिष्ठ अधिवक्ता श्री प्रकाशबहादुर के.सी.

जबसम्म विकल्प रहन्छ तबसम्म विकल्प खोज्नुपर्दछ । धारा १६८(७) बमोजिम जब प्रदेश सभाबाट सरकार बन्न सक्दैन तब मात्र निर्वाचनमा जानुपर्दछ । प्रदेश सभाको बहुमतको अभावमा समेत स्थिर सरकार रहन वा टिक्न सक्छ भन्ने तर्कलाई संविधानको धारा १८८(१) र १८८(२) ले स्वीकार गरेको छैन । १८८(४) बमोजिम अविश्वासको प्रस्ताव प्रतिपक्षले दर्ता गर्ने हो । समर्थन फिर्ता नलिँदासम्म सत्ता पक्ष हो । समर्थन फिर्ता लिएपछि सक्रिय हुने धारा १८८(२) नै हो । सङ्कल्प प्रस्तावले तीनवटा दायित्व दिएकोमा मुख्यमन्त्रीले कुनै पनि पूरा नगर्नु भएकाले यो अवस्था आएको हो । निवेदकले संकट सिर्जना गर्नुभएकोले संवैधानिक संकट (Constitutional Crisis) लाई रोक्न प्रदेश सभाको भावना निर्णयबमोजिम प्रदेश प्रमुखले निर्णय लिई मा. हिक्मतकुमार कार्कीलाई संविधानबमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नुभएको हो ।

वरिष्ठ अधिवक्ता डा. श्री सुरेन्द्र भण्डारी

संविधानको धारा १८८(२) विश्वासको प्रस्ताव भएको र यो सरकार निर्माणको समयमा प्रयोग हुन्छ भने १८८(४) अविश्वास प्रस्ताव भएको र यो सरकार हटाउन प्रयोग गरिने धारा हो । अविश्वासको प्रस्ताव प्रतिपक्षले प्रयोग गर्ने बाटो हो । अविश्वासको मत नियमित रूपमा देखाउनुपर्ने होइन । यो अपवाद हो । विश्वासको मत सरकारको कर्तव्य हो । यो बाध्यात्मक रूपमा लिइरहनुपर्छ । संसद्को विशेषाधिकारभित्रको निर्णयबाट मुख्यमन्त्रीलाई निर्देश गरिएको छ । धारा १८८(२) मा प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश नराखेपछि १८८(४) मा भएको प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशलाई १८८(२) मा राखेर हेर्न मिल्दैन । १८८(४) प्रतिपक्षीको हातमा रहेको हुँदा यो गर वा नगर भन्न सरकार / मुख्यमन्त्रीले मिल्दैन । धारा १८८(२) सरकार / मुख्यमन्त्रीले पालना गर्नुपर्ने दायित्व हो । धारा १८८(२) सरकार बनाउन र १८८(४) सरकार हटाउन हो । विश्वास नभएपछि स्वत: धारा १६९(१)(ख) अवस्था सिर्जना भई सो लागु हुन्छ ।

वरिष्ठ अधिवक्ता श्री राम नारायण विडारी

प्रदेश सभा सार्वभौमसत्ताको प्रयोग गर्ने थलो हो। सङ्कल्प प्रस्ताव पास गर्दा नै प्रदेश प्रमुखलाई नयाँ सरकार गठन गर्ने सन्देश दिइएको हो। संसद्को निर्देशन मुख्यमन्त्रीले मान्नुपर्नेमा मानेको देखिँदैन। विश्वासको मत लिन नमानेपछि सङ्कल्प प्रस्ताव ल्याइएको हो। सङ्कल्प प्रस्तावका बारेमा अदालतमा प्रश्न उठाउन पाइँदैन। धारा १६९(१) (ख) को कर्तव्यको पालना मुख्यमन्त्रीले नगरेको हुँदा सङ्कल्प प्रस्ताव ल्याउनु परेको र सो प्रस्तावबाट मुख्यमन्त्रीसँग बहुमत नरहेको प्रस्ट भएको कारण प्रदेश प्रमुखले नयाँ गठन सरकारको प्रक्रिया थालेको हो। १६८(५) को सरकारलाई समेत धारा १८८(२) बाध्यात्मक रूपमा लागु हुन्छ। धारा१६८(५) को सरकार दोहोरिन सक्छ।

वरिष्ठ अधिवक्ता श्री टिकाराम भट्टराई

सङ्कल्प प्रस्ताव मुख्यमन्त्रीलाई हटाउने उद्देश्यले ल्याएको होइन। संकल्प प्रस्तावबाट तीन विकल्प दिइएको थियो। विश्वासको मत लिनु, नलिएमा वा प्राप्त नगरेमा मार्ग प्रशस्त गर्नु र सो नगरेमा यो सभा नयाँ विकल्प दिन सक्षम छ भनिएको छ। संकल्प प्रस्ताव मुख्यमन्त्रीलाई संसद्प्रति जवाफदेही बनाउन आएको हो। सङ्कल्प प्रस्तावको जानकारी प्रदेश प्रमुखलाई मुख्यमन्त्री स्वयंले दिएको देखिन्छ। सङ्कल्प प्रस्ताव उत्प्रेषणको आदेशले बदर गर्न मागेको तर प्रदेश सभाले पास गरेको प्रस्तावको अन्तरवस्तुमा न्यायिक पुनरावलोकनको विषय बन्न सक्दैन। प्रदेश सभामा मुख्यमन्त्रीको बहुमत छैन भन्ने अभिलेख सङ्कल्प प्रस्तावबाट पुष्टि भएको छ।

वरिष्ठ अधिवक्ता श्री कृष्णभक्त पोखरेल

अविश्वासको प्रस्ताव एक चौथाईले समेत ल्याउन सक्ने हुँदा सोलाई कम्तीमा २ वर्षसम्म रोक्नका लागि १८८(४) राखिएको हो। मुख्यमन्त्रीले आफूसँग सभाको विश्वास छैन भन्ने देख्नासाथ १८८(१) बमोजिम विश्वासको मत लिनुपर्नेमा लिएको अवस्था छैन। तसर्थ धारा १६९(१) (ख) अवस्था सिर्जना भइसकेको छ। सङ्कल्प प्रस्तावले निदाएको व्यक्तिलाई ब्युँझाएको मात्र हो। वर्तमान मुख्यमन्त्रीले मिति २०८१।०१।३१ मा विश्वासको मतसमेत प्राप्त गरेको देखिन्छ। विश्वासको प्रश्न उठ्छ भने तत्काल विश्वासको मत लिनुपर्ने संवैधानिक नैतिकताको संस्कृति हो। निवेदकबाट संवैधानिक नैतिकता देखाउने कार्य नभएको हुँदा रिट निवेदन खारेज हुनुपर्छ।

वरिष्ठ अधिवक्ता श्री रमेशकुमार बडाल

संविधानको धारा १६८(५) बमोजिमको प्रदेश सरकार धारा ७६(५) बमोजिमको केन्द्र सरकार गठनसरहको व्यवस्था हो। यसको व्याख्याको लागि शेरबहादुर देउवाको मुद्दामा संवैधानिक इजलासले ०७७-WC-००७१ गरेको व्याख्याको प्रकरण ८६ लाई जोडेर हेरिनुपर्दछ। व्यक्ति र दललाई एकै ठाउँमा राखिएको छ। दल वा व्यक्ति सांसदले समर्थन फिर्ता लिएपछि धारा १८८(२) मा नै जानुपर्दछ। संविधानको धारा ७४ ले संसदीय शासन प्रणाली नै भन्दछ र संसदीय शासन प्रणालीको आत्मा भनेकै बहुमतको सरकार हो।

वरिष्ठ अधिवक्ता श्री रमणकुमार श्रेष्ठ

अल्पमतमा परेको व्यक्तिले शासन गर्न सक्दैन भन्ने सिद्धान्त संसदीय व्यवस्थाको आधार स्तम्भ (Basic structure) हो। बहुमतको सरकार यो संविधानको आधारभूत सिद्धान्त हो। धारा १८८(२) मा विश्वासको मत लिनुपर्छ भनिएको छ। यो बाध्यात्मक व्यवस्था हो। कोशी प्रदेश सभा नियमावलीको नियम ७९ बमोजिम स्वीकृत भएको सङ्कल्प प्रस्ताव कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुँदा सोबमोजिम निवेदकले आफ्नो जिम्मेवारी पूरा नगरेपछि संविधानबमोजिम प्रदेश

प्रमुखबाट चालिएका कदमहरू संविधानसम्मत रहेका छन्।

विद्वान् अधिवक्ता श्री हर्कबहादुर रावल

संविधानको धारा १८८(२) र १८८(४) दुवैको महत्त्व रहेको र एकले अर्कालाई समाप्त गर्न सक्दैनन्। आफूलाई समर्थन गर्ने दल र सांसदले समर्थन फिर्ता लिएपछि ३० दिनभित्र आफ्नो बहुमत देखाउन निवेदकले नसकेको कारण Principle of waiver लागु हुन्छ। धारा १८८(२) बमोजिम विश्वासको मत लिने अवसर निवेदकले परित्याग गर्नुभएको देखिन्छ।

विद्वान् अधिवक्ता श्री माधवकुमार बस्नेत

मिति २०८०।१२।२६ मा समर्थन फिर्ता लिएपछि धारा १८८(२) आकर्षित हुनेमा सोबमोजिम निवेदकले काम गरेको देखिँदैन। मिति २०८१।०१।२५ सम्म विश्वासको मत लिनु भन्ने सङ्कल्प प्रस्तावमा उल्लेख छ। हाम्रो संविधानले बहुमत नभएको सरकारलाई जम्मा ३० दिनको समय दिएको छ। ३० दिनभित्र बहुमत नलिएमा स्वत: काम चलाउने अवस्थामा पुग्छ। सरकार सङ्कल्प प्रस्तावबाट हटेको होइन। सभाले विश्वासको मत लिन निर्देश दिएपछि पनि विश्वासको मत नलिएकोले विश्वासको मत पारित नभएसरह १६९(१)(ख) को अवस्था देखिएबमोजिम सरकार काम चलाउ हुन गएको र तदनुरूप नयाँ सरकारको गठन प्रक्रिया सुरू भएको हो। प्रदेश सभाभित्र हुने गतिविधिमा अदालतले हात हाल्न मिल्दैन। संविधानको धारा १६८(५) र (६) को व्याख्या गर्दा १६८(१०) को उत्तरदायित्वलाई साथै हेरिनुपर्छ। मुख्यमन्त्री र मन्त्रीको प्रदेश सभा प्रतिको उत्तरदायित्व सीमित तुल्याउन हुँदैन। यो असीमित छ। समर्थन दलले फिर्ता गरेपनि सदस्यले फिर्ता गरे पनि परिणाम एउटै हुन्छ। अहिले संविधानअनुरूप विश्वासको मत लिने, बजेट नीति तथा कार्यक्रम पारित गर्ने कार्यसमेत भइसकेको छ।

विद्वान् अधिवक्ता डा. श्री भीमार्जुन आचार्य

संविधानबमोजिम गठित सरकारको Hierarchy/protocol हुँदैन। सबै सरकारको संवैधानिक हैसियत एउटै हुन्छ। धारा १६८ को अन्य उपधाराअन्तर्गत नियुक्त मुख्यमन्त्रीको हकमा धारा १८८(२) आकर्षित हुने धारा १८८(५) अन्तर्गतको मुख्यमन्त्रीमा नहुने भन्ने हुँदैन। विश्वासको मत नि:सर्त र स्थायी भन्ने हुँदैन। विश्वासको मत सधैँ Conditional हुन्छ। सरकारको निर्माण हुँदाको वैधताको लागि तत्काल विश्वासको मत लिनुपर्ने १६८(४) र १६८(६) अन्तर्गत हो भने सरकारको निरन्तरताको वैधताको लागि १८८(१) र १८८(२) अन्तर्गत हो। १८८(२) मा बाध्यात्मक शब्दको प्रयोग भएको छ। धारा १८८(१), १८८(२) र १८८(३) को व्यवस्था १६८(५) अन्तर्गत नियुक्त मुख्यमन्त्रीका लागि समेत बाध्यात्मक हो। धारा १८८(४) को प्रावधानको यो मुद्दासँग कुनै सरोकार राख्दैन। १८८(२) को अवस्था सिर्जना भइसकेको हुँदा १८८(४) मा जाने अवस्था नै छैन। १६८(५) को मुख्यमन्त्रीलाई विश्वासको मत दिने समर्थन दिनेले समर्थन फिर्ता लिएपछि ३० दिनभित्र विश्वासको मत नलिएमा स्वत: काम चलाउ हुन्छ। संसद्माथि सरकार हाबी हुने अवस्थालाई रोक्न १८८(४) अगाडि नै १८८(२) राखिएको हो। वैकल्पिक सरकार को सम्भावना भएसम्म सोहीबमोजिम सरकार गठन गर्नुपर्छ।

विद्वान् अधिवक्ता श्री राजेन्द्र घिमिरे

बहुमत गुमाएको अवस्थामा पनि पदमा बसिरहनु भनेको Constitutional Morality (संवैधानिक नैतिकता) विपरीत हो। निवेदकले बहुमत गुमाएको देख्दादेख्दै पनि पदमा बसेर संवैधानिक नैतिकताविपरीतको कार्य गर्नुभएको हो। संविधानलाई

समग्रतामा हेर्ने हो संविधानको धारा १६८(५) ले विश्वासको मत लिनुपर्छ भनी भनेको छैन भन्न मिल्दैन। अल्पमतमा परेर पनि मार्ग प्रशस्त नगरेकोले सङ्कल्प प्रस्ताव आएको हो। कुनै धाराले तोकेको छैन भन्दैमा संवैधानिक नैतिकताबाट उन्मुक्ति पाइँदैन।

<u>विपक्षी सङ्कल्प प्रस्तावका प्रस्तावक स्वयं अधिवक्ता श्री रेवतीरमण भण्डारी</u>

संसद्को समर्थनबाट मुख्यमन्त्री बनेका निवेदकलाई सो संसद्को बहुमतको समर्थन छैन भनी लिखित सूचना दिइसकेपछि बहुमत देखाउनुपर्ने वा राजीनामा दिनुपर्ने हुन्छ। विश्वासको मत पनि लिन्न राजीनामा पनि दिन्न भन्नु संविधानको सपथ खाएको पदाधिकारीका लागि सुहाउने विषय होइन। संविधानले मुख्यमन्त्री जस्तो जिम्मेवार पदमा बसेको व्यक्तिले आफूलाई समर्थन गर्ने दलले समर्थन फिर्ता लिएपछि पनि विश्वासको मत नलिने वा लिन नपर्ने भनी जिकिर लिन्छ भनी संविधानले परिकल्पना गरेको छैन। संवैधानिक उच्च पदमा रहेका व्यक्तिले संवैधानिक दायित्व निर्वाह गर्दछन् भन्ने मानिन्छ। संविधानको धारा १६८(५) को मुख्यमन्त्रीले समेत १६८(४) बमोजिम नै विश्वासको मत लिने तर समर्थन फिर्तापछि १८८(२) बमोजिम विश्वासको मत लिन्न भन्न मिल्दैन। निवेदक सङ्कल्प प्रस्तावको प्रक्रियामा सहभागी भई जवाफसमेत दिएको सङ्कल्प प्रस्तावमा चित्त नबुझे आधार कारणसहित सभामा पुन: छलफलसमेत हुन सक्नेतर्फ निवेदक गएको नदेखिएको हुँदा रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ।

रिट निवेदनमा उठाइएका विषयहरूमा विवेचना गर्नुअगाडि मिसिल संलग्न कागजातहरूको आधारमा विवादित विषयहरूसँग जोडिएको घटनाहरूका बारेमा संक्षिप्तमा उल्लेख गर्नु आवश्यक हुने देखियो। जुन निम्नबमोजिम रहेका देखिन्छन्:-

(क) मिति २०८०।०६।२० मा कोशी प्रदेश प्रमुखबाट नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले पेस गर्नुभएको राजीनामा स्वीकृत गरी संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम कोशी प्रदेशको मुख्यमन्त्री नियुक्त गरी प्रदेश सरकार गठन गर्नका लागि कोशी प्रदेश सभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने कोशी प्रदेश सभाका कुनै सदस्यलाई मिति २०८०।०६।२६ गते शुक्रबार अपराह्न ५:०० बजेभित्र आफ्नो दाबी पेस गर्न आह्वान गर्ने निर्णय भएको देखिन्छ।

(ख) कोशी प्रदेश प्रमुखको मिति २०८०।०६।२० को आह्वानबमोजिम रिट निवेदक प्रदेश सांसद माननीय केदार कार्की र अर्का प्रदेश सांसद माननीय इन्द्रबहादुर आङ्गबोले मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि ४७/४७ जना सदस्यहरूको समर्थन रहेको भनी हस्ताक्षरसहित दाबी पेस गरेको अवस्थामा विश्वसनीय आधारसहित दिगो सरकार गठनको लागि मिति २०८०।०६।२७ गते शनिबार बिहान ८:०० बजेदेखि दिउँसो ५:०० बजेसम्म दुवै दाबीकर्ताका समर्थनमा हस्ताक्षर गर्नुभएका सम्पूर्ण प्रदेश सभा सदस्यहरूलाई प्रदेश प्रमुखको कार्यालयको सभा हलमा प्रदेश सभाको सदस्यको परिचय खुल्ने परिचय-पत्रसाथ उपस्थित भई सनाखत गरिदिने प्रयोजनका लागि उपस्थित गराउने गरी प्रदेश प्रमुखबाट मिति २०८०।०६।२६ मा निर्णय भएको देखिन्छ।

(ग) नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम कोशी प्रदेशको मुख्यमन्त्री नियुक्ति गरी प्रदेश मन्त्रिपरिषद् गठन गर्नका लागि संवत् २०८० असोज २६ गते शुक्रबारभित्र दाबी पेस गर्न आह्वान भएकोमा तोकिएको समय सीमाभित्रै

प्रदेश सभाका सदस्यहरूको समर्थनसहित पेस भएको दाबी पत्रहरूमध्ये माननीय सदस्य श्री केदार कार्कीको समर्थनमा रहनुभएका कोशी प्रदेश सभाका ४७ (सत्चालिस) जना माननीय सदस्यहरू उपस्थित भई आज मिति २०८०।०६।२७ गते सनाखतसमेत गरी दिनुभएकोले उक्त सदस्य संख्या कोशी प्रदेश सभामा कायम रहेको ९३ (त्रियानब्बे) सदस्य संख्याको बहुमत संख्या रहेकोले नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम कोशी प्रदेश सभाका माननीय सदस्य श्री केदार कार्कीलाई कोशी प्रदेशको मुख्यमन्त्री पदमा गर्ने निर्णय गरेको छु भनी कोशी प्रदेशका प्रदेश प्रमुखबाट मिति २०८०।०६।२७ मा निर्णय भएको देखिन्छ। सोहीबमोजिम माननीय केदार कार्कीबाट मिति २०८०।०६।२८ मा मुख्यमन्त्री पदको शपथ लिनुभएको देखिन्छ।

(घ) कोशी प्रदेशका माननीय मुख्यमन्त्री केदार कार्कीले प्रदेश सभाको चालु चौथो अधिवेशनको मिति २०८०।०७।०१ गते बसेको तेस्रो बैठकमा नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिम राख्नुभएको विश्वासको मतको "हुन्छ" भन्ने पक्षमा ८६ मत, "हुन्न" भन्ने पक्षमा ५ मत र मत दिन्नमा ०(शून्य) मत परेकोले विश्वासको मत बहुमतबाट स्वीकृत भएको बेहोरा कोशी प्रदेशको प्रदेश सभा नियमावलीबमोजिम कोशी प्रदेश सभाका उपसभामुखले प्रदेश प्रमखलाई मिति २०८०।०७।०१ मा जानकारी गराउनुभएको देखिन्छ।

(ङ) नेपाल सरकार, प्रदेश प्रमुखको कार्यालय, कोशी प्रदेशबाट प्राप्त प्रदेश प्रमुखको निर्णयसम्बन्धी कागजात हेर्दा मिति २०८०।१२।२६ मा सो कार्यालयमा कोशी प्रदेश सभा सदस्यहरूबाट आफ्नो हस्ताक्षरसहित विभिन्न ४ वटा निवेदन दर्ता भई सो निवेदनहरूमा आवश्यक कारबाही गर्न कोही प्रदेशका प्रदेश प्रमुखबाट आदेश भएको देखिन्छ। जुन निम्नबमोजिमका छन्:-

i. प्रदेश सभाका ५२ जना सदस्यहरूबाट हस्ताक्षर भई माननीय प्रदेश प्रमुखलाई सम्बोधन गरी "अधिवेशन वा बैठक बोलाइपाऊँ" भन्ने विषय राखी कोशी प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ (पहिलो संशोधन) समेतको नियम ७० को उपनियम (१) को खण्ड (ग) बमोजिम कोशी प्रदेश सरकारका मुख्यमन्त्रीज्यू र प्रदेश सरकारका विभिन्न पदाधिकारीलाई सकल्प प्रस्तावमार्फत आवश्यक निर्देशन दिन तथा अन्य प्रदेश सरकारी अङ्ग तथा निकायलाई समेत निर्देशन वा सन्देश दिन तत्काल प्रदेश सभाको अधिवेशन वा बैठक बोलाउन अत्यन्त आवश्यक देखिएको हुँदा माननीयज्यूबाट नेपालको संविधानको धारा १८३ को उपधारा (३) बमोजिम यथाशीघ्र प्रदेश सभाको अधिवेशन वा बैठक बस्ने मिति र समय तोकिपाउन लिखित निवेदन पेस भएको देखिन्छ।

ii. प्रदेश सभाका ३९ जना सदस्यहरूबाट हस्ताक्षर भई माननीय प्रदेश प्रमुखलाई सम्बोधन गरी माननीय मुख्यमन्त्री र माननीय सभामुखलाई बोधार्थ दिइएको "मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिएको सम्बन्धमा" भन्ने पत्रमा मुख्यमन्त्रीले गरेका काम कारबाहीहरू

सन्तोषजनक नरहेको महसुस गरी भनी विभिन्न चारवटा कारणसमेत खोली नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) संसदीय दलका ३९ जना प्रदेश सभा सदस्यले नियुक्तिका लागि मिति २०८०।०६।२५, मिति २०८०।०६।२७ मा र विश्वासको मतका लागि मिति २०८०।०७।०१ मा माननीय मुख्यमन्त्री केदार कार्कीलाई दिएको समर्थन नेपालको संविधान र रिट निवेदक शेरबहादुर देउवासमेत भएको ०७७-WC-००७१ मुद्दामा मिति २०७८।०३।२८ मा श्री सर्वोच्च अदालतको उत्प्रेषण / परमादेशको फैसलाको बुँदा नम्बर ८६ बमोजिम आजैका मितिबाट फिर्ता लिएको बेहोरा अनुरोध छ भनिएको देखिन्छ।

iii. माननीय सभामुख, कोशी प्रदेश सभा सचिवालयलाई सम्बोधन गरी माननीय प्रदेश प्रमुख र माननीय मुख्यमन्त्रीलाई बोधार्थ दिइएको "समर्थन फिर्ता लिएको सम्बन्धमा" भन्ने अर्को पत्रको बेहोरामा, "मिति २०८०।०६।२७ गते कोशी प्रदेश सरकारको मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त हुनुभएका माननीय केदार कार्कीज्यूलाई मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त हुन र सरकारमा सहभागी हुने प्रयोजनका लागि नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) का ३९ जना प्रदेश सभा सदस्यहरूले दिएको समर्थन माननीय प्रदेश प्रमुखज्यूसमक्ष फिर्ता लिएको निवेदन दर्ता भइसकेको छ भने हामी तपसिलबमोजिमका राजनीतिक दल सम्बद्ध प्रदेश सभा सदस्यहरूले मुख्यमन्त्री माननीय केदार कार्कीज्यूलाई मिति २०८०।०७।०१ मा प्रदेश सरकारमा सहभागी हुनसमेत विश्वासको मतमार्फत दिएको समर्थन हामी प्रदेश सभाको बहुमत सदस्यले समेत आजैका मितिबाट फिर्ता लिएको बेहोरा माननीयज्यूसमक्ष अनुरोध छ" भनी ५२ जना प्रदेश सभाका सदस्यहरूले हस्ताक्षर गरेको देखिन्छ।

iv. माननीय प्रदेश प्रमुख, कोशी प्रदेशलाई सम्बोधन गरिएको "अर्को वैकल्पिक सरकारको गठन सम्बन्धमा" भन्ने ५२ जना प्रदेश सभा सदस्यहरूबाट हस्ताक्षरित पत्रमा मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिएको बेहोरा उल्लेख गरी "प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यले दिएको विश्वासको मतको समर्थन पनि माननीय सभामुखज्यूसमक्ष निवेदन दिई फिर्ता भएको विद्यमान परिस्थितिमा मुख्यमन्त्रीज्यू प्रदेश सभामा स्वतः बहुमतको विश्वास गुमाई अल्पमतमा परिसक्नुभएको तथ्य स्पष्टै भइसकेको छ।" भनिएको छ। त्यसको अलावा उक्त पत्रमा "श्री सर्वोच्च अदालतको मिति २०७८।०३।२८ गते भएको संवैधानिक इजलासको फैसलाले नेपालको संविधानको धारा ७६ को उपधारा (१) देखि (७) सम्मका प्रावधानहरूको उल्लेख गर्दै सङ्घीय सरकारको गठन विघटनको बारेमा व्याख्या गरेको छ। संविधानको धारा ७६ र सो धाराका उपधाराहरू प्रदेश सरकारको गठन तथा विघटनसम्बन्धी व्यवस्था हुबहु जस्ताको तस्तै मिल्दोजुल्दो छ, अर्थात् धारा ७६ को व्याख्या गर्दा जे जस्ता सिद्धान्त प्रतिपादन भए सो सिद्धान्त धारा

१६८ मा पनि जस्ताको तस्तै लागु हुने भएकाले सर्वोच्च अदालत, संवैधानिक इजलासको मिति २०७८।०३।२८ गतेको ०७७-WC-००७१ माननीय शेरबहादुर देउवासमेत रिट निवेदक सम्मानित राष्ट्रपतिको कार्यालयसमेत प्रत्यर्थी भएको उत्प्रेषण / परमादेशको रिट निवेदनमा भएको फैसलाको बुँदा नं.६७ को व्याख्या एवं नेपालको संविधानबमोजिम माननीय मुख्यमन्त्री केदार कार्कीज्यूले बहुमत सदस्यको विश्वास गुमाइसकेकोले कोशी प्रदेशका हामी बहुमत सदस्यहरू नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) प्रदेश सभा संसदीय दलका नेता हिक्मतकुमार कार्कीज्यूलाई अर्को वैकल्पिक सरकारको नेतृत्व गर्न कोशी प्रदेश सरकार मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि आवश्यक प्रक्रिया अगाडि बढाउन माननीय प्रदेश प्रमुखज्यूसमक्ष दाबी प्रस्तुतिका साथ अनुरोध गर्दछौं" भनिएको समेत देखिन्छ।

(च) कोशी प्रदेश सभाको अधिवेशन वा बैठक बस्ने मिति र समय तोकिपाउन कोशी प्रदेश सभाका प्रतिनिधित्व गर्ने प्रदेश सभा सदस्य माननीय हिक्मतकुमार कार्कीसमेत ५२ जना प्रदेश सभा सदस्यहरूले मिति २०८०।१२।२६ गते लिखित अनुरोध गरेको हुँदा नेपालको संविधानको धारा १८३ को उपधारा (३) बमोजिम संवत् २०८१।०१।०६ गते बिहिबार दिनको १:०० बजे कोशी प्रदेश सभा हल विराटनगरमा कोशी प्रदेश सभाको अधिवेशन आह्वान गर्ने निर्णय गरेको छु भनी प्रदेश प्रमुखबाट मिति २०८०।१२।२८ मा निर्णय भएको देखिन्छ।

(छ) कोशी प्रदेश सभाका सदस्य माननीय रेवतीरमण भण्डारी प्रस्तावक र माननीय गणेशप्रसाद उप्रेती तथा माननीय किशोरचन्द्र दुलाल समर्थक रहेको "संकल्प प्रस्ताव" मिति २०८१।०१।०३ मा कोशी प्रदेश सभा सचिवालयमा दर्ता भई कार्य व्यवस्था परामर्श समितिको मिति २०८१।०१।०४ को बैठकको परामर्शसमेतका आधारमा उक्त प्रस्ताव परिमार्जन गरी मिति २०८१।०१।०५ मा दर्ता गरिएको देखिन्छ। संकल्प प्रस्तावको बेहोरा निम्नलिखित रहेको देखिन्छ, "माननीय मुख्यमन्त्री केदार कार्कीज्यूलाई २०८०।०६।२७ मा मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त हुन र सरकारमा सहभागी हुन दिएको समर्थन साथै २०८०।०७।०१ गते सरकारमा सहभागी हुनसमेत मुख्यमन्त्रीज्यूलाई दिएको विश्वासको मतसमेत दिएको नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) का तर्फबाट सहभागी हुनुभएका मन्त्री माननीय रामबहादुर मगरले २०८०।०७।१८ मा र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र) बाट सरकारमा सहभागी मन्त्रीहरू क्रमशः माननीय गणेशप्रसाद उप्रेती, माननीय राजेन्द्र कार्की, माननीय नारायणबहादुर मगरले मिति २०८०।१२।२६ गते मन्त्री पदबाट राजीनामा दिई सरकारबाट फिर्ता भइसक्नुभएको छ। मन्त्रीबाट फिर्ता भएका दलका तर्फबाट मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थनका साथै दिएको विश्वासको मतसमेत फिर्ता भएको बेहोरा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र) ५२(बाउन्न) जना प्रदेश सभाका माननीय सदस्यले लिखित निवेदन २०८० चैत्र २६ गते नै माननीय प्रदेश प्रमुखज्यू र

माननीय सभामुखज्यूसमक्ष पेस भइसकेको हुँदा कुल ९३ जना प्रदेश सभा सदस्यमध्ये ५२ जना अर्थात् बहुमत सदस्यको समर्थन गुमाइसकेको विद्यमान परिस्थितिलाई ख्याल गर्दै,

माननीय मुख्यमन्त्रीज्यूको नेतृत्वमा रहेको कोशी प्रदेश सरकारमा सहभागी नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र) का तर्फबाट सहभागी माननीय मन्त्रीहरूले राजीनामा दिई सरकारबाट फिर्ता भइसकेको र बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूले मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिएको अवस्थामा समर्थन फिर्ता लिएको मिति २०८०।१२।२६ को मितिले संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम प्रदेश सभाको बैठकबाट आफूमाथि विश्वास छ भन्ने प्रस्ताव राखी विश्वासको मत लिन प्रदेश सभाको बैठकमा माननीय मुख्यमन्त्रीलाई निर्देशन गरियोस् । मुख्यमन्त्रीज्यूलाई दिएको बहुमत सदस्यको समर्थन फिर्ता भइसकेको परिस्थितिमा सरकारको नियमित कार्यबाहेक दीर्घकालीन महत्त्वका कुनै निर्णय नगर्न नगराउन प्रदेश सरकार र सरकार सम्बद्ध अधिकारीलाई प्रदेश सभाको यो बैठकबाट निर्देशन गरियोस् । नेपालको संविधानको धारा १८८(२) बमोजिम मुख्यमन्त्रीज्यूले वैकल्पिक सरकारका लागि मार्ग प्रशस्त नगरेमा, विश्वासको मत नलिएमा वा विश्वासको मत प्राप्त नगरेमा त्यसपछिका दिनमा सरकारको वैधानिकता समाप्त हुने हुँदा स्वाभाविक ढङ्गले माननीय कोशी प्रदेश प्रमुखज्यूबाट नेपालको संविधानबमोजिम नयाँ सरकार गठनको प्रक्रिया प्रारम्भ हुने नै हुँदा यो प्रदेश सभा वैकल्पिक सरकार गठन गर्न सक्षम रहेको बेहोरा सम्बन्धित निकायमा सूचना प्रवाह गर्न कोशी प्रदेश सभा सचिवालयलाई निर्देशन गरियोस् ।"

(ज) माननीय कोशी प्रदेशका प्रदेश प्रमुखले नेपालको संविधानको धारा १८३ को उपधारा ३ बमोजिम मिति २०८१ वैशाख ६ गते बिहिबार १:०० बजे बस्ने भनी मिति २०८०।१२।२८ मा अधिवेशन आह्वान भएकोमा कोशी प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ को नियम ७० को उपनियम (१) को खण्ड (ग) बमोजिम माननीय सदस्य रेवतीरमण भण्डारी प्रस्तावक तथा माननीय सदस्यहरू गणेशप्रसाद उप्रेती र किशोर चन्द्र दुलाल समर्थक रहनु भई मिति २०८१।०१।०३ मा कोशी प्रदेश सभा सचिवालयमा दर्ता गरिएको संकल्प प्रस्ताव कोशी प्रदेश सभा कार्य व्यवस्था परामर्श समितिको सुझाव / परामर्शको आधारमा परिमार्जन गरी २०८०।०१।०५ मा पेस भएकोमा ऐ. नियमावली, २०७४ को नियम ७३ को उपनियम (३) बमोजिम संशोधन भई मिति २०८०।०१।०६ को प्रदेश सभा बैठकमा पेस भई २ दिनसम्म छलफल भएको देखिन्छ । कोशी प्रदेश सभा अधिवेशन माननीय सभामुखको रिडिङ पेपर २०८१।०१।०७ (दोस्रो बैठक) अध्ययन गरी हेर्दा, संकल्प प्रस्तावमाथि १३ जना प्रदेश सभा सदस्यहरूले आफ्नो भनाइ राख्नुभएपछि, माननीय सभामुखले, "अब म कोशी प्रदेशका मुख्यमन्त्री माननीय केदार कार्कीलाई छलफलका क्रममा माननीय सदस्यज्यूहरूले उठाउनुभएका प्रश्न तथा जिज्ञासाहरूको जवाफ दिन अनुमति दिन्छु"

भनेपछि माननीय मुख्यमन्त्रीले जवाफ दिनुभएको भन्ने बेहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ।

(झ) माननीय मुख्यमन्त्रीबाट जवाफ दिने काम सम्पन्न भएपछि माननीय सभामुखले निम्नलिखित बेहोराको संकल्प प्रस्ताव निर्णयार्थ पेस भएको देखिन्छ, "कोशी प्रदेश सभाका बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूले मुख्यमन्त्री माननीय केदार कार्कीलाई दिएको समर्थन मिति २०८०।१२।२६ मा फिर्ता लिएको अवस्था हुँदा सो मितिबाट नेपालको संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम प्रदेश सभाको बैठकबाट विश्वासको मत लिन, सरकारको नियमित कार्यबाहेक दीर्घकालीन महत्त्वका कुनै निर्णय नगर्न नगराउन मुख्यमन्त्री / प्रदेश सरकारलाई कोशी प्रदेश सभाको यो बैठक निर्देशन गर्दछ। साथै नेपालको संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिमको समय सीमाभित्र विश्वासको मत नलिएमा, विश्वासको मत प्राप्त नगरेमा वा मुख्यमन्त्रीले मार्ग प्रशस्त नगरेमा नेपालको संविधानको धारा १६८ बमोजिम नयाँ सरकार गठन गर्न यो प्रदेश सभा सक्षम रहेको जानकारी सम्बन्धित निकाय तथा पदाधिकारीलाई सूचना प्रवाह गर्न कोशी प्रदेश सभा सचिवालयलाई निर्देशन गर्दछ ।" यो बेहोराको संकल्प प्रस्ताव माननीय सभामुखबाट निर्णयार्थ प्रस्तुत गर्दा "हुन्छ भन्ने माननीय सदस्यहरूको संख्या ५२, हुन्न भन्ने माननीयहरूले उठेर गणनामा सामेल हुन नचाहनु भएको, मत दिन्न भन्ने माननीयहरूको संख्या ३ भएकाले कोशी प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ को नियम २७ को उपनियम (२) बमोजिमको निर्णय भएको बेहोरा निश्चय भएको हुँदा उक्त संकल्प प्रस्ताव बहुमतले पारित भएको सुनिश्चित गर्दछु" भनिएको देखिन्छ । मिति २०८१।०१।१० को च.नं.३३५ कोशी प्रदेश सभा सचिवालयको पत्रबाट माननीय प्रदेश प्रमुखसमक्ष "पारित संकल्प प्रस्ताव पठाएको सम्बन्धमा" भनी जानकारी पठाइएको समेत देखिन्छ।

(ञ) मिति २०८१।०१।२६ मा "जानकारी गराइपाउँ" भन्ने विषय राखी हिक्मतकुमार कार्की, नेता, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) र इन्द्रबहादुर आङ्गबो नेता, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र) ले माननीय सभामुख, कोशी प्रदेश सभालाई पत्र लेखी "माननीय प्रदेश प्रमुखज्यूबाट संवत् २०८१ साल वैशाख ६ गतेका लागि संविधानको धारा १८३ को (३) बमोजिम आह्वान भएको कोशी प्रदेश सभाको अधिवेशनको बैठक २०८१ साल वैशाख ६ र ७ गते बसी उक्त बैठकले मुख्यमन्त्री केदार कार्कीले बहुमत प्रदेश सभा सदस्यको समर्थन गुमाई अल्पमत पर्नु भएकोले २०८० साल चैत्र २६ गतेका मितिले नेपालको संविधानको धारा १८८(२) बमोजिमको अवधिभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिन निर्देशन दिने संकल्प प्रस्ताव पारित भएको र सो अधिवेशनमा मुख्यमन्त्रीज्यूले विश्वासको मत लिन कुनै प्रस्ताव सभासमक्ष पेस नगर्नुभएको तथा वैशाख ७ गते नै अधिवेशन समाप्त भएको र अधिवेशनमा भएका निर्णयहरूको कार्यान्वयन भए नभएको जानकारी माननीय प्रदेश प्रमुखज्यूसमक्ष पठाई सोको जानकारी हामी निवेदकसमेतलाई उपलब्ध गराइदिन हुन अनुरोध गर्दछौं" भनी जानकारी माग

भएको देखिन्छ। जानकारी माग गर्ने मननीय सदस्यहरूको नाममा कोशी प्रदेश सभा सचिवालयले मिति २०८१।०१।२६ मा नै "जानकारी सम्बन्धमा" भन्ने पत्र लेखी, "मिति २०८१।०१।२६ यहाँहरूले माननीय सभामुखलाई सम्बोधन गरी जानकारी माग गर्नुभएको निवेदनका सम्बन्धमा कोशी प्रदेश सभाबाट मिति २०८१।०१।०७ मा पारित संकल्प प्रस्ताव कोशी प्रदेश नियमावली, २०७४ को नियम ७९ बमोजिम यस सचिवालयको च.नं.३३४ मिति २०८१।०१।१० को पत्रबाट माननीय मुख्यमन्त्रीज्यू र मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, कोशी प्रदेश, विराटनगरमा पठाइएकोमा संकल्प प्रस्तावमा उल्लिखित अवधिभित्र ऐ. नियमावलीको नियम १२८ बमोजिम मुख्यमन्त्रीको तर्फबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नेसम्बन्धी कुनै प्रस्ताव यस सचिवालयमा दर्ता हुन नआएको बेहोरा जानकारीका लागि आदेशानुसार अनुरोध छ" भनी यो पत्रको बोधार्थ प्रदेश प्रमुखको कार्यालयमा पठाइएकोमा प्रदेश प्रमुखको कार्यालयमा सोही मितिको दर्ता नं.४४८ बाट दर्ता भएको देखिन्छ।

(ट) मिति २०८१।०१।२६ मा कोशी प्रदेशका प्रदेश प्रमुखबाट नयाँ प्रदेश सरकार गठनको आह्वान गर्ने निर्णय भएको देखिन्छ। निर्णयमा भनिएको छ, "नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम माननीय केदार कार्कीको नेतृत्वमा मिति २०८०।०६।०७ गते गठन भएको कोशी प्रदेश सरकारलाई कोशी प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यहरूको विश्वासको मत प्राप्त भएकोमा मिति २०८०।१२।२६ गते कोशी प्रदेश सभाका ५२ जना सदस्यहरूले मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिएकोसम्बन्धी निवेदन प्राप्त भएको र कोशी प्रदेश सभा सचिवालयको च.नं.३३५ मिति २०८१।०१।१० गतेको पत्रमार्फत कोशी प्रदेश सभामा पेस भएको संकल्प प्रस्ताव बहुमतले पारित भएको साथै उक्त सचिवालय को च.नं.३५० मिति २०८१।०१।२६ गतेको पत्रमार्फत संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम समर्थन फिर्ता लिएको तिस दिनभित्र प्रदेश सभाबाट मुख्यन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्नेसम्बन्धी कुनै प्रस्ताव प्रदेश सभा सचिवालयमा दर्ता हुन नआएको जानकारी प्राप्त भएको हुँदा नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम कोशी प्रदेशको मुख्यमन्त्री नियुक्त गरी प्रदेश सरकार गठन गर्नको लागि कोशी प्रदेश सभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने कोशी प्रदेश सभाका कुनै सदस्यलाई मिति २०८१ साल वैशाख २८ गते शुक्रबार अपरान्ह ५:०० बजेसम्म आफ्नो दाबी पेस गर्न आह्वान गर्ने निर्णय गर्दछु।"

(ठ) "माननीय प्रदेश प्रमुखज्यूबाट मिति २०८१।०१।२६ गतेका दिन नेपालको संविधानको धारा १६८(५) बमोजिम कोशी प्रदेश सरकार गठन प्रयोजनका लागि कुल प्रदेश सभा सदस्य संख्याको बहुमत सदस्यहरूको समर्थन रहेको दाबीसहित सरकार गठन गर्ने सन्दर्भमा भएको आह्वान भएअनुसार कोशी प्रदेश सरकार गठन गर्न तोकिएको म्यादभित्रै झापा जिल्ला निर्वाचन क्षेत्र नं.५(१) बाट निर्वाचित प्रदेश सभा सदस्य माननीय हिक्मतकुमार कार्कीलाई मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि तपसिलबमोजिमका

हामी बहुमत सदस्यहरूले समर्थन गरेका छौं।" भनी ५२ जना प्रदेश सभा सदस्यहरूले हस्ताक्षरसहित माननीय प्रदेश प्रमुख, प्रदेश प्रमुखको कार्यालयमा मिति २०८१।०१।२७ गते निवेदन दर्ता भएको र सोही समर्थनलाई आधार मानी हिक्मतकुमार कार्कीबाट सोही मितिमा कोशी प्रदेश सरकारको नेतृत्वको दाबी पेस गरेको निवेदन प्रदेश प्रमुखको कार्यालयमा दर्ता भएको देखिन्छ।

(ङ) मिति २०८१।०१।२७ गते प्रदेश प्रमुख, कोशी प्रदेशबाट "आज मिति २०८१।०१।२७ गते बिहिबार दिनको ११:३५ बजे कोशी प्रदेशको मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्तिका लागि प्रदेश सभा सदस्य हिक्मतकुमार कार्कीले ५२ जना प्रदेश सभा सदस्यहरूको समर्थन रहेको भनी हस्ताक्षरसहित दाबी पेस गरेको अवस्थामा विश्वसनिय आधारसहित दिगो सरकार गठनका लागि आज मिति २०८१।०१।२७ गते बिहिबार दिनको १२:३० बजे दाबीकर्ताको समर्थनमा हस्ताक्षर गर्नुभएका सम्पूर्ण प्रदेश सभा सदस्यहरूलाई प्रदेश प्रमुखको कार्यालयको सभा हलमा प्रदेश सभा सदस्यको परिचय खुल्ने परिचय-पत्रसाथ उपस्थित भई हाम्रो समक्ष सनाखत गरिदिने प्रयोजनका लागि उपस्थित गराउने निर्णय गरेको छु।" भन्ने बेहोराको निर्णय भएको देखिन्छ। सो निर्णयबमोजिम "५२ (बाउन्न) जना माननीय सदस्यहरू उपस्थित भई आज मिति २०८१।०१।२७ गते सनाखतसमेत गरिदिनु भएकोले उक्त सदस्य संख्या कोशी प्रदेश सभामा कायम रहेको ९३ (त्रियानब्बे) सदस्य संख्याको बहुमत संख्या रहेकोले नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपारा (५) बमोजिम कोशी प्रदेश सभाका माननीय सदस्य हिक्मतकुमार कार्कीलाई कोशी प्रदेशको मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्त गर्न निर्णय गरेको छु।" भनी प्रदेश प्रमुखबाट नयाँ मुख्यमन्त्री नियुक्त भएको देखिन्छ।

(ढ) कोशी प्रदेश सभाका सभामुखले हस्ताक्षर गर्नुभएको मिति २०८१।०१।३१ को माननीय प्रदेश प्रमुखलाई लेखिएको जानकारीसम्बन्धी पत्रमा कोशी प्रदेश सभाको पाँचौं अधिवेशन मिति २०८१।०१।३१ मा बसेको पहिलो बैठकमा कोशी प्रदेशका माननीय मुख्यमन्त्री श्री हिक्मतकुमार कार्कीले नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिम राख्नु भएको विश्वासको पक्षमा अर्थात् "हुन्छ" भन्ने पक्षमा ५७ (सन्ताउन्न) मत, "हुन्न" भन्ने पक्षमा ० (शून्य) मत र "मत दिन्न" भन्ने पक्षमा अर्थात् तटस्थ माननीय सदस्यहरूको जम्मा ५ (पाँच) मत परेकोमा विश्वासको मतका पक्षमा परेको ५७ (सन्ताउन्न) मत कोशी प्रदेश सभामा तत्काल कायम रहेको ९३ जना प्रदेश सभा सदस्य संख्याको बहुमत भएकाले प्रस्ताव स्वीकृत भएको बेहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ।

रिट निवेदनको विषयवस्तु तथा यसमा उठाइएका मागदाबीसहितका संवैधानिक प्रश्नहरू, लिखित जवाफ तथा दुवै पक्षका विद्वान् कानून व्यवसायीहरूले गर्नुभएको बहसको आधारमा हेर्दा प्रस्तुत निवेदनमा निम्नलिखित प्रश्नहरू विचारणीय रहेको देखियोः-

(क) नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीको हकमा धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम विश्वासको मत लिनुपर्ने प्रावधान आकर्षित

हुन्छ वा हुँदैन ?

(ख) धारा १८८ को उपधारा (४) बमोजिमको अविश्वासको प्रस्तावको विकल्पमा प्रदेश सभाबाट संकल्प प्रस्ताव पास गरी धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्री परिवर्तन गर्न मिल्छ वा मिल्दैन ?

(ग) धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिमको सरकार कायम रहेको अवस्थामा पुनः सोही उपधाराबमोजिम अर्को सरकार गठन हुन सक्छ वा सक्दैन ?

(घ) कोशी प्रदेशका प्रदेश प्रमुखले मिति २०८१।०१।२६ मा नयाँ सरकार गठनका लागि गरिएको आह्वान र सोबमोजिम गरिएको मुख्यमन्त्रीको नियुक्ति संविधानसम्मत छ वा छैन ?

(ङ) रिट निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुन सक्छ वा सक्दैन ?

सर्वप्रथम उल्लिखित विचारणीय प्रश्नहरूको संविधानसम्मत जवाफ खोज्न संविधानको व्याख्या एवं संसदीय शासन प्रणालीसँग सम्बन्धित केही सैद्धान्तिक अवधारणाका बारे विवेचना गर्नु सान्दर्भिक हुने देखियो। शासन सञ्चालनको लागि अनुभवबाट राज्यको शक्ति एउटै व्यक्ति वा संस्थामा केन्द्रीकृत हुँदा देखिएको स्वेच्छाचारिता र त्यसबाट जन्मिएको निरङ्कुशताको विरूद्धमा शक्ति पृथकीकरणको सिद्धान्तको जन्म भई आजको विश्वका लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीको आधारभूत मूल्यको रूपमा यो स्थापित भइसकेको छ। शक्ति पृथकीकरणको सामान्य र सरल परिभाषा गर्दा राज्य सञ्चालन गर्दा कानून बनाउने, त्यसलाई लागु गर्ने र कानूनबमोजिम शासन सञ्चालन भए नभएको निर्णय गर्ने तीनवटै अधिकार एउटै व्यक्ति वा संस्थालाई दिइएमा निरङ्कुशता जन्मने भएकाले राज्यको शक्ति विभाजन गरिनुपर्दछ र राज्य सञ्चालनमा अधिकारको बाँडफाँटसँगै नियन्त्रण र सन्तुलनसमेत कायम गरी स्वस्थ ढंगले शासन सञ्चालन गरिनुपर्दछ भन्ने नै रहेको पाइन्छ । फलस्वरूप राज्यका प्रमुख तीन अंग व्यवस्थापिकाले कानून बनाउने, कार्यपालिकाले त्यसको कार्यान्वयन गरी देशको दैनिक शासन प्रशासन चलाउने र न्यायपालिकाले व्यवस्थापिकाले बनाएको कानूनबमोजिम कार्यपालिकाबाट काम कारबाही भए नभएकोमा आवश्यक आदेश / निर्णय गर्ने गरी शासन व्यवस्थाको व्यवस्थापन गरिन्छ । यसैमा लिखित संविधान भएको अवस्थामा देशको मूल कानून संविधान हुने भएकाले राज्यका सबै अंगले संविधानले दिएको अधिकारको आधारमा काम कारबाही गर्नुपर्ने गरी संवैधानिक सर्वोच्चता शासन व्यवस्थाको मूलभूत आधारस्तम्भ हुन पुग्दछ । व्यवस्थापिकाले संविधानमा रहेको व्यवस्था / प्रावधानविपरीत कानून बनाउन सक्दैन । संविधानले तोकेको अधिकारको परिधिभित्र रहेर वा संविधानले कुनै विषयमा के हुने भन्ने तोकिदिएको अवस्थामा त्यसको प्रतिकूल नहुने गरी अथवा त्यसको प्राप्तिलाई समेत सहजीकरण गर्ने गरी व्यवस्थापिकाले आवश्यक कानून बनाउन सक्छ। नेपालको संविधानको धारा १ को उपधारा (१) ले यसै सिद्धान्तलाई संस्थागत गर्दै, "यो संविधान नेपालको मूल कानून हो । यस संविधानसँग बाझिने कानून बाझिएको हदसम्म अमान्य हुने छ" भन्ने व्यवस्था गरेको छ । लिखित संविधान भएको लोकतान्त्रिक देशमा न्यायापालिकाको निर्णायक भूमिका यसै र यस्तै संविधानको प्रावधानको कार्यान्वयनका लागि अनिवार्य भएर जान्छ किनकि यो संविधानको प्रावधानमा उल्लेख भएबमोजिम संविधानसँग बाझिने कानून बाझिएको हदसम्म बदर वा अमान्य घोषणा न्यायपालिकाले गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालको संविधानको धारा १३३ र धारा १३७ ले यो जिम्मेवारी नेपालको सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गरेको छ। न्यायपालिकाले न्यायसम्बन्धी अधिकारको प्रयोग गर्दा संविधानको

धारा १२६ को उपधारा (१) बमोजिम "यो संविधान, अन्य कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तबमोजिम" गरिने छ भन्ने व्यवस्थाले नेपालको अदालत तथा न्यायिक निकायलाई सम्बन्धित विवादित प्रश्नको निरूपण गर्दा नेपालको संविधान र कानूनको अलावा विश्वमा स्थापित न्यायका मान्य सिद्धान्तसमेतका आधारमा निष्कर्षमा पुग्नुपर्ने संवैधानिक निर्देशन रहेको स्थितिलाई हेर्दा, संविधानले फराकिलो न्यायिक दृष्टिकोणतर्फ इङ्गित गरेको प्रस्ट हुन्छ । नेपालको संविधानको धारा १२६ को उपधारा (१) को भावनाअनुरूप धारा ७४ ले किटानी गरेको शासकीय स्वरूपको रूपमा रहेको संसदीय शासन प्रणालीको आधारभूत सिद्धान्तहरूको आधारमा संविधानमा रहेका प्रदेश सरकार गठन वा विगठन सम्बन्धमा रहेको व्यवस्थाको विवेचना गर्दा संविधान व्याख्याका सान्दर्भिक सिद्धान्तहरूको बारेमा सारांशमा चर्चा गर्नुपर्ने देखियो ।

सर्वोच्च अदालतले संविधानको व्याख्या गर्दा, संविधानको विस्तार हुने भएकाले यो अत्यन्तै संवेदनशील विषय हो । संविधानसँग जोडिएको विवाद सर्वोच्च अदालत सामु आएपछि संविधानले त्यसको समाधान कसरी दिएको छ भन्ने प्रक्रियामा अथवा संविधानले दिएको सही उत्तरको खोजी गर्दा संविधानको व्याख्या गर्नुपर्ने हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा संविधानसँग जोडिएको प्रश्नको सही उत्तरको खोजी गर्दा संविधानको व्याख्या हुन जान्छ । संविधानले सामान्य लेखपढ गर्न सक्ने व्यक्तिले समेत बुझ्ने गरी स्पष्ट शब्दमा भनी दिइएको विषयको विवाद अदालतसम्म आई नपुग्न सक्छ वा आएमा जवाफको खोजी त्यति कठिन नहुन सक्छ । तर स्पष्ट नभएमा वा दुई अर्थ लाग्न सक्ने देखिएमा वा संविधानमा रिक्तता देखिएमा प्रश्नको सही उत्तरको खोजीका लागि संविधान व्याख्याका स्थापित सिद्धान्तहरूको सहारा लिनुपर्ने हुन्छ र यसको औपचारिक स्वीकारोक्ति नेपालको संविधानको धारा १२६ को उपधारा (१) ले नेपालका अदालत र न्यायिक निकायलाई प्रदान गरेको छ ।

न्यायिक निकायलाई प्रदान गरिएको उक्त अधिकारबाट अदालतले गर्ने संविधान र अन्य कानूनको व्याख्याको असरका सम्बन्धमा समेत मौलिक भिन्नता रहेको हुन्छ । अदालतले गर्ने संविधान र कानूनको व्याख्याको पालना सबैले गर्नुपर्ने हुँदा संविधानको व्याख्याबाट भएको संविधानको विस्तारका सम्बन्धमा सरकार वा व्यवस्थापिकालाई चित्त नबुझेमा त्यसको निराकरण संसद्को दुई तिहाइ बहुमतबाट संविधान संशोधन गरेर मात्र हुन सक्छ भने अन्य कानूनको व्याख्याका सम्बन्धमा संसद्को सामान्य बहुमतबाट परिणाम निस्कन सक्छ । यो कारणबाट समेत हेर्दा संविधानको व्याख्या निकै नै संवेदनशील र अदालतलाई सुम्पिइएको गम्भीर जिम्मेवारी भएकाले अदालतले असाध्यै गम्भीरतापूर्वक संविधानका प्रावधानहरूको व्याख्याको प्रश्नलाई लिएको छ ।

संविधान व्याख्याको सम्बन्धमा विश्वमा महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तहरूको विकास भएको पाइन्छ । यसरी विकास भएकामध्ये Textualism, Originalism, Stare decisis र structuralism लाई संविधान व्याख्यामा बढी नै अनुशरण गर्ने गरेको समेत पाइन्छ ।[22] संविधान व्याख्याका सम्बन्धमा धेरै विद्वान् प्राध्यापक, कानूनविद् र न्यायाधीशहरूले अनुशरण गरी विकसित गरेका यी अलग अलग सैद्धान्तिक अवधारणाहरूमा समेत संविधानको व्याख्या गर्दा संविधानको पाठ (Text) लाई पहिलो प्राथमिकतामा राखिनुपर्दछ भन्नेमा एकरूपता रहेको पाइन्छ । संविधानको पाठ

22 हेर्नुहोस्" Interpreting Constitutions", A Comparative study, Jeffrey Goldsworthy edit, Oxford Unversity Press (2007); Michael J.Gerhardit, Thomos D. Rowe Jr, Rebecca L. Brown, Girardeau A. spann, "constitutional theory: Arguments and perspectives", Lexis Publishing (2000); "Modes of constitutional Interpretations", congressional research Service, Updated

आफैँमा स्पष्ट छ र सामान्य लेखपढ गर्ने सामान्य समझ भएको व्यक्तिले समेत त्यसको शाब्दिक अर्थ निकाल्न सक्छ भने त्यस सम्बन्धमा व्याख्याबाट थप गर्नुपर्ने कुनै आवश्यकता रहँदैन । यसको अर्थ संविधानको प्रावधानमा लेखिएको शब्दको दोहोरो अर्थ आउने वा अस्पष्ट देखिने स्थिति नरही एउटै अर्थ र स्पष्ट भनाइ आएको स्थितिमा त्यही अर्थलाई आधिकारिक मानिनुपर्दछ । संविधानमा लेखिएका शब्दहरू हेरिनुपर्दछ र लेखिएका शब्दबाट सोहीबमोजिमको व्याख्याको सुरूवात गरिनुपर्दछ । यसलाई Plain Words Approach पनि भनिन्छ । जे शब्द छ त्यसको सामान्य सबैले बुझ्ने अर्थलाई नस्वीकार्ने हो भने सर्वसाधारणका लागि आफ्नै मूल कानूनले सुरक्षित महसुस नगराउन सक्छ। सबैले बुझ्ने संविधान भनेकै लेखिएका शब्दको सबैले बुझ्ने सामान्य अर्थ मानिनुपर्दछ। यो व्याख्याको सफलताको सीमा सरल, दोहोरो अर्थ नआउने, स्पष्ट संवैधानिक प्रावधान रहेको मानिन्छ। यदि यो अवस्था नरहेर संविधानमा प्रयुक्त शब्दहरूको अर्थ स्पष्ट नभएमा एकभन्दा बढी अर्थ निस्किएमा वा निस्किने सम्भावना देखिएमा वा अगाडि आएको समस्या समाधान गर्न संविधानको प्रावधानमा रिक्तता देखिएमा संविधानको प्रावधान वा संविधानले गरेको व्यवस्थाको भावार्थ बुझ्नका लागि संविधानका शब्दभन्दा बाहिर गई व्याख्याको अन्य विधि खोजिनुपर्ने हुन्छ। कतिपय संविधान निर्माण हुँदा राखिएका शब्दको तत्कालीन अर्थमा समयको अन्तरालमा परिवर्तन आएको हुनसक्छ र वर्तमानको समस्यालाई शाब्दिक अर्थ वा शाब्दिक व्याख्याले (Textualism) सम्बोधन नगर्न सक्ने अवस्था/स्थितिमा अन्य व्याख्याका बाटाहरूको खोजी गरिनुपर्दछ।

संविधानको व्याख्या गर्दा शाब्दिक व्याख्यासँग मिल्दोजुल्दो तर शब्दको भाव वा मनसाय खोजिने व्याख्याको सिद्धान्तलाई मौलिकता (Originalism) वा Intentionalism approach भन्ने गरिन्छ ।[23] संविधान निर्माताहरूले के सोचेर चाहना राखेर कुनै संविधानको प्रावधान राखेका थिए भन्ने पत्ता लगाएर सोहीबमोजिम संविधानको व्याख्या गरिनुपर्दछ भन्ने मौलिकतावादको दृष्टिकोण रहेको छ। संविधानका शब्दहरू पढ्दा त्यो आफैँमा स्पष्ट भएमा संविधान निर्माताको चाहना / मनसाय वा भावना बुझ्ने प्रयास गर्न जरूरी पर्दैन। तर अस्पष्ट भएमा वा समयको अन्तरालमा लेखिएको प्रावधानको स्पष्ट वा सहज अर्थ निस्कन कठिनाई भएमा संविधान निर्माणको समयमा त्यो प्रावधानको के अर्थ थियो र संविधान निर्माताहरूले के सोचेर त्यो प्रावधान वा ती शब्दहरू राखेका थिए भन्ने पत्ता लगाई त्यसैको आधारमा विवादको समाधान गरिनुपर्दछ भन्ने यो सिद्धान्तको मान्यता रहेको पाइन्छ। यो व्याख्याको सिद्धान्तले पनि शाब्दिक व्याख्याको सिद्धान्तसरह न्यायाधीशलाई self-restrain (आत्म संयमता) अपनाउन मद्दत गर्दछ । आफ्नो धारणा वा विचारभन्दा संविधानका शब्द वा संविधान निर्माताको चाहना / भावना बुझेर संविधानको व्याख्या गर्दा संविधानमाथि बढी न्याय हुन जान्छ भन्ने यसका पक्षधरको मान्यता रहेको पाइन्छ। तर संविधान निर्माताहरूको सामूहिक मनसाय बुझ्न कठिन पर्न पनि सक्छ किनकि संविधानका धेरै प्रावधानहरू सम्झौता (give and take) को आधारमा राखिएका हुन्छन । यस्तोमा कुन संविधान निर्माताको के मनसाय थियो भन्ने सत्यवोध गर्न कठिन पर्न सक्छ। त्यो सँगै संविधान निर्माणपछि लामो समयको अन्तरालमा व्याख्या गर्नुपर्दा त्यही शब्द वा प्रावधानले साबिक अर्थ र आजको सन्दर्भमा बुझिने अर्थमा फरक पर्न सक्छ। उदाहरणको लागि जनवरी १, १८६३ मा अमेरिकी राष्ट्रपति अब्राहम लिंकनले अमेरिकामा दास प्रथाको अन्त्यको घोषणा गरी १८६५ को अमेरिकी संविधानको १३ औं संशोधानले दासता विरूद्धको हकलाई मौलिक हकमा राखी अमेरिकी संविधानको

23 Ibid

१४औं संशोधनले सन् १८६८ मा (Right to equality) समानताको हकलाई समेत मौलिक हक मान्दा पनि त्यो हकले काला जातिका मानिसलाई पूर्ण रूपले समेटेको थिएन । त्यसबखत काला जातिका मानिसलाई स्वतन्त्र मानव नमानेर व्यक्तिको सम्पत्ति मानिने सन् १८६३ अघिको व्यवहारको अन्त्य भएको थिएन । १४ औं संशोधानले गोरा र काला जातिका मानिस बिच समानताको सुनिश्चितता गरे पनि दुई समूहबिच देखिने रंग, छाला (color and skin) को देखिने फरकपनलाई समाप्त नपारेको हुँदा दुवै जातिका मानिसका लागि समान सुविधासहित अलग अलग (equal but different) स्थान तोक्ने व्यवस्था गर्ने निर्णय अमेरिकी सर्वोच्च अदालतले Plessy Vs Ferguson (१८९६) को मुद्दामा गरेको पाइन्छ । समानताको हकको यो सङ्कीर्ण व्याख्यालाई Brown Vs Board of education को मुद्दामा अमेरिकी सर्वोच्च अदालतबाट १९५४ मा खारेज गरी काला जातिका मानिसमाथि रहेको असमानताका सम्पूर्ण अवरोधलाई असंवैधानिक घोषणा गरियो । अमेरिकी संविधानमा मौलिक हकको रूपमा सन् १८६८ देखि Right to equality मा त्यही शब्द उल्लेख थियो तर त्यसले पूर्णता पाउन ८६ वर्ष लागेको देखिन्छ । यसरी उही संवैधानिक प्रावधान समयको अन्तरालसँगै सर्वोच्च अदालतको व्याख्याबाट उदार हुँदै गएको देखिन्छ । त्यसैले कतिपय अवस्थामा संविधान निर्माताले राख्न खोजेको शब्दको तत्कालीन अर्थ मात्र खोज्दा समाजको विकाससँगै संविधानले स्थापना गर्न खोजेको समाज निर्माणको लक्ष्य भेट्न नसक्ने अवस्थातर्फसमेत ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

अदालतको व्याख्या विश्लेषणको आधारमा विकसित भएको कमन ल (Common Law System) प्रणालीमा *Stare decisis* को पालना गरी उस्तै मुद्दाहरू (Similar cases) वा उस्तै समस्याहरूको समाधान भएको उदाहरण हेरेर हाल जारी मुद्दा / समस्याको निर्णय हुनुपर्दछ भन्ने मान्यताले वैधानिक स्वरूप प्राप्त गरेको पाइन्छ ।[24] यसै अवधारणाबाट विकसित नजिर (Precedent) को पालनाको ठूलो आकर्षण भनेको संविधान व्याख्यामा यो प्रक्रियालाई स्वीकारिएमा कानूनमा सुनिश्चितता र पूर्वानुमानलाई बल पुग्छ । विगतमा यस्तो प्रश्नमा यस्तो व्याख्या भई यसरी समस्याको समाधान निस्किएको हुँदा यसमा समेत त्यस्तै नहुनुपर्ने कुनै नयाँ वा फरक कारण छैन भने त्यस्तै हुन्छ भन्ने आम पूर्वानुमानबमोजिम व्याख्या गरिएमा यसले कानूनको शासनलाई बल पुग्ने गरी कानूनको सुनिश्चितता, पूर्वानुमान र स्थिरताले स्वामित्व प्राप्त गर्न सक्छ । त्योसँगै न्यायाधीशको स्वविवेकमाथि समेत यसले नियन्त्रण गर्दछ । नजिर न्यायाधीशहरूले गर्ने कानूनको व्याख्याबाट सिर्जना हुने भएकाले संविधान आफैँमा के छ भनेर निष्कर्ष निकाल्नु नै उपयुक्त हुने हुँदा संविधानको व्याख्यामा नजिरलाई धेरै महत्त्व दिनु हुँदैन भन्ने धारणासमेत रहेको पाइए पनि फरक अवस्था र तथ्यको हकमा नजिर आकर्षित नहुने हुँदा न्यायिक अनुशासनका लागिसमेत समान अवस्थामा नजिरको पालनाले कानूनको शासनलाई मजबुत पार्न मद्दत गर्ने स्थापित मान्यतालाई अन्यथा मान्न सकिन्न ।

संविधान व्याख्याको अर्को अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त Structuralism (संरचनावाद), वा Structural analysis (संरचनात्मक विश्लेषण) वा Structural Interpretation (संरचनात्मक व्याख्या) लाई मान्ने गरिन्छ ।[25] संविधानमा शक्ति पृथकीकरण भन्ने शब्द हुँदैन तर त्यसो नभने पनि संविधानभित्र रहेका संरचनाहरूले त्यसलाई इङ्गित गरेको

24 Ibid

25 हेर्नुहोस् : Ibid; See also- The mode of constitutional Analysis, Structuralism (part 7), congressional Research service January 13, 2022, Antonina scalia " Forward: The Importance of structure in constitutional Interpretation, " Notre Dame Law revive, s-1, 2008.

हुन्छ । तसर्थ पूरा संविधान हेरेर संविधानको व्याख्या गरिनुपर्दछ । यसको अर्थ कुनै प्रावधानको व्याख्या गर्दा त्यसका शब्द मात्र हेरेर व्याख्या नगरी त्यो प्रावधान संविधानको कुन स्थानमा राखिएको छ र त्यसको संविधानसँगको सम्बन्ध के हो भन्नेसमेतलाई ध्यानमा राखी व्याख्या गरिनुपर्दछ । व्याख्याको प्रश्न सामान्य लेखपढ गर्न जान्ने व्यक्तिले समेत बुझ्ने गरिरहेको प्रावधानको हकमा आवश्यकता नै नपर्ने भएकाले जहाँ अस्पष्टता, द्विविधा वा अपूरा वा अधुरा प्रावधान वा अवस्थामा आकर्षित हुने हुँदा त्यस्तो अवस्थामा संविधानको सम्पूर्ण संरचनागत विशेषतालाई समातेर सही उत्तरको खोजी गर्न संचरनागत व्याख्या महत्त्वपूर्ण हुने देखिन्छ । संविधानको सम्पूर्ण अध्ययनले संविधानमा नदेखिएका वा नलेखिएको संविधानको भित्री पक्षहरू देख्न वा बुझ्नसमेत सहयोग पुऱ्याउँछ । मुलतः हक, अधिकार र स्वतन्त्रताको रक्षाको लागि संविधानले सुसङ्गित र विस्तृत रूपमा कसरी सार्वभौम अधिकारको प्रयोग कसले र कसरी प्रयोग गर्न पाउँछ र कुन उद्देश्यका लागि कुन तरिकाबाट अधिकारको प्रयोग गर्नुपर्दछ भन्नेसमेत व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।

संविधानमा लेखिएको विषयमा लेखिएकै बिन्दुबाट समग्रतालाई हेरेर संविधानको व्याख्या गर्नुपर्दछ भने संविधानका शब्दले रिक्तता पूरा गर्न नसकेको स्थितिमा संविधानले अङ्गीकार गरेको शासन प्रणालीका स्थापित मान्य सिद्धान्तहरूको आधारमा निष्कर्ष निकाल्नुपर्ने हुन्छ । जस्तो संसदीय शासन प्रणाली अँगालेको संविधानको अलिखित पक्षजति संसदीय प्रणालीका सिद्धान्तहरूबाट पूर्णत: दिइनुपर्दछ । यद्यपि यस्ता सिद्धान्तसमेत व्याख्या वा अभ्यासबाट परिमार्जन नहुने भन्ने हुँदैन । स्थापित सिद्धान्तलाई स्वीकारेपछि प्रणालीले स्थिरता प्राप्त गर्न सक्छ । लिखित संविधान भएको मुलुकमा संविधानको सर्वोच्चता रहने र हाम्रो देशले लिखित संविधानको सीमाभित्रको संसदीय सर्वोच्चतालाई स्वीकारेको हुँदा त्यो सीमाको मर्यादा कायम राख्ने संविधानको अभिभावकत्वको जिम्मेवारी संविधानले नै सर्वोच्च अदालतलाई दिएको हुँदा संविधानमा अस्पष्टता वा रिक्तता देखिएमा त्यसको पूर्ति या संविधानको संशोधनबाट गरिनुपर्दछ, अन्यथा त्यो जिम्मेवारी संसदीय शासन प्रणालीका मूल्य मान्यताको आधारमा व्याख्याद्वारा सर्वोच्च अदालतले गर्नुपर्दछ । सर्वोच्च अदालतले संविधानको व्याख्या गर्नसक्ने मान्यताको सुरूवात अमेरिकी संविधान लागु भएको केही वर्षपछाडि Marvery V. Medision (१७८७) को मुद्दामा अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतले शुभारम्भ गरेको उदाहरण विश्वव्यापी रूपमा सुप्रसिद्ध रहेको छ । यसै क्रममा पछिल्लो चरणमा संविधानको संरचनागत व्याख्याबाट संविधानको उद्देश्यहरूबमोजिम संविधानले स्थापना गरेको संस्थाहरू र तिनीहरूबिचको सम्बन्ध, काम कारबाही, गतिविधि र स्वीकारिएका परम्पराको आधारमा संवैधानिक शासनलाई मजबुत ढङ्गले स्थापना गर्ने गरिएको छ ।

प्रत्येक संविधानले स्थापना गरेका संस्थाहरू र तिनीहरूको आपसी सम्बन्धको आधारमा संविधानले स्थापना गर्न खोजेको संवैधानिक सिद्धान्तहरूको निचोड निकाली त्यसको आधारमा संविधानको व्याख्या गरिएमा त्यो उत्तम व्याख्या हुनसक्छ । यसरी संविधानले बनाएको राज्यका संरचना / सरकारको संरचनाको आधारमा त्यसको एकआपसमा पर्ने असर र परिणामबारे निचोड निकाली सो निचोडको आधारमा सिर्जना भएका सिद्धान्तहरूलाई त्यो संविधानको आधारभूत र साङ्गठनिक संवैधानिक सिद्धान्त मान्नुपर्ने हुन्छ र संविधानका यी आधारभूत सिद्धान्त के हुन् भन्ने आधारमा तोकिएको शासन प्रणालीको स्वरूपको समेत जानकारी प्राप्त हुन्छ । संवैधानिक संरचनाहरूको व्यवस्थापन गर्दासमेत आधारभूत संवैधानिक सिद्धान्तहरूको आधारमा संविधानका मान्यताहरू लेखिएका हुने भएकाले संविधानले

स्थापना गरेका राष्ट्रपति, प्रधानमन्त्री, प्रदेश प्रमुख, मुख्यमन्त्री, सभामुखलगायतका संस्थाहरूको कार्यगत व्यवस्थापन, हक, अधिकारको दायरा र सीमा संविधानले अङ्गीकार गरेको सिद्धातहरूको आधारमा परिभाषित गरिनुपर्दछ। यसो गर्दा संविधान निर्माणको ऐतिहासिक दृष्टिकोणलाई ध्यानमा राख्नुपर्दछ, तर ऐतिहासिक दृष्टिकोणले संविधानको प्रारम्भिक र सुरूको अर्थलाई धेरै महत्त्व दिने भएकाले त्यतिले मात्र संविधानको व्याख्याले पूर्णता पाउँदैन। ऐतिहासिक दृष्टिकोणसँग संरचनागत व्याख्यालाई जोडिएमा त्यसले संविधानको मूल्य मान्यतासमेतलाई समेटेर परिस्कृत र समग्रतामा जवाफ दिन सक्छ। संविधानलाई विपरीत र असङ्गत धाराहरूको सङ्गालो मानिनु हुन्न, एक अर्काका परिपूरक मानी समग्रतामा निष्कर्ष निकाल्नुपर्दछ भन्ने मान्यतालाई संरचनागत व्याख्या/विश्लेषणको सिद्धान्तले जोड दिएको पाइन्छ। तसर्थ, निचोडमा भन्नुपर्दा संविधानले खडा गरेको संवैधानिक संरचनाको आधारमा संविधानको व्याख्या गरिनुपर्दछ र संविधानमा रिक्तता रहेको वा राखिएको स्थानहरू वा संविधानले सम्बोधन नगरेका वा नगरेको देखिएका स्थानहरूलाई संविधानको संरचनागत स्वरूपको आधारमा पूर्णता दिनुपर्दछ।

संविधान व्याख्याका मूलभूत सिद्धान्तहरूको सङ्क्षिप्त चर्चा गरिसकेपछि अब, नेपालको संविधानले कस्तो शासन प्रणाली अङ्गीकार गरेको छ भन्ने विषयमा विवेचना गर्न जरूरी हुने देखियो। नेपालको संविधानको धारा ७४ मा "नेपालको शासकीय स्वरूप बहुलवादमा आधारित बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासन प्रणाली हुने छ" भनिएको छ। यो प्रावधानले नेपालको समग्र राजनीतिक र प्रशासनिक स्वरूपसमेतलाई समेट्दै शासन प्रणालीको हकमा संसदीय प्रणाली रहने तथ्यलाई स्पष्ट शब्दमा स्वीकारेको छ। नेपालको राजनीतिक र प्रशासनिक ढाँचा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक रहेको तथ्यलाई समेत साथै राखी सो ढाँचाभित्रको शासन प्रणाली बहुलवादमा आधारित बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक संसदीय शासन प्रणाली हो भन्ने स्पष्ट देखिन्छ। यसभित्र अझ छुट्टाएर हेर्दा नेपालको शासन व्यवस्था शान्तिपूर्वक विभिन्न आस्था, विचार, सिद्धान्त र कार्ययोजना बोकेको राजनीतिक दलहरूले प्रतिस्पर्धा गरी जनताको अभिमत प्राप्त गरी शासन सञ्चालन गर्ने राजनीतिक व्यवस्था हो र यसरी प्रतिस्पर्धा गर्ने शासकीय स्वरूप राष्ट्रपतीय वा मिश्रित शासन प्रणाली नभएर संसदीय शासन प्रणाली हो भन्ने निश्चितता नेपालको संविधानको धारा ७४ को प्रावधानले गरेको छ। यसरी नेपालको संविधानले देशको शासन व्यवस्था संसदीय शासन प्रणालीमा आधारित हुने भन्ने व्यवस्था गरेको परिप्रेक्ष्यमा संसदीय शासन प्रणालीको विकास तथा यसको सर्वस्वीकार्य मूल्य, मान्यताहरू र सिद्धान्तको बारेमा केही चर्चा गर्नु उपयुक्त हुने देखियो।

संसदीय शासन प्रणालीको विकास बेलायतबाट भएको हो। बेलायतबाट विकसित भएको संसदीय शासन प्रणालीका केही मूलभूत आधार स्तम्भहरू रहेका छन्। बेलायतमा हाम्रो जस्तो संविधानको एउटै दस्ताबेज नभए पनि झण्डै एक हजार वर्षअगाडिदेखि राजसंस्था र जनताबिचको सङ्घर्ष, मन्थन र सम्झौताबाट प्रथा परम्परा स्थापित भएको शासन प्रणालीमा बेलायतको सार्वभौमसत्ता बेलायतको संसद्मा निहित छ भन्ने तथ्य निर्विवाद रूपमा स्थापित भएको छ।[26] संसद्का दुई सदनमध्येको प्रतिनिधिसभा (House of Commons) जनताबाट प्रत्यक्ष निर्वाचित सभा भएकाले कार्यकारी प्रमुख प्रधानमन्त्री यसै सभाबाट बहुमत प्राप्त सांसद हुने भएकाले र क्रमिक रूपमा

26 हेर्नुहोस, A.V Dicey, " An Introduction to the study of the law of the constitution, Tenth Edition, Unversal Law Publishing Co.Pvt. Ltd (1958), " Review of the UK constitution" Institute for Government, Bennett Institute for public policy, combridge (2022)

माथिल्लो सदन House of Lords को अधिकारमा सङ्कुचन हुँदै महत्त्वपूर्ण कानून निर्माणमा House of Commons को निर्णायक अधिकार स्थापित भएको पाइन्छ । बेलायतको संवैधानिक परम्पराअनुसार बेलायतको संसद्ले पास गरेको कुनै पनि ऐनलाई कसैले खारेज गर्न सक्दैन । संसदीय सर्वोच्चता भएका कारण शासन सञ्चालनसँग जोडिएका सबै संवैधानिक कानून बेलायतको संसद्को सामान्य बहुमतले पास गर्ने हुँदा एउटै विषयमा पछिल्लो कानून अघिल्लो कानूनसँग बाझिएमा पछिल्लो कानून लागु हुन्छ र अदालतले समेत त्यसैलाई कार्यान्वयन गर्दछ ।[27] संसद्ले बनाएको कानूनबमोजिम राज्यका अङ्गहरू सञ्चालित छन वा छैनन् भन्ने विषयमा न्यायिक पुनरावलोकन हुन सक्छ तर संसद्ले बनाएको कानून नै खारेज गर्ने गरी बेलायतको सर्वोच्च अदालतले अहिलेसम्म निर्णय गरेको उदाहरण भेटिँदैन । बेलायती संसद्ले पास गरेको मानव अधिकार ऐन, १९९८ (Human Rights Act, 1998) को दफा ४ ले संसद्ले बनाएको कुनै कानून European Convention on Human Rights ले सुनिश्चितता गरेको मानव अधिकारसँग असङ्गत (Incompatible) देखिएमा नमिलेको देखिएको भनी बेलायतको सर्वोच्च अदालतले घोषणासम्म गर्नसक्ने व्यवस्था गरे पनि त्यसरी नमिल्दो प्रावधानलाई खारेज गर्ने अधिकार भने उसँग रहेको पाइँदैन । बेलायत युरोपियन युनियनबाट बाहिरिसकेपछि यो प्रावधानको प्रभावकारिता वा प्रयोगमा समेत प्रश्न उठेको देखिन्छ । त्यसको अलावा बेलायत युरोपियन युनियनको सदस्य हुँदासम्म युरोपियन युनियनको संसद्ले पास गरेका अन्य कानूनविपरीत बेलायती संसद् आफैँले कानून निर्माण नगर्ने अभ्यास गर्ने गरेको पाइए पनि बेलायतको संसदीय सर्वोच्चताको प्रयोग गरी स्पष्ट शब्दमा सो बेहोरा राखी युरोपियन युनियनले बनाएको कानूनसँगसमेत बाझिने गरी कुनै कानून पास गरेमा त्यसलाई खारेज गर्ने हैसियत बेलायतको सर्वोच्च अदालतलाई समेत छैन भन्ने मान्यता आजसम्म स्थापित भइरहेको पाइन्छ ।

बेलायतमा नेपालमा जस्तो संवैधानिक कानूनहरूको मूलभूत विषय समेटेर एउटै पुस्तकमा लेखिएको संविधान नभए पनि छरिएर रहेका संवैधानिक कानूनका प्रथा, परम्परा, सम्झौता, घोषणा, ऐन तथा बेलायती अदालतहरूले लामो समयदेखि संरक्षण गरेको कमन ल प्रणाली (Common Law System) को रूपमा विकसित कानूनहरूको समूहगत सङ्गालोको रूपमा रहेको बेलायतको संविधानले संसद्को सर्वोच्चतालाई आफ्नो शासन प्रणालीको मेरूदण्डको रूपमा स्वीकारेको छ । तिनै संसदीय सर्वोच्चताको आदर्श, सिद्धान्त, मूल्य र मान्यतालाई एउटै लिखित दस्ताबेजमा देशको मूल कानूनको रूपमा राखी देशको शासन व्यवस्था सञ्चालन गरेका क्यानडा, अष्ट्रेलिया, भारत र हाम्रो नेपाल जस्ता देशका लागि संवैधानिक सर्वोच्चताभित्रको संसदीय शासन प्रणाली शासन सञ्चालनका मेरूदण्ड रहेको छ । संसदीय सर्वोच्चता रहेको बेलायत होस् वा संवैधानिक सर्वोच्चताभित्रको संसदीय शासन भएको देशहरूमा होस् देशको शासन सञ्चालन गर्ने कार्यकारिणीसँग संसद्को जननिर्वाचित सभा House of Commons वा जनप्रतिनिधि सभाको बहुमत अनिवार्य रूपमा रहनपर्ने तथ्यमा द्विविधारहित एकरूपता रहेको छ । संसदीय शासन प्रणाली रहेका देशमा केन्द्रको शासन होस् वा राज्य वा प्रदेशको शासन सञ्चालनमा होस् एउटै संवैधानिक विधि र प्रक्रिया रहेको देखिएको हुँदा जनप्रतिनिधि सभाको बहुमतको विश्वास सदासर्वदा कायम रहने व्यक्ति मात्र सरकारको प्रमुख रहने मान्यता वा विशेषता संसदीय शासन प्रणालीको आधारभूत सिद्धान्त रहेको र नेपालको संविधानले समेत यो आधारभूत सिद्धान्तलाई केन्द्र सरकार गठन र प्रदेश

27 Alison young, "Constitutional entrenchment and parliamentary Sovereignty", Institute for Government, Bennett Institute for public policy, Cambridge (2022)

सरकार गठनका हकमा स्वीकार गरी संविधानका विभिन्न प्रावधानमा यसलाई राखेको पाइन्छ ।

संसदीय शासन प्रणालीका केही सर्वस्वीकार्य मूल्य र मान्यताहरू छन् जसलाई संसदीय शासन प्रणालीलाई स्वीकारेका प्रायः सबै देशहरूले अङ्गीकार गरेको पाइन्छ । संसदीय शासन प्रणालीमा राज्यका तीन अंग कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकामा कार्यपालिकाको गठन व्यवस्थापिकाबाट हुन्छ । दुई सदनात्मक व्यवस्थापिकामा जनप्रतिनिधिमूलक सभामा बहुमत रहेको दलको संसदीय दलको नेता सरकारको प्रमुख हुन्छ र सरकार हरदम आफ्नो निर्माता जनप्रतिनिधिमूलक सभाप्रति जवाफदेही हुन्छ । सरकार सञ्चालनका लागि आवश्यक कानूनी तथा बजेट जनप्रतिनिधिमूलक सभाले बहुमतबाट स्वीकृत (अपवादमा अनुमोदन) गरेबमोजिम हुन्छ । यसको अर्थ सरकार संसद्को माध्यमबाट जनताप्रति हरदम उत्तरदायी र जवाफदेही हुनुपदर्छ । संसद्को बहुमतले दिएको आदेश, निर्देशको उल्लङ्घन गर्ने वा त्यसको विपरीतमा सरकार जान सक्दैन किनकि सरकारको अस्तित्व नै जनप्रतिनिधिमूलक सभा नेपालको हकमा केन्द्रमा प्रतिनिधिसभा र प्रदेशमा प्रदेश सभाको बहुमतको समर्थनमा अडिएको हुन्छ । यसबाट संसदीय शासन प्रणालीले राष्ट्रपतीय प्रणालीमा रहेको सरकारको स्थायित्वलाई भन्दा बढी सरकारको जनप्रतिनिधि संस्थाप्रति जवाफदेहितालाई प्राथमिकतामा राखेको प्रस्ट हुन्छ । जवाफदेहितालाई प्राथमिकता दिएका कारण सरकारसँग संसद्को बहुमतको समर्थन छ, छैन भन्ने प्रश्नमा छ भन्ने जवाफ सरकारसँग रहिरहनुपर्दछ भन्ने सर्वस्वीकार्य मान्यतालाई हाम्रो संविधानले समेत स्वीकारेको छ । बहुमत प्राप्त दलको सरकार रहेको अवस्थामा वा मिलीजुली सरकार सञ्चालन गर्ने परम्पराको विकास भइसकेको स्थितिमा जवाफदेहितासँगै स्थायित्वको सुनिश्चितासमेत संसदीय व्यवस्थामा हुन सक्ने र यसले देशका हरेक क्षेत्र र वर्गको प्रतिनिधित्व गराउने सक्षमता राख्ने हुँदा कानूनको शासनको जननी मानिने बेलायतले आजपर्यन्त संसदीय शासन प्रणालीबाट नै जवाफदेहितापूर्ण र स्थायित्वसहितको सरकार दिनसकेकोलाई विश्वका अधिकांश देशहरूले कतिपय विषयमा आफ्नो मौलिकताका केही विशेषतासमेतलाई समेटेर अनुशरण गरेको पाइन्छ । नेपालको संविधानले समेत आफ्नो अनुभवको आधारमा केही मौलिक विशेषताहरूलाई संसदीय शासन प्रणालीको ढाँचाभित्र समेटेको भन्ने सन्दर्भमा राज्यको शासन प्रणालीको ढाँचालाई स्थिरता प्रदान गर्न प्रदेश सरकारको हकमा नेपालको संविधानमा धारा १६८ को उपधारा (५) र धारा १८८ को उपधारा (४) व्यवस्था र सङ्घीय सरकारको हकमा धारा ७६ को उपधारा (५) र धारा १०० को उपधारा (४) राखिएको भन्नेसमेत तर्क गरिएको पाइन्छ ।

रिट निवेदकले उठाएको विवादका सम्बन्धमा हेर्दा, रिट निवेदकले आफ्नो रिट निवेदनमा मूलतः नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीको निरन्तरता र पदमुक्तिका सम्बन्धमा संविधानमा केही विशेष व्यवस्थाहरू रहेको र त्यसको उल्लङ्घन हुने गरी कोशी प्रदेशका प्रदेश प्रमुखबाट निर्णयहरू भई नयाँ मुख्यमन्त्री नियुक्त भएको जिकिर लिनुभएको छ । धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम गठन भएको आफ्नो सरकार कायम नै रहेको अवस्थामा पुनः सोही उपधाराको प्रयोग गरी नयाँ सरकार निर्णय हुन नसक्ने, यो प्रावधानबमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीलाई पदमुक्त गर्न धारा १८८ को उपधारा (४) बमोजिम अविश्वासको प्रस्तावबाट मात्र सम्भव हुनेमा सो मार्ग अवलम्बन नगरी सरकार परिवर्तनका लागि आकर्षित नै नहुने प्रदेश सभाबाट पास भएको भनिएको संकल्प प्रस्तावको सहारा लिइएको कार्य संविधानविपरीत रहेको र धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीको हकमा धारा १८८

को उपधारा (२) को विश्वासको मत लिनुपर्ने प्रावधान आकर्षित नै नहुनेमा सोसमेतको उल्लङ्घन गरी नयाँ मुख्यमन्त्री नियुक्तिको लागि प्रदेश प्रमुखबाट मिति २०८१।०१।२६ मा गरिएको आह्वान र सोबमोजिम मिति २०८१।०१।२७ मा भएको नयाँ मुख्यमन्त्रीको नियुक्ति संविधानप्रतिकूल रहेकाले बदर गरी आफ्नो नियुक्तिलाई निरन्तरता हुने आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने रहेको छ।

२. अब, माथिका प्रकरणहरूमा विवेचित पृष्ठभूमिहरूको आधारमा रिट निवेदनमा विचारणीय रहेको **पहिलो प्रश्न** नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीको हकमा धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम विश्वासको मत लिनुपर्ने प्रावधान आकर्षित हुन्छ वा हुँदैन ? भन्ने विषयमा विश्लेषण गर्दा, नेपालको संविधानले प्रदेश सरकार गठनका सम्बन्धमा के कस्ता संवैधानिक प्रावधान राखी के कस्ता सरकार गठन हुन सक्ने व्यवस्था गरेको छ भनी हेर्नुपर्ने देखियो। संविधानको धारा १६८ मा "प्रदेश मन्त्रिपरिषद्को गठन" शीर्षक राखी उपधारा (१) मा संविधानले पहिलो प्राथमिकता दिएको सरकारको गठनसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ। जसअनुसार, "प्रदेश प्रमुखले प्रदेश सभामा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेतालाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नेछ र निजको अध्यक्षतामा प्रदेश मन्त्रिपरिषद्को गठन हुने छ" भनिएको छ। उपधारा (१) बमोजिमको सरकार बन्न नसकेको स्थितिमा दोस्रो प्राथमिकताको सरकारको व्यवस्था ऐ. धाराको उपधारा (२) मा गरिएको छ। जसअनुसार, "प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रदेश सभाको सदस्यलाई प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्ने छ" भन्ने व्यवस्था गरेको छ। प्रदेश सभाको निर्वाचन भएको ३० दिनभित्र उपधारा (२) बमोजिमको मुख्यमन्त्री नियुक्त हुन नसकेमा वा त्यसरी नियुक्त मुख्यमन्त्रीले ऐ.धाराको उपधारा (४) बमोजिम प्रदेश सभाबाट ३० दिनभित्र विश्वासको मत लिन नसकेमा तेस्रो प्राथमिकताको मुख्यमन्त्रीको नियुक्तिको व्यवस्था ऐ. धाराको उपधारा (३) मा गरिएको छ। जसअनुसार, "प्रदेश प्रमुखले प्रदेश सभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको संसदीय दलको नेतालाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्ने छ।" यसरी उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले समेत उपधारा (४) बमोजिम ३० दिनभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिनुपर्ने छ। सो हुन नसकेमा चौथो प्राथमिकताको मुख्यमन्त्री नियुक्तिको ऐ.धारा १६८ को उपधारा (५) को संवैधानिक व्यवस्था सक्रिय हुने छ। संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) मा निम्न व्यवस्था रहेको छ "उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा उपधारा (२) बमोजिमको कुनै सदस्यले प्रदेश सभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था भएमा प्रदेश प्रमुखले त्यस्तो सदस्यलाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्ने छ।" यो उपधाराबमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले समेत ऐ. धारा को उपधारा (६) मा लेखिएबमोजिम उपधारा (४) को व्यवस्थाबमोजिम ३० दिनभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिनुपर्ने छ।

३. नेपालको संविधानको धारा १६८अन्तर्गत नियुक्त मुख्यमन्त्रीका सम्बन्धमा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेताको हकमा बाहेक अन्य अवस्थाबमोजिम नियुक्त सबै मुख्यमन्त्रीको हकमा मुख्यमन्त्री नियुक्त भएको मितिले ३० दिनभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिनुपर्ने छ भन्ने बाध्यात्मक संवैधानिक व्यवस्था समान रूपमा आकर्षित हुने देखिन्छ। बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेता मुख्यमन्त्री नियुक्त भएको अवस्थामा यस्तो मुख्यमन्त्रीसँग प्रदेश सभामा बहुमत रहेको छ वा छैन भन्ने प्रश्न आकर्षित नै नहुने भएकाले नियुक्तिपछि ३० दिनभित्र बहुमत प्रमाणित गर्नुपर्ने स्थिति नरहने भएकाले सोहीबमोजिमको संवैधानिक व्यवस्था गरिएको देखिन्छ। तर यस्तो मुख्यमन्त्रीको

हकमा समेत निजले प्रतिनिधित्व गर्ने दल विभाजित भएको कुनै पनि समयमा सोको ३० दिनभित्र यस्तो मुख्यमन्त्रीले समेत संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम प्रदेश सभामा विश्वासको मत प्रमाणित गर्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था रहेको छ। यसबाट समेत बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेता मुख्यमन्त्री भएको अवस्था होस् वा अन्य कुनै अवस्थाबाट नियुक्त मुख्यमन्त्रीको हकमा होस् प्रदेश सभाका बहुमत सभासद्को समर्थन सदासर्वदा रहेको अवस्थामा मात्र मुख्यमन्त्री आफ्नो पदमा रहन सक्ने र निजको नेतृत्वमा प्रदेश मन्त्रीमण्डल क्रियाशील हुनसक्ने व्यवस्था नेपालको संविधानले गरेको देखिन्छ।

४. नेपालको संविधानले प्रदेश सरकारको नेतृत्व गर्ने मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत (Vote of Confidence) लिनुपर्ने दुई अलग अलग अवस्थासम्बन्धी बाध्यात्मक व्यवस्था गरेको पाइन्छ। धारा १६८ को उपधारा (१) बमोजिम बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेता मुख्यमन्त्रीले नियुक्तिपछि ३० दिनभित्र विश्वासको मत लिनुपर्ने प्रावधान संविधानमा नरहेको अवस्थाबाहेक ऐ. धाराको उपधारा (२), उपधारा (३) र उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले नियुक्ति भएको ३० दिनभित्र उपधारा (४) बमोजिम प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत अनिवार्य रूपमा लिनुपर्दछ। नियुक्तिपछि मुख्यमन्त्रीलाई आफूले विश्वास गुमाएको महसुस भएमा वा विश्वासको मत प्राप्त गरेको मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सभाबाट विश्वास गुमाएको अर्थात् बहुमत गुमाएको अवस्था सिर्जना भएमा संविधानको धारा १८८ को उपधारा उपधारा (१) वा उपधारा (२) बमोजिम विश्वासको मत लिन सक्ने वा लिनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको देखिन्छ। धारा १६८ को उपधारा (१) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीको हकमा समेत अन्य उपधाराबमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले सरह उपधारा (४) बमोजिम प्रदेश सभाबाट ३० दिनभित्र विश्वासको मत लिनुपर्ने अवस्था नरहे पनि कुनै कारणले कुनै पनि बखत आफूमाथि प्रदेश सभाको विश्वास छ भन्ने कुरा स्पष्ट गर्न आवश्यक वा उपयुक्त ठानेमा विश्वासको मतका लागि प्रदेश सभासमक्ष प्रस्ताव राख्न सक्ने व्यवस्था धारा १८८ को उपधारा (१) मा गरिएको छ। संविधानको धारा १६८ को उपधारा (१) बमोजिमको मुख्यमन्त्री होस् वा उपधारा (२), उपधारा (३) वा उपधारा (५) बमोजिमको मुख्यमन्त्री किन नहोस्, त्यस्तो मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सभाको विश्वास आफूउपर कायम छ र आफूले गरेका निर्णय वा गतिविधिमा प्रदेश सभाको बहुमत सदस्यको विश्वास र समर्थनमा भइरहेको छ भन्ने देखाउनुपर्ने भएमा वा देखाउन चाहेमा मुख्यमन्त्रीले आफ्नो स्वेच्छाले विश्वासको मतको प्रस्ताव राख्न सक्ने प्रावधान धारा १८८ को उपधारा (१) मा गरेको छ। तर योभन्दा फरक बाध्यात्मक संवैधानिक व्यवस्था धारा १८८ को उपधारा (२) मा रहेको छ।

५. नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम दुई वा दुईभन्दा बढी दलको समर्थनमा नियुक्त मुख्यमन्त्री वा उपधारा (३) बमोजिम प्रदेश सभामा सबभन्दा बढी प्रदेश सभा सदस्य रहेको संसदीय दलको नेता मुख्यमन्त्री वा उपधारा (५) बमोजिम प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था भएका कारण नियुक्त मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम नियुक्त भएको मितिले ३० दिनभित्र विश्वासको मत प्राप्त गरिसकेपछि "मुख्यमन्त्रीले प्रतिनिधित्व गर्ने दल विभाजित भएमा वा प्रदेश सरकारमा सहभागी दलले आफ्नो समर्थन फिर्ता लिएमा" सोको ३० दिनभित्र मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिनुपर्ने बाध्यात्मक संवैधानिक व्यवस्था धारा १८८ को उपधारा (२) मा गरिएको छ। योबमोजिम विश्वासको मत लिन नसकेमा धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम यस्तो मुख्यमन्त्री आफ्नो पदबाट मुक्त हुने छ। धारा १८८ को उपधारा (२) को "मुख्यमन्त्रीले प्रतिनिधित्व गर्ने दल विभाजित

भएमा" भन्ने प्रावधान धारा १६८ को उपधारा (१) अन्तर्गत नियुक्त बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेता मुख्यमन्त्रीको हकमा समेत लागु हुने देखिन्छ भने सोसहित धारा १८८ को उपधारा (२) को "वा प्रदेश सरकारमा सहभागी दलले आफ्नो समर्थन फिर्ता लिएमा" भन्ने प्रावधान धारा १६८ को उपधारा (२) र उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीको हकमा लागु हुनेमा कुनै विवाद रहेको देखिँदैन । धारा १८८ को उपधारा (२) को प्रावधान धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीको हकमा समेत लागु हुन्छ भन्ने प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफ र सोतर्फबाट बहस गर्नु हुने विद्वान् कानून व्यवसायीहरूको तर्कसँग रिट निवेदक र रिट निवेदका तर्फबाट बहस गर्नु हुने विद्वान् कानून व्यवसायीहरूको गम्भीर असहमति रहेको देखिन्छ। धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्री, मुख्यमन्त्री नियुक्तका सम्बन्धमा धारा १६८ मा रहेका अन्य व्यवस्था असफल भएपछि आकर्षित हुने अवस्था रहेको र धारा १८८ को उपधारा (२) मा प्रदेश सरकारमा सहभागी दलले आफ्नो समर्थन फिर्ता लिएको भन्ने प्रावधान धारा १६८ को उपधारा (२) र उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीको हकमा मात्र आकर्षित हुने भन्ने निवेदक तथा रिट निवेदकतर्फबाट बहस गर्नु हुने केही विद्वान् कानून व्यवसायीहरूको तर्क रहेको देखिन्छ।

६. नेपालको संविधानको पहिलो वाक्य "हामी सार्वभौमसत्ता सम्पन्न नेपाली जनता" भन्ने रहेको छ । संविधानको प्रस्तावना यही वाक्यबाट प्रारम्भ भई हामी सार्वभौमसत्ता सम्पन्न नेपाली जनताले "संविधान सभाबाट पारित गरी यो संविधान जारी गर्दछौं" भन्ने वाक्यबाट प्रस्तावनाको अन्त्य भएबाट नेपालको सार्वभौमसत्ता नेपाली जनतामा निहित रहेको र नेपाली जनताले संविधान सभाको माध्यमबाट नेपालमा दिगो शान्ति स्थापना गरी सुशासन, विकास र समृद्धिको आफ्नो आकाङ्क्षा पूरा गर्न यो संविधान जारी गरेको बेहोरासमेत संविधानको प्रस्तावनामा नै उल्लेख गरिएको छ । नेपालको सार्वभौमसत्ता र राजकीयसत्ता नेपाली जनतामा निहित रहेको र यसको प्रयोग संविधानमा व्यवस्था भएबमोजिम हुने छ भन्ने बेहोरा संविधानको धारा २ मा उल्लेख गरिएबाट सार्वभौमसत्ता सम्पन्न नेपाली जनताको कार्यकारी अधिकार नेपालको संविधानमा व्यवस्था भएबमोजिम निजहरूबाट निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूमध्येको बहुमत प्राप्त व्यक्तिले नेतृत्व गरेको सङ्घीय वा प्रदेश मन्त्रीमण्डलबाट मात्र प्रयोग हुन सक्ने व्यवस्था संविधानका प्रावधानहरूमा रहेको छ भन्नेमा मतैक्य नै रहेको छ। प्रदेश सरकार गठनको सम्बन्धमा धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्री सामान्य प्रक्रियाबाट सरकार गठन हुन नसकेको अवस्थामा अपवादात्मक स्थितिमा प्रदेश सभाले बहुमत जुटाउन सक्ने जो कोही प्रदेश सभाको सदस्यको हकमा आकर्षित हुने भएकाले उपधारा (१), (२) वा (३) अन्तर्गत नियुक्त मुख्यमन्त्रीको हकमा आकर्षित हुने धारा १८८ को उपधारा (२) को व्यवस्था निजको हकमा आकर्षित हुँदैन भन्नका लागि संविधानमा नै स्पष्ट भाषामा त्यस्तो अपवादात्मक व्यवस्था राखिएको हुनुपर्दछ । संसदीय व्यवस्थामा सरकार सदासर्वदा संसद्को निगरानी र नियन्त्रणमा रहने हुँदा संसद्मा (जनप्रतिनिधिमूलक सभा/प्रतिनिधि सभा) बहुमत कायम नरहेको मुख्यमन्त्री वा सरकारले आफ्नो वैधता वा कार्य सञ्चालन गर्ने सामर्थ्यता गुमाउन पुग्दछ। संविधानको धारा १६८ को उपधारा (१) वा उपधारा (२) वा उपधारा (३) बमोजिमको सरकारसँग प्रदेश सभामा सदासर्वदा बहुमत कायम रहनुपर्ने र उपधारा (५) बमोजिम गठन भएको सरकारसँग सोहीबमोजिम बहुमत कायम रहन नपर्ने व्यवस्था संविधानले गरेको पाइँदैन । ऐ. धाराको उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्री र उनको नेतृत्वमा गठित प्रदेश सरकारले समेत उपधारा (१) वा (२) वा (३)

बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्री वा गठित सरकारले सरह सदनमा वार्षिक बजेट पेस गरी पास गराउन बहुमत कायम राख्नुपर्दछ। विधेयकहरू, धन्यवादको प्रस्तावलगायत अन्य कतिपय संसदीय काम कारबाहीमा (सरकार विरूद्ध पेस हुने वा सचेत गराउने प्रस्ताव आफ्नो पक्षमा हुने गरी पास गर्न वा असफल गराउन) समेत निरन्तर बहुमत कायम रहनुपर्दछ। बहुमत कायम हुन नसकेमा त्यस्तो सरकारले संसद्को सामना गर्न नसकी संसद्को प्रक्रिया बाहिर गई अध्यादेशको सहारामा कानून निर्माण गरी सरकार सञ्चालन गर्ने परिस्थिति सिर्जना हुन गई सार्वभौमसत्ता सम्पन्न नेपाली जनताले आफ्ना जनप्रतिनिधिको बहुमतबाट शासन सञ्चालन गर्ने संविधानको आधारभूत मान्यता विखण्डित हुन जान्छ।

७. त्यसैगरी संविधानको धारा १६८ बमोजिम गठन हुने सबै मन्त्रिपरिषद्को हकमा धारा १६८ को उपधारा (१०) को व्यवस्था समान रूपले आकर्षित हुन्छ, जहाँ भनिएको छ, "मुख्यमन्त्री र मन्त्री सामूहिक रूपमा प्रदेश सभाप्रति उत्तरदायी हुने छन् र मन्त्रीहरू आफ्नो मन्त्रालयको कामका लागि व्यक्तिगत रूपमा मुख्यमन्त्री र प्रदेश सभाप्रति उत्तरदायी हुने छन्।" यो प्रावधानमा उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्री र गठित मन्त्रिपरिषद्को हकमा यो व्यवस्था लागु नहुने वा अन्य कुनै व्यवस्था लागु हुने भनिएको छैन। प्रदेश सभाप्रति उत्तरदायी हुने भनिएको अर्थ प्रदेश सभाको बहुमतको विश्वास सदासर्वदा कायम राखेको वा राख्न सकेको मुख्यमन्त्रीले मात्र प्रदेश सभाप्रति उत्तरदायी हुन सक्ने वा प्रदेश सभाले जवाफदेही वा उत्तरदायी बनाउन खोजेका बखत त्यसको सामना गरी सफलता हासिल गर्न सक्ने हुन्छ। प्रदेश सभाको बहुमतको विश्वास गुमाएको वा अल्पमतमा परेको स्पष्ट देखिएको मुख्यमन्त्री प्रदेश सभाले खोजेका बखत जवाफदेही वा उत्तरदायी बन्न नसक्ने र त्यस्तो मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सभाको सामना गर्न नचाहने वा सामना गर्दा बहुमतको विश्वास गुमाउने हुँदा यस्तो अवस्थाको निरन्तरतालाई लोकतन्त्रको वा संसदीय शासन प्रणालीको वा नेपालको संविधानले परिकल्पना गरेबमोजिम प्रदेश सरकार गठन भएको मान्न मिल्ने देखिँदैन। निवेदक तत्कालीन मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सभामा आफ्नो बहुमत कायम रहेको दाबी रिट निवेदनमा गर्न सकेको देखिँदैन र रिट निवेदकका तर्फबाट बहस गर्नु हुने विद्वान् कानून व्यवसायीहरूबाट समेत सोबमोजिमको दाबी नरहेको परिप्रेक्ष्यमा अल्पमतमा रहेको मुख्यमन्त्रीले अल्पमतमा परेको जानकारी प्राप्त गर्नासाथ सोको ३० दिनभित्र धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम प्रदेश सभाको बहुमत आफूसँग रहेको प्रमाणित गर्नैपर्ने हुन्छ, अन्यथा सोअगावै पदबाट राजीनामा दिनुपर्ने वा बहुमत प्रमाणित गर्न नसकेमा धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम पदमुक्त हुने संवैधानिक व्यवस्थालाई स्वाभाविक रूपमा लिनुपर्ने देखिन्छ।

८. नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) को मुख्यमन्त्री प्रदेश सभा गठनका धारा १६८ को उपधारा (१) (२) र (३) बाट मुख्यमन्त्री नियुक्त हुन नसकेको अवस्थामा प्रयोगमा आउने अन्तिम विकल्पको रूपमा संविधान निर्माताले सिर्जना गरेको मौलिक उपाय भएको र यस्तो सरकार प्रदेश सभामा बहुमत सिद्ध गर्न सक्ने प्रदेश सभाको जोसुकै सदस्यको नेतृत्वमा गठन हुन सक्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको र प्रदेश सभा सदस्यहरूले आफू आबद्ध राजनीतिक दलको घेराबाट माथि उठी धारा १६८ को उपधारा (७) बमोजिम प्रदेश सभा विगठन हुन सक्ने अवस्थालाई रोक्नका लागिसमेत उपधारा (५) बमोजिमको सरकारको निर्माण गर्न सक्ने व्यवस्था संविधानमा राखिएको हुँदा धारा १८८ को उपधारा (२) यस्तो सरकारको हकमा आकर्षित नहुने भन्ने रिट निवेदक र निजको तर्फबाट बहस गर्नु हुने विद्वान् कानून व्यवसायीहरूको अर्को जिकिर रहेको देखिन्छ। यसैसँग वहाँहरूको तर्क धारा १८८ को उपधारा (२) मा

मुख्यमन्त्रीले प्रतिनिधित्व गर्ने दल विभाजित भएमा वा प्रदेश सरकारमा सहभागी दलले आफ्नो समर्थन फिर्ता लिएमा भन्ने प्रावधान रहेकोमा यी दुवै अवस्था धारा १६८ को उपधारा (५) अन्तर्गत नियुक्त मुख्यमन्त्रीको हकमा आकर्षित नहुने र आकर्षित भएमा पनि यी दुवै अवस्था निवेदक मुख्यमन्त्रीको हकमा विद्यमान नरहेको भन्नेसमेत जिकिर रहेको पाइन्छ। मुख्यमन्त्रीले प्रतिनिधित्व गरेको दल विभाजनको अवस्था नरहेको र प्रदेश सभाका सदस्यहरूले व्यक्तिगत रूपमा प्रदेश सभासद्को हैसियतमा आफूलाई समर्थन गरेको अवस्थामा सरकारमा सहभागी दलले आफ्नो समर्थन फिर्ता लिएको अवस्था आफ्नो हकमा आकर्षित नै नहुने, राजनीतिक दलले आफूलाई समर्थन नगरी बहुमत प्रदेश सभासद्हरूले आफ्नो सरकारलाई सुरूमा विश्वासको मत दिइसकेको स्थितिमा कुनै दलले समर्थन फिर्ता लिएको भन्ने आधारमा आफ्नो मुख्यमन्त्री पद समाप्त नहुने निवेदकको तर्फबाट जिकिर प्रस्तुत भएको पाइयो।

९. उल्लिखित प्रश्नको विवेचना गर्न धारा १६८ को उपधारा (५) मा रहेको प्रावधानलाई मसिनो गरी पुनः विवेचना गर्नुपर्ने देखियो। धारा १६८ को उपधारा (५) मा निम्न व्यवस्था रहेको छ, "उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा उपधारा (२) बमोजिमको कुनै सदस्यले प्रदेश सभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था भएमा प्रदेश प्रमुखले त्यस्तो सदस्यलाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्ने छ।" ऐ. धाराको उपधारा (६) मा "उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्ने छ" भनी उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले समेत ३० दिनभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई बाध्यात्मक बनाएको छ। उपधारा (५) बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्त हुन तीनवटा पूर्वावस्थाको विद्यमानता रहेको हुनुपर्ने व्यवस्था सोही उपधाराले गरेको देखिन्छ। पहिलो पूर्वावस्था प्रदेश प्रमुखले प्रदेश सभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको संसदीय दलको नेतालाई उपधारा (३) बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्त भएकोमा सो मुख्यमन्त्रीले नियुक्त भएको मितिले ३० दिनभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा उपधारा (५) बमोजिमको मुख्यमन्त्री नियुक्तिको मार्ग प्रशस्त हुने। दोस्रो पूर्वावस्था उपधारा (२) बमोजिमको कुनै सदस्य हुनुपर्ने र तेस्रो पूर्वावस्थाले प्रदेश सभाको विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था हुनुपर्ने देखियो। त्यसो भएमा प्रदेश प्रमुखले त्यस्तो सदस्यलाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्ने व्यवस्था रहेको देखियो। उपधारा (५) बमोजिम मुख्यमन्त्री हुन उपधारा (२) बमोजिमको कुनै प्रदेश सभा सदस्य हुनुपर्ने भन्ने दोस्रो बाध्यात्मक व्यवस्था उपधारा (५) ले गरेको छ। उपधारा (२) भन्नाले धारा १६८ को उपधारा (२) रहेको हुँदा सोबमोजिमको सदस्य भन्नाले कसलाई जनाउँछ भन्नका लागि पुनः धारा १६८ को उपधारा (२) लाई हेर्नुपर्ने देखियो। उपधारा (२) मा भनिएको छ, "उपधारा (१) बमोजिम प्रदेश सभामा कुनै पनि दलको स्पष्ट बहुमत नरहेको अवस्थामा प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रदेश सभाको सदस्यलाई प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्ने छ"।

१०. नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (१) बमोजिम बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेता मुख्यमन्त्री बन्ने अवस्था नरहेको स्थितिमा दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको मिलीजुली सरकार बन्ने र यसरी दुई वा दुईभन्दा बढी दलको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रदेश सभाको कुनै पनि सदस्य मुख्यमन्त्री बन्न सक्ने अवस्था ऐ. धारा १६८ को उपधारा (२) मा रहेको अवस्थालाई नै निरन्तरता दिएर उपधारा (५) बमोजिमको सरकारको मुख्यमन्त्रीसमेत उपधारा (२) बमोजिमको सदस्य भनी संविधानले किटानी गरेको

अवस्था हेर्दा दलहरूभित्रकै प्रदेश सभा सदस्य वा दलहरूको समर्थन प्राप्त गर्न सक्ने प्रदेश सभा सदस्य उपधारा (५) बमोजिम मुख्यमन्त्री बन्न सक्ने व्यवस्था उपधारा (५) मा रहेको देखियो । उपधारा (५) ले उपधारा (२) बमोजिमको कुनै सदस्यले प्रदेश सभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था भएमा मात्र मुख्यमन्त्री नियुक्त हुन सक्ने भन्ने व्यवस्था गरेको देखिँदा दलहरूको समर्थन रहेको व्यक्ति उपधारा (५) बमोजिम मुख्यमन्त्री भएको मान्न नमिल्ने भन्ने तर्कलाई संविधानसम्मत मान्न मिल्ने देखिँदैन । उपधारा (५) ले उपधारा (२) बमोजिमको कुनै सदस्यले भन्ने व्यवस्था गरेबाट नै उपधारा (२) मा रहेको दलहरूको मिलीजुली वा संयुक्त सरकारको प्रावधानलाई उपधारा (५) ले आत्मसात् गरेको देखिँदा उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीलाई राजनीतिक दलहरूले समर्थन गरेको नभई राजनीतिक दलको घेराबाट माथि उठी राजनीतिक दलसँग आबद्ध प्रदेश सभा सदस्यहरूले व्यक्तिगत रूपमा मात्र समर्थन गरेका हुन् भन्ने तर्कलाई संविधानको भावनाबमोजिमको मान्न मिल्ने देखिँदैन । निश्चय पनि धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिमको प्रदेश सरकार उपधारा (१), उपधारा (२) र उपधारा (३) बमोजिम दलहरूको प्रदेश सभामा उपस्थितिबमोजिम गठन हुने सरकारमध्ये कुनै पनि सरकार गठन हुन नसकेको अवस्थामा प्रदेश सभामा उपधारा (२) बमोजिमको कुनै पनि सदस्यले प्रदेश सभामा बहुमत प्राप्त गर्ने आधार प्रदेश प्रमुखसमक्ष पेस गर्न सकेमा निजको अध्यक्षतामा गठन हुने सरकार हो । यस्तो प्रदेश सभा सदस्य प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दलहरूमध्ये कुनै संसदीय दलको नेता मात्र नभएर बहुमत जुटाउन सक्ने कुनै अर्को सदस्य मुख्यमन्त्री हुन सक्ने अवस्थालाई उपधारा (५) ले स्वीकारेको भए पनि त्यस्तो मुख्यमन्त्रीको हैसियत, जिम्मेवारी, दायित्व र प्रदेश सभाप्रति सदासर्वदा उत्तरदायी र जवाफदेही हुनुपर्ने र प्रदेश सभाको विश्वास उसले प्राप्त गरिरहनपर्ने संवैधानिक दायित्वलाई संविधानको कुनै पनि प्रावधानले खुकुलो पारेको नदेखिएको अवस्थामा धारा १८८ को उपधारा (२) को प्रावधान धारा १६८ को उपधारा (५) को मुख्यमन्त्रीको हकमा आकर्षित हुँदैन भन्ने रिट निवेदकको जिकिरलाई संविधानसम्मत मान्न सकिँदैन ।

११. प्रस्तुत संवैधानिक प्रश्नको संवैधानिक इजलासबाट समेत व्याख्या भइसकेको छ । नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम प्रदेश सरकारको मुख्यमन्त्री नियुक्त हुने प्रावधान र धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम सङ्घीय सरकारको प्रधानमन्त्री नियुक्त हुने प्रावधानमा समानता रहेको देखिएको र धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीलाई कुनै दलसँग आबद्ध प्रतिनिधिसभा सदस्यले आफ्नो विवेक प्रयोग गरी समर्थन गरेमा त्यस्तो सदस्यलाई राजनीतिक दलको ह्विप उल्लङ्घन गरेको अवस्था रहेछ भने पनि ह्विप नलाग्ने भनी यस अदालतको संवैधानिक इजलासले ०७७-WC-००७१ मा व्याख्या गर्दा त्यस्तो प्रधानमन्त्रीले प्रतिनिधि सभाको विश्वास गुमाएमा वा समर्थन गर्ने दल वा सदस्यहरूले समर्थन फिर्ता गरी धारा ७६ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्री अल्पमतमा परेमा त्यस्तो प्रधानमन्त्रीले धारा १०० उपधारा (२) बमोजिम विश्वासको मत लिनु पर्दैन भन्ने व्याख्या गरेको पाइँदैन । यस सन्दर्भमा धारा १८८ को उपधारा (२) र धारा १०० को उपधारा (२) प्रावधानको समानतालाई प्रस्ट पार्न धारा १०० को उपधारा (२) को प्रावधानलाई यहाँ उद्धृत गर्नु सान्दर्भिक हुने देखियो । धारा १०० को उपधारा (२) मा भनिएको छ, "प्रधानमन्त्रीले प्रतिनिधित्व गर्ने दल विभाजित भएमा वा सरकारमा सहभागी दलले आफ्नो समर्थन फिर्ता लिएमा तिस दिनभित्र प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मतको लागि प्रतिनिधिसभासमक्ष प्रस्ताव राख्नुपर्ने छ" । प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदक केदार

कार्कीले गर्नुभएको निवेदन जिकिरविपरीत ०७७-WC-००७१ को फैसलाको प्रकरण ८६ मा धारा ७६ को उपधारा (५) अनुसार "प्रदान गरिने समर्थन वा व्यक्त गरिने विश्वास दलीय निर्णयको आधारमा पनि गर्न सकिन्छ। साथै प्रतिनिधिसभाका सदस्यहरूले आफ्नो स्वतन्त्र विवेक र बुद्धिमत्ता प्रयोग गरेर पनि समर्थन वा विश्वास व्यक्त गर्न सक्ने देखिन्छ। यसरी दिइएको समर्थन वा विश्वास चिरस्थायी नै हुनुपर्दछ भन्ने पनि हुँदैन। अवस्था र परिस्थितिअनुसार दिइएको दलीय वा व्यक्तिगत समर्थन फिर्ता लिन पनि सकिन्छ।" भनी व्याख्या भएबाट धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम दिने समर्थनसमेत दलीय र व्यक्तिगत पनि हुनसक्ने र एकपटक दिएको समर्थन अवस्था र परिस्थिति हेरी दलीय वा व्यक्तिगत रूपमा जहिलेसुकै पनि फिर्ता हुनसक्ने अवस्थालाई संविधानविपरीतको मान्न मिल्ने देखिँदैन। यसरी समर्थन फिर्ता लिइसकेको अवस्थामा समर्थन फिर्ता भएको तिस दिनभित्र प्रदेश सरकारको मुख्यमन्त्रीको हकमा धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिनुपर्ने र सङ्घीय सरकारको हकमा प्रधानमन्त्रीले धारा १०० को उपधारा (२) बमोजिम प्रतिनिधिसभाबाट तिस दिनभित्र विश्वासको मत लिनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्थालाई बाध्यात्मक संवैधानिक दायित्व मान्नुपर्ने देखियो। यसै सन्दर्भमा मिसिल संलग्न प्रदेश प्रमुखको कार्यालयबाट प्राप्त रेकर्ड फाइल हेर्दा निवेदक केदार कार्कीलाई मुख्यमन्त्री नियुक्ति गरिपाउन मिति २०८०।०६।२७ मा समर्थन गर्ने ३९ जना प्रदेश सभा सदस्यहरूले निजलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिएको भनी मिति २०८०।१२।२६ मा समर्थन फिर्ताको निवेदन माननीय प्रदेश प्रमुखको कार्यालयमा दर्ता गरी सोको बोधार्थ माननीय मुख्यमन्त्री र माननीय सभामुखलाई दिएको देखिन्छ। यसरी ९३ सदस्यीय कोशी प्रदेश सभामा ४७ प्रदेश सभा सदस्यको समर्थनमा मुख्यमन्त्री नियुक्त हुनुभएका निवेदकलाई सुरूमा समर्थन गर्ने ३९ जना सँगै थप सदस्यहरू जम्मा ५२ जना प्रदेश सभासद्स्यहरूले मिति २०८०।१२।२६ मा समर्थन फिर्ता लिएपछि आफू अल्पमत परेको अवस्थामा धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम बाध्यात्मक रूपमा विश्वासको मत लिनुपर्ने संवैधानिक प्रावधान एवं संसदीय शासन प्रणालीको सर्वस्वीकार्य मूल्य र मान्यताको पालना निवेदकबाट भएको देखिएन।

१२. अब, विचारणीय रहेको **दोस्रो प्रश्न** धारा १८८ को उपधारा (४) बमोजिमको अविश्वासको प्रस्तावको विकल्पमा प्रदेश सभाबाट संकल्प प्रस्ताव पास गरी धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्री परिवर्तन गर्न मिल्छ वा मिल्दैन भन्ने सम्बन्धमा विवेचना गर्नुपर्ने देखियो। निवेदकले आफ्नो रिट निवेदनमा धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गरिसकेपछि निजलाई पदबाट हटाउन परेमा धारा १८८ को उपधारा (४) बमोजिम अविश्वासको प्रस्ताव पेस गरी सो प्रस्ताव बहुमतबाट पारित भएपछि मात्र पदमुक्त गर्न मिल्ने, धारा १८८ को उपधारा (२) को सहारा लिएर पदमुक्त गर्न नमिल्ने तर्क गर्नुभएको छ। त्यसैगरी विपक्षीहरूले प्रदेश सभाबाट संकल्प प्रस्ताव पारित गरी सोको आधारमा संकल्प प्रस्तावलाई अविश्वासको प्रस्तावको विकल्पको रूपमा तयार पारी गैरसंवैधानिक रूपमा आफूलाई मुख्यमन्त्रीको पदबाट पदमुक्त गरिएको हुँदा सो सबै कार्य बदर गरिपाउनसमेत माग गर्नुभएको छ। प्रस्तुत दोस्रो विचारणीय प्रश्नको सम्बोधन गर्न संसदीय शासन प्रणालीमा सरकार विरूद्धमा अविश्वासको प्रस्ताव कस्तो अवस्थामा आकर्षित हुन्छ वा हुनसक्छ भन्ने विषयको स्वतन्त्र विवेचना गरी संसद्बाट पास हुने संकल्प प्रस्ताव जस्ता प्रस्तावको संवैधानिक हैसियत के हुन्छ भन्नेबारेमा समेत विवेचना गरी निवेदक मुख्यमन्त्रीलाई संकल्प प्रस्तावको आधारमा पदमुक्त गरिएको हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा निष्कर्ष निकाल्नुपर्ने देखिन्छ।

१३. नेपालको संविधानको धारा १०० को उपधारा (४) देखि उपधारा (७) सम्म प्रधानमन्त्रीमाथि विश्वास छैन भन्ने अविश्वासको प्रस्तावसम्बन्धी व्यवस्था र धारा १८८ को उपधारा (४) देखि उपधारा (७) सम्म मुख्यमन्त्रीमाथि विश्वास छैन भन्ने अविश्वासको प्रस्तावसम्बन्धी हुबहु एकै किसिमको संवैधानिक प्रावधान राखिएको पाइन्छ । रिट निवेदकले धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिमको आफ्नो सरकारका लागि धारा १८८ को उपधारा (२) को विश्वासको मतसम्बन्धी प्रावधान आकर्षित नै नहुने र आफ्नो सरकारलाई हटाउने एउटै प्रावधान धारा १८८ को उपधारा (४) मा रहेको अविश्वासको प्रस्ताव मात्र रहेकोमा सो उपधाराको प्रतिबन्धात्मक वाक्याशंमा तोकिएको समयसीमाका कारण तत्काल आफ्नो सरकार विरूद्धमा अविश्वासको प्रस्ताव पेस हुन नसक्ने भएकाले गैरसंवैधानिक ढङ्गले संकल्प प्रस्तावको सहारा लिई धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिमको विश्वास लिनु भनी संकल्प प्रस्ताव पास गरिएको तर्क लिइएको देखिन्छ । रिट निवेदकले जिकिर लिएको धारा १८८ को उपधारा ४ मा निम्न व्यवस्था रहेको छ, "प्रदेश सभामा तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्यहरूमध्ये एक चौथाइ सदस्यले मुख्यमन्त्रीमाथि प्रदेश सभाको विश्वास छैन भनी लिखित रूपमा अविश्वासको प्रस्ताव पेस गर्न सक्ने छन्। तर मुख्यमन्त्री नियुक्त भएको पहिलो दुई वर्षसम्म र एकपटक राखेको अविश्वासको प्रस्ताव असफल भएको एक वर्षभित्र त्यस्तो अविश्वासको प्रस्ताव पेस गर्न सकिनै छैन" भन्ने व्यवस्था रहेको छ।

१४. नेपालको संविधानको धारा १८८ मा प्रदेश सरकारको मुख्यमन्त्री पदमा रहिरहन वा हट्नुपर्ने अवस्थामा आकर्षित हुने "विश्वासको मत र अविश्वासको प्रस्तावसम्बन्धी व्यवस्था" गरेको पाइन्छ । धारा १८८ ले विश्वासको मतसम्बन्धी व्यवस्थालाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी धारा १८८ को उपधारा (१) र उपधारा (२) मा यससम्बन्धी प्रावधान राखेको छ भने धारा १८८ को उपधारा (४) र सोपछिका प्रावधानमा अविश्वासको प्रस्तावसम्बन्धी व्यवस्था राखिएको छ। उपधारा (४) बमोजिमको अविश्वासको प्रस्तावसँगै अभिन्न अङ्गको रूपमा उपधारा (५) रहेको छ, जसमा उपधारा (४) को अविश्वासको प्रस्तावसँगै मुख्यमन्त्रीको लागि प्रस्तावित सदस्यको नामसमेत उल्लेख हुनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था राखिएको छ । उपधारा (४) र उपधारा (५) लाई साथै राखेर हेर्दा पहिलो पटक अविश्वासको प्रस्ताव पेस गर्दा न्यूनतम तीनवटा पूर्वसर्तको पालना भएको हुनुपर्दछ, पहिलो मुख्यमन्त्री नियुक्त भएको दुई वर्षसम्म अविश्वासको प्रस्ताव पेस गर्न मिल्दैन, दोस्रो प्रदेश सभाका एक चौथाइ सदस्यले मुख्यमन्त्रीमाथि प्रदेश सभाको विश्वास छैन भन्ने बेहोरासहितको प्रस्ताव हुनुपर्दछ र तेस्रो अविश्वासको प्रस्ताव पेस गर्दा प्रस्तावित नयाँ मुख्यमन्त्रीको नाम साथै राख्नुपर्ने छ । यसरी पेस भएको प्रस्ताव प्रदेश सभामा कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतले पास भएमा मुख्यमन्त्री पदमुक्त हुने व्यवस्था उपधारा (६) मा गरिएको छ।

१५. नेपालको संविधान, २०७२ जारी भएपछि पटक पटक प्रधानमन्त्री र मुख्यमन्त्रीहरू परिवर्तन भएका उदाहरणहरू रहे पनि अविश्वासको प्रस्तावको माध्यमबाट सरकार परिवर्तन भएको एउटा पनि उदाहरण हामीसँग छैन । यसको पछाडिको कारण पत्ता लगाउन यस सम्बन्धमा रहेको संवैधानिक प्रावधानलाई गहिराइमा पुगेर विश्लेषण गरिनुपर्दछ। साबिकको संविधान नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ अन्तर्गतको संसदीय शासन प्रणालीमा पटकपटक सरकार परिवर्तन भई अस्थिरता पैदा भएको भन्ने आफ्नै उदाहरणलाई मध्यनजर राखी संविधान निर्माताहरूले कम्तीमा २ वर्ष अविश्वासको प्रस्ताव पेस गर्न नपाइने र पेस भएमा वैकल्पिक प्रधानमन्त्री वा मुख्यमन्त्रीको नाम प्रस्ताव हुनुपर्ने गरी

धारा १०० को उपधारा (४) र उपधारा (५) सँगै धारा १८८ को उपधारा (४) र उपधारा (५) मा संवैधानिक प्रावधान राखेको भन्ने देखिन्छ । यी प्रावधानलाई नेपालको आफ्नै मौलिक अनुभवको आधारमा राखिएका संवैधानिक व्यवस्था भनी नेपालको संसदीय शासन प्रणालीको मौलिक विशेषतासमेत भनिएको भए तापनि प्रधानमन्त्री वा मुख्यमन्त्रीले प्रतिनिधिसभा वा प्रदेश सभामा बहुमत गुमाएको अवस्थामा समेत अल्पमतको सरकारलाई २ वर्षसम्म शासन सञ्चालन गर्न दिन नमिल्ने भएकाले सरकारले संसद्मा आफ्नो बहुमत सदासर्वदा कायम राख्नै पर्दछ भन्ने संसदीय शासन प्रणालीको आधारभूत सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरी धारा १०० को उपधारा (२) र धारा १८८ को उपधारा (२) को प्रावधान संविधानमा राखिएको देखिन्छ । यसबाट हेर्दा अविश्वासको प्रस्तावसम्बन्धी व्यवस्था मूलतः एकल बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेता प्रधानमन्त्री वा मुख्यमन्त्री भई सरकार सञ्चालन भएको अवस्थामा त्यस्तो सरकारसँग प्रतिनिधिसभा वा प्रदेश सभामा बहुमत कायम रहेको देखिरहेको परिस्थितिमा न्यूनतम २ वर्ष त्यस्तो सरकारलाई अनावश्यक दुःख दिएर सरकार सञ्चालनमा बाधा पुऱ्याउन उपयुक्त नहुने भन्ने मान्यताका आधारमा अविश्वासको प्रस्तावसम्बन्धी संवैधानिक प्रावधानहरू राखिएको देखिन्छ । २ वर्षपछि पनि एक चौथाइ प्रतिनिधिसभा वा प्रदेश सभाका सदस्यहरूले प्रधानमन्त्री वा मुख्यमन्त्री विरूद्धमा अविश्वासको प्रस्ताव दर्ता गर्दा भइरहेको प्रधानमन्त्री वा मुख्यमन्त्री अविश्वासको प्रस्ताव पास भई पदमुक्त भएमा कुन व्यक्ति प्रधानमन्त्री वा मुख्यमन्त्री हुने भन्नेमा समेत पहिल्यै सहमति गरी सो नामसमेत प्रस्ताव गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था भएको देखिन्छ । यसबाट बहुमत प्राप्त स्थिर सरकारलाई हटाई देशमा अस्थिरताको वातावरण सिर्जना हुनबाट रोक्ने चाहना संविधानका निर्माताहरूको रहेको देखिन्छ ।

१६. एकल बहुमत प्राप्त सरकारको अलावा पनि विश्वासको मत प्राप्त दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको संयुक्त वा मिलिजुली सरकार वा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको दलको सरकार वा यी कुनै अवस्थाबाट सरकार गठन हुन नसके कुनै सदस्यको नेतृत्वमा गठन भएको सरकारले, गठन भएको ३० दिनभित्र विश्वासको मत प्राप्त गरिसकेपछि विश्वासको मत दिने दल वा सदस्यहरूले निरन्तर विश्वासको मत दिइरहेको अवस्थामा समेत यस्तो बहुमत प्राप्त कुनै पनि सरकारलाई हटाउन सङ्घको हकमा धारा १०० को उपधारा (४) र उपधारा (५) र प्रदेशको हकमा धारा १८८ को उपधारा (४) र (५) को सर्तको पालना गर्नुपर्ने हुन्छ । यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने बहुमत प्राप्त कुनै पनि सरकारलाई काम गर्नबाट कम्तीमा दुई वर्ष बाधा व्यवधान उत्पन्न गर्न नमिल्ने र २ वर्षपछि बहुमत प्राप्त सरकारको विकल्पको खोजी गर्दासमेत नयाँ प्रस्तावित सरकार प्रमुखको नाम प्रस्तावसहित कम्तीमा १ चौथाइ प्रतिनिधिसभा वा प्रदेश सभाका संसद् सदस्यले अविश्वासको प्रस्ताव दर्ता गरेको अवस्थामा मात्र उक्त प्रस्तावमा छलफल भई मतदान हुने व्यवस्था संविधानमा राखेको पाइन्छ। यसबाट विश्वास र अविश्वासको प्रस्तावको सम्बन्धमा संविधानले विश्वासको मतलाई प्राथमिकतामा राखी कुनै पनि प्रकारको सङ्घीय वा प्रदेश सरकारसँग बहुमत संसद् सदस्यको विश्वास सदासर्वदा कायम रहनुपर्ने र सो अवस्था नरहेको देखिने गरी बहुमत प्राप्त संसदीय दल विभाजित भएमा वा सरकारलाई प्राप्त समर्थन फिर्ता भई सरकारले बहुमत गुमाएको जुनसुकै अवस्थामा सोको ३० दिनभित्र विश्वासको मत लिनुपर्ने संविधानको व्यवस्था बाध्यात्मक रहेको छ र सरकारसँग बहुमत सांसदहरूको समर्थन रहिरहेको अवस्थाका बिच पनि सरकारका कामकारबाहीका सम्बन्धमा रहेका असन्तुष्टिलाई मुखरित गरी वैकल्पिक सरकार बनाउने प्रयास गर्न सक्ने अवस्थालाई संविधानले

स्वीकार गरे पनि सो गर्नको लागि बहुमत कायम रहेको सरकार गठन भएको कम्तीमा २ वर्ष पर्खनुपर्ने गरी अविश्वासको प्रस्तावसम्बन्धी व्यवस्था संविधानमा राखिएको छ। बहुमत कायम रहेको सरकारलाई पहिलो पटक कम्तीमा २ वर्ष निरन्तर काम गर्न दिइनुपर्ने र पहिलो २ वर्षपछि राखिएको अविश्वासको प्रस्ताव असफल भएमा असफल भएको १ वर्षभित्र पुनः अर्को अविश्वासको प्रस्ताव पेस गर्न नसकिने व्यवस्थासमेत संविधानमा राखिएको अवस्थाले बहुमत प्राप्त सरकार परिवर्तन गर्ने अनावश्यक गतिविधिलाई निरूत्साहित गर्ने लक्ष्य संविधानले लिएको प्रस्ट देखिन्छ । तर यी कुनै पनि अवस्थामा सरकारसँग बहुमत कायम नरहेको अवस्था सिर्जना भएमा त्यसको ३० दिनभित्र प्रधानमन्त्री वा मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत लिनैपर्ने संवैधानिक प्रावधानको कार्यान्वयनलाई कुनै पनि बहानामा अन्यथा गर्न सक्ने देखिएन।

१७. प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेश सभामा पेस हुने विश्वास र अविश्वासको प्रस्ताव सम्बन्धमा संविधानमा रहेको व्यवस्था यो संविधानको मौलिक व्यवस्था हो होइन भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ५९ मा विश्वासको मत शीर्षक राखी उपधारा (१) मा "प्रधानमन्त्रीले आफ्नो कार्यकालभित्र कुनै बखत आफूमाथि प्रतिनिधिसभाको विश्वास छ भन्ने कुरा स्पष्ट गर्न आवश्यक वा उपयुक्त ठानेमा विश्वासको मतको लागि प्रतिनिधिसभामा प्रस्ताव राख्न सक्ने छ ।" भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ र यो प्रावधानलाई सङ्घीय सरकारको हकमा विद्यमान संविधानको धारा १०० को उपधारा (१) र प्रदेश सरकारको हकमा धारा १८८ को उपधारा (१) ले निरन्तरता दिएको देखिन्छ। अविश्वासको प्रस्तावको सन्दर्भमा २०४७ सालको संविधानको धारा ५९ को उपधारा (२) मा निम्न व्यवस्था रहेको देखिन्छ, "प्रतिनिधिसभाको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको एक चौथाइ सदस्यले प्रधानमन्त्रीउपर प्रतिनिधिसभाको विश्वास छैन भनी लिखित रूपमा अविश्वासको प्रस्ताव पेस गर्न सक्ने छन् । तर एक अधिवेशनमा एक पटकभन्दा बढी अविश्वासको प्रस्ताव पेस गर्न सकिने छैन ।" यही व्यवस्थालाई सयम सीमा तोकी समयको अन्तरालसमेत बढाई वर्तमान संविधानको धारा १०० को उपधारा (४) र धारा १८८ को उपधारा (४) ले निरन्तरता दिएको देखिँदा अविश्वासको प्रस्तावको हकमा रहेको व्यवस्थालाई सम्पूर्ण रूपमा यो संविधानको मौलिक प्रयोग भन्न मिल्ने देखिँदैन। २०४७ सालको संविधानले प्रतिनिधिसभाका १ चौथाइ सदस्यले जुनसुकै बखत अविश्वासको प्रस्ताव दर्ता गर्न सक्ने गरी राखेको व्यवस्थालाई परिवर्तन गरी विद्यामान संविधानले कम्तीमा २ वर्षअगाडि अविश्वासको प्रस्ताव दर्ता गर्न नसकिने समय सीमा तोकिएको छ भने २०४७ सालको संविधानमा रहेको एक अधिवेशनमा एकपटकभन्दा बढी अविश्वासको प्रस्ताव दर्ता गर्न नसकिने व्यवस्थालाई अविश्वासको प्रस्ताव असफल भएको एक वर्षसम्म अर्को अविश्वासको प्रस्ताव दर्ता गर्न नसकिने समयको अन्तराल तोकिएको देखिन्छ । अविश्वासको प्रस्ताव सम्बन्धमा रहेको उल्लिखित व्यवस्थाको अलावा वर्तमान संविधानको मौलिक प्रयोग भने धारा १०० को उपधारा (५) र धारा १८८ को उपधारा (५) राखिएको छ, जसका कारण अविश्वासको प्रस्ताव दर्ता गर्ने संख्या जुटाइरहँदा प्रस्तावित नयाँ सरकार कसको नेतृत्वमा बन्ने भन्नेमा सहमति जुटाई उक्त सदस्यको नामसमेत प्रस्ताव गरिनुपर्दछ । यस्तो व्यवस्थालाई Constructive vote of no confident भन्ने गरिन्छ ।[28] हाम्रो संविधानले अपनाएको Constructive vote of no confidence को यस्तै व्यवस्था जर्मनीको संविधानमा रहेको पाइन्छ । जर्मनीको प्रधानमन्त्रीलाई चान्सलर

28 हेर्नुहोस् : G.C. Malhotra, "Cabinet Responsibility to legislature, "Motions of confidence no confidence in Lok sabha and state legislatures Lok sabha, secretariat, Metropolitan, 2004

भन्ने गरिन्छ । जर्मनीमा चान्सलरलाई अविश्वासको प्रस्ताव पाससँगै उसको उत्तराधिकारी चयनपछि मात्र पदबाट मुक्त गर्न सकिन्छ । जर्मनीमा पश्चिम जर्मनीको संविधान १९४९ देखि नै यस्तो व्यवस्था राखिएको पछाडि त्यो अगाडिको वाइमर गणतन्त्रमा (Weimar Republic) बहालवाला चान्सरलाई प्रतिपक्षीहरूले बहुमतबाट हटाए पनि अर्को चान्सलरमा सहमति हुन नसक्दा सरकारमा देखिएको अस्थिरताको इतिहासबाट पाठ सिकी नयाँ चान्सलर चयन भएपछि मात्र बहालवाला चान्सलर पद मुक्त हुने अन्यथा उसैले कार्य सञ्चालन गर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यसबाट काम गरिरहेको सरकारलाई अविश्वासको प्रस्तावबाट हटाइसकेपछि नयाँ सरकारको नेतृत्व यो सदस्यबाट हुने भन्ने सुनिश्चितता गर्नैपर्ने प्रावधानलाई भविष्य अनिश्चिततामा नअलमलियोस् र सरकारको नेतृत्वको होडबाजीले अस्थिरताले प्रश्रय नपाओस् भन्ने मनसाय संविधान निर्माताहरूमा रहेको देखिन्छ ।

१८. विश्वासको मतको हकमा २०४७ सालको संविधानको धारा ५९ को उपधारा (२) मा रहेको प्रावधानलाई वर्तमान संविधानको धारा १०० को उपधारा (१) र धारा १८८ को उपधारा (१) ले निरन्तरता दिएको भए पनि वर्तमान संविधानको धारा १०० को उपधारा (२) र धारा १८८ को उपधारा (२) मा रहेको प्रावधान उक्त संविधानमा रहेको नदेखिएको हुँदा विश्वासको मतका सम्बन्धमा रहेका यी प्रावधानलाई यो संविधानको मौलिक प्रावधान मान्न मिल्ने देखिन्छ । जुनसुकैबखत १ चौथाइ प्रतिनिधिसभाका सदस्यले प्रधानमन्त्री विरूद्ध अविश्वासको प्रस्ताव राख्न सक्ने व्यवस्थाले अस्थिरतालाई निम्ता दिएकाले एकपटक विश्वासको मत प्राप्त गरेको सरकार वा बहुमत प्राप्त दलको सरकार विरूद्ध २ वर्षसम्म अविश्वासको प्रस्ताव राख्न नदिने संवैधानिक प्रावधान मात्रै राख्दा बिचमा सरकारले बहुमत गुमाएमा अल्पमतको सरकारले निरन्तरता पाउने अवस्थालाई पूर्वानुमान गरी संसदीय शासन प्रणालीको आधारभूत सिद्धान्त र संसद्मा बहुमतको विश्वास कायम नरहेको सरकार सञ्चालन हुन नसक्ने व्यावहारिक कठिनाईलाई मध्यनजर राखी वर्तमान संविधानमा धारा १०० को उपधारा (२) र धारा १८८ को उपधारा (२) को प्रावधान राखिएको स्पष्ट हुन्छ । यो संविधानको मूलमर्म एकल बहुमतको सरकार वा एकपटक विश्वासको मत प्राप्त गरेको सरकारले न्यूनतम २ वर्ष काम गर्न पाउनुपर्दछ भन्नेलाई मान्ने हो भने संविधानको धारा १०० को उपधारा (२) र धारा १८८ को उपधारा (२) निरर्थक भएर जान्छ । संविधानको कुनै व्यवस्थालाई निरर्थक र प्रयोगहीन हुने गरी संविधानको व्याख्या हुन सक्दैन । विश्वास र अविश्वासको मतका सम्बन्धमा रहेका धारा १०० र धारा १८८ को प्राथमिकीकरणको आधारमा यिनीहरूको व्याख्या गर्दै जाँदासमेत सरकार प्रमुखले कुनै पनि समयमा आफ्नो स्वेच्छाले आफ्नो सरकारसँग प्रतिनिधिसभा वा प्रदेश सभाको विश्वास छ भन्ने देखाउनुपर्ने लागेमा विश्वासको प्रस्ताव प्रतिनिधिसभा वा प्रदेश सभामा राख्न सक्ने प्रावधान धारा १०० को उपधारा (१) र धारा १८८ को उपधारा (१) मा रहेको छ भने सोही धाराहरूको उपधारा (२) मा बाध्यात्मक संवैधानिक प्रावधान राखिएको छ । योबमोजिम सरकार प्रमुखको दल विभाजित भएमा वा सरकारमा सहभागी दल वा सदस्यले समर्थन फिर्ता लिएमा यस्तो घटना घटेको दिनबाट ३० दिनभित्र सरकार प्रमुखले प्रतिनिधिसभा वा प्रदेश सभामा विश्वासको मतको प्रस्ताव राखी प्रतिनिधिसभा वा प्रदेश सभाको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतले यस्तो प्रस्ताव पारित भएमा सरकार प्रमुख र निजको नेतृत्वको सरकारले निरन्तरता पाउँछ, अन्यथा सरकार प्रमुख पदमुक्त हुन्छ । सरकारमा सहभागी दल भन्नाले सो दलमा आबद्ध प्रतिनिधिसभा सदस्य वा प्रदेश सभा सदस्य रहने भन्नेमा द्विविधा मान्नुपर्ने देखिँदैन, किनकि कुनै पनि संसदीय दल सांसद सदस्यविना

एक्लै अस्तित्वमा रहन सक्दैन। कुनै विषयमा संसदीय दलको ह्विप लाग्ने वा नलाग्ने भन्ने विषयले संसदीय दल र सो दलमा आबद्ध सदस्यहरूलाई अलग अलग विभाजित गरी दुई फरक अस्तित्वका समूह सिर्जना गरेको अर्थ गर्न मिल्दैन। तसर्थ प्रस्तुत रिट निवेदनको सम्बन्धमा बोल्नुपर्दा धारा १६८ को उपधारा ५ बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले सोही धाराको उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गरिसकेपछि कुनै दल आबद्ध रही वा नरही वा दलको निर्णयबमोजिम वा स्वतन्त्र रूपमा मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिएका कारण मुख्यमन्त्री अल्पमतमा परेको वा बहुमत प्रदेश सभा सदस्यको समर्थन नरहेको अवस्था सिर्जना भएमा त्यस्तो मुख्यमन्त्रीले धारा १८८ को उपधारा (२) आफ्नो हकमा आकर्षित हुँदैन धारा १८८ को उपधारा (४) बमोजिम अविश्वासको प्रस्तावबाट मात्र आफू पदमुक्त हुने हो भनी गरिएको तर्कलाई संविधानको कुनै पनि प्रावधानले समर्थन गरेको पाइँदैन।

१९. नेपालको जस्तै संसदीय शासन प्रणाली अवलम्बन गरेको भारतको संविधानलाई हेर्दा विश्वास र अविश्वासको मतसम्बन्धी हाम्रो संविधानमा रहेको जस्तो व्यवस्था त्यहाँ रहेको पाइँदैन। केन्द्र सरकारको हकमा संविधानको धारा ७५ (३) मा रहेको, "The council of ministers shall be collectively responsible to the House of the people" र राज्य सरकारको हकमा धारा १६४ को उपधारा (२) मा रहेको, "The council of ministers shall be collectively responsible to the legislature assembly of the state" भनी केन्द्र सरकार लोकसभा तथा प्रदेश सरकार विधान सभाप्रति जवाफदेही हुने छन् भन्ने संवैधानिक व्यवस्थाको आधारमा ती सम्बन्धित सभामा सरकारको बहुमत सदासर्वदा कायम रहनुपर्दछ भन्ने मान्यताबमोजिम सरकार सञ्चालन भएको पाइन्छ । संसदीय शासन प्रणालीको मान्यताअनुसार बहुमत सदस्यहरूको समर्थन प्राप्त सदस्यलाई प्रधानमन्त्री वा मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त गरिने र आवश्यकताअनुसार प्रधानमन्त्री वा मुख्यमन्त्रीले चाहेमा सम्बन्धित सभा सञ्चालनसम्बन्धी नियमावलीमा भएको व्यवस्थाअनुसार विश्वास मत लिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । भारतको केन्द्र सरकारको सम्बन्धमा हेर्दा, यसले सम्पूर्ण समय वा सदासर्वदा लोकसभाको विश्वास आर्जन गरिरहेको हुनुपर्दछ । आफूसँग लोकसभाका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतको समर्थन प्राप्त छ भन्ने प्रमाणित गर्न विश्वासको मत जित्ने वा अविश्वासको प्रस्ताव असफल गराउनुपर्दछ । भारत स्वतन्त्र भएपछिको इतिहासमा केन्द्रमा प्रधानमन्त्री विरूद्ध २६ पटक अविश्वासको प्रस्ताव र ११ पटक विश्वासको मत लोकसभामा दर्ता भएको देखिन्छ ।[29] लोकसभा कार्यसञ्चालन नियमावली (Rules of procedure and conduct of business in Lok Sabha) को नियम १९८ मा अविश्वासको प्रस्तावसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ, जसअनुसार कुनै एकजना लोकसभा सदस्यले समेत अविश्वासको प्रस्ताव दर्ता गर्न सक्छ, तर त्यस्तो प्रस्तावलाई तत्काल सभामुखले लोकसभा बैठकमा पढेर सुनाएपछि ५० जना सदस्यले समर्थन छ भनी साथ नदिएमा उक्त प्रस्ताव तत्कालै खारेज भई अगाडि बढ्न नसक्ने व्यवस्था नियमावलीमा राखिएको छ । अविश्वासको प्रस्तावले अन्य विचाराधीन प्रस्तावभन्दा छिटो छलफल तथा मतदानमा प्राथमिकता पाउने भएकाले स्पष्ट बहुमतका साथ चलिरहेका सरकारलाई समेत आरोप लगाउन वा जवाफदेही बनाउन ५० सदस्यसम्मको साथ मिलेमा सरकार विरूद्ध अविश्वासको प्रस्ताव पेस गर्ने गरिएको उदाहरण भारतमा रहेको पाइन्छ । ५० जना सदस्यहरूको समर्थन नदेखिएमा यस्तो प्रस्तावभित्र रहेको आरोप वा निन्दाका बेहोराको बारेमा लोकसभामा पढेरसमेत सुनाइँदैन। यदि ५० को संख्या पूरा भएमा मात्र त्यसको

29 Ibid

बेहोराबारे जानकारी गराइन्छ । त्यसको कारण एक जना व्यक्तिले प्रस्ताव पेस गर्नासाथ सरकार विरूद्धको आरोप वा निन्दाबारे लोकसभालाई जानकारी गराउन थालिएमा यसले दैनिक गलत परम्परा बसाल्न सक्छ भन्ने तर्कलाई आधार लिइएको पाइन्छ । उदाहरणको लागि प.जवाहरलाल नेहरू भारतका प्रधानमन्त्री रहेका समयमा सरकारसँग प्रचण्ड बहुमत रहेको अवस्थामा २ वटा अविश्वासको प्रस्ताव ३१ अगष्ट १९६१ र ९ नोभेम्बर १९६२ मा पेस भए पनि ५० जना सदस्यहरूको समर्थन नपुगेका कारण दर्ता भएर छलफलमा जान नसकेको देखिन्छ । विश्वास र अविश्वासको दुवै प्रस्ताव पेस हुँदा विश्वासको मतले प्राथमिकता पाई विश्वासको मतको पक्षमा बहुमत नपुगेका कारण वी.पी. सिंहको सरकारले राजीनामा गरी अविश्वासको प्रस्तावमा छलफल गर्न आवश्यक नभएको उदाहरण भारतमा देखिन्छ । सरकारको आँखाबाट हेर्दा, विश्वास र अविश्वासको प्रस्तावको उद्देश्य र लक्ष्य एउटै रहेको देखिन्छ । विश्वासको मत सफल गराएर वा अविश्वासको प्रस्ताव असफल गराएर सभामा आफ्नो बहुमत कायम रहेको प्रमाणित सरकारले गर्न सकेमा सरकारले निरन्तरता पाउँछ अन्यथा सरकार प्रमुख पदमुक्त हुने अवस्था सिर्जना हुन्छ ।

२०. रिट निवेदकले अविश्वासको प्रस्तावको विकल्पमा प्रदेश सभाबाट संकल्प प्रस्ताव पास गरी आफूलाई मुख्यमन्त्रीबाट पदमुक्त गरिएको कार्य संविधानसम्मत छैन भन्ने जिकिर लिएको सम्बन्धमा विवेचना गर्न निवेदक मुख्यमन्त्रीका विषयमा कोशी प्रदेश सभाले कस्तो संकल्प प्रस्ताव पास गरेको र सो संविधानसम्मत छ वा छैन भन्ने सम्बन्धमा हेर्नुपर्ने देखियो । कोशी प्रदेश प्रमुखको कार्यालयबाट प्राप्त कागजात हेर्दा ९३ जना सदस्य रहेको कोशी प्रदेश सभाका ५२ जना सदस्यहरूले हस्ताक्षर गरी मिति २०८०।१२।२६ मा माननीय प्रदेश प्रमुखलाई सम्बोधन गरी "अधिवेशन वा बैठक बोलाइपाउँ" भनी "कोशी प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ (पहिलो संशोधन) समेतको नियम ७० को उपनियम (१) को खण्ड (ग) बमोजिम कोशी प्रदेश सरकारका माननीय मुख्यमन्त्रीज्यू र प्रदेश सरकारका विभिन्न पदाधिकारीलाई संकल्प प्रस्तावमार्फत आवश्यक निर्देशन दिन तथा अन्य प्रदेश सरकारी अंग तथा निकायलाई समेत निर्देशन वा सन्देश दिन तत्काल प्रदेश सभाको अधिवेशन वा बैठक बोलाउन अत्यन्त आवश्यक देखिएको हुँदा माननीयज्यूबाट नेपालको संविधानको धारा १८३ को उपधारा (३) बमोजिम यथाशीघ्र प्रदेश सभाको अधिवेशन वा बैठक बस्ने मिति र समय तोकिपाउन वाञ्छनीय भएकोले हामी तपसिलका सदस्यहरूले यो लिखित निवेदन पेस गरेको छौं ।" भन्ने बेहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ । सोहीबमोजिम माननीय प्रदेश प्रमुखबाट मिति २०८०।१२।२८ मा निर्णय गरी मिति २०८१।०१।०६ गते बिहिबार दिनको १:०० बजे कोशी प्रदेश सभा हल, विराटनगरमा कोशी प्रदेश सभाको अधिवेशन आह्वान गरेको देखिन्छ ।

२१. रिट निवेदनमा कोशी प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ (पहिलो संशोधन) समेतको संवैधानिकमाथि प्रश्न उठाइएको छैन । यो नियमावलीको प्रस्तावनामा नेपालको संविधानको धारा १९४ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी प्रदेश सभाले यो नियमावली बनाएको भन्ने बेहोरा उल्लेख छ । धारा १९४ मा "प्रदेश सभाले आफ्नो कार्य सञ्चालन गर्न बैठकको सुव्यवस्था कायम राख्न र समितिहरूको गठन, काम, कारबाही र समितिसम्बन्धी अन्य विषय नियमित गर्नका लागि नियमावली बनाउने छ । त्यसरी नियमावली नबनेसम्म प्रदेश सभाले आफ्ना कार्यविधि आफैँ नियमित गर्ने छ ।" भनिएको छ । यसबाट प्रदेश सभाले आफ्नो कार्य सञ्चालन गर्नेलगायतका काम कारबाही गर्न आफ्नो लागि आफैँ नियमावली बनाउनुपर्ने, यो नियमावली कुनै ऐनले दिएको अख्तियारीबमोजिम नबनी देशको मूल कानून

संविधानले दिएको अख्तियारीबमोजिम प्रदेश सभाले निर्माण गर्ने भएकाले प्रदेश सभा सञ्चालनका लागि यसको हैसियत ऐनसरह मान्नुपर्ने देखिन्छ । तसर्थ, यो नियमावली संविधानसँग बाझिएको भन्ने प्रश्न उठी खारेज नभएसम्म संवैधानिक अख्तियारीबमोजिम बनेको नियमावलीमा रहेको प्रावधानबमोजिम भएका काम कारबाहीलाई संविधानसम्मत मान्नुपर्दछ । यो नियमावलीको नियम ७० मा संकल्प प्रस्तुत गर्न सकिने भन्ने शीर्षकअन्तर्गत सोही नियमको उपनियम (१) "यो नियमावलीको अधीनमा रही सार्वजनिक महत्त्वको देहायको कुनै विषयमा संकल्प पेस गर्न सकिने छ" भनी सोको (ग) मा "कुनै सन्देश वा निर्देशन दिन" प्रदेश सभामा संकल्प प्रस्ताव पेस हुन सक्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । यसरी पेस भएको संकल्प प्रस्तावको सूचना पेस गर्ने तरिका, संशोधनसम्बन्धी सर्त, निर्णय र कार्यान्वयनसम्बन्धी व्यवस्था सोही नियमावलीको नियम ७१ बाट ७९ सम्ममा राखिएको देखिन्छ । नियमावलीका यी कुनै प्रावधानको प्रक्रियाविपरीत संकल्प पेस भएको वा नियमावलीको व्याख्याको प्रश्न उठेको वा नियमावलीको परिधि बाहिर गई संकल्प प्रस्ताव पेस भएको वा हुँदै गरेको भन्ने निवेदकलाई लागेको स्थिति भए सो प्रश्न तत्काल कोशी प्रदेश सभाको प्रदेश सभामुखसमक्ष राख्न सक्ने अवस्था नियमावलीको नियम १९८ र १९९ मा रहेको देखिएकोमा सोबमोजिमको कुनै कदम निवेदकबाट अघि बढाइएको भन्ने देखिँदैन ।

२२. मिति २०८०।१२।२६ मा कोशी प्रदेश सभाका बहुमतभन्दा बढी सदस्यहरूले संकल्प प्रस्तावमार्फत आवश्यक निर्देशन दिन प्रदेश सभाको अधिवेशन वा बैठक बोलाउन प्रदेश प्रमुखसमक्ष निवेदन पेस गरेपछि प्रदेश प्रमुखले अधिवेशन वा बैठक बोलाउनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था संविधानको धारा १८३ को उपधारा (३) मा रहेको देखिन्छ । यसमा भनिएको, "प्रदेश प्रमुखले प्रदेश सभाको अधिवेशन चालु नरहेको वा बैठक स्थगित भएको अवस्थामा अधिवेशन वा बैठक बोलाउन वाञ्छनीय छ भनी प्रदेश सभाको सम्पूर्ण सदस्य संस्थाको एक चौथाइ सदस्यहरूले लिखित अनुरोध गरेमा त्यस्तो अधिवेशन वा बैठक बस्ने मिति र समय तोक्ने छ । त्यसरी तोकिएको मिति र समयमा प्रदेश सभाको अधिवेशन प्रारम्भ हुने वा बैठक बस्ने छ ।" यसरी संविधानले तोकेको सर्त पूरा गरी प्रदेश सभाका १ चौथाइ वा १ चौथाइभन्दा बढी सदस्यहरूबाट अधिवेशन वा बैठकको आह्वान गर्न प्रदेश प्रमुखसँग माग गरिएबमोजिम कोशी प्रदेश सभाको बैठक बसी संविधानले दिएको अख्तियारीबमोजिम प्रदेश सभाले आफूले आफ्ना लागि बनाएको नियमावलीबमोजिम संकल्प प्रस्ताव पेस भएको देखिँदा संकल्प प्रस्ताव पेस भएको हदसम्मको कार्यलाई संविधानविपरीतको मान्न मिल्ने देखिएन । अब निवेदकले जिकिर लिएसरह संकल्प प्रस्तावले अविश्वासको प्रस्तावलाई विस्थापित गरी मुख्यमन्त्रीलाई पदमुक्त गर्नेसम्मको असंवैधानिक कार्य भएको थियो वा थिएन भन्ने हेर्नुपर्ने देखियो ।

२३. अविश्वासको प्रस्ताव कस्तो अवस्थामा दर्ता हुने र विश्वासको मत लिनुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको अवस्थामा त्यसलाई नजरअन्दाज गरी अविश्वासको प्रस्तावबाट मात्र पदमुक्त हुने दाबी सरकार प्रमुखले गर्न नमिल्ने संवैधानिक व्यवस्थाको बारेमा माथिल्ला प्रकरणहरूमा चर्चा गरिएको छ । नेपालको संविधाको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीलाई धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिमको विश्वासको मतको प्रावधान आकर्षित नहुने र धारा १८८ को उपधारा (४) बमोजिमको अविश्वासको प्रस्ताव मात्र आकर्षित हुनेमा कोशी प्रदेश सभाले पास गरेको संकल्प प्रस्तावमा धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिमको विश्वासको मत लिनु वा नयाँ सरकारको लागि मार्ग प्रशस्त गर्नु भन्ने निर्देशन निवेदक मुख्यमन्त्रीलाई दिइएको निर्णय संविधानविपरीत छ भन्ने निवेदकको

विभिन्न निवेदन जिकिरमध्येको एक प्रमुख जिकिर रहेको छ। संविधानसम्मत ढंगले कोशी प्रदेश प्रमुखले मिति २०८०।१२।२८ मा अधिवेशन आह्वान गरेको कोशी प्रदेश सभाको मिति २०८१।०१।०६ मा बस्ने अधिवेशनमा पेस हुने संकल्प प्रस्ताव मिति २०८१।०१।०३ मा प्रदेश सभामा पेस भई कोशी प्रदेश सभाका सभामुख, उपसभामुख, आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रीलगायत कोशी प्रदेश सभामा रहेका सबै संसदीय दलका प्रदेश सभाका सदस्यहरूको कार्य व्यवस्था समितिको मिति २०८१।०१।०४ को बैठकले संकल्प प्रस्ताव परिमार्जन गर्न दिएको परामर्शसमेतको आधारमा मिति २०८१।०१।०५ मा परिमार्जित संकल्प प्रस्ताव पुनः कार्य व्यवस्था समितिमा पेस भई उक्त संकल्प प्रस्तावमा छलफल गर्ने विधि प्रक्रिया सम्बन्धमा निर्णय भई छलफल र निर्णयका लागि २०८१।०१।०७ को मिति तोकिएको देखिन्छ। मिसिल संलग्न कोशी प्रदेश सभाका माननीय सभामुखको रिडिङ पेपर २०८१।०१।०७ (दोस्रो बैठक) लाई अध्ययन गर्दा सभामुखले "नेपालको संविधानको धारा १८७ (२) तथा कोशी प्रदेशको प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ को नियम ७० को उपनियम (१) को खण्ड (ग) बमोजिम प्रस्तावक माननीय रेवती रमण भण्डारी तथा समर्थक माननीय गणेशप्रसाद उप्रेती र माननीय किशोरचन्द्र दुलालले मिति २०८१।०१।०३ गते कोशी प्रदेश सभा सचिवालयमा दर्ता गराउनु भई कोशी प्रदेश सभाको प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ (पहिलो संशोधनसमेत) को नियम ७३ को उपनियम (३) बमोजिमको संशोधित संकल्प प्रस्तावको विषयमा छलफलको कारबाही प्रारम्भ हुन्छ।" भनी छलफल अघि बढाई संकल्प प्रस्तावको सम्बन्धमा १३ जना प्रदेश सभा सदस्यले आफ्नो भनाइ राखेको भन्ने देखिन्छ। माननीय सदस्यहरूले संकल्प प्रस्तावको सम्बन्धमा आफ्नो भनाइ राखेपछि प्रदेश सभामा उपस्थित निवेदक माननीय मुख्यमन्त्री केदार कार्कीलाई छलफलमा उठेका प्रश्न तथा जिज्ञासाहरूको जवाफ दिन सभामुखबाट अनुमति दिइएको देखिन्छ। निवेदकले आफ्नो निवेदनमा संकल्प प्रस्ताव संविधानविपरीतको भएकाले आफू उक्त छलफलमा सहभागी नभएको र छलफलमा उठेका प्रश्न तथा जिज्ञासाको जवाफ नदिएको भन्ने जिकिर लिएको देखिँदैन। यसबाट प्रदेश सभामा संकल्प प्रस्ताव दर्ता भएको, संकल्प प्रस्तावमा के कस्ता विषय राखिएको र संकल्प प्रस्ताव बहुमत प्रदेश सभा सदस्यले पास गरी आफूलाई के कस्तो निर्देश गरेको भन्नेमा निवेदक तत्कालीन मुख्यमन्त्री पूर्ण रूपमा जानकार रहेको भन्नेमा अन्यथा मान्नुपर्ने देखिएन।

२४. माननीय सभामुखको मिति २०८१।०१।०७ को रिडिङ पेपर हेर्दा प्रस्तावको पक्षमा हुन्छ भन्ने ५२ प्रदेश सभा सदस्य रहेको, हुन्न भन्ने माननीयहरूले उठेर गणनामा सामेल हुन नचाहनु भएको र मत दिन्न भन्ने माननीयहरूको संख्या ३ भएकाले कोशी प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ को नियम २७ को उपनियम (२) बमोजिमको निर्णय भएको बेहोरा निश्चय भएको हुँदा उक्त संकल्प प्रस्ताव बहुमतले पारित भएको सुनिश्चित गर्दछु भनिएको पारित संकल्प प्रस्तावको बेहोरा निम्नबमोजिमको रहेको देखिन्छ। "कोशी प्रदेश सभाका बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूले मुख्यमन्त्री माननीय केदार कार्कीलाई दिएको समर्थन मिति २०८०।१२।२६ मा फिर्ता लिएको अवस्था हुँदा सो मितिबाट नेपालको संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम प्रदेश सभाको बैठकबाट विश्वासको मत लिन, सरकारको नियमित कार्यबाहेक दीर्घकालीन महत्त्वका कुनै निर्णय नगर्नु नगराउनु मुख्यमन्त्री / प्रदेश सरकारलाई कोशी प्रदेश सभाको यो बैठकले निर्देश गर्दछ। साथै नेपालको संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिमको समयभित्र विश्वासको मत नलिएमा, विश्वासको मत प्राप्त नगरेमा वा मुख्यमन्त्रीज्यूले मार्ग प्रशस्त नगरेमा नेपालको

संविधानको धारा १६८ बमोजिम नयाँ सरकार गठन गर्न यो प्रदेश सभा सक्षम रहेको जानकारी सम्बन्धित निकाय तथा पदाधिकारीलाई सूचना प्रवाह गर्न कोशी प्रदेश सभा सचिवालयलाई निर्देश गर्दछ"।

२५. संसदीय शासन प्रणालीमा सरकारको निर्माण संसद्मा बहुमत प्राप्त सदस्यको नेतृत्वमा हुने र सरकार प्रमुख र निजको नेतृत्वको मन्त्रिपरिषद् सदासर्वदा संसद्प्रति जवाफदेही हुने भएकाले संविधानबमोजिम आह्वान गरिएको संसद्को बैठकले कानूनबमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी सरकार प्रमुखसमेतको सहभागितामा छलफल गरी सरकार प्रमुखबाट उठेका विषयमा जवाफसमेत दिई प्रस्तावित विषयमा मत विभाजनबाट निर्णय गरी सरकार प्रमुख, समग्र सरकार र सम्बन्धित अन्य पदाधिकारी र निकायलाई निर्देशन दिएको कार्यलाई संविधान कानूनविपरीतको मान्न मिल्ने देखिँदैन । कोशी प्रदेश सभाले बहुमतबाट पास गरेको उल्लिखित निर्णय आफैँमा प्रस्ट रहेको देखिँदा त्यसमा थप विवेचना गरिरहनुपर्ने देखिँदैन। मूलतः निवेदक मुख्यमन्त्रीलाई कोशी प्रदेश सभाका बहुमत प्रदेश सभा सदस्यले दिएको समर्थन मिति २०८०।१२।२६ मा फिर्ता लिएको अवस्थामा संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिमको संवैधानिक दायित्व निर्वाह गर्न मुख्यमन्त्रीलाई स्मरण गराई उक्त उपधारामा उल्लिखित समयसीमाभित्र विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा वा नलिएमा प्रदेश सभा नयाँ सरकार गठन गर्न सक्षम रहेको जानकारी सम्बन्धित सबैलाई दिने प्रदेश सभा सचिवालयलाई निर्देश दिने निर्णय संकल्प प्रस्तावबाट भएको देखिन्छ । शून्य समयबाहेक संसद्भित्र कुनै विषयमा छलफल गर्न औपचारिक प्रस्ताव पेस गरी उक्त प्रस्तावमा के कसरी छलफल गर्ने भन्नेबारेमा सभामुख नेतृत्वको कार्य व्यवस्था परामर्श समितिबाट निर्णय भई व्यवस्थित ढङ्गले छलफल गरी निचोडमा पुग्ने गरिन्छ । औपचारिक प्रस्ताविना बैठक स्थगन गर्ने, प्रस्ताव वा संशोधन फिर्ता लिने, बधाई दिने वा शोक प्रकट गर्ने, छलफल स्थगित गर्ने, बैठकको अवधि बढाउनेलगायतका विषयहरूमा तत्काल प्रस्ताव भई निर्णयार्थ पेस हुन सक्ने देखिन्छ। यस्ता सामान्य विषयभन्दा अलि समय दिएर छलफल गर्नुपर्ने विषयमा सभा सञ्चालन हुनुभन्दा केही घण्टाअगाडि सोही दिन जरूरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव सभामुखसमक्ष पेस भई त्यसमा छलफल भई सम्बन्धित मन्त्री वा सरकार प्रमुख स्वयंले जवाफ दिने व्यवस्थासमेत रहेको देखिन्छ । त्यो सँगै विलम्बकारी प्रस्ताव वा स्थगन प्रस्तावबाट कुनै विषयमा भइरहेको छलफल केही दिन पछि गर्न वा सदनको निर्धारित कार्यक्रम स्थगन गरी अर्को जरूरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्तावमा छलफल गर्न तत्काल प्रस्ताव पेस हुन सक्ने संसदीय परम्परा वा सो सम्बन्धमा नियमावलीमा व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यी विषयहरूभन्दा फरक सार्वजनिक महत्त्वको कुनै विषयमा संसद् वा सभाको संकल्प प्रतिबद्धता (commitment) के रहेको छ भन्नेबारेमा निर्णय गर्न आवश्यक परेमा तत्काल प्रस्ताव पेस गरी छलफल गर्ने नभई केही दिनअगाडि प्रस्ताव पेस गरी सो विषयमा आवश्यकतानुसार सभामुखको संयोजकत्वको कार्य व्यवस्था परामर्श समितिमा समेत छलफल हुने र निर्णयको प्रक्रिया तय गरी तोकिएको विषयमा प्रवेश गर्ने औपचारिक विधि नियमावलीमा तय गरिएको हुन्छ।

२६. कोशी प्रदेश सभामा मिति २०८१।०१।०७ मा छलफल भई मत विभाजनबाट बहुमतले निर्णय गरेको संकल्प प्रस्तावको औपचारिक विधि प्रक्रियाका सम्बन्धमा समेत कोशी प्रदेशको प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ को परिच्छेद १३ मा "संकल्प" शीर्षकमा अलग्गै परिच्छेदअन्तर्गत नियम ७० देखि ७९ सम्म विस्तृत कार्यविधिको व्यवस्था भएको देखिन्छ। यो नियम नेपालको संविधानको धारा १९४ ले दिएको अधिकारबमोजिम कोशी प्रदेश सभाले

बनाएको देखिन्छ भने संविधानको धारा १८७ ले प्रदेश सभाको विशेषाधिकारअन्तर्गत प्रदेश सभाभित्र प्रदेश सभा सदस्यहरूले आफ्नो भावना / भनाई अभिव्यक्त गर्ने, कुनै विषयमा लिखत, प्रतिवेदन, मतदान गर्नेलगायतका अधिकार रहने र प्रदेश सभाभित्रको गतिविधि आफैँले नियमित गर्ने र प्रदेश सभाको कुनै काम कारबाही नियमित छ, छैन भनी निर्णय गर्ने अधिकार प्रदेश सभालाई मात्र हुने भन्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ । धारा १९१ ले बहसमा बन्देज भनी, "नेपालको कुनै अदालतमा विचाराधीन मुद्दाका सम्बन्धमा न्याय निरूपणमा प्रतिकूल असर पार्ने विषय तथा न्यायाधीशले कर्तव्य पालनको सिलसिलामा गरेको न्यायिक कार्यको सम्बन्धमा प्रदेश सभामा कुनै छलफल गरिने छैन ।" भन्ने विषयबाहेक "यस संविधानको अधीनमा रही प्रदेश सभामा पूर्ण वाक् स्वतन्त्रता रहने छ र प्रदेश सभामा व्यक्त गरेको कुनै कुरा वा दिएको कुनै मतलाई लिएर कुनै पनि सदस्यलाई पक्राउ गर्ने, थुनामा राख्ने वा निजउपर कुनै अदालतमा कारबाही चलाइने छैन" भन्नेसम्मको विशेषाधिकार धारा १८७ को उपधारा (१) ले प्रदेश सभाको सदस्यहरूलाई सुनिश्चित गरेको परिवेशमा संविधानबमोजिम नियमावलीमा रहेको प्रावधानको पालना गरी संकल्प प्रस्ताव पास गरी मुख्यमन्त्री, सरकार तथा अन्य सरोकारवाला पदाधिकारीलाई निर्देश गर्न नमिल्ने भन्न मिल्ने देखिँदैन । मिति २०८१।०१।०७ मा कोशी प्रदेश सभाबाट बहुमतबाट पास भएको संकल्प प्रस्तावका संकल्प प्रस्तुतकर्ताले आफूले पेस गर्न चाहेको संकल्पको सूचना तीन दिनअगावै सचिवालयमा पेस गरेको देखिएको, संकल्पको विषय नियम ७० को उपनियम (१)(ग) मा रहेको "कुनै सन्देश वा निर्देश दिन" भन्ने प्रावधानबमोजिमको नै देखिएको र नियम ७० देखि ७९ सम्मका प्रावधानको पालना गरी प्रदेश सभाका बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूले मिति २०८०।१२।२६ मा समर्थन फिर्ता लिएका कारण मुख्यमन्त्री अल्पमतमा परिसकेको अवस्थामा संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम ३० दिनभित्र विश्वासको मत प्राप्त गर्नु र सो गर्न नसकेमा नयाँ सरकारका लागि मार्ग प्रशस्त गर्नु र सो पनि नभएमा प्रदेश सभाको प्रमुख कर्तव्यमध्येको बहुमतको नयाँ सरकार गठन गर्न प्रदेश सभा सक्षम रहेको सन्देशसहितको निर्देशन दिनुलाई संकल्प प्रस्तावको परिधिबाहिरको निर्णय भनी मान्न मिल्ने देखिँदैन । संकल्प प्रस्तावले नयाँ सरकार घोषणा गरेको वा अविश्वासको मतलाई प्रतिस्थापित गरेको भन्नेसमेत नदेखिएको र बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूले मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन औपचारिक रूपमा फिर्ता लिएको अवस्थामा धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम ३० दिनभित्र विश्वासको मत लिनुपर्ने अन्यथा धारा १६९ (१) बमोजिम मुख्यमन्त्रीको पद रिक्त हुने अवस्था सिर्जना हुन जाने हुँदा बहुमत कायम रहेको सरकार विरूद्ध पेस हुने धारा १८८ को उपधारा (४) को अविश्वासको प्रस्तावको सन्दर्भ नै प्रस्तुत रिट निवेदकको हकमा सिर्जना हुने नदेखिएको हुँदा अविश्वासको प्रस्तावको विकल्पमा प्रदेश सभाबाट संकल्प प्रस्ताव पास गरी धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त निवेदक मुख्यमन्त्री परिवर्तन गरेको भन्ने जिकिर नै असान्दर्भिक र औचित्यहीन देखियो । धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिमको मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सभामा बहुमत कायम राखी दुई वर्ष कार्य सम्पादन गरिसकेपछि मुख्यमन्त्रीसँग बहुमत प्रदेश सभाको समर्थन प्राप्त भइरहेको अवस्थामा मुख्यमन्त्रीलाई पदमुक्त गराउनुपरेमा निश्चय पनि धारा १८८ को उपधारा (४) को प्रावधानबमोजिम अविश्वासको प्रस्तावबाट मात्र पदमुक्त गर्न सकिनेमा मुख्यमन्त्रीलाई बहुमत प्रदेश सभा सदस्यले दिएको समर्थन फिर्ता भएको अवस्थामा धारा १८८ को उपधारा (२) आकर्षित हुने र सोहीबमोजिमको काम कारबाही गर्न प्रदेश सभाले मुख्यमन्त्रीलाई निर्देश

गरेको प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यहरूको संकल्पलाई संविधानविपरीतको मान्न मिल्ने देखिएन।

२७. अब, रिट निवेदक तथा निजका तर्फबाट बहस गर्नहुने विद्वान् कानून व्यवसायीहरूले उठाउनु भएको यो रिट निवेदनको विचाराधीन **तेस्रो प्रश्न** धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिमको सरकार कायम रहेको अवस्थामा सोही उपधाराबमोजिम अर्को सरकार गठन हुन सक्छ वा सक्दैन भन्ने प्रश्नको विवेचना गर्नुपर्ने देखियो। रिट निवेदकले धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिमको आफ्नो नेतृत्वको सरकार कायम रहेकै अवस्थामा कोशी प्रदेश प्रमुखबाट सोही उपधाराअन्तर्गत अर्को सरकार गठन गरेको कार्य संविधानविपरीत रहेको दाबी लिएको देखिन्छ। सिट खाली (Vacant) नै नभएको अवस्थामा यसरी अर्को व्यक्ति सोही पदमा नियुक्त हुन सक्दैन भन्ने प्रश्नसमेत रिट निवेदकका तर्फबाट बहस गर्नुहुने विद्वान् कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकिरसमेत आएकोतर्फ इजलासको ध्यानाकर्षण भएको छ। रिट निवेदकले धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त भई उपधारा (६) मा तोकिएबमोजिम उपधारा (४) बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्त भएको तिस दिनभित्र विश्वासको मत प्राप्त गरेकोमा विवाद छैन। मिति २०८०।०६।२७ मा मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त भएपछि निवेदक साबिकको मुख्यमन्त्रीले ९३ सदस्यीय कोशी प्रदेश सभाबाट मिति २०८०।०७।०१ मा ८६ मतका साथ विश्वासको मत प्राप्त गर्नुभएकोमा समेत विवाद रहेको छैन। यसरी विश्वासको मत प्राप्त गरी सरकार सञ्चालन भइरहेको अवस्थामा मिति २०८०।१२।२६ मा कोशी प्रदेश सभाका ५२ जना बहुमत प्रदेश सभा सदस्यले निवेदक मुख्यमन्त्रीलाई मिति २०८०।०७।०१ मा दिएको विश्वासको मत फिर्ता लिएको जानकारी कोशी प्रदेशका प्रदेश प्रमुख, कोशी प्रदेश सभाका सभामुख र स्वयं निवेदक मुख्यमन्त्रीको कार्यालयलाई दिएपछि त्यसको ३० दिनभित्र धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम निवेदक मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत नलिएको स्थितिमा मुख्यमन्त्री धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिमको मुख्यमन्त्री कायम रहेको मानिने हो वा पदमुक्त भएको मानिने भन्ने प्रश्न प्रस्तुत विवादमा उठेको देखिन्छ।

२८. लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको सुन्दरतम् पक्ष भनेको शान्तिपूर्वक सत्ता हस्तान्तरण हुनुलाई मानिन्छ। स्वतन्त्र र निष्पक्ष आवधिक निर्वाचनको माध्यमबाट बहुमत मतदाताको अभिमत जसको पक्षमा जान्छ उसले तोकिएको समयसम्म देश र जनताको सेवा गर्ने अवसर प्राप्त गर्दछ। प्रत्यक्ष निर्वाचित कार्यकारी प्रमुख रहने शासन प्रणालीमा बहुमत मतदाताको चयनबमोजिमको व्यक्तिले तोकिएको समयसम्म त्यस्तो अवसर प्राप्त गर्दछ। ससंदीय शासन प्रणालीमा व्यवस्थापिकामध्ये प्रत्यक्ष निर्वाचनबाट गठन हुने सभामा बहुमत प्राप्त गर्ने दलको संसदीय दलको नेता वा बहुमत सभासद्हरूको समर्थन प्राप्त गरेको सभाको सदस्यले सरकार प्रमुखको जिम्मेवारी निर्वाह गर्ने अवसर प्राप्त गर्दछ। निवेदक मुख्यमन्त्रीको पक्षमा कोशी प्रदेश सभामा बहुमत कायम रहेको अवस्थासम्म निज मुख्यमन्त्री रही निर्वाध रूपमा कार्य सञ्चालन गरेकोमा कुनै विवाद छैन। जब प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यहरूले निवेदक/मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन मिति २०८०।१२।२६ मा फिर्ता लिएको औपचारिक जानकारी सम्बन्धित सबै निकायहरूमा गराएपछि निवेदक मुख्यमन्त्रीको हकमा धारा १८८ को को उपधारा (२) आकर्षित हुने विषयमा माथिका प्रकरणहरूमा विस्तृत विवेचना भइसकेको छ। बहुमत कायम रहेको मुख्यमन्त्रीसँग कुनै पनि अवस्थाबाट बहुमत नरहेको अवस्था सिर्जना भएमा नेपालको संविधानले त्यस्तो मुख्यमन्त्रीलाई प्रदेश सभामा आफ्नो बहुमत प्रमाणित गर्न ३० दिनसम्मको समय दिएको छ। जनमतको कदर गर्ने लोकतान्त्रिक पद्धतिलाई विकसित गर्नका लागि ३० दिनभित्र समेत आफूले पुनः बहुमत प्रदेश सभा

सदस्यको समर्थन प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था छैन भन्ने लागेमा मुख्यमन्त्रीले तत्काल राजीनामा गर्नु श्रेयष्कर मानिन्छ। कतिपय अवस्थामा पुनः वार्ता छलफलबाट नयाँ परिस्थितिको सिर्जना हुने वा भएका सहयोगी दल वा सदस्यहरूका स्थानमा अरूले साथ दिने वा नीति वा प्राथमिकतामा पुनर्विचार गरी भइरहेको बहुमत सदस्यहरूको समझदारी वा एकताले निरन्तरता पाउन सक्ने अवस्थाको विभिन्न घटनाक्रम विकसित हुन सक्ने सम्भावनाहरूलाई समेत मध्यनजर राखी संविधान निर्माताहरूले मुख्यमन्त्रीले प्राप्त गरेको बहुमत कायम रहन नसकी मुख्यमन्त्री अल्पमतमा पुगी विश्वासको मत लिनुपर्ने संवैधानिक बाध्यताको अवस्थामा समेत ३० दिनको मौकाको अवधि प्रदान गरेको देखिन्छ । धारा १८८ को उपधारा (२) को अवस्था सिर्जना भइसकेपछि कुनै मुख्यमन्त्रीले ३० दिनभित्र विश्वासको मत नलिएमा वा पदबाट राजीनामा समेत नगरेमा के हुने भन्ने अस्वाभाविक र अकल्पनीय परिस्थिति सामान्यतः स्वस्थ संसदीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा सिर्जना हुँदैन । किनकि संसदीय शासन प्रणालीमा सरकार गठन गर्न जनप्रतिनिधिमूलक सभामा आफ्नो बहुमत कायम रहेको छैन र बहुमत सिद्ध गर्ने संविधानले तोकेको समय सीमा समाप्त हुनुअगावै बहालवाला सरकार प्रमुखले राजीनामा दिन्छ वा सभाको बैठकमा विश्वासको मतको प्रस्ताव राखी आफूले गरेका वा गर्न खोजेका कार्यक्रमहरूका बारेमा आफ्नो मन्तव्य राखी प्रस्तावको विपक्षमा मतदान भएमा संविधानबमोजिम नै पदमुक्त हुने वा सोसँगै वा मतदान हुनुअगावै पदबाट राजीनामा दिई बहुमत प्राप्त गर्नसक्ने अर्को सभाको सदस्यको नेतृत्वमा नयाँ सरकार गठनका लागि स्वस्थ ढंगले मार्ग प्रशस्त गर्ने गर्दछ । नेपालको पछिल्ला उदाहरणहरूबाट यही प्रक्रियाबाट सरकारहरू परिवर्तन भइरहेको परिप्रेक्ष्यमा निवेदक मुख्यमन्त्रीले मिति २०८०।१२।२६ पछाडि आफूसँग कोशी प्रदेश सभामा बहुमत कायम रहेको प्रमाणित गर्न सकेको नदेखिएको मात्र नभई रिट निवेदनमा सोबमोजिमको दाबीसमेत गर्नसकेको देखिएन।

२९. नेपालको संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) को अवस्था सिर्जना भएको मुख्यमन्त्रीले तोकिएको ३० दिनको समय सीमाभित्र प्रदेश सभामा विश्वासको प्रस्ताव पेस नगरेमा के हुने भन्ने प्रश्नसँगै निवेदक मुख्यमन्त्रीले धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिमको आफ्नो सरकार कायम रहेको अवस्था र पद नै खाली नरहेको स्थितिमा सोही स्थानमा अर्को मुख्यमन्त्रीको नेतृत्वमा नयाँ सरकार गठन हुन नसक्ने तर्क गर्नुभएको देखिन्छ। संसारका कुनै पनि संविधानमा यस्ता अस्वाभाविक र अकल्पनीय परिस्थितिको सिधा शब्दमा जवाफ नभेटिए पनि यस्तो अवस्थामा के हुने भन्ने संविधानको शासकीय प्रणालीको सैद्धान्तिक आधार र संविधानमा रहेका यसै प्रश्नसँग सम्बन्धित संवैधानिक प्रावधानबाट यसको सही जवाफ खोजिनुपर्दछ। कस्तो अवस्थामा मुख्यमन्त्री पदमुक्त हुने भन्ने सम्बन्धमा संविधानको धारा १६९ को उपधारा (१) मा संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ । जसअनुसार "(क) निजले प्रदेश प्रमुखसमक्ष लिखित राजीनामा दिएमा, (ख) धारा १८८ बमोजिम विश्वासको प्रस्ताव पारित हुन नसकेमा वा निजको विरूद्ध अविश्वासको प्रस्ताव पारित भएमा (ग) निज प्रदेश सभाको सदस्य नरहेमा, (घ) निजको मृत्यु भएमा" यी व्यवस्थामध्ये बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूले दिएको समर्थन औपचारिक रूपमा फिर्ता लिएपछि निवेदक मुख्यमन्त्रीबाट धारा १६९ को उपधारा (१) को (क) बमोजिम राजीनामाको अपेक्षा हुनसक्छ तर राजीनामा व्यक्तिको नितान्त निजी निर्णयको विषय भएकाले त्यसलाई संवैधानिक बाध्यताको विषय मान्न मिल्दैन । तर धारा १८८ को उपधारा (२) ले सोही धाराको उपधारा (१) मा उल्लेख भएसरह विश्वासको मत लिने वा नलिने भन्ने स्वविवेकीय अधिकार मुख्यमन्त्रीलाई दिएको

छैन । उपधारा (२) मा ३० दिनभित्र विश्वासको मतको लागि प्रदेश सभासमक्ष प्रस्ताव राख्नुपर्ने छ भनिएको छ । विश्वासको मत लिनुपर्ने अवस्था परिसकेपछि कुनै मुख्यमन्त्रीबाट विश्वासको मतको प्रस्ताव पेस हुँदैन भन्ने संविधानविपरीतको स्थितिको परिकल्पना संविधान निर्माताले गरेको हुँदैन । प्रस्ताव पेस गर्नुपर्नेमा प्रस्ताव पेस नभएमा विश्वासको मत प्राप्त हुन नसक्ने अवस्था रहेको हुँदा प्रस्ताव पेस नगरिएको हो भन्ने स्वतः अनुमान गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रस्ताव नै पेस नभएपछि प्रस्ताव बहुमतले पास हुने वा नहुने भन्ने अवस्थाको सिर्जना नै नहुने स्थितिमा पदमा निरन्तर कायम रहने भन्ने अर्थ लगाउँदा संविधान असफलतातर्फ अघि बढ्ने हुँदा त्यो अवस्थालाई स्वस्थ संवैधानिक अभ्यास मान्न सकिन्न । यस्तोमा संविधानको व्याख्या संविधानलाई जीवन्तता दिने दिशातर्फ लैजानेगरी गर्नुपर्ने हुँदा विश्वासको प्रस्ताव राख्नुपर्ने समयसीमाभित्र विश्वासको मतको प्रस्ताव पेस नगरिएमा त्यसलाई विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसक्ने स्थितिका कारण उक्त संवैधानिक प्रावधानको स्वेच्छाले परित्याग गरेको मान्नुपर्ने हुन्छ । जसको परिणाम स्वरूप त्यस्तो मुख्यमन्त्री धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम पदमुक्त हुन्छ । निवेदक मुख्यमन्त्रीको हकमा समेत यही अवस्था सिर्जना भएको छ । यसरी धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम ३० दिनभित्र विश्वासको प्रस्ताव राखी विश्वासको मत लिनुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था सिर्जना भएको परिस्थितिमा सोबमोजिम विश्वास प्रस्ताव नराखेको कारण धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम पदमुक्त भएको स्थितिलाई धारा १६९ को उपधारा (१) को खण्ड (ख) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था मान्नुपर्ने देखियो । धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम विश्वासको प्रस्ताव पेस गरी विश्वासको प्रस्ताव पारित भएपछि मात्र मुख्यमन्त्रीमा निरन्तरता रहनसक्नेमा विश्वासको प्रस्ताव नै पेस नभई ३० दिनको समय सीमा समाप्त भई धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम मुख्यमन्त्री पदमुक्त भइसकेको कारण धारा १६९ को उपधारा (१) को खण्ड (ख) बमोजिम मुख्यमन्त्रीको पद रिक्त भएको देखिन्छ । यसरी मिति २०८०।१२।२६ को ३० दिनपछिबाट निवेदक मुख्यमन्त्रीको हैसियत धारा १६९ को उपधारा (३) बमोजिम कामचलाउ मुख्यमन्त्रीमा रूपान्तरित भएको देखिँदा धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिमको मुख्यमन्त्री कायम रहेको अवस्था नरहेको स्थितिमा अर्को मुख्यमन्त्री नियुक्त हुन नसक्ने भन्ने निवेदन जिकिरसँगै निवेदकका तर्फबाट बहस गर्नुहुने विद्वान् कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकिरसँग सहमत हुन सकिएन ।

३०. अब, निरूपण गर्नुपर्ने **चौथो प्रश्न** कोशी प्रदेशका प्रदेश प्रमुखले मिति २०८१।०१।२६ मा नयाँ सरकार गठनका लागि गरिएको आह्वान र सोबमोजिम गरिएको मुख्यमन्त्रीको नियुक्ति संविधानसम्मत छ वा छैन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा प्रदेश सरकार गठनका सम्बन्धमा प्रदेश प्रमुखलाई नेपालको संविधानले प्रदान गरेको अधिकार र कर्तव्यका सम्बन्धमा विवेचना गर्नुपर्ने देखियो । नेपालको संविधानको धारा १६३ मा प्रदेश प्रमुखसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ र सोही धाराको उपधारा (१) मा प्रदेश प्रमुख प्रत्येक प्रदेशमा नेपाल सरकारको प्रतिनिधिको रूपमा रहने व्यवस्था गरेको छ । प्रदेश प्रमुखको काम, कर्तव्य र अधिकारको सम्बन्धमा धारा १६६ मा प्रावधान राखिएको छ । सो धाराको उपधारा (१) मा "प्रदेश प्रमुखले यो संविधान वा कानूनबमोजिम निजलाई प्राप्त अधिकारको प्रयोग र कर्तव्यको पालना गर्ने छ" भनिएको छ । संविधानले प्रदेश प्रमुखलाई मात्र प्रदान गरेको अधिकारलाई कसरी छुट्टाउने भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा सोही धाराको उपधारा (२) मा निम्न व्यवस्था रहेको छ, "उपधारा (१) बमोजिम अधिकारको प्रयोग गर्दा वा कर्तव्यको पालना गर्दा यो संविधान वा कानूनबमोजिम कुनै निकाय वा पदाधिकारीको सिफारिसमा गरिने भनी किटानीसाथ

व्यवस्था भएको कार्यबाहेक प्रदेश प्रमुखबाट सम्पादन गरिने अन्य जुनसुकै कार्य प्रदेश मन्त्रिपरिषद्को सिफारिस र सम्मतिबाट हुने छ । त्यस्तो सिफारिस र सम्मति मुख्यमन्त्रीमार्फत पेस हुने छ ।" यो व्यवस्था राष्ट्रपतिको काम, कर्तव्य र अधिकारको सम्बन्धमा धारा ६६ को उपधारा (२) सँग हुबहु मिल्ने देखिन्छ । यो संवैधानिक प्रावधान केही परिमार्जन र नियन्त्रणसहित नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ५३(२) को प्रावधानसँग मिल्ने देखिन्छ । तत्कालीन राष्ट्र प्रमुख श्री ५ का सम्बन्धमा उक्त प्रावधानमा भनिएको थियो "श्री ५ बाट मात्र वा मौसुफको स्वविवेकमा वा अन्य कुनै निकाय वा पदाधिकारीको सिफारिसमा गरिबक्सने भनी किटानीसाथ व्यवस्था भएकोमा बाहेक यो संविधानबमोजिम श्री ५ बाट गरिबक्सने सबै कार्यहरू मन्त्रिपरिषद्को सल्लाह र सम्मतिबाट गरिबक्सने छ । यस्तो सल्लाह र सम्मति प्रधानमन्त्रीमार्फत जाहेर हुने छ" । २०४७ सालको संविधानमा श्री ५ बाट मात्र गर्ने कार्यमा धारा २८ (२) मा राजगद्दी उत्तराधिकारसम्बन्धी कानून बनाउने अधिकार र श्री ५ को स्वविवेकमा धारा १२१ मा रहेको राजप्रसाद सेवाका कर्मचारीसम्बन्धी नियम बनाउने अधिकार रहेको देखिन्छ र सोबाहेकका कुनै पनि काम श्री ५ ले मात्र वा श्री ५ को स्वविवेकमा गर्ने भन्ने संवैधानिक व्यवस्था उक्त संविधानमा रहेको पाइँदैन । वर्तमान संवैधानिक राष्ट्रपति वा प्रदेश प्रमुखको काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था हेर्दा २०४७ सालको संविधानमा तोकिए जस्तो राष्ट्रपति वा प्रदेश प्रमुखले आफूले मात्र वा आफ्नो स्वविवेकमा गर्ने भनी किटानीसाथ कुनै पनि काम, कर्तव्य र अधिकार नेपालको संविधानमा भएको पाइँदैन । यसबाट नेपालको संविधानले पूर्ण संवैधानिक वा आलङ्कारिक राष्ट्र प्रमुख र प्रदेश प्रमुखको व्यवस्थालाई आत्मसात् गरेको देखिए पनि प्रधानमन्त्री वा मुख्यमन्त्री नियुक्तिका सम्बन्धमा राष्ट्रपति वा प्रदेश प्रमुखबाट आवश्यक निर्णय गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

३१. नेपालको संविधानको धारा १६६ को उपधारा (१) र उपधारा (२) मा व्यवस्थित प्रावधानहरूको रोहबाट हेर्दा प्रदेश सरकार गठनका सम्बन्धमा प्रदेश प्रमुखले कुनै निकाय वा पदाधिकारीको सिफारिसबमोजिम निर्णय गर्नुपर्ने हो वा प्रदेश मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसबमोजिम निर्णय गर्नुपर्ने हो भन्ने प्रश्न सिर्जना हुनसक्छ । प्रदेश प्रमुखले मात्र वा निजको स्वविवेकमा कुनै पनि कार्य प्रदेश प्रमुखले गर्न नमिल्ने संविधानको मर्म र भावनाबमोजिम कार्य गर्दा प्रदेश सरकार गठनका सम्बन्धमा प्रदेश प्रमुखले बहाल रहेको मन्त्रिपरिषद्को सल्लाह र सम्मतिबमोजिम निर्णय लिने हो वा सरकार गठनका लागि संविधानमा भएको व्यवस्थाबमोजिम कसैको सिफारिसमा आधारित भएर निर्णय गर्नुपर्ने हो भन्ने प्रश्नको समेत संविधानसम्मत निराकरण गर्नुपर्ने हुन्छ । निर्वाचनपछि प्रदेश सरकार गठन गर्दा बहालवाला मन्त्रिपरिषद्को सल्लाह र सम्मतिमा मुख्यमन्त्रीको सिफारिसमा निर्णय गर्नुपर्दछ भन्ने हो भने आफ्नो बहुमत नरहेमा वा आफू मुख्यमन्त्री नहुने अवस्थामा फरक सल्लाह वा सिफारिस हुनसक्ने परिस्थितिको समेत सिर्जना हुनसक्ने हुँदा संविधानले तोकेको बाध्यात्मक सर्तको पालना गरी प्रदेश प्रमुखले सरकार गठनका सम्बन्धमा आह्वान गर्नुपर्ने र मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नुपर्ने अवस्थाका कारण स्वविवेकमा निर्णय गर्न नमिल्ने भए पनि प्रदेश सभा सदस्यहरूको समर्थन र भावनालाई मध्यनजर राखी संविधानबमोजिम विवेकसम्मत निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ । यसबमोजिम हेर्दा संविधानले बहुमत प्राप्त संसदीय दल वा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने मिलीजुली सरकार वा सबैभन्दा ठुलो संसदीय दल वा बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूको समर्थन प्राप्त व्यक्तिको सुनिश्चितता गरी प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था धारा १६८ मा रहेको देखिन्छ । यसलाई प्रदेश प्रमुखको संविधानले

तोकेको संवैधानिक कर्तव्य मानिनुपर्दछ। धारा १६८ को उपधारा (१) बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्दा प्रदेश प्रमुखले प्रदेश सभामा रहेका राजनीतिक दलहरूमध्ये प्रदेश सभामा एकल बहुमत प्राप्त गरेको दलको जानकारी निर्वाचन आयोगबाट प्राप्त गरी सो दलको संसदीय दलबाट संसदीय दलको नेता चयन गरेको आधिकारिक जानकारी प्राप्त गरेको हुनुपर्दछ। यस्तो सरकार प्रदेश सभामा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेताको नेतृत्वमा गठन हुने भएकाले यस्तो सरकारको मुख्यमन्त्री ऐ. धाराको उपधारा (४) बमोजिम ३० दिनभित्र विश्वासको मत दिनुपर्ने बाध्यात्मक प्रावधानबाट बाँधिएको छैन।

३२. नेपालको संविधाको धारा १६८ को उपधारा (१) बमोजिमको मुख्यमन्त्री नियुक्त हुन नसकेमा उपधारा (२) बमोजिमको सरकार गठनको लागि मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्न प्रदेश सभाभित्र रहेका दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा प्रदेश सभाभित्र बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रदेश सभा सदस्यको खोजी प्रदेश प्रमुखले गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको देखिन्छ। दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थन रहे पनि सो समर्थनले प्रदेश सभामा बहुमत पुग्ने अवस्था नदेखिएमा त्यस्तो सदस्यलाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्न प्रदेश प्रमुख बाध्य रहेको देखिँदैन। यो अवस्थालाई प्रदेश प्रमुखले स्वविवेकले निर्णय गरेको नमानी संवैधानिक कर्तव्यको पालना गरेको अर्थमा बुझिनुपर्दछ। दुई वा दुईभन्दा बढी दलको समर्थनमा बहुमत प्रदेश सभाका सदस्यको समर्थनसहितको दाबीप्रति सुनिश्चित हुन प्रदेश प्रमुखले आफ्नो रोहबरमा बहुमत सदस्यहरूको सनाखत गराउने निर्णय गरेमा यसलाई संविधानले तोकेको जिम्मेवारी पूरा गर्न चालिएको विवेकसम्मत निर्णय मान्नुपर्दछ। उपधारा (२) बमोजिम नियुक्त भएको मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम ३० दिनभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था रहेको छ। उपधारा (२) बमोजिमको सरकार गठन गर्न दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरू असफल भएको अवस्थामा उपधारा (३) बमोजिम प्रदेश सभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको संसदीय दलको नेतालाई प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त गर्नुपर्ने बाध्यात्मक संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ। यसरी हेर्दा उपधारा (१) र उपधारा (३) बमोजिमको मुख्यमन्त्री नियुक्तिका सम्बन्धमा संविधानको प्रावधान आफैँमा प्रस्ट भएकाले प्रदेश प्रमुखले निर्वाचन आयोगले बुझाएको निर्वाचनको परिणामको आधारमा बहुमत प्राप्त संसदीय दल वा सबैभन्दा धेरै प्रदेश सभा सदस्यहरू रहेको संसदीय दलले चयन गरेको संसदीय दलको नेतालाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नुपर्ने हुन्छ। यसमा निर्वाचन आयोगले देखाएको परिणाम र सम्बन्धित संसदीय दलले नेता चयनमा लिएको निर्णय प्रदेश प्रमुखका लागि सिफारिसको रूपमा रहने देखिन्छ। उपधारा (२) को मुख्यमन्त्री नियुक्तिको हकमा निर्वाचन आयोगले देखाएको मत परिणामले संसदीय दलहरूको उपस्थिति र परिणाम संख्यालाई प्रस्ट पार्दछ भने दलहरू मिलेर कुन प्रदेश सभा सदस्यको नेतृत्वमा सरकार गठन हुने भनी बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूको समर्थनसहितको सिफारिसबमोजिम बहुमतको सुनिश्चितता गरी प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नुपर्ने हुन्छ। उपधारा (२) बमोजिमको मुख्यमन्त्रीले समेत उपधारा (४) बमोजिम ३० दिनभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्दछ।

३३. नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सभाबाट ३० दिनभित्र विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा सामान्यत सरकार गठनका सबै प्रयास असफल भई उपधारा (७) बमोजिम प्रदेश सभा विघटन गरी ६ महिनाभित्र नयाँ प्रदेश सभाको निर्वाचनमा जानुपर्ने अवस्था सिर्जना हुनेमा सो अवस्था रोक्न नेपालको संविधानले धारा १६८ को उपधारा (५)

को व्यवस्था गरी उपधारा (२) बमोजिमको कुनै पनि सदस्यले प्रदेश सभाका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूको समर्थन प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था प्रदेश प्रमुखसमक्ष देखाउन सकेमा धारा १६८ को उपधारा (५) को अन्तिम विकल्प रोजी प्रदेश सभा विघटन गरी मध्यावधी निर्वाचन रोक्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम नयाँ सरकारको गठन गर्नुपर्ने व्यवस्था वर्तमान संविधानले गरेको देखिन्छ । उपधारा (५) बमोजिमको मुख्यमन्त्रीले समेत उपधारा (४) बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्त भएको ३० दिनभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्ने हुन्छ। यसरी सरसर्ती हेर्दा, उपधारा (२) र उपधारा (५) बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्तिको प्रक्रिया र अवस्थामा धेरै नै समानता भेटिन्छ। दुवै प्रावधानमा संसदीय दलको नेता नै मुख्यमन्त्री हुनुपर्ने प्रावधान राखेको देखिँदैन। बहुमत सदस्यहरूको समर्थन रहेको प्रदेश सभा सदस्यलाई प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त गर्न सक्ने व्यवस्था यी दुवै प्रावधानमा राखिएको छ । एउटा आधारभूत फरक भनेको उपधारा (२) मा दलहरूको निर्णयबाट मुख्यमन्त्री नियुक्त हुने प्रदेश सभा सदस्य तोकिने अवस्था रहेको देखिन्छ भने उपधारा (५) मा उपधारा (२) बमोजिमको दलको कुनै सदस्यले दलहरूको निर्णयले नेता नछानिएको अवस्थामा समेत प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यहरूको समर्थन जुटाउन सकेमा मुख्यमन्त्री नियुक्त हुनसक्ने अवस्थालाई स्वीकारेको देखिन्छ । यही संवैधानिक व्यवस्थाका कारण निवेदक केदार कार्की कोशी प्रदेश सभा नेपाली काँग्रेस संसदीय दलको नेता नभएर वा संसदीय दलले औपचारिक समर्थन नगरेको अवस्थामा पनि कोशी प्रदेश सभा, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) संसदीय दलमा आबद्ध प्रदेश सभा सदस्यहरू तथा नेपाली काँग्रेस संसदीय दलमा आबद्ध केही प्रदेश सभा सदस्यहरूको समर्थनमा प्रदेश सभामा बहुमत पुऱ्याउन सफल भएका कारण, सो बहुमत पुगेको संख्या सनाखत गराई प्रदेश प्रमुखबाट मिति २०८०।०६।२७ मा कोशी प्रदेशको मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त हुनुभएको देखिन्छ । यसबाट प्रदेश प्रमुखले धारा १६८ को उपधारा (२) वा उपधारा (५) बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्दा बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूको समर्थनसहित दाबी पेस गर्ने विवेकसम्मत समय सीमा तोकी बहुमत प्राप्त प्रदेश सभा सदस्यलाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नुपर्ने संवैधानिक प्रावधान रहेको देखिँदा प्रदेश प्रमुखले स्वविवेकले आफूखुसी निर्णय गर्ने नभई बहुमत प्रदेश सभाको समर्थन प्राप्त व्यक्तिलाई उपधारा (२) वा उपधारा (५) बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नुपर्ने संविधानको प्रावधानबमोजिमको कार्यको सुनिश्चितता गर्न संविधानबमोजिम विवेकसम्मत निर्णय लिनुपर्ने देखिन्छ।

३४. उल्लिखित पृष्ठभूमिमा कोशी प्रदेश प्रमुखले मिति २०८१।०१।२६ मा नयाँ मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्दा संविधानको सीमा उल्लङ्घन भयो भएन अथवा उक्त निर्णय संविधानसम्मत थियो वा थिएन भन्नेमा निर्णय गर्नुपर्ने देखियो । माथिका विभिन्न प्रकरणहरूमा चर्चा गरिएबमोजिम निवेदक मुख्यमन्त्री केदार कार्कीलाई दिएको समर्थन बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूले मिति २०८०।१२।२६ मा औपचारिक रूपमा फिर्ता लिइसकेपछि निवेदक तत्कालीन मुख्यमन्त्रीले ३० दिनभित्र धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम विश्वासको मत लिन प्रक्रिया आरम्भ गर्नुपर्नेमा सो गरेको देखिँदैन। विश्वासको मत लिनुपर्ने बाध्यात्मक संवैधानिक प्रावधानका बाबजुद विश्वासको मत नलिएमा त्यस्तो मुख्यमन्त्री धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम पदमुक्त भई धारा १६९ को उपधारा (१)(ख) को स्थिति सिर्जना भई मुख्यमन्त्रीको पद रिक्त भई त्यस्तो मुख्यमन्त्रीको हैसियत धारा १६९ को उपधारा (३) बमोजिमको काम चलाउ मुख्यमन्त्रीमा रूपान्तरित हुने र सोही अवस्था निवेदकको हकमा मिति २०८०।१२।२६ को

३० दिनपछिबाट उत्पन्न भएको सन्दर्भसमेत माथिका प्रकरणहरूमा विवेचना भइसकेको छ । कोशी प्रदेश प्रमुखको कार्यालयबाट प्राप्त कागजातहरू हेर्दा, मिति २०८०।१२।२६ गतेका दिन कोशी प्रदेश प्रमुखलाई सम्बोधन गरी प्रदेश सभा सदस्यहरूको तर्फबाट ४ वटा निवेदन दर्ता भएको देखिन्छ। सर्वप्रथम ९३ सदस्यीय कोशी प्रदेश सभाका ५२ जना बहुमत सदस्यहरूले हस्ताक्षर गरी कोशी प्रदेश सरकार माननीय मुख्यमन्त्री र प्रदेश सरकारका विभिन्न पदाधिकारीलाई संकल्प प्रस्तावमार्फत आवश्यक निर्देशन दिन नेपालको संविधानको धारा १८३ को उपधारा (३) बमोजिम यथाशीघ्र प्रदेश सभाको अधिवेशन वा बैठक बस्ने मिति र समय तोकिपाउन निवेदन दर्ता भएको देखिन्छ । दोस्रो मिति २०८०।०६।२७ मा निवेदक मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त हुँदाका बखत समर्थन गर्ने ३९ जना प्रदेश सभा सदस्यहरूले ४ वटा विभिन्न आधार र कारण खोली मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिएको निवेदन दर्ता गरी सोको बोधार्थ माननीय मुख्यमन्त्री र माननीय सभामुखलाई समेत दिएको देखिन्छ । तेस्रो अर्को वैकल्पिक सरकारको गठन सम्बन्धमा भन्ने विषय राखी ५२ जना प्रदेश सभा सदस्यहरूले प्रदेश सभा सदस्य नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) संसदीय दलका नेता मा. हिक्मतकुमार कार्कीको नेतृत्वमा वैकल्पिक सरकार गठनका लागि दाबी प्रस्तुत गर्दछौं भन्ने रहेको देखिन्छ। चौथो, सोही मिति २०८०।१२।२६ मा ५२ जना प्रदेश सभा सदस्यहरूले निवेदक मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिएको भनी माननीय सभामुख, कोशी प्रदेश सभालाई सम्बोधन गरी यसको बोधार्थ माननीय प्रदेश प्रमुख र माननीय मुख्यमन्त्रीलाई समेत दिएको भन्ने देखिन्छ। यी निवेदनहरूको परिप्रेक्ष्यबाट हेर्दा निवेदक मुख्यमन्त्रीसँग प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यहरूको समर्थन नरहेको भन्ने प्रस्ट भइसकेको देखिन्छ। तर धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम ३० दिनभित्र विश्वासको मतप्राप्त गर्न संविधानले प्रदान गरेको समय सीमा निवेदक मुख्यमन्त्रीसँग रहेका कारण त्यस समय सीमा अगावै प्रदेश प्रमुखबाट नयाँ मुख्यमन्त्रीको नियुक्तिको प्रक्रिया आरम्भ भएको देखिँदैन।

३५. उल्लिखित निवेदनहरूमध्ये प्रदेश प्रमुखले बाध्यात्मक रूपमा तत्कालै पालना गर्नैपर्ने धारा १८३ को उपधारा (३) बमोजिम प्रदेश सभाका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको एक चौथाइ सदस्यहरूले प्रदेश सभाको अधिवेशन वा बैठक बस्ने मिति र समय तोक्ने आवेदन गरेमा सोबमोजिम मिति र समय तोक्ने निर्णय मिति २०८०।१२।२८ मा गरी मिति २०८१।०१।०६ गते बिहिबार दिनको १:०० बजे कोशी प्रदेश सभाहलमा कोशी प्रदेशको अधिवेशन आह्वान भएको देखिन्छ। यो अधिवेशन कोशी प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ (पहिलो संशोधन) समेतको नियम ७० को उपनियम (१) को खण्ड (ग) बमोजिम माननीय मुख्यमन्त्री र प्रदेश सरकारका विभिन्न पदाधिकारीलाई संकल्प प्रस्तावमार्फत आवश्यक निर्देशन दिने भन्ने बेहोरा अधिवेशन माग गर्दाको निवेदन र प्रदेश प्रमुखले गरेको निर्णयबाट प्रस्ट देखिएको छ । संविधानको प्रावधानको प्रक्रिया पूरा भएपछि आह्वान भएको अधिवेशन र नियमावलीको प्रक्रिया पूरा गरी पेस भएको संकल्प प्रस्तावलाई निवेदक स्वयंले तत्काल संविधानविपरीतको कदम भनी कहीँकतै चुनौती दिएकोसमेत देखिँदैन । अपितुः निवेदक तत्कालीन मुख्यमन्त्रीले संकल्प प्रस्तावमाथि भएको छलफलमा सहभागी भई छलफलमा माननीय प्रदेश सभा सदस्यहरूले उठाएका प्रश्न र जिज्ञासाहरूको जवाफ दिएपछि प्रस्तावमाथि मतदान भएकोमा प्रस्तावको पक्षमा 'हुन्छ' भन्ने प्रदेश सभा सदस्यहरूको संख्या ५२ रहेको, 'हुन्न' भन्ने कोही नरहेको र मतदानमा सहभागी नहुने ३ जना प्रदेश सभा सदस्यहरू रहेको हुँदा ९३ सदस्यीय प्रदेश सभाको बहुमत सदस्यहरूबाट संकल्प प्रस्ताव पास भएको घोषणा कोशी प्रदेश सभाका

सभामुखले मिति २०८१।०१।०७ मा गर्दा निवेदक मुख्यमन्त्री स्वयं प्रदेश सभामा उपस्थित रहेको कोशी प्रदेश सभाका सभामुखको सभाको बैठकको रिडिङ पेपरले समेत देखाएको छ । प्रदेश सरकार गठन वा विघटन गर्ने वा मुख्यमन्त्रीलाई विश्वासको मत दिने वा नदिने संवैधानिक हैसियत रहेको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (१०) बमोजिम मुख्यमन्त्री सदासर्वदा उत्तरदायी हुनुपर्ने कोशी प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यहरूले "मुख्यमन्त्री केदार कार्कीलाई दिएको समर्थन मिति २०८०।१२।२६ मा फिर्ता लिएको अवस्था हुँदा सो मितिबाट नेपालको संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम प्रदेश सभाको बैठकबाट विश्वासको मत लिन, सरकारको नियमित कार्यबाहेक दीर्घकालीन महत्त्वका कुनै निर्णय नगर्न नगराउन मुख्यमन्त्री / प्रदेश सरकारलाई कोशी प्रदेश सभाको यो बैठक निर्देश गर्छ । साथै नेपालको संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिमको समयभित्र विश्वासको मत नलिएमा, विश्वासको मत प्राप्त नगरेमा वा मुख्यमन्त्रीज्यूले मार्ग प्रशस्त नगरेमा नेपालको संविधानको धारा १६८ बमोजिम नयाँ सरकार गठन गर्न यो प्रदेश सभा सक्षम रहेको जानकारी सम्बन्धित निकाय तथा पदाधिकारीलाई सूचना प्रवाह गर्न कोशी प्रदेश सभा सचिवालयलाई निर्देश गर्दछ ।" भनी पास गरेको संकल्प प्रस्तावको जानकारी कोशी प्रदेश सभा सचिवालयले माननीय प्रदेश प्रमुखलाई मिति २०८१।०१।१० मा पत्रमार्फत गराएको र सो पत्र प्रदेश प्रमुखको कार्यालयमा मिति २०८१।०१।१६ दर्ता भई सोही मितिमा आवश्यक कार्य गर्ने आदेश प्रदेश प्रमुखबाट भएको देखिन्छ । यसको अलावा यो पत्रको बेहोरासमेत उल्लेख गरी मिति २०८१।०१।२६ मा कोशी प्रदेश सभा सचिवालयले कोशी प्रदेश प्रमुखको कार्यालयमा पठाएको पत्र प्रदेश प्रमुखको कार्यालयमा सोही मितिमा दर्ता भई "सकंल्प प्रस्तावमा उल्लिखित अवधिभित्र कोशी प्रदेश सभा नियमावली, २०७४ को नियम १२८ बमोजिम मुख्यमन्त्रीको तर्फबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नेसम्बन्धी कुनै प्रस्ताव यस सचिवालयमा दर्ता हुन नभएको बेहोरा जानकारीको लागि आदेशानुसार अनुरोध छ" भन्ने बेहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ । कोशी प्रदेश सभा सचिवालयबाट प्राप्त यी दुई पत्रहरू तथा प्रदेश सभाका ५२ जना बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूले निवेदक मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन मिति २०८०।१२।२६ मा फिर्ता लिएको औपचारिक जानकारी प्राप्त भएको र प्रदेश सभाबाट सोही विषयको आधारमा पास भएको संकल्प प्रस्तावसमेतको आधारमा नयाँ सरकार गठनको आह्वान प्रदेश प्रमुखबाट भएको देखिन्छ ।

३६. कोशी प्रदेश प्रमुखले मिति २०८१।०१।२६ मा नयाँ सरकार गठनको आह्वान गर्दा आफ्नो स्वविवेकले वा संविधानको उल्लङ्घन गरी भएको भन्ने उक्त निर्णयको बेहोराबाट देखिँदैन । प्रदेश सरकारको गठन र सरकारको निरन्तरताको सम्पूर्ण अधिकार बोकेको प्रदेश सभाको बहुमत सदस्यहरूको निर्णयको आधारमा प्रदेश प्रमुखबाट नयाँ सरकारको आह्वान भएको देखिन्छ । उक्त निर्णयलाई यो स्थानमा पुनःउल्लेख गर्नु सान्दर्भिक देखियो । निर्णयमा भनिएको छ, "नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम माननीय मुख्यमन्त्री केदार कार्कीको नेतृत्वमा मिति २०८०।०६।२७ गते गठन भएको कोशी प्रदेश सरकारलाई कोशी प्रदेशका बहुमत सदस्यहरूको विश्वासको मत प्राप्त भएकोमा मिति २०८०।१२।२६ गते कोशी प्रदेश सभाका ५२ जना सदस्यहरूले मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिएकोसम्बन्धी निवेदन प्राप्त भएको र कोशी प्रदेश सभा सचिवालयको च.नं. ३३५ मिति २०८१।०१।१० गतेको पत्रमार्फत कोशी प्रदेश सभामा पेस भएको संकल्प प्रस्ताव बहुमतले पारित भएको साथै उक्त सचिवालयको च.नं. ३५० मिति २०८१।०१।२६ गतेको पत्रमार्फत संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम

समर्थन फिर्ता लिएको तिस दिनभित्र प्रदेश सभाबाट मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्नेसम्बन्धी कुनै प्रस्ताव प्रदेश सभा सचिवालयमा दर्ता हुन नआएको जानकारी प्राप्त भएको हुँदा नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम कोशी प्रदेशको मुख्यमन्त्री नियुक्त गरी प्रदेश सरकार गठन गर्नको लागि कोशी प्रदेश सभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने कोशी प्रदेश सभाका कुनै सदस्यलाई मिति २०८१।०१।२८ गते शुक्रबार अपराह्न ५:०० बजेभित्र आफ्नो दाबी पेस गर्न आह्वान गर्ने निर्णय गरेको छु ।" यो निर्णय सम्पूर्ण रूपमा प्रदेश सभामा भएको निर्णय र प्रदेश सभाका बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूले मुख्यमन्त्रीलाई दिएको समर्थन फिर्ता लिएपछि निवेदक मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत प्राप्त नगरेको भन्ने प्रदेश सभाबाट जानकारी भएपछि मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्न प्रदेश प्रमुखको संवैधानिक दायित्व पूरा गर्नका लागि भएको देखिन्छ । प्रदेश प्रमुखले आफूलाई स्वविवेकले मुख्यमन्त्री परिवर्तन गर्ने इच्छा जागृत भएको आधारमा वा मुख्यमन्त्रीलाई विश्वासको मत प्राप्त गर्ने पर्याप्त समय उपलब्ध नगराई हतारमा हठात्मा निर्णय गरेको भन्नेसमेत देखिँदैन । मिति २०८१।०१।२६ मा नयाँ सरकार गठनको आह्वानपछि पनि निवेदकसँग कोशी प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यहरूको समर्थन प्राप्त रहेको अवस्थामा पुनः मुख्यमन्त्रीमा दाबी गरी सरकार गठन गर्न पाउने हकबाट प्रदेश प्रमुखले निवेदकलाई वञ्चित गरेको भन्नेसमेत देखिँदैन । प्रदेश सभामा बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूले समर्थन नरहेको औपचारिक जानकारी प्राप्त भइसकेपछि संविधानले स्वीकार नगरेको अल्पमतको सरकारलाई तिस दिनभन्दा बढी निरन्तरता दिन नमिल्ने संविधानले तोकेको समय सीमाको उल्लङ्घन हुन नदिने र बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूको समर्थनमा वैकल्पिक सरकारको स्थापना हुन सक्ने सम्भावनाको खोजी गर्नुपर्ने दायित्व संविधानबमोजिम प्रदेश प्रमुखको नै रहेको अवस्थामा सोलाई सहजीकरण गर्न प्रदेश प्रमुखबाट कोशी प्रदेश सभाका निर्णयहरूमा आधारित भएर गरिएको मिति २०८१।०१।२६ को निर्णयलाई संविधान वा संसदीय शासन प्रणालीको मूल्य मान्यताविपरीतको मान्न मिल्ने देखिएन ।

३७. संसदीय शासन प्रणालीमा सरकारसँग बहुमत सांसदहरूको समर्थन छ छैन भनी वैधताको परीक्षण गर्ने एक मात्र सर्वोत्कृष्ट स्थान भनेकै जनप्रतिनिधिमूलक सभा हो । विश्वासको मतको प्रस्तावमा छलफल भएको नभए तापनि कोशी प्रदेश सभामा निवेदक मुख्यमन्त्रीसमेतको सहभागितामा भएको संकल्प प्रस्तावमाथि मिति २०८१।०१।०७ मा भएको छलफल र मतदानमा बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूले धारा १८८ को उपधारा (२) ले तोकेको समयसीमाभित्र विश्वासको मत प्राप्त गर्न अन्यथा मार्ग प्रशस्त गर्न निवेदक मुख्यमन्त्रीलाई निर्देश गरेको स्पष्ट देखिएको छ । उक्त प्रस्ताव बिफल भएको भए मुख्यमन्त्रीसँग प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यहरूको समर्थन कायम रहेको स्वतः प्रमाणित हुन जानेमा सो भएको देखिँदैन । सरकार विरूद्ध संकल्प प्रस्ताव पास हुँदैमा मुख्यमन्त्रीले राजीनामा गर्नुपर्दछ भन्ने संसदीय शासन प्रणालीको स्थापित मान्यता नरहे पनि संकल्प प्रस्तावले दिएको संविधानसम्मत निर्देशनको पालन नगरी मिति २०८०।१२।२६ मा बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूले दिएको समर्थन फिर्ता लिइसकेपछि संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम ३० दिनभित्र विश्वासको मत लिनु भन्ने प्रदेश सभाले दिएको निर्देशनको पालन नगरेको अवस्थालाई संवैधानिक मर्यादाको उल्लङ्घनकै रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । राज्य सरकारको बहुमत छ छैन भन्ने विषयको परीक्षण गर्ने स्थल राज्यको विधान सभा मात्र हो र विधान सभामा सरकारसँग बहुमत छ छैन भनी परीक्षण नगरी राज्यमा राष्ट्रपति शासन लागु गर्ने गभर्नर (प्रदेश प्रमुख) को सिफारिस संविधानसम्मत छैन भन्ने विषयमा

भारतको सर्वोच्च अदालतको नौ सदस्यीय संवैधानिक इजलासले S.R. Bommai and others V Union of India and other (1994) 3 SCCI, मा लामो व्याख्या गरेको छ। मुख्यमन्त्रीले विधान सभामा बहुमत प्रमाणित गर्छुभन्दा सो अवसर नदिई गभर्नरले राष्ट्रपति शासनको लागि सिफारिस गरेको संविधानसम्मत छैन भनी त्यहाँ व्याख्या भएको छ भने, प्रस्तुत निवेदनका निवेदक मुख्यमन्त्रीलाई प्रदेश सभामा विश्वासको मत लिन भनी प्रदेश सभाले निर्देश गर्दासमेत निजले सो गरेको देखिँदैन । उल्लिखित S.R. Bommai को मुद्दामा भएका व्याख्याका केही अंश प्रस्तुत विवादमा समेत सान्दर्भिक भएकाले उद्धरण गरिएको छ, " In all cases where the support to the Ministry is claimed to have been withdrawn by some legislators, the proper course for testing the strength of the Ministry is holding the test on the floor of the House. That alone is the constitutionally ordained forum for seeking openly and objectively the claims and counterclaims in that behalf. The assessment of the strength of the Ministry is not a matter of private opinion of any individual, be he the Governor or the President. It is capable of being demonstrated and ascertained publicly in the House" यो व्याख्यामा भनिएको छ - जुनसुकै अवस्थामा पनि जब सरकारलाई दिएको समर्थन केही सभासद्हरूले फिर्ता लिन्छन्, सरकारको बहुमतको परीक्षण विधान सभाको बैठकमा नै हुनुपर्दछ । पक्ष विपक्षका दाबीहरूको खुला र वस्तुगत रूपमा परीक्षण गर्ने त्यो एक मात्र संवैधानिक स्थान हो । सरकारको शक्तिको मूल्याङ्कन (बहुमत छ छैन) को परीक्षण कुनै पनि व्यक्तिको धारणा चाहे त्यो गर्भनर को होस् वा राष्ट्रपति होस् निजहरूबाट हुन सक्दैन । सरकारको शक्तिको परीक्षण सार्वजनिक रूपमा सबैले देख्ने र महसुस गर्ने गरी विधानसभामा हुनुपर्दछ ।

३८. यसैगरी सोही मुद्दामा भएको व्याख्यामा भनिएको छ, "wherever a doubt arises whether the Council of Ministers has lost the confidence of the House, the only way of testing it is on the floor of the House except in an extraordinary situation where because of all-pervasive violence, the Governor comes to the conclusion and records the same in his report that for the reasons mentioned by him, a free vote is not possible in the House" यसबाट अझ स्पष्ट पार्दै भनिएको छ, जुनसुकैबेला जब मन्त्रिपरिषद्ले विधानसभाको विश्वास गुमाएको आशंका पैदा हुन्छ, त्यसको परीक्षण गर्ने एक मात्र उपाय विधानसभाको बैठकमा हुन्छ । यसको अपवाद भनेको डरलाग्दो हिंसात्मक अवस्थाको विशेष कारणबाट विधानसभामा स्वतन्त्र मतदान हुन सक्दैन भन्ने गर्भनरको रिपोर्टलाई मात्र मान्न सकिन्छ भनिएको छ । प्रस्तुत निवेदनका रिट निवेदक मुख्यमन्त्रीको हकमा विश्वासको मत प्राप्त गर्ने ३० दिनको अवसर रहेको, बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूले दिएको समर्थन फिर्ता लिई सरकार अल्पमतमा रहेको र प्रदेश सभा स्वयंले प्रस्ताव पारित गरी विश्वासको मत लिनुहोस्, अन्यथा संविधानबमोजिम मार्ग प्रशस्त गर्नुहोस् भनी अनुरोध गर्दासमेत संविधान र संसदीय शासन प्रणालीको आधारभूत मान्यताविपरीत मुख्यमन्त्री आफ्नो सरकारले निरन्तरता पाउनुपर्दछ भनी लिएको दाबी स्वीकार्य हुन नसक्ने देखिएको परिप्रेक्ष्यमा निजी विचार वा धारणामा आधारित नभई संवैधानिक व्यवस्था र कोशी प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यहरूको निर्णयको आधारमा कोशी प्रदेशका प्रदेश प्रमुखले नयाँ सरकार गठन गर्न मिति २०८१।०१।२६ मा गरेको निर्णय संविधानसम्मत छैन भन्न मिल्ने देखिएन।

३९. रिट निवेदकका तर्फबाट धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिमको सरकार गठन भई सोही धाराको उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गरिसकेपछि अर्को मुख्यमन्त्रीको नियुक्ति सोही उपधारा (५) बमोजिम हुन सक्दैन भन्ने प्रश्नसमेत उठेको देखिन्छ। यस सम्बन्धमा विगतमा कोशी प्रदेश सरकार गठनका सम्बन्धमा उठेको विवादमा यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट ०८०-WF-०००१ को मुद्दामा मिति २०८०।०४।११ मा व्याख्या भइसकेको देखिन्छ । उक्त मुद्दामा निर्णय दिनुपर्ने दोस्रो प्रश्न नै "नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम सरकार गठन भई धारा १६८(४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गरी सरकार सञ्चालन भई आएको क्रममा पछि विकसित घटनाक्रमको सन्दर्भमा विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको अवस्थामा संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम अर्को सरकार गठन गर्न मिल्छ वा मिल्दैन" भनिएकोमा व्याख्या गरी अर्को सरकार गठन गर्न मिल्छ भनिएको छ । यस मुद्दामा व्याख्या गर्दा रविराज भण्डारीसमेत वि. प्रधानमन्त्री श्री मनमोहन अधिकारीसमेत ने.का.प. स्वर्ण जयन्ती विशेषाङ्क, २०५२ पृष्ठ १ र शेरबहादुर देउवासमेत वि. राष्ट्रपतिको कार्यालय ने.का.प. संवैधानिक इजलास खण्ड २०७९ नि.नं.००२८ पृष्ठ ६२ मा भएको विकल्प रहेसम्म संसद्भित्रैबाट सरकार गठनको प्रक्रिया गरिनुपर्दछ भन्ने मान्यता राखिएको विषयहरूलाई समेत उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तुत निवेदनसँगको विवादमा निवेदक मुख्यमन्त्रीले धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम सरकार गठन गरी उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गरी सरकार सञ्चालन गरिरहेको अवस्थामा मुख्यमन्त्रीलाई समर्थन गरेका प्रदेश सभामा बहुमत सदस्य संख्या रहेका प्रदेश सभा सदस्यहरूले समर्थन फिर्ता लिएपछि निवेदक मुख्यमन्त्रीले धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम ३० दिनभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिनुपर्नेमा सो नलिएका कारण संवैधानिक विचलन पैदा भएको स्थितिमा सोही बिन्दुबाट धारा १६८ को उपधारा (५) अन्तर्गतबाट बहुमत प्रदेश सभा सदस्यहरूको समर्थनमा अर्को मुख्यमन्त्री नियुक्त भई सरकार गठन भई धारा १६८ उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मतसमेत प्राप्त गरिसकेको अवस्थालाई संविधानसम्मत छैन भन्न मिल्ने देखिएन।

४०. अब, निरूपण गर्नुपर्ने **अन्तिम प्रश्न**, रिट निवेदनको मागबमोजिमको आदेश जारी हुन सक्छ वा सक्दैन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा माथिका प्रकरणहरूमा गरिएको व्याख्या विवेचनाहरूको आधारबाट हेर्दा निवेदक तत्कालीन मुख्यमन्त्री केदार कार्की नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त भई कोशी प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यहरूको समर्थनमा धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गरी कार्य सञ्चालन गरिरहेको अवस्थामा ९३ सदस्यीय कोशी प्रदेश सभाको बहुमत ५२ प्रदेश सभा सदस्यहरूले मिति २०८०।१२।२६ मा आफूहरूले दिएको समर्थन फिर्ता लिएको स्थितिमा ३० दिनभित्र नेपालको संविधानको धारा १८८ को उपधारा (२) बमोजिम निवेदकले प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिनुपर्ने संवैधानिक बाध्यता रहेको भए पनि सोबमोजिम निजले विश्वासको मत लिएको देखिएन । प्रदेशको मुख्यमन्त्री सदासर्वदा प्रदेश सभाप्रति उत्तरदायी रहने नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (१०) को व्यवस्था रहेकोमा संविधानले तोकेको समय सीमाभित्र विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकिरहेको मुख्यमन्त्री प्रदेश सभाप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही हुन सक्ने नदेखिएको र तोकिएको समय सीमाभित्र विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसक्ने मुख्यमन्त्री धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम पदमुक्त हुने संवैधानिक व्यवस्था रहेको अवस्थामा धारा १६९ को उपधारा (१) को खण्ड (ख) को अवस्था सिर्जना भई मुख्यमन्त्रीको

पद रिक्त भएको स्थितिमा कोशी प्रदेश प्रमुखबाट मिति २०८१।०१।२६ मा नयाँ सरकार गठनको आह्वान भई कोशी प्रदेश सभाको ५२ जना सदस्यहरूको समर्थनमा नयाँ सरकार गठन भई प्रत्यर्थीमध्येका हिक्मतकुमार कार्की संविधानको धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम कोशी प्रदेशको मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त भई निज मुख्यमन्त्रीले ९३ सदस्यीय कोशी प्रदेश सभामा ५७ जना प्रदेश सभा सदस्यहरूको समर्थनमा संविधानको धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गरिसकेको मिसिल संलग्न कागजातबाट देखिएको हुँदा निवेदकको मागबमोजिम आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्था देखिएन । प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ । प्रस्तुत रिट निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी फैसलाको प्रति यस अदालतको मुद्दा व्यवस्थापन प्रणालीमा प्रविष्टि गरी नियमानुसार मिसिल अभिलेख शाखामा बुझाइदिनू ।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं ।
न्या.डा.नहकुल सुवेदी
न्या.अब्दुल अजीज मुसलमान

इजलास अधिकृत:- भुपाल भण्डारी (उपसचिव) / विकेश महर्जन (शाखा अधिकृत)
इति संवत् २०८१ साल असार ११ गते रोज ३ शुभम् ।

निर्णय नं. ११३५९

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री सपना प्रधान मल्ल
माननीय न्यायाधीश श्री हरिप्रसाद फुयाल
फैसला मिति : २०८०।२।२८

मुद्दा: प्रतिलिपि अधिकार उल्लङ्घन

०७२-CR-१७६३

पुनरावेदक / प्रतिवादी : नन्दराज भट्टराईको छोरा जिल्ला सुनसरी इनरूवा नगरपालिका वडा नं.१० घर भई हाल जिल्ला ललितपुर इमाडोल गाउँ विकास समिति वडा नं. ८ बस्ने गोपाल कृष्ण भट्टराईसमेत

विरूद्ध

प्रत्यर्थी / वादी : तनहुँ जिल्ला रूपाकोट गाउँ विकास समिति वडा नं. ३ घर भई हाल काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. १० बानेश्वर बस्ने पुष्कर जोशीसमेतको जाहेरीले नेपाल सरकार

०७२-CR-१७७०

पुनरावेदक / प्रतिवादी : टेकबहादुर शाहको छोरा जिल्ला अर्घाखाँची डिभर्ना गाउँ विकास समिति वडा नं. ५ घर भई हाल जिल्ला काठमाडौं, काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ३३ मैतिदेवी बस्ने भोजबहादुर शाहसमेत

विरूद्ध

प्रत्यर्थी / वादी : तनहुँ जिल्ला रूपाकोट गाउँ विकास समिति वडा नं.३ घर भई हाल काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं.१० बानेश्वर बस्ने पुष्कर जोशीसमेतको जाहेरीले नेपाल सरकार

- **रचयिताको रचना रचयिताको प्रतिबिम्ब हुने । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले नै रचयिताको आर्थिक र नैतिक अधिकारको ग्यारेन्टी गरेको देखिने । रचयिताको आर्थिक अधिकार कायम नरहनु र नैतिक अधिकार कायम रहनु दुई फरक विषय हुने । आर्थिक अधिकार हस्तान्तरण भए तापनि रचयिताको कामको जन्मदाता (paternity / maternity) को हैसियतले निजको नैतिक अधिकार निजमा नै रहिरहने । प्रतिलिपि अधिकारमा नैतिक अधिकार प्राप्त व्यक्तिको हैसियतले निजको व्यक्तित्व र मर्यादाको अधिकारसमेत रहने । यस अधिकारभित्र रचयिताको उत्पादन / सिर्जनाको अनैतिक प्रयोग वा दुरूपयोगबाट संरक्षणको अधिकारसमेत पर्ने । नैतिक अधिकार स्वाभाविक रूपमा नैतिक प्रकृतिको हुने । जब कुनै नैतिक गल्ती हुन्छ, त्यसको उपचार दण्डात्मक उपायहरूमा नभई नैतिक सुधार (moral reform) र पुनर्स्थापना (restoration) मा हुने ।**

(प्रकरण नं.११)

प्रतिवादीका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री शम्भु थापा, श्री सुरेन्द्रकुमार खड्का र श्री कमलेश सुवेदी

वादीका तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री सोमकान्त भण्डारी तथा विद्वान् अधिवक्ता श्री राजकुमार सुवाल

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

- मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४
- प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९

सुरू तहमा फैसला गर्नेः

माननीय न्यायाधीश श्री भोजराज अधिकारी
काठमाडौं जिल्ला अदालत

पुनरावेदन तहमा फैसला गर्नेः

माननीय न्यायाधीश श्री टंकबहादुर मोक्तान
माननीय न्यायाधीश श्री रत्नबहादुर बागचन्द
पुनरावेदन अदालत पाटन

फैसला

न्या.सपना प्रधान मल्ल : साबिक न्याय प्रशासन ऐन,२०४८ को दफा १२ को उपदफा (१) को खण्ड (क) र (ख) बमोजिम मुद्दा दोहोऱ्याई हेरिपाउँ भनी प्रतिवादीको यस अदालतमा निवेदन परी सोही ऐनको दफा १२ को उपदफा (१) को खण्ड (क) र (ख) बमोजिम मुद्दा दोहोऱ्याई हेर्ने निस्सा प्रदान भई पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यस प्रकार छः-

संक्षिप्त तथ्य

हामी जाहेरवालाहरू लेखक भई रचना गरेको Grammar For Communication Book-2 नामक पुस्तकको ले-आउट डिजाइन विनेश चौधरी, रचना चित्र, उमेश अधिकारी, पाण्डुलिपि न्यू नेपाल पब्लिकेशन प्रा.लि.का मनोज सत्याललाई सो किताबको प्रकाशन, बिक्री वितरण गर्ने आर्थिक अधिकार मिति २०६७।६।२५ मा बिक्री गरेका थियौं, जुन पाण्डुलिपि २००९ मा न्यु नेपाल पब्लिकेसन प्रा. लि. ले प्रकाशित गरी बिक्री वितरण भई आएको अवस्थामा उक्त किताबमा मैले आफ्नो मौलिक शैक्षिक रचना, अङ्ग्रेजी व्याकरण विषयवस्तु रचनासमेत लेखी प्रकाशित भएकोमा स्ट्यान्डर्ड पब्लिसर एन्ड डिस्ट्रिब्युटर प्रा.लि. एवं प्रतिवादी सम्झना पोखरेलसमेतले हामी जाहेरवालाहरूसँग निहित प्रतिलिपि अधिकार अनुमति नलिई अनधिकृत रूपमा

रचना, किताबको नक्कल चोरी गरेर तोडमोड एवं केही अंश थपघट गर्नुको साथै Preface समेत केही फरक पारी लेखकहरूमा टिका लामिछाने र सम्झना पोखरेल, गोपाल कृष्ण भट्टराई, कालीप्रसाद पोखरेल र डोरा लामाको नाम उल्लेख गरी सन् २०११ मा हाम्रो किताबसँग हुबहु मिल्ने Standard Grammar For Communication Book-2 प्रकाशन एवं बिक्री वितरण गरी प्रतिलिपि अधिकारको उल्लङ्घन गर्नुको साथै रू.८,००,०००।- हानि नोक्सानी पुऱ्याएको हुँदा निजहरूउपर कारबाही गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको **पुष्कर जोशीसमेतको मिति २०६८।३।२६ को ४ थान जाहेरी दरखास्त।**

स्ट्यान्डर्ड पब्लिसर एण्ड डिस्ट्रिब्युटर प्रा. लि.का सञ्चालक संस्थापकहरूमा भोजबहादुर शाह, लक्ष्यबहादुर के.सी., टुकराम ढकाल, शेरबहादुर कटुवाल, महेन्द्रप्रसाद शर्मा आचार्य, गोपालप्रसाद आचार्य, शिव कार्की, मोहनबहादुर श्रेष्ठ र नवराज महतसमेत रहेको भन्नेसमेत बेहोराको **कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालय, काठमाडौंको मिति २०६८।४।१२ को पत्र।**

प्रतिलिपि अधिकार उल्लङ्घन मुद्दाको अनुसन्धानको सिलसिलामा सम्झना पोखरेल, कालीप्रसाद पोखरेल र गोपालकृष्ण भट्टराईलाई पक्राउ गरी दाखिला गरेको भन्नेसमेत बेहोराको **मिति २०६८।४।१९ को प्रहरी प्रतिवेदन।**

मसमेतका व्यक्तिहरूलाई स्ट्यान्डर्ड पब्लिसर एण्ड डिस्ट्रिब्युटर प्रा.लि.ले मिति २०६७।८।२६ गते सञ्जय सत्याल र पब्लिसर्सबिच भएको प्रतिलिपि अधिकार हस्तान्तरणसम्बन्धीको बुँदा नं. ६ अनुसार यस प्रकाशनले प्रकाशन गरेको पाठ्यपुस्तक परिमार्जनको अधिकार प्रयोग गरी शुभराज रानाभाट, पुष्कर जोशी र कुमारबहादुर राईले लेख्नुभएको इङ्गलिस ग्रामर पुस्तकलाई पाठ्यक्रमअनुसार समयसापेक्ष परिमार्जन गर्ने गरी मसमेतलाई दैनिक रू.१,०००।- पारिश्रमिक उपलब्ध गराउने लिखित पत्रको आधारमा कक्षा १, २, ३, ४ र ५ को इङ्लिस ग्रामर विषय परिमार्जन गरी पब्लिसरमा बुझाएका हौं । उक्त पुस्तकहरूमा केही परिवर्तन गरी समयसापेक्ष बनाइएको हो । सो कार्य गरेबापत मैले रू.११,०००।- पारिश्रमिक पाएको छु । उक्त बुकहरूमा Written, Reviewed and Edited by भन्ने ठाउँमा मसमेतको नाम लेखिएको सम्बन्धमा थाहा छैन भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी गोपालकृष्ण भट्टराईले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको मिति २०६८।४।२० को बयान कागज।**

मसमेतका व्यक्तिहरूलाई स्ट्यान्डर्ड पब्लिसर एण्ड डिस्ट्रिब्युटर प्रा.लि.ले मिति २०६७।०८।२६ गते सञ्जय सत्याल र पब्लिसर्सबिच भएको प्रतिलिपि अधिकार हस्तान्तरणसम्बन्धीको बुँदा नं. ६ अनुसार यस प्रकाशनले प्रकाशन गरेको पाठ्यपुस्तक परिमार्जनको अधिकार प्रयोग गरी शुभराज रानाभाट, पुष्कर जोशी र कुमारबहादुर राईले लेख्नुभएको इङ्लिस ग्रामर पुस्तकलाई पाठ्यक्रमअनुसार समयसापेक्ष परिमार्जन गर्ने गरी मसमेतलाई दैनिक रू. १,०००।- पारिश्रमिक उपलब्ध गराउने लिखित पत्रको आधारमा कक्षा १, २, ३, ४ र ५ को इङ्लिस ग्रामर विषयको किताब परिमार्जन गरी पब्लिसरमा बुझाएका हौं । उक्त पुस्तकहरूमा केही परिवर्तन गरी समयसापेक्ष बनाइएको हो । सो कार्य गरेबापत मैले रू. १३,०००।- पारिश्रमिक पाएको छु । उक्त बुकहरूमा Written, Reviewed and Edited by भन्ने ठाउँमा मसमेतको नाम लेखिएको सम्बन्धमा थाहा छैन भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी कालीप्रसाद पोखरेलले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको मिति २०६८।४।२० को बयान।**

मसमेतका व्यक्तिहरूलाई स्ट्यान्डर्ड पब्लिसर एण्ड डिस्ट्रिब्युटर प्रा.लि.ले मिति २०६७।८।२६ गते सञ्जय सत्याल र पब्लिसरबिच भएको प्रतिलिपि अधिकार हस्तान्तरणसम्बन्धीको बुँदा नं. ६ अनुसार यस

प्रकाशनले प्रकाशन गरेको पाठ्यपुस्तक परिमार्जनको अधिकार प्रयोग गरी शुभराज रानाभाट, पुष्कर जोशी र कुमारबहादुर राईले लेख्नुभएको इङ्लिस ग्रामर पुस्तकलाई पाठ्यक्रमअनुसार समय सापेक्ष परिमार्जन गर्ने गरी मसमेतलाई दैनिक रू.१,०००।- पारिश्रमिक उपलब्ध गराउने लिखित पत्रको आधारमा कक्षा १, २, ३, ४ र ५ को इङ्लिस ग्रामर विषय परिमार्जन गरी पब्लिसरमा बुझाएका हौं । उक्त पुस्तकहरूमा केही परिवर्तन गरी समयसापेक्ष बनाइएको हो । सो कार्य गरेबापत मैले रू. १३,०००।- पारिश्रमिक पाएको छु । उक्त बुकहरूमा Written, Reviewed and Edited by भन्ने ठाउँमा मसमेतको नाम लेखिएको सम्बन्धमा थाहा छैन भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी सम्झना पोखरेलले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको मिति २०६८।४।२० को बयान ।**

प्रस्तुत मुद्दाको अनुसन्धानको सिलसिलामा सङ्कलित मिसिल संलग्न पुष्कर जोशीसमेतको ४ थान जाहेरी दरखास्त, कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयको पत्र, पक्राउमा परेका प्रतिवादीहरू सम्झना पोखरेल, कालीप्रसाद पोखरेल र गोपाल कृष्ण भट्टराईको बयान कागजसमेतका कागजात एवं जाहेरी दरखास्तसाथ प्राप्त किताबहरूसमेतको आधार प्रमाणहरूबाट प्रतिवादी सम्झना पोखरेल, कालीप्रसाद पोखरेल, गोपाल कृष्ण भट्टराई, टिका लामिछाने, डोरा लामा, भोजबहादुर शाह, लक्ष्यबहादुर के.सी., टुकराम ढकाल, शेरबहादुर कटुवाल, महेन्द्रप्रसाद शर्मा आचार्य, गोपालप्रसाद आचार्य, शिव कार्की, नवराज महत र सञ्जय सत्यालसमेतले प्रतिलिपि अधिकार धनी जाहेरवाला पुष्कर जोशीसमेतमा निहित प्रतिलिपि अधिकार उल्लङ्घन गरी Review and Edit गरी गर्न लगाई स्ट्यान्डर्ड पब्लिसर एण्ड डिस्ट्रिब्युटर प्रा. लि.ले प्रकाशन एवं बिक्री वितरणसमेत गरी प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को दफा २५ को उपदफा (१) को देहाय (क) र (ग) विपरीतको कसुर अपराधको उल्लङ्घन गर्नुको साथै उक्त स्ट्यान्डर्ड पब्लिसर एण्ड डिस्ट्रिब्युटर प्रा.लि.ले प्रकाशन एवं बिक्रीसमेत गरी रू.८,००,०००।- बराबरको क्षति पुऱ्याएकोले प्रतिवादीहरू सम्झना पोखरेल, कालीप्रसाद पोखरेल, गोपाल कृष्ण भट्टराई, भोजबहादुर शाह, लक्ष्यबहादुर के.सी., टुकराम ढकाल, शेरबहादुर कटुवाल, महेन्द्रप्रसाद शर्मा आचार्य, गोपालप्रसाद आचार्य, शिव कार्की, नवराज महत र सञ्जय सत्यालसमेतलाई प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को २५ को उपदफा (१) को देहाय (क) र (ग) को कसुर अपराधमा सोही ऐनको दफा २७ को उपदफा (१) बमोजिम सजाय गरी प्रतिवादीहरूले गरेको आपराधिक कार्यबाट जाहेरवालालाई पुग्न गएको क्षति रू.८,००,०००।- सोही ऐनको दफा २७ को उपदफा (२) बमोजिम जाहेरवालालाई प्रतिवादीहरूबाट दिलाई भराई पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको **अभियोगपत्र ।**

स्ट्यान्डर्ड पब्लिसर एण्ड डिस्ट्रिब्युटर प्रा. लि.ले प्रतिदिन रू.१,०००।- दरले रकम दिने गरी ३ हप्ताको समयभित्रमा किताबहरूमा भएको त्रुटि सच्याउनको लागि र करिकुलमअनुसार छ, छैन भनी परिमार्जन गर्ने र कुन अभ्यास थपघट गर्नुपर्ने भए सोसमेत गरिदिने भनी मेरो नाममा पत्र आएको र मैले अङ्ग्रेजीमा एमफिल गरेको हुँदा मैले पब्लिसरको पत्रसमेतका अडिटरहरूले पुस्तकहरूको अडिट गरी पुस्तकहरूलाई समयसापेक्ष परिमार्जित गरिदिएको हो । मसमेतले परिमार्जित गरेको अङ्ग्रेजी पुस्तकको किताब पहिले कुन लेखकले लेखेका थिए भन्ने विषयमा थाहा थिएन । मैले कुनै प्रतिलिपि अधिकार ऐनको उल्लङ्घन नगरेको हुँदा ममाथि लगाएको आरोप झुट्टा हो भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी सम्झना पोखरेलको सुरू अदालतमा गरेको बयान ।**

परिमार्जन गरेको पुस्तकमा प्रकाशित गर्ने भनी मेरो नाम मैले राख्न लगाएको होइन । कसले प्रकाशित गरे मलाई थाहा भएन । मैले प्रकाशित नगरेको

हुँदा ममाथि लगाएको आरोप झुठ्ठा हो । एक पुस्तकको परिमार्जितसम्म गरेको हो भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी कालीप्रसाद पोखरेलले सुरू अदालतमा गरेको बयान ।**

म शिक्षण पेसामा काम गर्ने भएको र अङ्ग्रेजी विषयमा ज्ञान भएकोले स्ट्यान्डर्ड पब्लिसर एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्सले हामीले न्यू नेपाल पब्लिकेसनबाट प्रतिलिपि अधिकारसमेत खरिद गरेकाले पुस्तकमा सामान्य त्रुटि सच्याई दिनुपर्‍यो भनी मलाई पत्र पठाएको हुँदा प्रतिदिन रू.१,०००।- का दरले पारिश्रमिक लिने गरी मसमेतले पुस्तकमा भएका सामान्य त्रुटि शुद्धसम्म हेरी परिमार्जित गरिदिएका हौं । पुस्तकमा मसमेत लेखकमा नाम राख्ने भनेको होइन र मैले कुनै प्रतिलिपि अधिकार उल्लङ्घन नगरेको हुँदा ममाथि लगाएको अभियोग दाबी झुट्टा हो भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी गोपाल कृष्ण भट्टराईले सुरू अदालतमा गरेको बयान ।**

हामीले सञ्जय सत्यालमार्फत आर्थिक अधिकार सम्पूर्ण प्रतिलिपिसम्बन्धी अधिकारसमेत खरिद गरेका हौं । Standard Publisher and Distribution Pvt. Ltd. ले त्यस पुस्तकमा रहेको त्रुटिहरूलाई समयसापेक्ष संशोधन गर्ने क्रममा कर्मचारीबाट उक्त लेखकको नाम प्राविधिक त्रुटि भई समावेश नभई पाठ्यपुस्तक प्रकाशित भइसकेपछि राष्ट्रियस्तरको दैनिक पत्रिकामा क्षमा याचनासहित सूचना प्रकाशित गरेकोसमेतका कारणले जाहेरवालाको प्रतिलिपि अधिकार उल्लङ्घन गरेको होइन । कसुर नगरेको हुँदा सजाय हुनुपर्ने होइन भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी रमेशबहादुर कटुवालले सुरू अदालतमा गरेको बयान ।**

मउपरको जाहेरी बेहोरा सुनेँ, हेरेँ । उक्त जाहेरी बेहोरा सत्य होइन किनकि सो पुस्तकहरूको आर्थिक तथा प्रतिलिपि अधिकार सर्वप्रथमतः जाहेरवालाले सञ्जय सत्याललाई बिक्री गर्नुभएको र उक्त सञ्जय सत्यालबाट Standard Publisher and distribution Pvt. Ltd. ले ती पुस्तकहरूको आर्थिकसहितको प्रतिलिपि अधिकार खरिद गरेर ती पुस्तकहरूमा रहेका सामान्य त्रुटिहरू सच्याउनको लागि सम्बन्धित विज्ञहरूलाई हाम्रो पब्लिकेसनले जिम्मा दिई विज्ञहरूको सुझाव सङ्कलन गरी ती पुस्तकहरू प्रकाशित गर्दा भुलवश जाहेरवालाहरूको नाम छुट्न गएको हुँदा हामीहरूले तुरून्त त्यसको भुल सुधार गरी नागरिक दैनिक पत्रिकामा प्रकाशित गरी बजारमा वितरित पुस्तकहरूसमेत झिकाई संशोधन गरेका हौं । मसमेतले वहाँहरूले भनेजस्तो प्रतिलिपि अधिकारको उल्लङ्घन गरेका होइनौं । हामीहरूले भुल सुधार गर्दागर्दै वहाँहरूले किन जाहेरी दिनुभयो थाहा भएन भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी महेन्द्रप्रसाद शर्माले सुरू अदालतमा गरेको बयान ।**

मउपरको जाहेरी बेहोरा सुनेँ, हेरेँ । उक्त जाहेरी बेहोरा सत्य होइन । सो पुस्तकहरूको आर्थिक तथा प्रतिलिपि अधिकार सर्वप्रथमतः जाहेरवालाले सञ्जय सत्याललाई बिक्री गर्नुभएको र उक्त सञ्जय सत्यालबाट Standard Publisher and distribution Pvt. Ltd. ले ती पुस्तकहरूको आर्थिकसहितको प्रतिलिपि अधिकार खरिद गरेर ती पुस्तकहरूमा रहेका सामान्य त्रुटिहरू सच्याउनको लागि सम्बन्धित विज्ञहरूलाई हाम्रो पब्लिकेसनले जिम्मा दिई विज्ञहरूको सुझाव सङ्कलन गरी ती पुस्तकहरू प्रकाशित गर्दा भुलवश जाहेरवालाहरूको नाम छुट्न गएको हुँदा हामीहरूले तुरून्त त्यसको भुल सुधार गरी नागरिक दैनिक पत्रिकामा प्रकाशित गरी बजारमा वितरित पुस्तकहरूसमेत झिकाई संशोधन गरेका हौं । मसमेतले वहाँहरूले भनेजस्तो प्रतिलिपि अधिकारको उल्लङ्घन गरेका होइनौं । हामीहरूले भुल सुधार गर्दागर्दै वहाँहरूले किन जाहेरी दिनुभयो भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी भोजबहादुर शाहले सुरू अदालतमा गरेको बयान ।**

मउपरको जाहेरी बेहोरा सुनेँ, हेरेँ । उक्त जाहेरी बेहोरा सत्य होइन किनकि मैले प्रत्यक्षतः जाहेरवालाहरूलाई चिन्दिन । मैले उजुरीपश्चात् बुझेअनुसार जाहेरवालाहरूले पुस्तकहरूको आर्थिक तथा प्रतिलिपि अधिकार सञ्जय सत्याललाई बिक्री गर्नुभएको रहेछ । सञ्जय सत्यालबाट मसमेतले सञ्चालन गरेको Standard Publisher and distribution Pvt. Ltd. ले सो पुस्तकको आर्थिक तथा प्रतिलिपि अधिकार खरिद गरेपनि ती पुस्तकहरूमा रहेका सामान्य त्रुटिहरू करेक्सन गर्न विज्ञहरूलाई लगाई विज्ञहरूको सुझाव मुताबिक सच्याई पुस्तकहरू बजारमा पठाएकोमा लेखकहरूको नाम भुलवश छुट्न गई अन्यथा हुन गएकोमा सोलाई सुधार गरी नागरिक दैनिक पत्रिकामा प्रकाशित गरी बजारबाट पुस्तक खिची जाहेरवालाहरूको नाम समावेश गरेर पुनः पुस्तकहरू प्रकाशन गरेका हौं । मसमेतले जाहेरवालाको प्रतिलिपि अधिकारको उल्लङ्घन गरेका होइनौं र सो गर्ने मनसाय पनि होइन । सजाय हुनुपर्ने होइन भन्नेसमेत **बेहोराको प्रतिवादी गोपालप्रसाद आचार्यले सुरू अदालतमा गरेको बयान ।**

उक्त जाहेरी बेहोरा झुठ्ठा हो, किनकि जाहेरी बेहोरा लेखिएअनुसारको प्रतिलिपि अधिकारको उल्लङ्घन गरेको छैन । जाहेरवालाहरूबाट उक्त पुस्तकहरूको आर्थिक तथा प्रतिलिपि अधिकार सञ्जय सत्यालले खरिद गर्नुभएको र वहाँले सो अधिकार Standard Publisher and distribution Pvt. Ltd. लाई बिक्री गर्नुभएको हो । सोहीबमोजिम हाम्रो प्रकाशनले ती पुस्तकहरूको सामान्य त्रुटिहरू विज्ञहरूबाट सुधार गर्न लगाई बजारमा बिक्रीका लागि पठाउँदा लेखक जाहेरवालाहरूको नाम भुलवश छुट्न गएछ । सो थाहा भएपछि नागरिक दैनिक पत्रिकामा सूचना प्रकाशन गरी भुल सुधार गरिएको र पुस्तकहरूमा वहाँहरूको नाम लेख्न छाप्न लगाएको हो । जाहेरवालाहरूलाई अवमूल्यन गर्ने कार्य हामीहरूबाट भएको होइन । वहाँहरूले किन उजुरी गर्नुभयो त्यो मलाई थाहा भएन । सजाय हुनुपर्ने होइन भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी टुकाराम ढकालले सुरू अदालतमा गरेको बयान ।**

मउपरको जाहेरी बेहोरा सुनेँ । सो जाहेरीहरू झुट्टा हुन् किनकि जाहेरी बेहोरामा लेखिएअनुसारको प्रतिलिपि अधिकारको उल्लङ्घन गरेको छैन । जाहेरवालाहरूबाट उक्त पुस्तकहरूको आर्थिक तथा प्रतिलिपि अधिकार सञ्जय सत्यालले खरिद गर्नुभएको र वहाँले सो अधिकार Standard Publisher and distribution Pvt. Ltd. लाई बिक्री गर्नुभएको हो । सोहीबमोजिम हाम्रो प्रकाशनले ती पुस्तकहरूको सामान्य त्रुटिहरू विज्ञहरूबाट सुधार गर्न लगाई बजारमा बिक्रीका लागि पठाउँदा लेखक जाहेरवालाहरूको नाम भुलवश छुट्न गएछ । सो थाहा भएपछि नागरिक दैनिक पत्रिकामा सूचना प्रकाशन गरी भुल सुधार गरिएको र पुस्तकहरूमा वहाँहरूको नाम लेख्न छाप्न लगाएको हो । जाहेरवालाहरूलाई अवमूल्यन गर्ने कार्य हामीहरूबाट भएको होइन । वहाँहरूले किन उजुरी गर्नुभयो त्यो मलाई थाहा भएन । मलाई सजाय हुनुपर्ने होइन भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी लक्ष्यबहादुर के.सी.ले सुरू अदालतमा गरेको बयान ।**

जाहेरी बेहोरा सुनें, उक्त जाहेरी बेहोरा झुठ्ठा हो किनकि जाहेरीमा उल्लिखित प्रतिलिपि अधिकारको उल्लङ्घन गरेको छैन । जाहेरवालाहरूबाट उक्त पुस्तकहरूको आर्थिक तथा प्रतिलिपि अधिकार सञ्जय सत्याललाई प्रदान गर्नुभएको र सञ्जय सत्यालबाट कानूनबमोजिम सम्झौता गरी प्रतिलिपि अधिकारप्राप्त गरी हाम्रो प्रकाशनले ती पुस्तकहरूको सामान्य त्रुटिहरू विज्ञहरूबाट सुधार गर्न लगाई बजारमा बिक्री गर्न पठाएकोमा भुलवश लेखक जाहेरवालाहरूको नाम समावेश नहुन गएको रहेछ । सो थाहा भएपछि नागरिक दैनिक पत्रिकामा सूचना प्रकाशित गरी भुल सुधार गरिएको र पुस्तकहरूमा वहाँहरूको नाम लेख्न

छाप्न लगाएका हौं । जाहेरवालाहरूलाई अवमूल्यन गर्ने कार्य हाम्रो प्रकाशन तथा मसमेतले गरेका होइनौं भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी मोहनबहादुर श्रेष्ठले सुरू अदालतमा गरेको बयान ।**

जाहेरी बेहोरा सुनें, उक्त जाहेरी बेहोरा झुठ्ठा हो किनकि जाहेरीमा उल्लिखित प्रतिलिपि अधिकारको उल्लङ्घन गरेको छैन । जाहेरवालाहरूबाट उक्त पुस्तकहरूको आर्थिक तथा प्रतिलिपि अधिकार सञ्जय सत्याललाई प्रदान गर्नुभएको र सञ्जय सत्यालबाट कानूनबमोजिम सम्झौता गरी प्रतिलिपि अधिकार प्राप्त गरी हाम्रो प्रकाशनले ती पुस्तकहरूको सामान्य त्रुटिहरू विज्ञहरूबाट सुधार गर्न लगाई बजारमा बिक्री गर्न पठाएकोमा भुलवश लेखक जाहेरवालाहरूको नाम समावेश नहुन गएको रहेछ । सो थाहा भएपछि नागरिक दैनिक पत्रिकामा सूचना प्रकाशन गरी भुल सुधार गरिएको र पुस्तकहरूमा वहाँहरूको नाम लेख्न छाप्न लगाएका हौं । जाहेरवालाहरूलाई अवमूल्यन गर्ने कार्य हाम्रो प्रकाशन तथा मसमेतले गरेका होइनौं भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी शिव कार्कीले सुरू अदालतमा गरेको बयान ।**

मउपरको अभियोग सुनें, उक्त अभियोग झुठ्ठा हो किनकि मैलेसमेत प्रतिलिपि अधिकारको उल्लङ्घन गरेको छैन । जाहेरवालाहरूबाट उक्त पुस्तकहरूको आर्थिक तथा प्रतिलिपि अधिकार सञ्जय सत्याललाई प्रदान गर्नुभएको र सञ्जय सत्यालबाट कानूनबमोजिम सम्झौता गरी प्रतिलिपि अधिकारप्राप्त गरी हाम्रो प्रकाशनले ती पुस्तकहरूको सामान्य त्रुटिहरू विज्ञहरूबाट सुधार गर्न लगाई बजारमा बिक्री गर्न पठाएकोमा भुलवश लेखक जाहेरवालाहरूको नाम समावेश नहुन गएको रहेछ । सो थाहा भएपछि नागरिक दैनिक पत्रिकामा सूचना प्रकाशन गरी भुल सुधार गरिएको र पुस्तकहरूमा वहाँहरूको नाम लेख्न छाप्न लगाएका हौं । जाहेरवालाहरूलाई अवमूल्यन गर्ने कार्य हाम्रो प्रकाशन तथा मसमेतले गरेका होइनौं भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी नवराज महतले सुरू अदालतमा गरेको बयान ।**

मउपरको अभियोग सुनें, उक्त अभियोग मेरो हकमा झुठ्ठा हो । मैले जाहेरवालाहरूको प्रतिलिपि अधिकारको उल्लङ्घन गरेको छैन । मैले जाहेरवालाहरूसँग सम्झौता गरेर नै प्रतिलिपि अधिकार खरिद गरेकोमा सो सम्झौतापत्रको अधिकार क्षेत्रभित्र नै रहेर Standard Publisher and distribution Pvt. Ltd. लाई बिक्री गरेको हुँ । मैले कसुर नगरेको हुँदा मलाई अभियोग माग दाबीअनुसार सजाय हुनुपर्ने होइन भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी सञ्जय सत्यालले सुरू अदालतमा गरेको बयान ।**

प्रतिवादी भोजराजका साक्षी चेत पोखरेल, प्रतिवादी सम्झना पोखरेलका साक्षी खगेन्द्र ढकाल, प्रतिवादी सञ्जय सत्यालका साक्षी खेमलाल पोखरेल र प्रतिवादी गोपाल कृष्ण भट्टराईका साक्षी नुतनदेव कृष्ण भट्टराईले सुरू अदालतमा गरेको बकपत्र मिसिल सामेल रहेको ।

प्रतिलिपि अधिकार मिसिल संलग्न प्रमाणहरूबाट प्रतिवादीले अभियोग दाबीबमोजिम कसुर गरेको प्रमाणित भएको नदेखिँदा प्रतिवादीहरूले अभियोग माग दाबीबाट सफाइ पाउने ठहर्छ भन्नेसमेत बेहोराको **सुरू काठमाडौं जिल्ला अदालतको मिति २०६९।५।१९ को फैसला ।**

जाहेरी तथा अभियोग माग दाबीमा विपक्षी प्रतिवादीहरूले जाहेरवाला लेखकद्वयबाट परिमार्जन गराउनुपर्ने पुस्तकमा करारको सर्तबमोजिम परिमार्जन पनि नगराएको र सो गर्न अनुमति पनि नलिएको अवस्था प्रमाणित भइरहेको छ । उक्त तथ्य यिनै जाहेरवाला वादी र प्रतिवादीमध्येका सञ्जय सत्यालसमेत प्रतिवादी रहेको करारको यथावत परिपालना मुद्दामा वादी दाबीबमोजिम उल्लिखित पुस्तकहरू जाहेरवाला वादीहरूबाट परिमार्जन गराई मात्र प्रकाशन तथा बिक्री वितरण गर्न पाउने र उल्लिखित प्रक्रिया पूरा नगरेको,

जाहेरवाला लेखकहरूको नाम समावेश नभएको पुस्तकहरू बिक्री वितरण रोकी जफत हुने गरी मिति २०६९।०५।१९ मा काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट फैसला भएकोबाट विपक्षीहरूबाट प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को दफा ७ तथा दफा ८ को उल्लङ्घन गरी कसुर गरेको प्रस्ट हुँदाहुँदै प्रतिवादीहरूलाई सफाइ दिने गरी काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट भएको फैसला सो हदसम्म बदर गरी सुरू अभियोग मागदाबीबमोजिम प्रतिवादीहरूलाई सजाय गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको **तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनमा पेस भएको वादी नेपाल सरकारको मिति २०७०।३।१९ को पुनरावेदनपत्र।**

यसमा Grammar for communications का लेखक जाहेरवाला पुष्कर जोशीसमेतका व्यक्ति भएको र पुस्तकका लेखकले आफ्नो प्रतिलिपि अधिकारमध्येको आर्थिक अधिकार केही सर्तसहित प्रतिवादी सञ्जय सत्याललाई हस्तान्तरण गरेको देखियो । जाहेरवाला र सञ्जय सत्यालको बिचमा २०६७।६।२५ मा सम्पन्न करारनामाको सर्त नं. ५ मा Grammar for communications को पुस्तक परिमार्जन गरी सम्पादन गर्नु पर्दा त्यसरी परिमार्जन र सम्पादन गर्ने कार्य लेखकबाट गराउनुपर्ने व्यवस्था रहेकोमा सो व्यवस्थाको प्रतिकूल हुने गरी Standard Grammar for communications का पुस्तकहरू प्रकाशन गरी लेखकको प्रतिलिपि अधिकार उल्लङ्घन भएको स्थितिमा प्रतिवादीहरूलाई सफाइ दिने ठहऱ्याई सुरू काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट भएको फैसला समग्र प्रमाण मूल्याङ्कनका आधारमा फरक पर्न सक्ने देखिँदा छलफलको लागि मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको २०२ नं. तथा पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ४७ बमोजिम प्रत्यर्थीहरूलाई झिकाई हाजिर भए वा अवधि व्यतीत भएपछि नियमानुसार गरी लगाउका मुद्दाहरूसमेत साथै राखी पेस गर्नु भन्ने **तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०७०।८।११ को आदेश।**

मिसिल संलग्न तथ्य र प्रमाणको विवेचनाबाट उल्लिखित पुस्तकहरूका रचयिता, लेखकहरूको प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ द्वारा प्रदत्त नैतिक अधिकारको उल्लङ्घन हुने गरी पुस्तकहरूको परिमार्जन गरी निजहरूको उक्त पुस्तकहरूबाट नाम हटाई निजहरूको सट्टा अर्कै नाम राखी प्रकाशन गर्ने गराउने कार्यमा प्रतिवादीहरूको संलग्न रहेको देखिँदा काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट मिति २०६९।५।१९ मा वादी दाबी नपुग्ने ठहऱ्याई भएको फैसला मिलेको नदेखिँदा उल्टी भई प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को दफा २५ को उपदफा (१) को देहाय (क) र (ग) को कसुरमा सोही ऐनको दफा २७ को उपदफा (१) बमोजिम प्रतिवादी सञ्जय सत्याल, लक्ष्यबहादुर के.सी., भोजबहादुर शाह, टुकाराम ढकाल, रमेशबहादुर कटुवाल, महेन्द्रप्रसाद शर्मा आचार्य, गोपालप्रसाद आचार्य, शिव कार्की, मोहनबहादुर श्रेष्ठ, नवराज महत, गोपाल कृष्ण भट्टराई, कालीप्रसाद पोखरेल, सम्झना पोखरेललाई जनही रू. १०,०००।- जरिवाना तथा ऐ. ऐनको दफा २७ को उपदफा (२) बमोजिम जाहेरवालालाई प्रतिवादीहरूबाट दामासाहीले रू. २०,०००।- (बिस हजार रूपैयाँ) क्षतिपूर्ति भराइदिने ठहर्छ भन्नेसमेत बेहोराको **तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मिति २०७०।११।४ मा भएको फैसला।**

प्रस्तुत मुद्दामा लेखकहरूसँग सञ्जय सत्यालले प्रतिलिपि अधिकार सम्झौतामार्फत खरिद गरेको र सोही सम्झौताबमोजिम खरिद गरेको प्रतिलिपि अधिकार सञ्जय सत्यालले हामी निवेदकहरू भएको स्ट्यान्डर्ड पब्लिसर एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि.लाई बिक्री गरेकोमा उक्त सम्झौताको दफा ५/६ बमोजिम लेखकहरूलाई पुस्तक परिमार्जनको क्रममा उपस्थित गराइदिन अनुरोध गरी स्ट्यान्डर्ड पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि.ले पठाएको पत्र मूल खरिदकर्ता

सञ्जय सत्यालले बुझी निजले लेखकहरूलाई खोजतलास गर्दा सम्पर्क नभएको भनी अन्य निवेदकबाट परिमार्जन गराएको र छपाईको क्रममा मुद्रण त्रुटिले गर्दा लेखकहरूको नाम छुट्न गएको कम्पनीलाई जानकारी भई कम्पनीको तर्फबाट मिति २०६८।०३।२६ र मिति २०६८।०४।१३ मा क्षमा याचनासहित बजारमा गएको पुस्तक फिर्ता मगाई पुनः नाम समावेश गरी पुस्तक प्रकाशन गराएको तथ्यमा विवाद नभएपछि प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को दफा २५(१) बमोजिम सम्झौताको सर्त उल्लङ्घन नभएको अवस्थामा उक्त ऐनको दफा २५ को उल्लङ्घन भएको भनी सुरू फैसला उल्टी गरेको पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसलामा प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को दफा २५(१)(क) को व्याख्याको प्रश्न विद्यमान छ।

पुस्तक परिमार्जनको क्रममा मुद्दामा त्रुटि भएको तथ्य निर्विवाद रूपबाट देखिएको, सोबापत क्षमा याचनासमेत सार्वजनिक गरिसकेको र प्रस्तुत विवादित पुस्तकै सम्बन्धमा जाहेरवालासरह समान हैसियत राख्ने लेखकको दाबीसमेत नभएको अवस्थामा मुद्रण त्रुटिको विषयमा प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को दफा २५(१) को देहाय (क) (ख) (ग)(घ) विपरीतको कसुर ठहर गरी जरिवाना तथा हर्जानासमेत भराउने ठहर गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसलामा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५२, ४५ मुलुकी ऐन, अ.बं. १८४ (क), १८५ र ने.का.प. २०२९ नि.नं.६९७ पृष्ठ २९९ र ने.का.प. २०४० अङ्क १२ नि.नं.१८६३ पृष्ठ ९२१ मा प्रतिपादित सिद्धान्तसमेतको व्याख्याको प्रश्न विद्यमान छ।

पुस्तक परिमार्जित गर्दा अनिवार्य रूपमा लेखक उपस्थित गराउनुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था नभई मूल लेखक उपस्थित नभएमा अन्यबाट गराउने व्यवस्था सम्झौताको दफा ५ र ६ मा स्पष्ट व्यवस्था भएकोलाई नहेरी जरिवाना गर्ने गरी भएको फैसलामा प्रमाण ऐनको दफा ५२, ५४ को गम्भीर त्रुटि रहेको छ। पुस्तक परिमार्जन गरी प्रकाशन गर्दा १७ जना अन्य लेखकका पुस्तकसमेतमा छपाई त्रुटि भएको कुरा सार्वजनिक पत्रिकामार्फत क्षमायाचना गरिएकोमा अन्य कसैको दाबी नपरेको र प्रस्तुत मुद्दाकै सहलेखक कुमारबहादुर राईसमेतको कुनै उजुरी दाबी नरहेकोले प्रस्तुत मुद्दामा निजलाई समेत अ.बं. १३९ नं.बमोजिम बुझ्नुपर्नेमा बुझिएको छैन। प्रतिलिपि अधिकार ऐनको दफा २७(२) मा नोक्सानीको क्षतिपूर्ति भराउने व्यवस्था हो। कति प्रति किताब बिक्री भए, जाहेरवालालाई कति हानि भयो, उजुर नगर्ने सहलेखकलाई कति हानि भयो भन्ने प्रमाणबाट ठहर गर्नुपर्ने विषयमा हचुवाको आधारमा क्षतिपूर्ति अङ्क निर्धारण गरी सुरू फैसला उल्टी गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसलामा उक्त ऐनको दफा २७(२) को व्याख्याको प्रश्न विद्यमान छ।

प्रस्तुत मुद्दामा छपाई त्रुटि भई प्रकाशित भएका पुस्तक स्ट्यान्डर्ड पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्युटर्स प्रा. लि. बाट प्रकाशित भएको र सो कम्पनीउपर नै जाहेरी परेको अवस्थामा हामी निवेदकहरूलाई व्यक्तिगत रूपमा अभियोगपत्रमा प्रतिवादी बनाई दायर भएको अभियोगबाट सुरू फैसला उल्टी गरेको पुनरावेदन अदालतको फैसलामा कम्पनी ऐन, कम्पनीको दायित्व र सञ्चालकको व्यक्तिगत जवाफदेहीको विषयमा नै गम्भीर व्याख्याको प्रश्न विद्यमान रहेको प्रस्ट हुँदाहुँदै सुरू फैसला उल्टी गरी हामी निवेदकहरूलाई सजाय भई जाहेरवालालाई हर्जनासमेत भराउने गरी तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरी सुरू फैसला सदर होस् भन्नेसमेत बेहोराको **निवेदक प्रतिवादी गोपाल कृष्ण भट्टराईसमेतले र भोजबहादुर शाहसमेतले यस अदालतमा दिएको मुद्दा दोहोऱ्याई हेरिपाउँ भन्ने एकै बेहोराको अलग अलग दुई निवेदनपत्र।**

यसमा सम्झौताअनुसार नै भएको प्रकाशनमा प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को दफा २५ को त्रुटि गरी प्रतिवादीहरूलाई जरिवानासमेत गर्ने गरेको

पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०७०।११।४ को फैसलामा उल्लिखित ऐन र मुलुकी ऐन अ.बं. १८४क तथा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५४ समेतको त्रुटि देखिँदा न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा १२(१)(क) अन्तर्गत मुद्दा दोहोऱ्याई हेर्ने निस्सा प्रदान गरिदिएको छ। नियमानुसार गर्नु भनी **यस अदालतबाट मिति २०७३।१।१३ मा भएको आदेश।**

यस अदालतको ठहर

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदनपत्रसहितको मिसिल संलग्न कागजातहरू अध्ययन गरियो।

पुनरावेदक प्रतिवादीहरूको तर्फबाट विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताद्वय श्री शम्भु थापा र श्री सुरेन्द्रकुमार खड्काले मिति २०६७।०९।१० मा Standard Publication ले सञ्जय सत्याललाई पुस्तक परिमार्जनका लागि पत्र लेखेको र मिति २०६७।१०।१५ मा सञ्जय सत्यालले लेखकसँग सम्पर्क हुन नसकेको भनी जवाफ पठाएको हो। उक्त जवाफपछि सम्झौताकै सर्तअनुसार अन्य लेखकबाट परिमार्जन गरेको र मिति २०६८।०४।१३ मा लेखकको नाम छुट्न गएको भनी पछि नाम थपेर किताब प्रकाशन गरिएको हो। Grammar Book कहिले पनि लेखकको रचना नभएको र हाल यस प्रकाशन (Publication) को किताब नै बन्द रहेको अवस्थामा Standard Publication को सेयरहोल्डर (shareholder) लाई प्रत्यर्थी बनाई मुद्दा दायर गरी सजाय गरेको नमिलेकोले तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला उल्टी गरी मेरो पक्षलाई अभियोग दाबीबाट सफाइ दिलाइपाउँ भनी गर्नुभएको बहससमेत सुनियो।

प्रतिवादीहरूमध्येका लक्ष्यबहादुर के.सी. को तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री कमलेश सुवेदीले Standard Publication लाई प्रतिवादी नबनाई जाहेरी दर्ता भएको र अभियोग पत्र र तत्कालीन पुनरावेदन अदालतको फैसलामा प्रतिवादीहरूको बदनियतपूर्ण काम कारबाहीबाट वादीको नैतिक अधिकार हनन भएको भन्ने बारेमा स्पष्ट खुलाउन सकेको देखिँदैन र मिति २०६८।०६।२५ मा नै पुस्तकहरूको आर्थिक अधिकारसहित प्रतिलिपि अधिकार हस्तान्तरण भइसकेको अवस्थामा आपराधिक दायित्व निर्धारण हुन सक्ने होइन। फौजदारी कसुरमा आपराधिक दायित्व निर्धारण हुन अनिवार्य हुनेमा सोतर्फ विचार नै नगरी मेरो पक्षलाई सजाय हुने गरी भएको तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला त्रुटिपूर्ण रहेकोले उल्टी गरिपाउँ भनी गर्नुभएको बहससमेत सुनियो।

प्रत्यर्थी वादीको तर्फबाट विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री सोमकान्त भण्डारीले प्रस्तुत मुद्दामा आर्थिक अधिकार सञ्जय सत्याललाई हुने र परिमार्जन गर्ने अधिकार लेखककोमा हुनुपर्ने हो। पुन: प्रकाशनमा लेखकको नाम नभएकोमा विवाद देखिँदैन। पुन: परिमार्जनको लागि लेखकलाई सम्पर्क गरेको भन्ने सूचना पाएको कुनै प्रमाण विपक्षीले पेस गरेको नदेखिँदा सम्पर्क नै नगरेको अवस्था हो। एउटा प्रकाशनमा भएको नाम बिल्कुल नै हटाउने गरेर विपक्षीले गरेको कार्य कानूनविपरीत रहेको छ। वारदात भइसकेपछि भुल सुधार भनी क्षमायाचना गरेको कार्य क्षमायाचना हुन सक्दैन। विपक्षीले गरेको कार्य कानूनविपरीत रहेकोले तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनले विपक्षीहरूलाई कसुर कायम गरी भएको फैसला मिलेको नै देखिँदा सदर कायम गरिपाउँ भनी गर्नुभएको बहससमेत सुनियो।

जाहेरवाला वादी पुस्कर जोशीको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री राजकुमार सुवालले पुन: परिमार्जित गरी प्रकाशन गरेको पुस्तकमा लेखकको नाम नै हटाई पुस्तक पुन: प्रकाशन गरेको र लेखकको content भनी लेखेकोलाई publisher को preface भनी लेखिएको अवस्था छ। पुस्तक

परिमार्जन गर्नका लागि सम्झौता पत्रअनुसार परिमार्जन गर्ने अधिकार विपक्षीलाई नभएको र विपक्षी Standard Publication ले करारको यथावत परिपालना गरेको अवस्था देखिँदैन । फौजदारी कसुरमा आपराधिक दायित्वमा कोही कसैले अपराध गरेपछि क्षमा माग्दैमा उन्मुक्ति प्राप्त नहुने हुँदा जाहेरी र अभियोग दाबीबमोजिम सजाय गरिपाउँ भनी गर्नुभएको बहससमेत सुनियो ।

जाहेरवालाको तर्फबाट उपस्थित कानून व्यवसायी तथा प्रतिवादीहरूको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् कानून व्यवसायीहरू र विद्वान् सहन्यायाधिवक्ताको बहस जिकिर सुनी यसमा तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको फैसला मिलेको छ, छैन ? प्रतिवादीहरूको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्छ, सक्दैन ? भन्ने विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

यसमा पुष्कर जोशीसमेतको जाहेरी दर्खास्तबाट अनुसन्धान प्रारम्भ भएको प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीहरू सञ्जय सत्यालसमेतले प्रतिलिपि अधिकार धनी जाहेरवाला पुष्कर जोशीसमेतमा निहित प्रतिलिपि अधिकार उल्लङ्घन गरी Review and Edit गरी गर्न लगाई स्ट्यान्डर्ड पब्लिसर एण्ड डिस्ट्रिब्युटर प्रा.लि.ले प्रकाशन एवं बिक्री वितरणसमेत गरी प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को दफा २५ को उपदफा (१) को देहाय (क) र (ग) विपरीतको कसुर अपराधको उल्लङ्घन गर्नुको साथै उक्त स्ट्यान्डर्ड पब्लिसर एण्ड डिस्ट्रिब्युटर प्रा. लि.ले प्रकाशन एवं बिक्रीसमेत गरी रू.८,००,०००।- बराबरको क्षति पुऱ्याएकोले प्रतिवादीहरू सम्झना पोखरेल, कालीप्रसाद पोखरेल, गोपालकृष्ण भट्टराई, भोजबहादुर शाह, लक्ष्यबहादुर के.सी., टुकराम ढकाल, शेरबहादुर कटुवाल, महेन्द्रप्रसाद शर्मा आचार्य, गोपालप्रसाद आचार्य, शिव कार्की, नवराज महत र सञ्जय सत्याललाई प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को २५ को उपदफा (१) को देहाय (क) र (ग) को कसुर अपराधमा सोही ऐनको दफा २७ को उपदफा (१) बमोजिम सजाय गरी प्रतिवादीहरूले गरेको आपराधिक कार्यबाट जाहेरवालालाई पुग्न गएको क्षति रू.८,००,०००।- सोही ऐनको दफा २७ को उपदफा (२) बमोजिम जाहेरवालालाई प्रतिवादीहरूबाट दिलाई भराइपाउँ भन्ने अभियोग दाबी रहेको देखियो । उक्त अभियोग दाबी रहेको प्रस्तुत मुद्दामा सुरू काठमाडौं जिल्ला अदालतले प्रतिवादीहरूलाई अभियोग दाबीबाट सफाइ दिने ठहर गरेको फैसलामा चित्त नबुझाई वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनमा पुनरावेदन परेकोमा सो अदालतबाट सुरू फैसला उल्टी गरी प्रतिवादीहरूलाई अभियोग दाबीबमोजिम सजाय हुने र प्रतिवादीहरूबाट जाहेरवालालाई हर्जानासमेत भराइदिने ठहऱ्याई भएको फैसलाउपर चित्त नबुझाई प्रतिवादीहरूको तर्फबाट यस अदालतसमक्ष मुद्दा दोहोऱ्याई हेरिपाउँ निवेदन परी सो निवेदनमा यस अदालतबाट मिति २०७३।०१।१३ मा निस्सा प्रदान गर्ने आदेश भई पुनरावेदनको रोहमा यस इजलाससमक्ष पेस हुन आएको देखियो ।

२. अब, निर्णयतर्फ विचार गर्दा प्रमाणको रूपमा पेस हुन आएको पुष्करराज जोशी, कुमारबहादुर राई र शुभराज रानाभाटद्वारा लिखित Grammar For Communication Book-2 नामक पुस्तक NEW NEPAL Publication Pvt. Ltd. काठमाडौं नेपालले पहिलो पटक २००९ मा प्रकाशन गरेको देखिन्छ भने सो पुस्तकको प्रतिलिपि अधिकार प्रकाशकमा रहेको पाइन्छ । मिसिल संलग्न मिति २०६७।६।२५ को प्रतिलिपि अधिकार हस्तान्तरणसम्बन्धी सम्झौता प्रतिवादीमध्येका सञ्जय सत्याल प्रथम पक्ष र जाहेरवाला पुष्करराज जोशीसमेत दोस्रो पक्ष भई सम्पन्न भएको देखिन्छ । सो सम्झौता पत्रको सर्त नं. २ अनुसार जाहेरीमा उल्लेख गरेको Grammar For Communication Book-2 नामक पुस्तकको लेखक जाहेरवालाहरूले आफूमा रहेको आर्थिक

अधिकारसहितको प्रतिलिपि अधिकार प्रतिवादी बनाइएका सञ्जय सत्याललाई बिक्री गरेको देखिन्छ। सो सम्झौताको सर्त नं. ४ मा उक्त पुस्तकहरू सम्पादन गरी बिक्री वितरणलगायत सम्पूर्ण अधिकार प्रथम पक्षमा रहने, कुनै पनि समयमा जुनसुकै तरिकाले प्रकाशन गर्ने वा नगर्ने, अन्य कोही कसैले आफूले प्राप्त गरेको प्रतिलिपि अधिकार बिक्री गर्ने अधिकारसमेत प्रथम पक्षमा रहने भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ भने सर्त नं. ५ मा उक्त पुस्तकहरूको परिमार्जन वा सम्पादन समयमा प्रथम पक्षले द्वितीय पक्षलाई सोको जानकारी दिने छ र उक्त समयमा द्वितीय पक्ष स्वयं उपस्थित भई उक्त पुस्तक परिमार्जन एवं सम्पादन गर्नुपर्ने छ र उक्त जानकारीपश्चात् पनि द्वितीय पक्ष उपस्थित नभएमा प्रथम पक्ष आफैँ वा आफ्नो मानिसमार्फत सम्पादन एवं परिमार्जन गर्न सक्ने छ भनी उल्लेख भएको देखिन्छ।

३. उक्त सम्झौता पत्रअनुसार आफूले प्राप्त गरेको आर्थिक अधिकारसहितको प्रतिलिपि अधिकार बिक्री गर्न सक्ने आधारमा प्रथम पक्ष रहेका प्रतिवादी सञ्जय सत्यालले पनि मिति २०६७।८।२६ मा Standard Publisher And Distributor (Pvt.) Ltd. का अख्तियार प्राप्त सञ्चालक अध्यक्ष लक्ष्यबहादुर के.सी.सँग सम्झौता गरी उक्त आर्थिक अधिकारसहितको प्रतिलिपि अधिकार निजलाई बिक्री गरेको देखिन्छ। सो सम्झौताबाट Standard Publisher and Distributor (Pvt.) Ltd. ले आर्थिक अधिकारसहितको प्रतिलिपि अधिकार प्राप्त गरेपछि Grammar For Communication Book-2 सन् २०११ मा प्रकाशित गर्दा सो पुस्तकमा जाहेरवाला लेखकहरूको नाम उल्लेख गर्न छुटाएको देखिन्छ भने सो पुस्तकमा Written, Reviewed and Edited by: Tika Lamichhane, Samjhana Pokharel, Gopal Bhattarai, Kali Pd. Pokharel, Dora Lama भनी यी प्रतिवादीहरूको नाम उल्लेख भएको देखिन्छ। प्रस्तुत पुस्तकका वास्तविक लेखक रहेका जाहेरवालाहरू पुष्करराज जोशी, कुमारबहादुर राई र शुभराज रानाभाटको नाम समावेश नभएको कारण भुल सुधारसम्बन्धी सूचना भनी नागरिक पत्रिकामा मिति २०६८।३।२६ मा लेखकहरूमा पर्न गएको आघातप्रति क्षमाप्रार्थी छौं भनी लेखकहरूको नाम समावेश गरी सूचना प्रकाशित भइसकेपछि जाहेरवाला पुष्कर जोशीसमेतको मिति २०६८।४।९ मा जाहेरी दर्ता भएको देखिन्छ। प्रथम पक्ष Standard Publisher and Distributor (Pvt.) Ltd. को तर्फबाट अख्तियारप्राप्त सञ्चालक अध्यक्ष लक्ष्यबहादुर के.सी. र दोस्रो पक्ष सञ्जय सत्यालबिच मिति २०६७।८।२६ मा भएको प्रतिलिपि अधिकार हस्तान्तरणसम्बन्धी सम्झौतापत्रको सर्त नं. २ अनुसार प्रथम पक्षले आर्थिक अधिकारसहितको प्रतिलिपि अधिकार खरिद गरेको र सोही सम्झौतापत्रको सर्त नं. ७ मा पुस्तकको सम्पूर्ण अधिकार प्रथम पक्षमा रहे तापनि भविष्यमा उक्त पुस्तकहरूका कुनै लेखकहरूबाट दाबी विरोध वा उजुरी परेमा त्यसको समाधान गर्ने दायित्व र जिम्मेवारी सबै दोस्रो पक्ष सञ्जय सत्यालको रहने भनी उल्लेख भएको देखिन्छ। मिति २०६९।९।१० मा स्टान्डर्ड पब्लिसर एण्ड डिष्ट्रिब्युटर प्रा.लि. ले सञ्जय सत्याललाई पत्र लेखी पाठ्यपुस्तक परिमार्जनको लागि लेखकहरूलाई सूचना दिन पत्रसमेत पठाएकोमा लेखकहरूसँग फोनमार्फत सम्पर्क गर्दा सम्पर्क हुन नसकेको र लेखकहरूले सूचना पाएको देखिएन भन्ने मिति २०६७।१०।१५ को पत्रबाट देखिन आयो। जाहेरी दर्खास्तमा Standard Publisher and Distribution (Pvt.) Ltd. ले कसुर गरेको भनी सो संस्थाउपर जाहेरी परेको देखिए पनि अभियोग पत्रमा Standard Publisher and Distribution (Pvt.) Ltd. लाई प्रतिवादी बनाएको देखिँदैन। Standard Publisher and Distribution (Pvt.) Ltd. लाई प्रतिवादी नबनाई सो संस्थाका सञ्चालकहरूलाई मात्र प्रतिवादी बनाएको र प्रकाशित पुस्तकमा

लेखक जाहेरवाला लेखकको नाम छुट हुन गएकोमा क्षमायाचना गरी पछिल्लो प्रकाशनमा लेखकहरूको नाम समावेश गरी पुन: प्रकाशन गरेको कुरा मिसिल संलग्न पेस हुन आएको पुस्तकहरूबाट देखिन्छ । Standard Publisher and Distribution (Pvt.) Ltd. र सो संस्थाका सञ्चालकसमेतले आफूहरूबाट भएको भुलबाट जाहेरवाला लेखकहरूलाई पर्न गएको आघात प्रति क्षमायाचनासहित मिति २०६८।०३।२६ मा भुल सुधारसम्बन्धी सूचना प्रकाशन गरी पुस्तकमा निज जाहेरवाला लेखकहरूको नाम समावेश गरी पुस्तक पुन: प्रकाशन गरिसकेको अवस्था देखिन्छ ।

४. सर्वप्रथम प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ मा भएको कानूनी व्यवस्थालाई हेर्दा, प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को दफा २ (क) ले रचना र ऐ. २(ख) ले रचयिताको परिभाषा गरेको छ । ऐ. को दफा ६ (१) मा रचनाको आर्थिक अधिकारको पहिलो धनी रचयिता हुने भनी उल्लेख गरेको छ भने ऐ. को दफा ७ मा रचनाको सम्बन्धमा रचयिता वा प्रतिलिपि अधिकारको धनीले रचनाको पुनरूत्पादन गर्ने, रचनाको अनुवाद गर्ने, रचनाको परिमार्जन वा संशोधन गर्ने, संयोजनलगायत रचनाको अन्य रूपान्तरण गर्ने रचनाको मूल र प्रतिलिपि सर्वसाधारणको लागि बिक्री वितरण वा बहालमा दिने, रचनाको प्रतिलिपि आयात गर्ने, मूल रचना वा सो रचनाको प्रतिलिपिको सार्वजनिक प्रदर्शन गर्ने अधिकार प्राप्त गर्ने भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

५. अब रचयिताको नैतिक अधिकार सम्बन्धमा प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को दफा ८ मा व्यवस्था रहेको पाइन्छ । ऐ. दफा ८ मा "*कुनै रचनामा रचयिताको आर्थिक अधिकार निहित रहे वा नरहेको जेसुकै भए तापनि त्यस्तो रचयितालाई आफ्नो रचनाका प्रतिहरूमा वा आफ्नो रचना सार्वजनिक रूपमा प्रयोग गरिएमा त्यस्तो रचना आफ्नो नाम उल्लेख गर्न लगाउने, आफ्नो रचनामा वास्तविक नाम उल्लेख नगरी छद्म नाम उल्लेख गरिएको भएमा त्यस्तो रचनाको सार्वजनिक रूपमा प्रयोग गर्दा त्यस्तो छद्म नाम उल्लेख गर्न लगाउने, आफ्नो रचनालाई बङ्ग्याई वा विकृत रूपमा प्रस्तुत गरी निजले आर्जन गरेको सम्मान वा ख्यातिलाई गिराउने जस्ता कार्य रोक्ने, आफ्नो रचनामा आवश्यक संशोधन वा परिमार्जन गर्ने नैतिक अधिकार प्राप्त हुने र त्यस्तो नैतिक अधिकार रचयिताको जीवनभर हस्तान्तरण नहुने साथै आफ्नो मृत्युपश्चात् लागु हुने गरी त्यस्तो अधिकार हस्तान्तरण गर्न इच्छ्याएको व्यक्ति वा हकवालामा सर्ने*" भनी रचयिताको नैतिक अधिकारको सुनिश्चितता गरेको पाइन्छ । ऐ. को दफा २४ मा *प्रतिलिपि अधिकारको हस्तान्तरण सम्बन्धमा प्रतिलिपि अधिकार धनीले आफूलाई प्राप्त आर्थिक अधिकारमध्ये सबै वा केही अधिकार लिखितरूपमा सम्झौता गरी अरूलाई हस्तान्तरण गर्न वा कुनै सर्त तोकी वा नतोकी प्रयोग गर्न अनुमति दिन सक्ने छ* भनी व्यवस्था उल्लेख भएको पाइन्छ ।

६. त्यस्तै प्रतिलिपिको विषयमा नैतिक अधिकारको सम्बन्धमा रहेको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थालाई हेर्दा, जनवरी ११, २००६ मा Berne Union को सदस्य भई नेपालद्वारा हस्ताक्षर गरिएको Berne Convention १८८६ मा रहेको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थालाई उल्लेख गर्न सान्दर्भिक देखिन्छ । यस महासन्धिको धारा ६(bis) मा रहेको "नैतिक अधिकार" सम्बन्धी व्यवस्थामा "[Moral Rights: 1.To claim authorship; to object to certain modifications and other derogatory actions; 2.After the author's death; 3. Means of redress] (1) Independently of the author's economic rights, and even after the transfer of the said rights, the author shall have the right to claim authorship of the work and to object to any distortion, mutilation or other

modification of, or other derogatory action in relation to, the said work, which would be prejudicial to his honor or reputation., (2) The rights granted to the author in accordance with the preceding paragraph shall, after his death, be maintained, at least until the expiry of the economic rights, and shall be exercisable by the persons or institutions authorized by the legislation of the country where protection is claimed. However, those countries whose legislation, at the moment of their ratification of or accession to this Act, does not provide for the protection after the death of the author of all the rights set out in the preceding paragraph may provide that some of these rights may, after his death, cease to be maintained..." भनी उल्लेख भएको पाइन्छ अर्थात् नैतिक अधिकारअन्तर्गत रचयितालाई आफ्नो काममा लेखकत्व (Authorship) दाबी गर्ने तथा आफ्नो सम्मान वा प्रतिष्ठाको प्रतिकूल हुने कार्यको सम्बन्धमा कुनै पनि विकृति, विरूपण वा अन्य संशोधन, वा अन्य अपमानजनक कार्यमा रोक लगाउन सक्ने अधिकार रहन्छ । त्यस्तै उक्त धाराले रचयिताको आर्थिक अधिकारभन्दा नैतिक अधिकार स्वतन्त्र छ (Moral right is independent from the economic right) भन्ने कुरा स्थापित गरेको पाइन्छ । यसको अर्थ रचयिताले आफ्नो आर्थिक अधिकार हस्तान्तरण वा बिक्री गरे तापनि आफ्नो सिर्जनामा निजको नैतिक अधिकार कायम नै रहन्छ । यस्तो नैतिक अधिकार रचयिताको मृत्युपश्चात् पनि रचयिताको आर्थिक अधिकार रहेसम्म कायम रहन्छ भन्ने व्यवस्थासमेत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा रहेको छ । यस्तो अधिकारले रचयिताको उत्पादनको अनैतिक प्रयोग वा दुरूपयोगबाट समेत संरक्षण प्रदान गरेको छ । रचयिताको आफ्नो काममा पितृत्व (paternity) को मान्यता हुन्छ र प्रतिलिपिमा निहित आर्थिक अधिकारहरू हस्तान्तरण गरे तापनि पितृत्वताको अधिकार (Right to paternity) भने रचयितामा नै निहित रहन्छ । त्यसैगरी Guide to the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (Paris, 1971) को Para 6 bis.1 मा "Work is a reflection of the personality of its creator" भनेर विश्लेषण गरिएको पाइन्छ । रचयिताको व्यक्तित्व (personality) र मर्यादा (dignity) को रक्षा गर्ने हेतुले नैतिक अधिकारको सिर्जना गरिएको हो । नैतिक अधिकारअन्तर्गत विशेषाधिकार / लेखकत्वको अधिकार (Right of Authorship), सम्मानको अधिकार (Right to Integrity), भ्रमपूर्ण मान्यता विरूद्धको अधिकार (Right against False Attribution) लगायत विभिन्न अधिकारहरू समावेश रहेका छन् । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा २७ को उपधारा २ मा पनि "प्रत्येक व्यक्तिलाई आफू लेखक भएको कुनै पनि वैज्ञानिक, साहित्यिक वा कलात्मक उत्पादनबाट उत्पन्न हुने नैतिक र भौतिक हितहरूको संरक्षणबाट फाइदा पाउने अधिकार हुने छ" भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । उल्लिखित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाले लेखक / रचयिताको आर्थिक अधिकारसहित प्रतिलिपिको अधिकार करारबमोजिम हस्तान्तरण गरेको / भएको भए तापनि रचयिताको नैतिक अधिकार सदैव रचयिताको हकमा नै रहने भनी सुनिश्चितता गरेको अवस्था छ ।

७. अब रचयितामा निहित नैतिक अधिकारको संरक्षण सम्बन्धमा विचार गर्दा, Berne Convention, 1886 को धारा 6bis को उपधारा (३) मा "The means of redress for safeguarding the rights granted by this Article shall be governed by the legislation of the country

where protection is claimed" भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ । उक्त महासन्धिको व्यवस्थाअनुसार नैतिक अधिकारको उल्लङ्घन भएको खण्डमा सोको उपचार र संरक्षण सदस्य राष्ट्रको राष्ट्रिय कानूनमा भएको व्यवस्थाबमोजिम प्राप्त गर्न सकिने देखियो । तसर्थ प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ मा रहेको कानूनी व्यवस्था नै हेर्नुपर्ने देखियो । मिसिल संलग्न अभियोगपत्र हेर्दा, पुनरावेदक प्रतिवादीले प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को दफा २५ को उपदफा (१) को देहाय (क) र (ग) को कसुर गरेको हुँदा सोही ऐनको दफा २७ को उपदफा (१) र (२) बमोजिम सजाय मागदाबी रहेको देखिन्छ । ऐ. ऐनको दफा २५ को उपदफा (१) को देहाय (क) मा रचयिता वा प्रतिलिपि अधिकार धनीको अनुमति प्राप्त नगरी वा अनुमति प्राप्त गरेको भए तापनि सम्झौता वा अनुमतिपत्रमा उल्लेख भएको सर्तको उल्लङ्घन गरी आर्थिक लाभ उठाई वा नउठाई व्यापारिक वा अन्य कुनै उद्देश्यले आफ्नो हक नपुग्ने रचना वा ध्वनि अङ्कनको प्रतिलिपिहरू उत्पादन गरी बिक्री वितरण वा सार्वजनिक सञ्चार गरेमा वा भाडामा दिएमा र देहाय (ग) मा अर्काको रचनाको स्वरूप वा भाषाको माध्यम परिवर्तन गरी आर्थिक लाभ उठाउने उद्देश्यले अर्कै विषय वा प्रकृतिको रचना निर्माण गरेमा ऐनबमोजिम संरक्षित अधिकारको उल्लङ्घन गरेको मानिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । ऐ. ऐनको दफा २७ (१) मा *कसैले दफा २५ उल्लङ्घन गरेमा त्यस्तो उल्लङ्घन गर्ने व्यक्तिलाई कसुरको मात्राअनुसार दश हजार रूपैयाँदेखि एक लाख रूपैयाँसम्म जरिवाना वा छ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुने... त्यसरी प्रकाशन वा पुनरूत्पादन गरेको वा वितरण गरेको वा पुनरूत्पादन गर्न प्रयोग गरिएका सामग्रीहरू जफत हुने* र ऐ. दफा २७(२) मा *संरक्षित अधिकारको उल्लङ्घन गर्ने व्यक्तिबाट प्रतिलिपि अधिकार प्राप्त व्यक्तिलाई परेको नोक्सानीको क्षतिपूर्तिसमेत भराई दिनुपर्ने* भनी संरक्षित अधिकारको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा दण्ड सजायको व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

८. प्रस्तुत मुद्दामा मिति २०६७।०६।२५ मा मूल रचयिताले आफ्नो आर्थिक अधिकारसहित प्रतिलिपि अधिकार हस्तान्तरण गर्न प्रथम पक्ष सञ्जय सत्यालसँग करार गरेको र सो करारको सर्तबमोजिम पुस्तक परिमार्जन एवं सम्पादन गर्नुपर्ने भएमा प्रथम पक्ष लेखक / रचयिताको उपस्थितिमा गर्नुपर्ने र निजलाई जानकारी दिनुपर्ने, जानकारीपश्चात् पनि उपस्थित नभएमा प्रथम पक्ष सञ्जय सत्याल आफैँ वा आफ्नो मानिसमार्फत सम्पादन एवं परिमार्जन गर्न सक्ने भनी उल्लेख भएको देखिन्छ । त्यसैगरी प्रतिलिपि अधिकार हस्तान्तरणसम्बन्धी प्रथम पक्ष स्टान्डर्ड पब्लिसर एण्ड डिष्ट्रिब्युटर प्रा.लि. र दोस्रो पक्ष सञ्जय सत्यालबिच मिति २०६७।०८।२६ मा पुन: करार सम्झौता भएको देखिन्छ । उक्त करारको सर्त नं. ६ मा पुस्तकहरूको परिमार्जन वा सम्पादन गर्नुपर्ने अवस्था आई परेमा प्रथम पक्ष स्टान्डर्ड पब्लिसरले द्वितीय पक्ष सञ्जय सत्यालसँग लेखकीय सहयोग लिन सक्ने छ भनी उल्लेख भएअनुसार नै उक्त पुस्तकहरू समयसापेक्ष परिमार्जन एवं सम्पादन गर्नका लागि स्टान्डर्ड पब्लिसरले लेखकहरूलाई उपस्थित गराइदिनु भनी सञ्जय सत्याललाई मिति २०६७।०९।१० मा पत्राचार गरेकोमा सो पत्रबमोजिम लेखकहरूसँग फोन सम्पर्क नभएको भनी मिति २०६७।१०।१५ मा स्टान्डर्ड पब्लिसरलाई जानकारी गरेको देखिँदा प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीहरूले लेखकलाई सूचना तथा जानकारी गराउनको लागि कुनै पनि पहल नगरेको भनी मान्न मिल्ने देखिन आएन ।

९. त्यसैगरी पुन: परिमार्जित पुस्तक प्रकाशन गर्दा भुलवश लेखकको नाम छुट्न गएकोले सोलाई सच्याउन प्रतिवादीहरूले नागरिक पत्रिकामा मिति २०६८।०३।२६ मा भुलसुधारसम्बन्धी सूचना प्रकाशित गरेको र मिति २०६८।०४।१३

मा मूल लेखकको नाम सच्याई बजारमा वितरित पुस्तकहरूसमेत झिकाई संशोधन गरेको भनी जरूरी सूचना प्रकाशित गरेको देखिँदा भुल हुन गएको कुरालाई तत्काल नै सच्याउनको लागि प्रतिवादीहरूले तदारूकता देखाएको देखिन्छ ।

१०. साथै ०६८ सालको मुद्दा नं. ३९-०६८-०५८९७ को वादी पुस्कर जोशी र प्रतिवादी सञ्जय सत्यालसमेत भएको करारको यथावत् परिपालना भन्ने मुद्दामा काठमाडौं जिल्ला अदालतबाट मिति २०६९।०५।१५ मा फैसला भएको र सो फैसला अन्तिम भई लेखकहरूको अनुमति नलिई प्रकाशन नगर्नु भनी फैसला भएबाट लेखकको नैतिक अधिकारको समेत सम्मान भई निर्णय भएको र हाल उक्त पुस्तकहरूको प्रकाशनसमेत बन्द भएको देखिन्छ । पुस्तकहरूमा लेखकहरूको नाम भुलबस छुट्न गई प्रकाशन भएकोमा सार्वजनिक क्षमा मागी (पत्रिकामार्फत) पुस्तकहरू बजारबाट फिर्ता गरिसकेको देखिन्छ । परिमार्जन गरिएका पुस्तकहरूको परिमार्जन गरिएको पाण्डुलिपि हेर्दा Original author बाट भएका गल्तीहरूलाई परिवर्तनसम्म गरेको र यस्ता गल्तीहरूको संख्यात्मक रूपमा पुस्तकमा हेर्दा पनि गल्तीहरूको संख्या निकै संख्यामा रहेकोले प्रतिवादीहरूले सो गल्तीहरूलाई सच्याई पुन: पुस्तक प्रकाशनसम्म गरेको देखिन्छ ।

११. रचयिताको रचना रचयिताको प्रतिविम्ब हो । राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले नै रचयिताको आर्थिक र नैतिक अधिकारको ग्यारेन्टी गरेको छ । रचयिताको आर्थिक अधिकार कायम नरहनु र नैतिक अधिकार कायम रहनु दुई फरक विषय हुन् । आर्थिक अधिकार हस्तान्तरण भए तापनि रचयिताको कामको जन्मदाता (Paternity/ Maternity) को हैसियतले निजको नैतिक अधिकार निजमा नै रहिरहन्छ । प्रतिलिपि अधिकारमा नैतिक अधिकारप्राप्त व्यक्तिको हैसियतले निजको व्यक्तित्व र मर्यादाको अधिकारसमेत रहन्छ । यस अधिकारभित्र रचयिताको उत्पादन / सिर्जनाको अनैतिक प्रयोग वा दुरूपयोगबाट संरक्षणको अधिकारसमेत पर्दछ । नैतिक अधिकार स्वाभाविक रूपमा नैतिक प्रकृतिको हुन्छ । जब कुनै नैतिक गल्ती हुन्छ, त्यसको उपचार दण्डात्मक उपायहरूमा नभई नैतिक सुधार (Moral Reform) र पुनर्स्थापना (Restoration) मा हुन्छ । प्रस्तुत विवादमा व्यापारिक प्रकाशनबाट भएको कुनै मानवीय त्रुटि भएबाट रचयिताको नैतिक अधिकार उल्लङ्घन भएकोमा तुरून्त सच्याइएको, त्यसबाट प्रकाशित पुस्तकहरू यथाशक्य छिटो वितरणमा रोक लगाई लेखकको नैतिक अधिकारलाई सम्मान र संरक्षण गरेको देखिँदा प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को दफा २५ को उपदफा (१) को देहाय (क) र (ग) को कसुर देखिएन । तसर्थ प्रतिवादीहरूलाई फौजदारी दायित्वको कसीमा राखी जरिवाना गरिरहनुपर्ने वा क्षतिपूर्ति भराउन न्यायसम्मत देखिन आएन । प्रस्तुत मुद्दामा वादी रचयिताले आफ्नो आर्थिक अधिकार सम्झौतामार्फत हस्तान्तरण गरिसकेको अवस्था हुँदा निजको केवल नैतिक अधिकारको उल्लङ्घन भएको देखिन्छ । नैतिक अधिकार उल्लङ्घन भएकोमा त्यस्तो संशोधन वा सच्याइएको र क्षमायाचना गरिसकेको अवस्थामा प्रतिवादीहरूले प्रतिलिपि अधिकारअन्तर्गतको कसुर गरेको भनी कायम गर्नुपर्ने देखिएन । यिनै वादी पुस्कर जोशी र प्रतिवादी सञ्जय सत्यालसमेत भई चलेको करारको यथावत् परिपालना मुद्दामा करारको परिपालना गर्नु भनी मिति २०६९।०५।१५ मा फैसलासमेत भइसकेकोले नैतिक अधिकारको सम्मान पनि भइसकेको देखिँदा फौजदारी सजाय गर्नुपर्ने देखिएन ।

१२. तत्कालीन मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्त महलको २०५ नं. मा **"एकै मुद्दामा हार्ने झगडियामध्ये कसैको पुनरावेदन उजुर परेकोबाट**

जाँचिदा इन्साफ वा सजाय उल्टिने भई सो इन्साफ सजाय उल्टाई फैसला गर्दा पुनरावेदन उजुर नदिने झगडियाका हकमा समेत इन्साफ सजाय उल्टिन जाने भयो भने त्यस्तोमा पुनरावेदन उजुर परेको छैन भनी सदर गरी दिन हुँदैन । पुनरावेदन उजुर नदिनेका हकमा समेत पुनरावेदन उजुर दिनेसरह उल्टाई छिनिदिनुपर्छ" भन्ने व्यवस्था रहेको र हालको मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १४४ को उपदफा (२) मा **"तल्लो अदालतले गरेको फैसलाउपर कुनै खास कसुरदारको वा प्रतिवादीको मात्र पुनरावेदन परेको रहेछ र त्यस्तो पुनरावेदनको निर्णय गर्दा पुनरावेदन नगर्ने कसुरदार वा प्रतिवादीको हकमा तल्लो अदालतको फैसला फरकपर्ने देखिएमा पुनरावेदन सुन्ने अदालतले सोको कारण खुलाई त्यस्तो कसुरदार वा प्रतिवादीको हकमा पनि उपदफा (१) मा उल्लिखित अधिकारको प्रयोग गरी कानूनबमोजिम फैसला गर्न सक्ने छ"** भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

१३. प्रस्तुत मुद्दामा तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनले गरेको फैसलाउपर लक्ष्यबहादुर के.सी.समेत ९(नौ) जनाको यस अदालतमा पुनरावेदन परेकोमा कसुरबाट सफाइ पाउने ठहरी फैसला भएकोले पुनरावेदन नगर्ने प्रतिवादीहरूको हकमा समेत तत्कालीन मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्त महलको २०५ नं. र हालको मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १४४ को उपदफा (२) आकर्षित हुने देखिँदा यस अदालतमा पुनरावेदन नगर्ने प्रतिवादीहरू सञ्जय सत्याल, रमेशबहादुर कटुवाल, शिव कार्की र मोहनबहादुर श्रेष्ठसमेतको हकमा माथि उल्लिखित आधार, कारण तथा कानूनी व्यवस्थासमेतका आधारमा निजहरूको हकमा समेत तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसला मिलेको देखिन आएन ।

१४. अत: माथि विवेचित तथ्य, आधार तथा कानूनी व्यवस्थाबाट प्रतिवादीहरूले अभियोग दाबीबाट सफाइ पाउने ठहर गरी सुरू अदालतबाट भएको फैसला उल्टी गरी प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ को दफा २५ को उपदफा (१) को देहाय (क) र (ग) को कसुरमा सोही ऐनको दफा २७ को उपदफा (१) बमोजिम प्रतिवादीहरू सञ्जय सत्याल, लक्ष्यबहादुर के.सी., भोजबहादुर शाह, टुकाराम ढकाल, रमेशबहादुर कटुवाल, महेन्द्रप्रसाद शर्मा आचार्य, गोपालप्रसाद आचार्य, शिव कार्की, मोहनबहादुर श्रेष्ठ, नवराज महत, गोपाल कृष्ण भट्टराई, कालीप्रसाद पोखरेल र सम्झना पोखरेललाई जनही रू.१०,०००।- जरिवाना तथा ऐ. ऐनको दफा २७ उपदफा (२) बमोजिम जाहेरवालालाई प्रतिवादीहरूबाट दामासाहीले रू.२०,०००।- (बिस हजार रूपैयाँ) क्षतिपूर्ति भराइदिने ठहऱ्याई तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मिति २०७०।११।०४ मा भएको फैसला नमिलेको हुँदा उल्टी भई प्रतिवादीहरू सञ्जय सत्याल, लक्ष्यबहादुर के.सी., भोजबहादुर शाह, टुकाराम ढकाल, रमेशबहादुर कटुवाल, महेन्द्रप्रसाद शर्मा आचार्य, गोपालप्रसाद आचार्य, शिव कार्की, मोहनबहादुर श्रेष्ठ, नवराज महत, गोपालकृष्ण भट्टराई, कालीप्रसाद पोखरेल र सम्झना पोखरेलले अभियोग दाबीबाट सफाइ पाउने ठहर्छ । अरू तपसिलबमोजिम गर्नू ।

<u>तपसिल</u>

माथि इन्साफ खण्डमा लेखिएबमोजिम प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदन गर्ने र नगर्ने प्रतिवादीहरूले समेत अभियोग दाबीबाट सफाइ पाउने ठहरी फैसला भएकोले तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०७०।११।०४ को फैसलाबमोजिम प्रतिवादीहरू लक्ष्यबहादुर के.सी. समेतलाई लागेको जरिवाना र क्षतिपूर्तिको लगत कट्टा गर्नु भनी सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा फैसलाको प्रतिलिपिसमेत राखी पठाइदिनू----------१

यस अदालतमा पुनरावेदन गर्दा प्रतिवादी महेन्द्रप्रसाद शर्मा आचार्यले तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनले गरेको जरिवाना रू.१०,०००।– (दश हजार रूपैयाँ) र.नं.६६७७ बाट मिति २०७१।०६।२७ मा, प्रतिवादी सम्झना पोखरेलले जरिवाना रू.१०,०००।– (दश हजार रूपैयाँ) र.नं.६६९८ बाट मिति २०७१।०६।२७ मा, प्रतिवादी कालीप्रसाद पोखरेलले जरिवाना रू.१०,०००।– (दश हजार रूपैयाँ) र.नं.६६९२ बाट मिति २०७१।०६।२७ मा, प्रतिवादी गोपाल कृष्ण भट्टराईले जरिवाना रू.१०,०००।– (दश हजार रूपैयाँ) र.नं.६६८२ बाट मिति २०७१।०६।२७ मा, प्रतिवादी गोपालप्रसाद आचार्यले जरिवाना रू.१०,०००।– (दश हजार रूपैयाँ) र.नं.५८१४ बाट मिति २०७१।०६।०६ मा, प्रतिवादी नवराज महतले जरिवाना रू.१०,०००।– (दश हजार रूपैयाँ) र.नं.५८१० बाट मिति २०७१।०६।०६ मा, प्रतिवादी टुकाराम ढकालले जरिवाना रू.१०,०००।– (दश हजार रूपैयाँ) र.नं.५८०५ बाट मिति २०७१।०६।०६ मा, प्रतिवादी लक्ष्यबहादुर के.सी.ले जरिवाना रू.१०,०००।– (दश हजार रूपैयाँ) र.नं.५८०० बाट मिति २०७१।०६।०६ मा, प्रतिवादी भोजबहादुर शाहले जरिवाना रू.१०,०००।– (दश हजार रूपैयाँ) र.नं.५७९५ बाट मिति २०७१।०६।०६ मा यस अदालतमा दाखिला गरेको देखिँदा निज प्रतिवादीहरूले कसुरबाट सफाइ पाउने ठहरेकोले सो रकम निजहरूले फिर्ता पाउने हुँदा नियमानुसार गरी फिर्ता दिनु भनी यस अदालतको लेखा शाखामा लेखी पठाइदिनू ---------२

प्रस्तुत फैसलाको प्रतिलिपि साथै राखी फैसलाको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिनू --३

सरोकारवालाले नक्कल मागे नियमानुसार लाग्ने दस्तुर लिई नक्कल दिनू ----------४

प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगतकट्टा गरी सुरू तथा रेकर्ड मिसिल सम्बन्धित अदालतमा फिर्ता पठाइदिनू----------५

यो फैसला विद्युतीय प्रणालीमा प्रविष्ट गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाइदिनू----------६

उक्त रायमा सहमत छु।
न्या.हरिप्रसाद फुयाल

इजलास अधिकृत (उपसचिव) : हिरा माया अवाल
फैसला लेखनमा सहयोग गर्नेः मतिना शाक्य (शाखा अधिकृत)
इति संवत् २०८० साल जेठ २८ गते रोज १ शुभम्।

निर्णय नं. ११३६०

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री सपना प्रधान मल्ल
माननीय न्यायाधीश डा. श्री नहकुल सुवेदी
फैसला मिति : २०८०।९।१२

मुद्दा:- कर्तव्य ज्यान

०७७-CR-०३२९

पुनरावेदक / वादी : जगदिशप्रसाद यादवको जाहेरीले नेपाल सरकार

विरूद्ध

प्रत्यर्थी / प्रतिवादी : दर्पी दासको छोरा, जिल्ला सिराहा, गोलबजार नगरपालिका, वडा नं.६ बस्ने कमलदेब दाससमेत

०७७-RC-००५०

वादी : जगदिशप्रसाद यादवको जाहेरीले नेपाल सरकार

विरूद्ध

प्रतिवादी : सूर्यनारायणको छोरा साबिक जिल्ला सिराहा, पिप्रा प्र.पि. गा.वि.स., वडा नं.७ घर भई हाल जिल्ला मोरङ, विराटनगर महानगरपालिका, वडा नं.१० बस्ने राकेशकुमार यादवसमेत

०७९-FN-११३४ (पुनरावेदनसरहको निवेदन)

निवेदक / प्रतिवादी : सत्यनारायण साहको छोरा जिल्ला सप्तरी, मौवाहा गा.वि.स., वडा नं. ९ हाल परिवर्तित सप्तरी जिल्ला, बोदेबरसाइन नगरपालिका, वडा नं. ८ घर भई हाल कारागार कार्यालय मोरङमा थुनामा रहेका जितेन्द्रकुमार साह

विरूद्ध

प्रत्यर्थी / वादी : जगदिशप्रसाद यादवको जाहेरीले नेपाल सरकार

- **अभियोगपत्रमा दाबी लिएभन्दा फरक कसुर ठहर गर्दा वा फरक दफाबमोजिम सजाय गर्दा अदालत आफैँले वादीको स्थान लिन पुग्ने भएकाले त्यसतर्फ अदालत सजग रहनु उचित मानिने । तथापि अभियोग दाबीबमोजिमको कसुरमा प्रमाणको परीक्षण हुँदै जाँदा सो कसुर स्थापित नभई सोही प्रमाणबाट अन्य कुनै दोस्रो कसुर स्थापित भएको देखिएमा केवल अभियोगपत्रमा सो कसुरको दाबी नलिएकै आधारमा प्रमाणबाट पुष्टि भएको तथ्यलाई नजर अन्दाज गर्नु न्यायको रोहमा उचित मान्न नसकिने ।**
- **प्रतिवादीले प्रचलित कानूनले निषेध गरेको अन्य कसुर गरेको पुष्टि हुन्छ भने अभियोग दाबीको कसुर पुष्टि नभएका आधारमा प्रमाणले पुष्टि भएका कसुरसमेत ठहर गर्न इन्कारी गर्नु वा माग दाबीभन्दा भिन्न दफाबाट सजाय गर्न इन्कार गर्नु अन्ततः न्यायको इन्कारी गर्नुसरह हुने ।**
- **अभियोगदाबीभन्दा ठुलो वा गम्भीर कसुर ठहर गर्नु वा अर्को कानूनी व्यवस्था वा अर्को दफाबमोजिम सजाय गर्दा अभियोगपत्रमा दाबी लिएभन्दा बढी सजाय गर्नु भने फौजदारी न्यायको मान्यताअनुकूल मान्न नसकिने ।**
- **एउटा दफाबमोजिमको अभियोगदाबी भएकोमा अर्को दफाबमोजिमको कसुर ठहर गर्न वा अभियोग दाबी बराबर वा सोभन्दा कम सजाय गर्न प्रचलित कानून तथा फौजदारी न्यायको मूल्य मान्यताका आधारमा समेत बाधा नदेखिने ।**

(प्रकरण नं.९)

वादीका तर्फबाट : विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री अच्युतमणी न्यौपाने

प्रतिवादीका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री सतिशकृष्ण खरेल, विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री थीरबहादुर कार्की, श्री सरला मोक्तान र श्री तुलबहादुर श्रेष्ठ

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

सुरू तहमा फैसला गर्नेः

माननीय न्यायाधीश श्री राजुकुमार खतिवडा
मोरङ जिल्ला अदालत

पुनरावेदन तहमा फैसला गर्नेः-

माननीय न्यायाधीश श्री प्रेमराज कार्की
माननीय न्यायाधीश श्री शेखरप्रसाद पौडेल
उच्च अदालत विराटनगर

फैसला

न्या.डा.नहकुल सुवेदी : न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ९(१) तथा १० बमोजिम यस अदालतको क्षेत्राधिकारभित्रको भई पुनरावेदन तथा साधकको रोहमा दायर भएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार रहेको छः

संक्षिप्त तथ्य

जिल्ला मोरङ, विराटनगर उपमहानगरपालिका, वडा नं.१३ स्थित पूर्वमा शान्ति मार्ग, पश्चिममा प्रदिप भगतको खाली जग्गा, उत्तरमा शैलेश ढुंगेलको घर र दक्षिणमा निर्मला वेकरी रहेको भवन यति चार किल्लाभित्र चारैतर्फ कम्पाउन्डले घेरिएको अढाई तले ओमकार श्रेष्ठको पक्की घर उक्त घरको भुइँ तलामा राकेशकुमार यादवसमेत बस्ने गरेको कोठा रहेको उक्त घरको भुइँ तलाको पूर्वपट्टिको कोठाबाट प्रवेश गरी हेर्दा भुइँमा रगतका टाटाहरू देखिएको, सोही कोठाको पश्चिमपट्टिको ढोका १ मि. १ से.मी. को दुरीमा मन्सुली चामल जय सरस्वती लेखिएको प्लास्टिकको बोरा बाँधेको देखी उक्त बोरा खोली हेर्दा जिल्ला सुनसरी, औराबनी गा.वि.स., वडा नं. ५ घर भई हाल जिल्ला मोरङ, विराटनगर १३ स्थित अक्सफोर्ड होस्टल सञ्चालन गरी बस्ने वर्ष १९ को विनोद यादवको घाँटी काटी छिनाई टाउको र घुँडामुनिको भाग फेला परेको उक्त बोराबाट पश्चिम दक्षिणको किचन कोठाभित्र बियरका वोतल र २ फिट २ इन्च लामो कट्टी तरबार फेला परेको, सो कोठाबाट सामुन्नेको कोठामा बेडिङ बाँधिएको अवस्थामा खोली हेर्दा उक्त बेडिङभित्र घुँडाभन्दा माथिको भाग र घाँटीभन्दा मुनिको भाग फेला परेको, सो कोठाबाट उत्तरपट्टिको कोठामा हेर्दा पश्चिम उत्तर कुनामा प्लास्टिकको बोराभित्र कटुवा पेश्तोल थान १ फेला परेको सो घटनामा फेला परेको लास ओल्टाई पल्टाई हेर्दा आँखा अर्ध खुल्ला, नाकमा रगत लागी सुकेको, मुख अर्ध खुल्ला घाँटी छिनाएको, छातीको दायाँ भागमा काटिएको खुट्टाको घुँडा काटी छिनाएको दायाँ हातको बुढि औँलाको टुप्पो र हत्केलाको माथिको भाग बायाँ हातको चोरी औँला र बिच औँला काटिएको अवस्थामा रहेको भन्नेसमेत बेहोराको **मिति २०७३।०५।२१ को घटनास्थल / लास जाँच मुचुल्का ।**

जिल्ला मोरङ, विराटनगर उपमहानगरपालिका, वडा नं.१३ स्थित पूर्वमा शान्ति मार्ग, पश्चिममा प्रदिप भगतको खाली जग्गा, उत्तरमा शैलेश ढुंगेलको घर र दक्षिणमा निर्मला बेकरीको भवन यति चार किल्लाबिचमा चारैतर्फ कम्पाउन्ड घेरिएको ओमकार श्रेष्ठको अढाई तले पक्की घर, घरको भुइँ तलामा ६ वटा कोठाहरू रहेको, सबै कोठाहरू राकेशकुमार यादव, जितेन्द्रकुमार साह, कृष्णकुमार यादव र सरोज यादवले संयुक्त रूपमा भाडामा लिई बस्ने गरेकोमा मिति २०७३।०५।२१ गते बिहान ०७:३० बजेको समयमा उक्त स्थानमा लास छ भन्ने जानकारी प्राप्त भई प्रहरी टोली खटी गई उक्त घरको पूर्वपट्टिको कोठाबाट प्रवेश गरी राकेशकुमार यादवसमेत बस्ने गरेको कोठा रहेको उक्त घरको भुइँ तलाको पूर्वपट्टिको कोठाबाट भित्र प्रवेश गरी हेर्दा उक्त भुइँ तलाको कोठाहरूमा तथा घटनास्थल वरपर यत्रतत्र रहेका दशी प्रमाणमा लाग्ने टाउको र घुँडाभन्दा मुनिको खुट्टाको भाग पोको पारेको मन्सुली चामलको जय सरस्वती लेखिएको प्लास्टिकको बोरा थान १, सोही बोराभित्र फेला परेको रगत जस्तो पदार्थ लागेको कालो जिन्स पेन्ट थान १, किचन कोठामा रहेको गोर्खा स्ट्रग बियर लेखिएको खाली बोतल थान १४, रूस्लान भोड्का लेखिएको खाली बोतल थान १, १ फिट ७.२ इन्च लामो फलामको धारको भाग र ७ इन्च बिँडको भाग भएको फलामको धारिलो कट्टी थान १, घुँडाभन्दा माथि र घाँटीभन्दा मुनिको शरीरको भाग पोको पारेको पहेलो, रातो, निलो र चेक बुटा भएको २ मिटर लम्बाइ १ मिटर २० से.मी. चौडाइ भएको रगत

जस्तो पदार्थ लागेको डसना थान १, उक्त डसनासँगै रातो, सेतो तथा कलेजी रङको लामो बुटा भएको रगत जस्तो पदार्थ लागेको कपडाको पर्दा थान १, पश्चिमतर्फ कोठाको कुनामा रहेको सेतो प्लास्टिकको बोराभित्रबाट बट (समाउने भाग) ४ इन्च र बट छाडी मजलसम्मको भाग ८.५ इन्च लामो कटुवा पेस्तोल थान १, सोही प्लास्टिकको झोलाको छेउमा राकेशकुमार यादवको सक्कल नागरिकताको प्रमाण पत्र थान १, सोही कोठामा ९८१९७८०६७१ नं. को सिमकार्ड प्रयोग गरेको सेतो रङको SAMSUNG मोबाइल थान १, दक्षिणपट्टिको बिचको कोठामा ९८०१५४३०६७ नम्बरको काटिएको Ncell को सिमकार्ड थान १, घटनास्थल घरको भुइँ तलाबाट पश्चिम उत्तर कम्पाउन्डभित्रको कुनामा कालो जिन्स पेन्ट काटिएको अवस्थामा, रगत जस्तो पदार्थ लागेको डसना थान १, सिरानी थान २, छालाको जस्तो देखिने खैरो चप्पल १ जोर र कम्पाउन्डभन्दा बाहिर पश्चिम भागमा रगत जस्तो पदार्थ लागेको कालो काटिएको हाफ पेन्ट थान १, क्रेजी स्मार्ट ९० C.M लेखिएको रगत जस्तो पदार्थ लागेको सेतो रङको सेन्डो भेस्ट थान १ समेत बरामद भएको भन्नेसमेत बेहोराको **मिति २०७३।०५।२१ को घटनास्थल तथा खानतलासी / बरामदी मुचुल्का ।**

मैले ३, ४ महिना पहिलादेखि विराटनगर १२ बस्ने सन्तोषकुमार साहको नाममा दर्ता रहेको को १ च ९७०३ नं. को टाटा सुमो गाडी चलाउँदै आएको थिएँ । जिल्ला सिराहा पिप्रा प्र.पि.गा.वि.स. वडा नं.७ घर भई विराटनगर १३ मा बस्दै आएका राकेशकुमार यादवले केही हप्ताअगाडि पनि मेरो गाडी रिजर्व लगेकाले चिनजान भई मेरो मोबाइल नम्बर लिई गएका थिए । यस्तैमा मिति २०७३।५।२१ गते बिहान अं.५.१५ बजेतिर निज राकेशकुमार यादवले निजको मोबाइलबाट मेरो मोबाइलमा फोन गरी मलाई गाडी रिजर्व चाहियो रूपनी सामान लैजानु छ तुरून्तै गाडी लिएर आउनुहोस् भनेकाले मैले गाडी लिई निजको कोठाअगाडि रोडमा जाँदा निज राकेशकुमार यादवसहित ३ जना उभिइरहेका रहेछन् । म गाडी रोकी बाहिर निस्केपछि निजहरूले गाडी घुमाएर ब्याक गर्नु सामान हाल्नुपर्छ भनेकाले मैले गाडी घुमाएर ब्याक गरी भाडाको कुरा गर्न खोज्दा निजहरू तीनै जनाले कपडाको सिरक जस्तो २ वटा गुन्टा गाडीभित्र ल्याएर राखे म गाडीको स्टेयरिङमा नै बसेँ सोपछि राकेशकुमार यादवले अर्को सामान बिर्सिएला छिटो ल्याएर राख भनेपछि अर्का २ जना कोठाभित्र गई कपडामा बाँधेर राखेको सामान ल्याई गाडीमा राख्न लाग्दा मैले लुकिङ ग्लासबाट हेर्दा रगत बगे चुहे जस्तो लागी यो के सामान हो भाइ भनी राकेशलाई सोध्दा यो लास हो रूपनीसम्म लाने भनेपछि के कस्तो लास हो । यो लास बोक्ने गाडी होइन भनी उक्त लास गाडीमा हाल्न नदिई गाडीमा हालेका सामान निकाल्न लगाई म गाडी लिएर केही पर्तीर गई तुरून्तै गाडी साहु सन्तोषकुमार साहलाई फोन गरी सबै कुरा बताई राकेशकुमार यादवसमेतले कोही कसैलाई मारेको हुनुपर्छ भनेपछि गाडी साहुले वडा प्रहरी कार्यालय विराटनगरका डी.एस.पी. साबलाई फोन गरी उक्त कुरा बताएपछि उक्त स्थानमा प्रहरी गई बुझ्दा निज राकेशकुमार यादवसमेतका व्यक्तिहरूले विनोद यादवलाई धारिलो हतियार प्रहार गरी काटी कर्तव्य गरी मारी लास मेरो गाडीमा हाली लुकाई लगी फाल्ने योजना बनाएका रहेछन् भन्ने थाहा भएको र यसरी कर्तव्य गरी मार्ने राकेशकुमार यादवसमेत उपर कानूनबमोजिम कारबाही गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको **मनोज भन्ने लाले सहनीको मिति २०७३।०५।२१ को घटना विवरण कागज ।**

जिल्ला मोरङ, विराटनगर उपमहानगरपालिका, वडा नं. २० स्थित पूर्वमा खाली जग्गा, पश्चिममा विकाश मण्डलको टिनको छानो भएको पक्की घर, उत्तर र दक्षिणमा दरैया वस्तीबाट भारततर्फ जाने पक्की सडक यति चार किल्लाभित्र फेला परेका जिल्ला सिराहा पिप्रा प्र.पि.७

बस्ने राकेशकुमार यादवले लगाएको जिन्स पेन्टको अगाडि दाहिने गोजीबाट ग्यालेक्सी नोट ३ मा सिम नं.९८०२७५३७३५ र मेमरी ८ जी.वी. मोबाइल थान १, सिम नभएको इनटेक्स मोबाइल थान १ र खाली एनसेल सिम २ थान, जिल्ला सिराहा सोठी आइन गा.वि.स.वडा नं.५ बस्ने कृष्णकुमार यादवको पेन्टको अगाडि गोजीबाट सिम नभएको सामसुङ खरानी रङको थान १ र जितेन्द्र साहले लगाएको रगत जस्तो पदार्थ लागेको ९० सि.एम.सेन्डो गन्जी थान १ समेत बरामद भएको भन्नेसमेत बेहोराको **मिति २०७३।०५।२१ को घटनास्थल तथा खानतलासी / बरामदी मुचुल्का ।**

मेरो छोरा जिल्ला सुनसरी, औरावनी ५ बस्ने वर्ष १९ को विनोद यादव ८/१० महिनादेखि जिल्ला मोरङ, विराटनगर १३ स्थित दुर्गादेवी बराल (मण्डल) को घरमा अक्सफोर्ड होम होस्टल खोली सञ्चालन गर्दै आएका थिए । यस्तै क्रममा मिति २०७३।०५।२१ गते बिहान म आफ्नै घरमा भएको अवस्थामा मेरो छोरा विनोद यादवलाई सूर्य नारायण यादवको छोरा जिल्ला सिराहा पिप्रा प्र.पि.गा.वि.स. वडा नं.७ घर भई हाल विराटनगर १३ स्थित ओमकार श्रेष्ठको घरमा डेरा भाडामा लिई बस्ने वर्ष अं.२२ को राकेशकुमार यादव, सत्य नारायणको छोरा जिल्ला सप्तरी, मौवाहा गा.वि.स., वडा नं.९ दुधेला घर भई हाल विराटनगर १३ स्थित ओमकार श्रेष्ठको घरमा डेरा भाडामा लिई बसी कान्तिपुर कलेज विराटनगरमा कक्षा १२ मा पढ्ने वर्ष अं.१९ को जितेन्द्रकुमार साह, घुरन यादवको छोरा जिल्ला सिराहा, सोठी आइन गा.वि.स., वडा नं.५ घर भई हाल विराटनगर १३ स्थित ओमकार श्रेष्ठको घरमा डेरा भाडामा लिई बसी न्युरो हेल्थ कलेज विराटनगरमा एच.ए. पढ्ने वर्ष अं.२२ को कृष्णकुमार यादव र शितलप्रसाद यादवको छोरा जिल्ला सिराहा, भगवतीपुर तमसिया गा.वि.स.,वडा नं.७ घर भई हाल जिल्ला मोरङ विराटनगर १३ स्थित ओमकार श्रेष्ठको घरमा डेरा भाडामा बसी ग्रिनलेन्ड कलेजमा अध्ययनरत वर्ष अं.२० को सरोज यादवसमेत व्यक्तिहरूले निजहरूको डेरा कोठामा टाउको तथा दुवै खुट्टाको घुँडाभन्दा मुनिको भाग काटी छिनाई चार टुक्रा बनाई टाउको र खुट्टाको भाग देखी चिनेँ, माथि विरूद्ध खण्डमा उल्लेख भएमध्येका राकेशकुमार यादवले मेरो छोरा विनोद यादवलाई मिति २०७३।०५।२० गते साँझ बोलाई मेरो कान्छो छोरा प्रमोद यादवलाई विनोदसँग गफ गर्नुपर्ने छ राति हामी सँगै बस्छौ भनी मेरो छोराहरू बस्ने गरेको ठाउँबाट निजको डेरा कोठातर्फ लिई गएका भन्ने दाजुसँगै बस्दै आएको मेरो कान्छो छोरा प्रमोद यादवले जानकारी गराएका र घटनास्थलमा वारदातमा प्रयोग भएको धारिलो हतियार कट्टी तथा कटुवा पेस्तोलसमेत फेला परेको हुँदा राकेशकुमार यादव, जितेन्द्रकुमार साह, कृष्णकुमार यादव र सरोज यादवले के कुन विषयको रिसइवी राखी मेरो छोरालाई निजहरूको डेरा कोठा रहेको ओमकार श्रेष्ठको घरमा बोलाई बीभत्स तरिकाले टाउको तथा दुवै खुट्टा काटी छिनाई चार टुक्रा पारी कर्तव्य गरी मारी लाससमेत पोको पारी बेपत्ता पार्ने उदेश्यले को. १ च ९७०३ गाडी बोलाई गाडीमा हाल्ने क्रममा गाडी चालक जि. मोरङ विराटनगर १६ बस्ने मनोज भन्ने लाले सहनीले गाडीमा हाल्न लागेको बेडिङमा रगत जस्तो पदार्थ देखी निजहरूले भनेको गन्तव्यमा जान नमानी सो ठाउँबाट हिँडी सवारी धनी सन्तोषकुमार साहलाई जानकारी गराएपछि सन्तोषकुमार साहले प्रहरीमा जानकारी गराई घटनास्थलमा प्रहरी टोली खटी जाँदा निजहरू भागी फरार भएका हुँदा निजहरूको खोजतलास गरी पक्राउ गरी उक्त घटनामा अन्य को को संलग्न छन् अनुसन्धानबाट खुलाई निजहरूले सामूहिक रूपमा हत्या गरेकोले निजहरूउपर कानूनबमोजिम आवश्यक कारबाही गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको **मिति २०७३।०५।२१ को जगदिशप्रसाद यादवको जाहेरी दरखास्त ।**

जिल्ला मोरङ, विराटनगर

उपमहानगरपालिका, वडा नं. १३ स्थित पूर्वमा अशोक टोल जाने ग्रावेल सडक, पश्चिममा भूमि सुधार तिनटोलिया जाने बाटो, उत्तरमा न्युरो अस्पताल जाने बाटो र दक्षिणमा पंकज किराना पसल यति चार किल्लाभित्र फेला परेको जितेन्द्र यादवले लगाएको पेन्टको दायाँ साइडको अगाडिको गोजीबाट ९८१९९८२२४६ नं. को सिम प्रयोग गरेको सामसुङ मोबाइल र सोही मोबाइलमा प्रयोग गरेको मेमोरी कार्ड थान १ र कमल देव दासले लगाएको पाइन्ट अगाडिको दायाँपट्टिको गोजीबाट ९८६२१७२०१२ र ९८००९६४२८९ नं.को सिमसहितको सामसुङ मोबाइल थान १ र सोही मोबाइलमा प्रयोग भएको मेमोरी कार्ड थान १ समेत फेला परी बरामद भएको भन्नेसमेत बेहोराको **मिति २०७३।०५।२१ को घटनास्थल तथा खानतलासी / बरामदी मुचुल्का ।**

मिति २०७३।०५।२१ गते जिल्ला मोरङ, विराटनगर १३ स्थित ओमकार श्रेष्ठको घरमा डेरा गरी बस्ने राकेशकुमार यादवसमेतको डेरा कोठामा जाहेरवालाको छोरा विनोद यादवलाई धारिलो हतियार प्रहार गरी काटी मारेको घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको खोजतलास गर्ने क्रममा उक्त घटना राकेशकुमार यादव, जितेन्द्रकुमार साह, कृष्णकुमार यादव र सरोज यादवसमेत भई घटाएका र घटनापश्चात् निजहरू जिल्ला सिराहा गोलबजार ६ घर भई हाल विराटनगर १३ बस्ने कमल देव दास र ऐ. धनगढीमाई न.पा. ४ घर भई हाल विराटनगर १३ बस्ने जितेन्द्र यादवको सहयोगमा भागी फरार भएका भन्ने खुल्न आएको हुँदा उक्त घटनामा संलग्न व्यक्तिहरू राकेशकुमार यादव, जितेन्द्रकुमार साह, कृष्णकुमार यादव र घटनापश्चात् अभियुक्तहरूलाई भगाउन सहयोग गर्ने कमलदेव दास र जितेन्द्र यादवलाई पक्राउ गरी दाखिला गराएका छौँ । निजहरूउपर कानूनबमोजिम कारबाही गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको **मिति २०७३।०५।२१ को प्र. ना.उ. संजय सिंह थापासमेतको प्रतिवेदन ।**

मेरो दाजु जितेन्द्रकुमार साह कान्तिपुर कलेजमा कक्षा १२ मा अध्ययन गर्दै आउनुभएको र म पनि सोही स्कुलमा कक्षा ६ मा अध्ययन गर्दै आएको छु । यस्तैमा मिति २०७३।०५।१५ गते मेरो दाजु जितेन्द्रकुमार साहसमेतले विराटनगर १३ स्थित ओमकार श्रेष्ठको घरमा डेरा भाडामा लिई दाजुका साथीहरू राकेशकुमार यादव, कृष्णकुमार यादव र सरोज यादवसमेत आउने जाने गर्थे, मैले कुनै वास्ता गरेको थिइनँ । यस्तैमा मिति २०७३।०५।२० गते साँझ कोठामा दाजुका साथीहरू राकेशकुमार यादव, कृष्णकुमार यादव, सरोज यादव र विनोद यादवसमेत भई बियर रक्सी खान थाले मलाई अर्को कोठामा सुत्न पठाई कोठाको ढोका लगाइदिए। बिहान दाजु जितेन्द्रले कोठाको ढोका खोलिदिएपछि म बाहिर निस्की अर्को कोठामा छिर्न लाग्दा त्यो कोठामा नछिर भन्यो कोठाको भुइँमा पानी पोखिएर भिजेको थियो । त्यसपछि म ब्रस गरेर पढ्न भनी पश्चिमपट्टिको कोठामा छिरेँ। त्यसपछि निजहरूले म बसेको कोठा बन्द गरिदिए, म पढ्न थालेँ। एक छिनपछि मारूती भ्यान आयो । झ्यालबाट हेर्दा बेडिङ तन्दा र प्लास्टिकको तीनवटा लामो छोटो पोका देखेँ। मारूती भ्यान आउने बित्तिकै फर्की हाल्यो, दाजुहरू पनि कता गए । एक छिनपछि पुलिस अङ्कलहरूको भ्यान पुगी पुलिस अङ्कलहरूले ढोका खोलिदिएपछि म बाहिर निस्कँ। एकछिनपछि भुइँ पुछेको पल्लो कोठाबाट विनोद यादवको लास प्लास्टिकको पोकोबाट निकाल्दा घाँटी छिनेको घुँडामुनि गिँडेर टुक्रा पारेको अवस्थामा देखेको हो । विनोदकुमार यादवलाई दाजुहरू राकेशकुमार यादव, कृष्णकुमार यादव, सरोज यादवले जाँड रक्सी खुवाई योजनाबद्ध तरिकाले बीभत्स हत्या गरेका हुँदा निजहरूउपर कानूनबमोजिम कारबाही गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको **मनोजकुमार साहको मिति २०७३।०५।२१ को घटना विवरण कागज ।**

मिति २०७३।०५।२१ गते बिहानको राति

विनोद यादवको हत्या भएको घटना सम्बन्धमा मैले सोही दिन अं.१६.०० बजेतिर सुनी थाहा पाएको हो। निजलाई हत्या गरेको घरमा मेरो दाजु राकेशकुमार यादव एक हप्ताअगाडि देखि डेरा गरी बस्ने गरेको कुरा मैले सुनी थाहा पाएको हो। दाजु राकेशकुमार यादव गाउँ घरमा रहँदा बस्दा खराब आचरण व्यवहार गरी गाउँमा झैझगडा गर्ने कुटपिटका घटना घटाउने गुण्डागर्दी गरी हिँड्ने भनेको नमान्ने गरेर बुबा आमाले दाजुलाई करिव एक वर्षअगाडि घरबाट निकाला गरिदिनुभएको थियो। सोही समयदेखि दाजु राकेशकुमार यादव घरमा नआउने बाहिर बाहिर बस्ने नराम्रो काम गरी हिँड्ने गर्दथ्यो। निज करिब एक वर्षदेखि सम्पर्कविहीन जस्तै भएको थियो। निज विनोदकुमार यादवलाई कृष्णकुमार यादव, सरोज यादव, जितेन्द्रकुमार साह र दाजु राकेशकुमार यादवसमेतले धारिलो हतियार कट्टी प्रहार गरी हत्या गरेको भन्ने सुनी थाहा भएको हो, बीभत्स तरिकाले ज्यान मार्ने अभियुक्तहरूउपर कानूनबमोजिम हदैसम्मको सजाय होस् भन्नेसमेत बेहोराको **मुकेशकुमार यादवको मिति २०७३।०५।२१ को घटना विवरण कागज।**

Cause of Death is due to shock as a result of decapitation (beheaded) produced by sharp weapon भन्नेसमेत बेहोराको **वी.पी. कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान, धरानबाट प्राप्त भएको मिति २०७३।०५।२७ को शव परीक्षण प्रतिवेदन।**

म पढाइको सिलसिलामा भारतको बैंङ्गलोरमा गई केही दिन बैंङ्गलोरमा बसी २०७२ सालको चैत्र महिनातिर विराटनगर आई घुमफिर गरी बसिरहेको अवस्थामा मेरा चिनजानका साथी असिम पौडेलमार्फत विनोद यादवसँग चिनजान भई म निज विनोद यादवले सञ्चालन गरेको होस्टलमा बस्दै आएकोमा निजको होस्टलमा बस्ने क्रममा विनोद यादवसँग घनिष्ठ सम्बन्ध भई निजसँग लेनदेन व्यवहारसमेत भयो। यस्तै क्रममा निज विनोदका साथी निरज यादवलाई बैंगलोरमा इन्जिनियरिङ कलेजमा भर्ना गराउन भनी विनोद र म निरजलाई लिई २०७३ सालको असार पहिलो हप्तातिर बैंगलोर गयौँ। बैंगलोर जाने क्रममा निरजको भर्नाको लागि मेरो एसबिआई बैंकको खातामा भा.रू.२,००,०००।– जम्मा गरिदिएका र निरजलाई बैंगलोरमा कलेज भर्ना गराउँदा भा.रू.१०,०००।– खर्च भयो बाँकी रकम मसँगै थियो। मसँग रकम भएको कुरा विनोदलाई थाहा भएको हुँदा निजले उक्त रकम मागेपछि मैले मैले उक्त बाँकी रकम भा.रू.१,९०,०००।– विनोदलाई दिएँ। पछि विराटनगर आई विनोदसँग उक्त रकम फिर्ता माग्दा विनोदले उक्त रकम फिर्ता गर्न आनाकानी गरी अहिले मलाई सहयोग गर पछि बरू होस्टलको सेयर दिन्छु भनेका र मैले पटकपटक रकम माग्दा निजले आजभोलि भन्दै टार्न थालेका हुँदा मलाई अब विनोदले रकम नदिने भयो जसरी भए पनि निजबाट रकम लिनुपर्छ भन्ने सोची निजको होस्टल छाडी छुट्टै डेरा लिई बस्न थालेँ यस्तैमा विनोदलाई मारी निजले सञ्चालन गरेको होस्टल आफनो बनाउँछु भन्ने सोच राखी निजलाई थप रकम दिलाइदिन्छु भनी सिराहा लगी सिराहाको रकझम होटलमा राखी निजलाई मार्ने प्रयास गर्दा सफल हुन नसकेपछि निज विनोदले मबाट रू.६,००,०००।– लिएको कपाली तमासुक बनाई विराटनगर फर्की आई निजलाई मार्ने योजना बनाइराखेको थिए। यस्तैमा घटना हुनुभन्दा ४,५ दिन अगाडि मेरै साथी हाल मसँगै पक्राउमा परी आएका कृष्णकुमार यादवलाई सबै कुरा बताउँदा निजले पनि मलाई साथ दिने कुरा गरेपछि निज र म भएर विनोदलाई मार्ने योजना बनाइरहेका थियौँ। यस्तैमा मिति २०७३।०५।२० गते दिउँसो निज विनोद यादवसँग भेट हुँदा निजले मसँग थप ३५,४० हजार मागेका हुँदा मैले निजलाई बरगाछीमा मेरो साथी छ ऊमार्फत दिलाइदिन्छु भनी म आफ्नो डेरा कोठामा गई मसँगै बस्ने मेरा साथीहरू कृष्णकुमार

यादव, जितेन्द्रकुमार साह र सरोज यादवलाई सबै कुरा बताई आज घरमा घरभेटी पनि छैनन् हामी मात्रै छौँ विनोदलाई म यहाँ लिएर आउँछु । हामी सबै भएर विनोदलाई मारौं । त्यसपछि निजको होस्टल मेरो हुन्छ हामी सबै होस्टलमा नै सँगै बस्नुपर्छ भन्दा सबै जना विनोदलाई मार्न सहमत भएका हुँदा साँझतिर म विनोदको होस्टलमा गई निजलाई रकम दिलाई दिने बहाना बनाई निजका भाइहरूलाई दाजुको गर्लफ्रेन्ड भेटाउन लानुपर्ने छ भनी ढाँटी विनोद यादवलाई कोठामा ल्याई बियर खुवाई निजलाई धेरै नशा लागेपछि निज त्यही भुइँमा भएको ओछ्यानमा उत्तानो परी सुते । मैले कृष्णलाई हतियार ल्याउ भनेपछि कृष्णकुमार यादवले कोठामा भएको हतियार कट्टी झिकी मलाई दिए । मैले विनोद यादवलाई उक्त कट्टीले प्रहार गर्दा निजको चिउडोमा लाग्यो निजले ओ ब्रो भनी कराएपछि कृष्णकुमार यादवले निजको मुख छोपी दिए। सरोज र जितेन्द्रकुमार साहले खुट्टा थिची समाते मैले लगातार २ पटक प्रहार गर्दा निजको घाँटी नछिनेपछि कट्टी कृष्णकुमार यादवलाई दिए कृष्णकुमार यादवले मच्चाएर विनोद यादवको घाँटीमा प्रहार गर्दा निजको घाँटी छिनी त्यहीँ मृत्यु भएपछि कृष्ण यादव र म भई टाउको प्लास्टिकको झोलामा हाली शरीरको भाग डसनामा बेरी पोको पारी बेडिङ जस्तो बनाई राखेपछि सरोज र जितेन्द्रकुमार साह मिली कोठामा लागेको रगत सफा गर्न थाले । कृष्णकुमार यादव र म लास फ्याँक्न भनी रिक्सा खोज्न कोशी अञ्चल अस्पताल विराटनगरतर्फ गयौँ। जाँदा जाँदै रिक्सामा लास लाँदा डिउटीका प्रहरीले देखी थाहा पाउँछन् गाडीमा लगी फाल्नुपर्छ भनी पुनः कोठामा आई सरोज यादवलाई फोन गरी गेट खोल्न लगाई कोठाभित्र गई मैले विनोदको भाइलाई फोन गरी विनोद हामीसँग छैन भने। बिहानी पख मैले पहिल्यै देखी चिनेका भ्यानवालालाई फोन गरी बोलाई उक्त लास गाडीमा लोड गर्ने क्रममा भ्यानवालाले रगत जस्तो छ के हो भनी सोधे । मैले लास हो भने पछि निजले यो लास बोक्ने गाडी हैन भनी गाडी फर्काई लगेपछि म र कृष्ण साथी कमलदेव दासको कोठामा गई मसँग भएको मृतकको मोबाइल निजलाई राख्न दिई एउटा बोरा ल्याई लासको घुँडाभन्दा मुनिको भाग काटी टाउको र दुवै खुट्टा बोरामा र शरीरको भाग डसनामा बेरी गुन्टा बेडिङ जस्तो बनाई राख्यौँ। सरोज यादव घरमा हजुरआमा बित्नुभएछ भनी घरतर्फ गए । सोही बेला प्रहरीको भ्यान गाडी आउँदै गरेको देखी हामी घरको पछाडिपट्टीको पर्खाल नाघी भाग्यौँ । भाग्ने क्रममा जितेन्द्रकुमार साह जुत्ता चप्पल नलगाई खाली खुट्टा भएका हुँदा निजलाई साथी जितेन्द्रकुमार यादवको कोठामा पठाई हामी विराटनगर २० स्थित दरैयामा गई बसी दिउँसो साथी जितेन्द्रकुमार यादवले साथी जितेन्द्रकुमार साहलाई हामी भएको ठाउमा पुऱ्याइदिएपछि हामी तीनै जना भेला भई भारततर्फ भागी जान लाग्दा प्रहरीले घेरा हाली पक्राउ गरेको हो । सो दिन मसमेतका साथीहरू जितेन्द्रकुमार साह, सरोज यादव र कृष्णकुमार यादवसमेत भई विनोद यादवको घाँटी काटी कर्तव्य गरी मारेका हौँ। साथी कमलदेव दासले मृतकको मोबाइल राखी र साथी जितेन्द्रकुमार यादवले हामीलाई भाग्न उम्कन सहयोग गरेका हुन् भन्नेसमेत बेहोराले **प्रतिवादी राकेशकुमार यादवको मिति २०७३।०५।३० मा अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको बयान ।**

म पढाइको सिलसिलामा विराटनगर १३ स्थित नमस्ते ब्वाइज होस्टलमा बसी न्युरो हेल्थ कलेजमा एच.ए. पढ्दै आएको छु । जितेन्द्रकुमार साह र सरोज यादव मेरा पुराना साथी भएका हुँदा निजहरूमार्फत मेरो राकेशकुमार यादवसमेतसँग चिनजान भई राकेशकुमार यादवसँग सम्बन्ध राम्रै हुँदै आयो । यस्तैमा २०७३ सालको भदौ १५ गतेदेखि साथीहरू राकेशकुमार यादव, जितेन्द्रकुमार साह र सरोज यादव विराटनगर १३ स्थित ओमकार श्रेष्ठको घरको भुइँ तलाको पूरै फल्याट भाडामा लिई बस्न

थाले, म पनि निजहरूसँगै बस्न थालेँ। घटना हुनुभन्दा ४, ५ दिन अगाडि राकेशकुमार यादवले मलाई गोप्य सल्लाह छ भनी विनोदकुमार यादवलाई मार्ने कुरा गरे निजले मलाई विनोदलाई मारेपछि निजको होस्टल मेरो हुन्छ अनि हामी होस्टलमा बसी होस्टलको आम्दानीले रमाइलो गर्नुपर्छ भनेका हुँदा म पनि निजको कुरामा सहमत भई विनोद यादवलाई मार्ने योजना बनाउन थाल्यौँ । यस्तै क्रममा मिति २०७३।०५।२० गते दिउँसो निज राकेशकुमार यादवले मलागायत अन्य साथीहरू सरोज यादव र जितेन्द्र यादवलाई राखी विनोदलाई मार्ने सल्लाह गरी सबै जना सहमत भएपछि सोही दिन साँझतिर राकेशकुमार यादव विनोदको होस्टलमा गई निजलाई कोठामा लिएर आएपछि बियर ल्याई बियर खान थाल्यो । पूर्वयोजनाअनुसार विनोदलाई धेरै खुवायौँ विनोदलाई नशा लागेपछि राति अं.२२.३० बजेतिर निज त्यही भुइँमा भएको ओछ्यानमा उत्तानो परी सुते। राकेशले मलाई हतियार ल्याउ भनेपछि मैले कोठामा भएको हतियार कट्टी झिकी राकेशलाई दिए राकेशले विनोद यादवलाई उक्त कट्टीले प्रहार गर्दा निजको चिउडोमा लाग्यो । निजले ओ ब्रो भनी कराए पछि मैले निजको मुख छोपिदिएँ, सरोज र जितेन्द्रकुमार साहले खुट्टा थिची समाते राकेशले लगातार २ पटक प्रहार गर्दा निजको घाँटी नछिनेपछि कट्टी मलाई दिए । मैले मच्चाएर विनोद यादवको घाँटीमा प्रहार गर्दा निजको घाँटी छिनी त्यहीँ मृत्यु भएपछि राकेश र म भई टाउको प्लास्टिकमा हाली शरीरको भाग डसनामा बेरी बेडिङ जस्तो बनाई राख्यौं सरोज र जितेन्द्रकुमार साह कोठामा लागेको रगत सफा गर्न थाले । राकेशकुमार यादव र म लास फ्याक्न भनी रिक्सा खोज्न कोशी अञ्चल अस्पताल विराटनगरतर्फ गयौं । जाँदा जाँदै रिक्सामा लास लाँदा डिउटीका प्रहरीले देखी थाहा पाउँछन् गाडीमा लगी फाल्नुपर्छ भनी पुनः कोठामा आई राकेशले सारोज यादवलाई फोन गरी गेट खोल्न लगाई कोठाभित्र गई राकेश यादवले विनोदको भाइलाई फोन गऱ्यो। बिहानी पख राकेशले भ्यानवालालाई फोन गरी बोलाई उक्त लास गाडीमा लोड गर्ने क्रममा भ्यानवालाले रगत जस्तो छ के हो भनी सोधे । राकेशले लास हो भनेपछि निजले यो लास बोक्ने गाडी हैन भनी गाडी फर्काइ लगेपछि म र राकेश साथी कमलदेव दासको कोठामा गई राकेशसँग भएको मृतकको मोबाइल निजलाई राख्न दिई एउटा बोरामा लासको घुँडाभन्दा मुनिको भाग काटी टाउको र दुवै खुट्टा बोरामा र शरीरको भाग डसनामा बेरी गुन्टा बेडिङ जस्तो बनाई राख्यौँ। सरोज यादव घरमा हजुरआमा बित्नुभएछ भनी घरतर्फ गए । सोही बेला प्रहरीको भ्यान गाडी आउँदै गरेको देखी हामी घरको पछाडिपट्टिको पर्खाल नाघी भाग्यौँ। भाग्ने क्रममा जितेन्द्रकुमार साहको जुत्ता चप्पल छुटी खाली खुट्टा भएको हुँदा निजलाई साथी जितेन्द्रकुमार यादवको कोठामा पठाई हामी विराटनगर २० स्थित दरैयामा गई बसी दिउँसो साथी जितेन्द्रकुमार यादवले साथी जितेन्द्रकुमार साहलाई हामी भएको ठाउमा पुऱ्याइदिएपछि हामी तीनै जना भेला भई भारततर्फ भागी जान लाग्दा प्रहरीले घेरा हाली पक्राउ गरेको हो । सो दिन मसमेत साथीहरू जितेन्द्रकुमार साह, सरोज यादव र राकेशकुमार यादवसमेत भई विनोद यादवको घाँटी काटी कर्तव्य गरी मारेका हौँ। साथी कमलदेव दासले मृतकको मोबाइल राखी र साथी जितेन्द्रकुमार यादवले हामीलाई भाग्न उम्कन सहयोग गरेका हुन् भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी कृष्णकुमार यादवले मिति २०७३।०५।३० मा अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको बयान ।**

म कान्तिपुर कलेज विराटनगरमा पढ्दै आएको छु। गत आषाढ महिनामा हाल मसँगै पक्राउमा परी आएका राकेशकुमार यादवसमेतसँग चिनजान भई निज पनि हामी सँगसँगै बस्न थाले । सरोज यादव र कृष्णकुमार यादवसँग पहिल्यैदेखि चिनजान थियो । यस्तैमा २०७३ सालको भदौ १५ देखि

मलगायत साथीहरू राकेशकुमार यादव, सरोज यादव र कृष्णकुमार यादवसमेत भई विराटनगर १३ स्थित ओमकार श्रेष्ठको घरको भुइँ तलाको पूरै फल्याट भाडामा लिई सँगै बस्न थाल्यौं यस्तैमा मिति २०७३।०५।२० गते दिउँसो निज राकेशकुमार यादवले मलगायत अन्य साथीहरू सरोज यादव र कृष्णकुमार यादवलाई राखी विनोदलाई मार्ने सल्लाहा गरी सबैजना सहमत भएपछि सोही दिन साँझतिर राकेशकुमार यादव विनोदको होस्टलमा गई निजलाई कोठामा लिएर आएपछि बियर ल्याई बियर खान थाल्यौं । पूर्वयोजनाअनुसार विनोदलाई धेरै खुवायौं । विनोदलाई नशा लागेपछि राति अं.२२.३० बजेतिर निज त्यही भुइँमा भएको ओछ्यानमा उत्तानो परी सुते राकेशले कृष्णलाई हतियार ल्याउ भनेपछि कृष्णले कोठामा भएको हतियार कट्टी झिकी राकेशलाई दिए । राकेशले विनोद यादवलाई उक्त कट्टीले प्रहार गर्दा निजको चिउँडोमा लाग्यो । निजले ओ ब्रो भनी कराएपछि कृष्णकुमार यादवले निजको मुख छोपी दिए । सरोज र मैले विनोदको खुट्टा थिची समात्यौं । राकेशले लगातार २ पटक प्रहार गर्दा निजको घाँटी नछिनेपछि कट्टी कृष्ण यादवलाई दिए । कृष्णले कट्टी मच्चाएर विनोद यादवको घाँटीमा प्रहार गर्दा निजको घाँटी छिनी त्यहीँ मृत्यु भएपछि राकेश र कृष्ण भई टाउको प्लास्टिकको बोरामा हाली शरीरको भाग डसनामा बेरी बेडिङ जस्तो बनाए सरोज र म कोठामा लागेको रगत सफा गर्न थाल्यौं, राकेशकुमार यादव र कृष्णकुमार लास फ्याँक्न भनी रिक्सा खोज्न बाहिर गए । निजहरू बाहिर गएको केही बेरमा राकेश यादवले सरोजलाई फोन गरी गेट खोल्न लगाई पुनः कोठामा आए । बिहानी पख राकेशले भ्यानवालालाई फोन गरी बोलाई उक्त लास गाडीमा लोड गर्ने क्रममा भ्यानवालाले रगत जस्तो छ के हो भनी सोधे । राकेशले लास हो भनेपछि निजले यो लास बोक्ने गाडी हैन भनी गाडी फर्काइ लगेपछि कृष्ण र राकेश बाहिर गई एउटा बोरा लिई आई लासको घुँडाभन्दा मुनिको भाग काटी टाउको र दुवै खुट्टा बोरामा र शरीरको भाग डसनामा बेरी गुन्टा बेडिङ जस्तो बनाई राख्यौँ । सरोज यादव घरमा हजुरआमा बित्नुभएछ भनी घरतर्फ गए । सोही बेला प्रहरीको भ्यान गाडी आउँदै गरेको देखी हामी घरको पछाडिपट्टिको पर्खाल नाघी भाग्यौं भाग्ने क्रममा मैले जुत्ता चप्पल नलगाई खाली खुट्टा भएको हुँदा म साथी जितेन्द्रकुमार यादवको कोठामा गई सबै कुरा निजलाई बताएपछि निजले मलाई साथीहरू भएको ठाउँ विराटनगर २० स्थित दरैयामा पुऱ्याइदिएपछि हामी तीनैजना भेला भई भारततर्फ भागी जान लाग्दा प्रहरीले घेरा हाली पक्राउ गरेको हो । सो दिन मसमेत साथीहरू कृष्णकुमार यादव, सरोज यादव र राकेशकुमार यादवसमेत भई विनोद यादवको घाँटी काटी कर्तव्य गरी मारेका हौँ । साथी कमलदेव दासले हामीलाई भाग्न उम्कन सहयोग गरेका हुन् भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहले मिति २०७३।०५।३० मा अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको बयान ।**

म विराटनगर स्थित न्युरो हेल्थ कलेजमा एच.ए. पढ्दै आएको छु । हाल पक्राउमा परी आएका कृष्णकुमार यादव मसँगै पढ्ने मेरा साथी भएका हुँदा निजमार्फत अन्य साथीहरू राकेशकुमार यादव, जितेन्द्रकुमार साह, सरोज यादवसमेतसँग चिनजान भएको हुँदा निजहरू मेरो कोठामा आउने जाने गर्थे । यस्तैमा मिति २०७३।५।२१ गते म आफ्नै कोठामा पढिरहेको अवस्थामा जितेन्द्रकुमार साह मेरो कोठामा आई साथीहरू राकेशकुमार यादव, कृष्णकुमार यादव, सरोज यादव र म भएर विनोद यादवलाई मार्यौं अरू भागिसके, मैले जुत्ता चप्पल नलगाएको हुँदा यहाँ आएको हुँ, मलाई चप्पल दिई विराटनगर २० दरैयासम्म पुऱ्याइ देउ भने । मैले परीक्षा छ, म भ्याउँदिनभन्दा निजले पुऱ्याइ दिन कर गर्न थाले । यस्तैमा राकेशकुमार यादवले फोन गरी घटनाको बारेमा

बताई साथी कमलदेव दाससँग मृतकको मोबाइल छ । उक्त मोबाइल लिई जितेन्द्रकुमार साहलाई लिएर चाँडोभन्दा चाँडो आऊ भनेपछि मैले कमलदेव दासको कोठामा गई उक्त मोबाइल मागी ल्याई एउटा सिटी रिक्सा खोजी जितेन्द्रकुमार साहलाई विराटनगर २० दरैयामा पुऱ्याइदिएँ । त्यहा अन्य राकेशकुमार यादव र कृष्णकुमार यादवसँग भेट भएपछि जितेन्द्र साहलाई त्यहीँ छाडी म फर्की आएपश्चात् पक्राउमा परेको हो । निजहरूले उक्त घटना के कसरी घटाएका हुन् मलाई थाहा भएन । मैले जितेन्द्रकुमार साहालाई भगाई उक्त स्थानसम्म पुऱ्याइदिएको हुँ भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी जितेन्द्र यादवले मिति २०७३।०५।३० मा अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको बयान ।**

म विराटनगर १३ स्थित नमस्ते ब्वाइज होस्टलमा बसी न्युरो हेल्थ कलेज विराटनगरमा एच. ए. तेस्रो वर्षमा अध्ययन गर्दै आएको छु । हाल पक्राउमा परी आएका कृष्णकुमार यादव सोही होस्टलमा बस्ने हुँदा निजमार्फत अन्य राकेशकुमार यादव, सरोज यादव र जितेन्द्रकुमार साहसँग सामान्य चिनजान थियो । निजहरू होस्टलमा कृष्णकुमार यादवसँग आउने जाने गर्दा चिनजान भएको हो । तर निजहरूसँग मेरो त्यस्तो घनिष्ठ सम्बन्ध थिएन । हाल मेरो परीक्षाको टाइम भएकोले म आफ्नो पढाइमा नै व्यस्त थिएँ । यस्तै क्रममा मिति २०७३।०५।२१ गते म आफ्नै कोठामा पढिरहेको अवस्थामा कृष्णकुमार यादव आई एउटा सामसुङ ग्यालेक्सी मोबाइल दिई यो मोबाइल राख्दै गर, पछि कुरा गरौंला भनी फर्की गए । सो दिन म सोही होस्टलमा बस्ने साथी सेराज आलमको कोठामा सँगै बसी पढेका हुँदा मैले उक्त मोबाइल सोही कोठाको टेबुलमाथि राखी आफ्नो पढाइमा व्यास्त भएँ । दिउँसोतिर जितेन्द्रकुमार यादव होस्टलमा आई सेराज बस्ने कोठाबाट उक्त मोबाइल लिई गएका हुन् । दिउँसोतिर राकेशकुमार यादवसमेत बस्ने गरेको कोठामा विनोद यादवलाई काटी मारेको भन्ने हल्लाखल्ला सुनी थाहा भएको हो । कृष्णकुमार यादवले उक्त मोबाइल राख्न दिँदा मलाई घटनाको बारेमा जानकारी गराएका थिएनन् । एक्कासी प्रहरीले पक्राउ गरी ल्याएपछि घटना यिनै राकेशकुमार यादव, जितेन्द्रकुमार साह, सरोज यादव र कृष्णकुमार यादवले विनोद यादवलाई काटी कर्तव्य गरी मारेका भन्ने थाहा भएको हो भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी कमलदेव दासले मिति २०७३।०५।३० मा अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको बयान ।**

म कक्षा ८ देखि विराटनगरमा बसी पढेको र विनोद यादव मसँगै पढ्ने भएकाले निजसँग चिनजान थियो । पछि कलेज पढ्ने सिलसिलामा हाल पक्राउमा परी आएका प्रतिवादी राकेशकुमार यादवसमेतसँग चिनजान भई ऊसँग राम्रै सम्बन्ध थियो । यस्तैमा २०७३ साल श्रावण महिनाको अन्तिमतिर मेरो राकेशकुमार यादवसँग भेट भएको थियो । राकेशले मलाई भेटी सिराहामा एक जना साथीमार्फत विनोद यादवलाई पैसा दिलाइदिनुपर्ने छ, मलाई सहयोग गर्नुपर्‍यो भनेका र मेरो घर सिराहामा नै रहेको हुँदा मैले के सहयोग गर्नुपर्‍यो म गर्छु भनेपछि भोलिपल्ट मेरो मोटरसाइकलमा राकेश र म सिराहा गयौं । सिराहा पुगेपछि राकेशले मलाई एउटा राम्रो होटलको व्यवस्था मिलाउ भनेपछि मैले सिराहाको इमिली चोकमा भएको रमझम होटलमा कोठाको बन्दोबस्त गरिदिएँ । सो दिन विनोद, राकेश र म सोही होटलमा बस्यौँ । भोलिपल्ट राकेशले मलाई विनोदसँग लेनदेनको विषयमा कागज गर्नुपर्ने छ एउटा लेखनदास खोजिदेउ भनेपछि मैले मेरै गाउँका लेखनदास काम गर्ने देवनारायण यादवको कोठामा पुऱ्याइदिएँ । त्यहाँ विनोदले राकेशबाट रू.६,००,०००।- लिएको कपाली तमासुक लेखाई साक्षी किनारमा मलाई पनि सही गर्न अनुरोध गरेका हुँदा मैले पनि सहीछाप गरिदिए । कागज तयार भएपछि कागज राकेशले राख्यो तर विनोदलाई तत्काल पैसा दिएको मैले देखिन । विनोदले पैसा कतिबेला दिन्छौ भन्दा राकेशले साथी पैसा लिएर आउँदै छ एक छिन

पर्ख भने तर त्यहाँ कुनै साथीले पैसा लिएर आएको मैले देखिन। विनोदले पटकपटक राकेशसँग पैसा मागिरहेका थिए तर राकेशले ल्याउँछ ल्याउँछ भन्दै अल्मलाएर केही दिनसम्म सोही होटलमा राखे, होटलमा बस्ने क्रममा एक दिन राकेशले मलाई एउटा कट्टी तरवार चाहिएको छ ल्याइदेउ भन्यो। मैले मेरो गाउँमा झगडा परेको छ मलाई कसैले कट्टी दिँदैनन भनेपछि हामी दुवै जना मेरो मोटरसाइकलमा बसी कट्टी खोज्न भनी मेरो गाउँमा गयौं। कट्टी फेला नपरेपछि हामी फर्कि आयौं। हामी आउँदा विनोद सोही होटलमा बसिरहेका थिए त्यसपछि विनोद र राकेश मोटरसाइकलमा बसी विराटनगरतर्फ फर्कि आए। म त्यहीँ बसे। भोलिपल्ट राकेश मोटरसाइकल लिई पुनः सिराहा पुगेपछि मैले निजबाट मेरो मोटरसाइकल लिई घरतर्फ गए राकेश त्यहीँ थिए। त्यसपछि मेरो निजहरूसँग भेटघाट भएको थिएन, त्यसको केही दिनपछि होटलवालाले मलाई फोन गरी विलबापतको पैसा तिर्न भने पछि मैले उक्त होटलको विलबापतको रू.४५,०००।– तिरी दिएको हुँ। यस्तैमा म आफ्नै घरमा भएको अवस्थामा विनोद यादवलाई राकेशकुमार यादवसमेत भई हत्या गरेको भन्ने सुनी थाहा भएको हो यी राकेशकुमार यादवसमेतका प्रतिवादीहरूले विनोद यादवलाई मार्ने योजना बनाई हत्या गरेको कुरामा विश्वास लाग्छ भन्नेसमेत बेहोराको **अमरेशकुमार यादवले मिति २०७३।०५।३१ मा अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको घटना विवरण कागज।**

मिति २०७३।०५।२१ गते बिहान म आफ्नै घरमा थिएँ। समय यकिन याद भएन। बिहानको समयमा मेरो गाडी चालक मनोज भन्ने लाले सहनीले मेरो मोबाइलमा फोन गरी पहिला गाडी मगाउने राकेश भन्ने केटाले आज पनि गाडी मगायो। म गाडी लिएर त्यहाँ पुग्दा राकेशलगायत अन्य २ जनासमेत ३ जना भई गाडीको छेउमा आई सामान पनि छ गाडीभित्र हाल्नुहोस् भने मैले गाडीभित्र हालेपछि सिरक कपडा जस्तो २ वटा पोको गाडीमा राखेर राकेशकुमार यादव गाडीभित्र बस्यो। अर्को सामान बिर्सिएला छिटो राख भन्यो अर्का २ जनाले कोठाभित्र गई अर्को एउटा पोको ल्याउँदा सो पोकाबाट रगतजस्तो पदार्थ देखेपछि यो केको पोका हो भनी सोध्दा राकेशकुमार यादवले यो लास हो भनेपछि मैले उक्त पोका गाडीमा नराखी गाडी मात्र लिएर महेन्द्र चौकमा आएको छु भनेपछि मैले सो कुरा प्रहरीमा जानकारी गराउनुपर्छ भनी फोन राखी प्रहरीमा फोन गरी जानकारी गराएपछि प्रहरीले उक्त घर के कहाँ पर्छ तपाइँहरू पनि यहा आई उक्त घर चिनाइदिनुपर्‍यो भनेपछि मैले मेरो चालकलाई लिई प्रहरीमा गई उक्त घर देखाइदिएको हुँ। त्यसपछि प्रहरीले अनुसन्धान सुरू गरेको हो। त्यसपछि विराटनगर १३ स्थित अक्सफोर्ड होस्टल सञ्चालन गर्ने सुनसरी औरावनी ५ बस्ने विनोद यादवलाई विराटनगर १३ स्थित ओमकार श्रेष्ठको घरमा डेरा गरी बस्ने राकेशकुमार यादव, जितेन्द्रकुमार साह, कृष्णकुमार यादव र सरोज यादवसमेत भई निज विनोद यादवको घाँटी काटी हत्या गरी लास कपडामा पोको पारी फाल्नको लागि मेरो गाडी बोलाएको रहेछ भन्ने थाहा भएको हो। यसरी विनोद यादवलाई काटी कर्तव्य गर्ने यी प्रतिवादीहरूउपर कानूनबमोजिम कारबाही होस् भन्नेसमेत बेहोराको **सन्तोषकुमार साहले मिति २०७३।०६।०२ मा अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको घटना विवरण कागज।**

मृतक विनोद यादव मेरो सहोदर दाजु हो। दाजुले विराटनगर १३ स्थितमा अक्सफोर्ड होस्टल सञ्चालन गरी आउनुभएको थियो। म पनि सोही होस्टलमा बस्दै आएको थिएँ। यस्तैमा मिति २०७३।०५।२० गते बेलुका ६ बजेतिर राकेशकुमार यादव म र दाजु बसिरहेको होस्टलमा आई दाजु विनोद यादवलाई भेटी केही बेरमा दाजु हिँड्नुभयो। मैले कता हिँड्नुभयो भन्दा एकछिन काम छ भनी दुवै जना होस्टलबाट निस्की गएका थिए। दाजुहरू गएपछि

केही बेरमा राति ९ बजेतिर म, राम प्रकाश र आरिफ आइसक्रिम खानको लागि न्युरोतर्फ आउने क्रममा विपरीत दिशाबाट सरोज यादवले प्लास्टिकको झोलामा हाले र ३, ४ वटा बियर ल्याउँदै गर्दा राम प्रकाश केहीबेर सरोजसँग गफ गर्न थाल्यो म अलिक अगाडि बढिरहेँ। हामीहरू आइसक्रिम खाई आफ्नो होस्टलमा गयौ। राति अं.१० बजेतिर मेरो दाजुले फोन गरी मसमेतसँग कुरा गरी मासु ल्याएर राख्नु भनेपछि मैले यति राति मासु पाइँदैन भने त्यसो भए अण्डा ल्याएर पकाउनु भनेपछि बजारमा आई अण्डा किनी भात सब्जी पकाएर राखेँ। रात धेरै परिसकेपश्चात् पनि खाना खान नआएपछि मैले दाजु विनोद यादवको मोबाइलमा ६, ७ पटक फोन सम्पर्क गर्दा नउठेपछि म मोबाइलमा फिलिम हेरी बसिरहेको अवस्थामा करिब रातको १ डेढ बजेतिर राकेशले फोन गरेर विनोद आयो भनेर सोध्यो। मैले छैन, म खाना पकाएर तपाइँहरूलाई पर्खिरहेको छु। खाना खान आउने हैन भन्दा विनोद मबाट अघि हिँडिसकेको थियो। म बरगाछीमा छु आउँदिन भनी राकेशकुमार यादवले फोन राखिदियो। भोलिपल्ट २१ गते बिहान म दुध लिनको लागि न्युरो अस्पताल छेउमा आउँदा राकेशकुमार यादव र कृष्णकुमार यादवलाई मैले राकेशलाई विनोद दाइ त आएन त भन्दा साथीकोमा गयो होला आउँछ होला भनी अगाडि बढ्यो केही बेरमा बिस्कुट लिई फर्कने क्रममा वारदात स्थलको गेटअगाडि पुग्दा सरोज यादवले ब्याग बोकी रिक्सा चढ्दै गरेको देखेपछि मैले कहाँ जान लागेको भनी सोध्दा म मेरो घर लाहान सिराहा जान लागेको भनी हिँडेको थियो। करिब बिहानको आठ साढे आठ बजेतिर नजिकै घटना घटेको कुरा होस्टलका विद्यार्थीहरूले भनी सुनी हेर्न जाँदा दाजुको मृतक लास घुँडाभन्दा मुनि र घाँटी काटेको अवस्थामा देखी चिनेको हुँ। त्यसरी राकेशकुमार यादवले योजना बनाई मेरो दाजु विनोद यादवलाई कोठामा लगी निर्मम तरिकाले हत्या गरेका हुँदा निजहरूउपर कानूनबमोजिम कारबाही गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको **प्रमोद यादवले मिति २०७३।०६।०२ मा अनुसन्धान अधिकृतसमक्ष गरेको घटना विवरण कागज।**

सनाखतको लागि देखाइएका मानिसहरूमध्ये मैले पहिल्यै देखि चिनेका राकेशकुमार यादव मिति २०७३।०५।२१ गते बिहान मलाई फोन गरी गाडी बोलाई गाडीमा सामान लोड गरी मैले रगत जस्तो छ के हो, भन्दा लास हो भन्ने व्यक्ति हुन् निजलाई हेरी, देखी, चिनी सनाखतसमेत गरिदिए भन्नेसमेत बेहोराको **सनाखत कागज।**

सनाखतको लागि देखाइएका मानिसहरूमध्ये हाल नामथर थाहा भएका जितेन्द्रकुमार साह मिति २०७३।०५।२१ गते बिहान लास बेरिएको बेडिङ गाडीमा लोड गर्नेमध्येका एक जना हुन् निजलाई हेरी, देखी, चिनी सनाखतसमेत गरिदिए भन्नेसमेत बेहोराको **सनाखत कागज।**

सनाखतको लागि देखाइएका मानिसहरूमध्ये हाल नामथर थाहा भएका कृष्णकुमार यादव मिति २०७३।०५।२१ गते बिहान जितेन्द्रकुमार साहसँग लास बेरिएको बेडिङ बोकी ल्याई गाडीमा लोड गर्नेमध्येका एक जना हुन् निजलाई हेरी, देखी, चिनी सनाखतसमेत गरिदिए भन्नेसमेत बेहोराको **सनाखत कागज।**

म विगत ६, ७ महिनादेखि मृतक विनोद यादवले सञ्चालन गरेको विराटनगर १३ स्थित अक्सफोर्ड होस्टलमा बस्दै आएको छु। यस्तैमा मिति २०७३।०५।२० गते म आफनो होस्टलमा बसिरहेको थिएँ। सो दिन साँझको समयमा राकेशकुमार यादव आई विनोद यादवसँग के के कुरा गरी दुवै जना केही बेरमा निस्की गएका थिए। केहीबेरमा राति ९ बजेतिर म, मृतकका भाइ प्रमोद यादव र आरिफ आइसक्रिम खान आउँदा विपरीत दिशाबाट सरोज यादवले प्लास्टिकको झोलामा बियर लिएर आउँदै थियो। निजसँग सामान्य गफगाफपश्चात् ऊ आफ्नो बाटो लाग्यो। म आफ्नो बाटो

लागे। भोलिपल्ट २१ गते हामी बसेको नजिकैको घरमा मान्छे मारेको हल्ला सुनेपछि हेर्न जाँदा हाम्रो होस्टल सञ्चालक विनोद यादव लास घुँडाभन्दा मुनिको भाग काटी बोरामा हालेको शरीरको भाग डसनामा बेरेको अवस्थामा देखेको हुँ । यसरी राकेशकुमार यादवले योजना बनाई विनोद यादवलाई कोठामा लगी निर्मम तरिकाले हत्या गरेका हुँदा निजहरूउपर कानूनबमोजिम कारबाही गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको **राम प्रकाश यादवको घटना विवरण कागज ।**

म ३, ४ महिनादेखि सिराहा २ स्थित रमझम होटलमा काम गर्दै आएको छु। मिति २०७३।०४।२९ गते दिउँसोतिर सिराहा सनैठा घर बताउने अमरेश यादव, सुनसरी औरावनी घर बताउने विनोद यादव र राकेशकुमार यादव नाम बताउने ३ जना केटा मानिसहरू होटलमा आई होटलको १०३ नं. कोठा बुक गरी बसेका हुन्। मैले निजहरूलाई के काम भएर यहाँ बस्नुभएको भन्दा हामी विराटनगरमा पढ्छौं, सिराहा घुम्न आएका हौँ ३, ४ दिन बसी फर्की जान्छौं भन्थे निजहरूमध्ये छातीमा गणेशको टाटु छाप भएका राकेश यादव चाहिँ धेरै फोन गर्ने कता कता जाने गर्थे । तिनैजना मिति २०७३।०५।०४ गते कोठा बन्द गरी बिलसमेत नतिरी भागी गएका हुन्। पछि निजहरूमध्येका अमरेश यादव सिराहा बजारमा फेला परी निजलाई विलबापतको रकम मागेपछि निजले घरबाट रकम ल्याई भुक्तानी दिएका हुन्। निजहरू होटलबाट कहाँ गई के के गरे मलाई थाहा भएन भन्नेसमेत बेहोराको **रूद्र घर्तीको घटना विवरण कागज ।**

म सिराहा बजारमा लेखापढीको काम गर्दै आएको छु। मिति मलाई यकिन याद भएन। श्रावण महिनाको अन्तिमतिर मेरो गाउँका भतिजो नातापर्ने अमरेश यादवले मलाई फोन गरी मेरो साथीको कपाली तमासुक बनाउनुपर्ने छ भनेका हुँदा मैले यहाँ आउनु भनी भनेपछि निज अमरेश यादवले विनोद यादव र राकेशकुमार यादवलाई लिएर मेरो लेखापढी गर्ने अफिमा आएपछि मैले राकेशकुमार यादवबाट विनोद यादवले रू.६,०००,००।- लिएको कपाली तमासुक लेखिदिएपछि निजहरू दुवै जनाले सहीछाप गरी अमरेशकुमार यादवसमेतले साक्षी किनारामा सहीछाप गरी उक्त कागज राकेशकुमार यादवले लिई राखेका हुन। मेरो अगाडि निजहरूको रकम लेना देना भएन । मैले सोध्दा हाम्रो लेनदेन व्यवहार भइसकेको छ भनेका थिए। म लेखापढी व्यवसाय गर्ने भएकोले निजहरू दुवैजनाले मलाई राजीखुसीका साथ तासुक लेखिदिन भनेका हुँदा मैले आफ्नो लाग्ने दस्तुर लिई कागज लेखिदिएको हुँ। निजहरूबिच के कस्तो लेनदेन व्यवहार थियो मलाई थाहा भएन भन्नेसमेत बेहोराको **देव नारायण यादवको घटना विवरण कागज ।**

मिति २०७३।५।२१ गते बिहान विराटनगर १३ स्थित ओमकार श्रेष्ठको घरमा डेरा भाडामा लिई बस्ने यी प्रतिवादीहरूको डेरा कोठामा लास रहेको भन्ने सुनी जाँदा उक्त लास हाल नाम थर थाहा भएका जाहेरवालाका छोरा वर्ष १९ को विनोद यादवको भएको भन्ने थाहा भएको र निज विनोद यादवलाई यी प्रतिवादीहरूले मार्ने योजना बनाई विनोद यादवलाई निजहरूको कोठामा लगी धारिलो हतियार कट्टी प्रहार गरी काटी कर्तव्य गरी मारी घाँटी र दुवै खुट्टाको घुँडामा काटी छुट्टाई टाउको र खुट्टा बोरामा हाली शरीरको भाग डसनामा बेरी बेडिङ जस्तो बनाई लास अन्यत्र लगी फ्याँकी दबाउने उद्देश्यले गाडी बोलाई गाडीमा लोड गर्ने क्रममा गाडी चालकले थाहा पाई प्रहरीमा खबर गरेपछि निजहरू भागी फरार भएकोमा सोही दिन प्रहरीले प्रतिवादीमध्येका राकेशकुमार यादव, कृष्णकुमार यादव, जितेन्द्रकुमार साहलाई फेला पारी पक्राउ गरेको र वारदातपश्चात् अभियुक्तहरू भगाउन सहयोग गर्ने अन्य २ जना कमलदेव दास र जितेन्द्रकुमार यादवसमेतलाई प्रहरीले पक्राउ गरेको भन्ने थाहा भएको र निज प्रतिवादीहरूले हाल बरामद भएको धारिलो हतियार कट्टी प्रहार गरी

विनोद यादवको बीभत्स रूपमा हत्या गरेका हुँदा निज प्रतिवादीहरूउपर कानूनबमोजिम हदैसम्मको सजाय होस् भन्नेसमेत बेहोराको **बैजनाथप्रसाद यादव, राधा पौडेल, गोविन्दप्रसाद पौडेलसमेतले गरिदिएको एकै मिलानको मिति २०७३।०६।१० को वस्तुस्थिति मुचुल्का।**

मेरो घर भारत अररिया फारविसगन्जमा भई म सानैदेखि विराटनगरमा बसी पढ्दै आएको छु। विनोद यादवसँग सँगै पढ्ने हुँदा निजसँग राम्रो चिनजान थियो। मैले प्लस टु पास गरी इन्जिनियरिङ पढ्न भारततर्फ जाने सोच बनाइरहेको थिएँ। घटना हुनुभन्दा ४, ५ महिना पहिला साथी विनोदसँग भेटघाट भई कुराकानी हुँदा निजले मेरो राकेशकुमार यादव भन्ने साथी छ, ऊ भारतको बैंगलोर बसेर आएको हो, यसले तिमीलाई बैंगलोरको इन्जिनियरिङ कलेजमा भर्ना गराइदिन्छ भनी राकेशकुमार यादवसँग भेटघाट गराई कुराकानी हुँदा राकेशकुमार यादवले म गराइदिन्छु भनी हामी तिनैजना बैंगलोर जाने निधो गरी असार महिनाको पहिलो हप्तातिर कलेजमा भर्ना हुन लाग्ने रकम भा.रू.२,००,०००।– राकेशकुमार यादवको एस.बी. आई बैंकको खातामा जम्मा गरी दिई विनोद राकेश र म तीनैजना बैंगलोर गयौँ। बैंगलोर पुगेपछि निजले मलाई बैंगलोरको इस्टवेस्ट इन्स्टिच्युट अफ टेक्नोलोजी कलेजमा भर्ना गराउन भनी लगी त्यहाँको अफिसमा एक्लै गई के के कुरा गऱ्यो। निजले मलाई कलेजमा भर्ना भएको एउटा कागज र भा.रू.२,००,०००।– को रसिद ल्याई दिई तपाइँको भर्ना कार्य पूरा भयो, सबै रकम कलेजमा जम्मा गरिदिएको छु, एक वर्षको लागि होस्टल र कलेजमा शुल्क तिर्नुपर्दैन भन्यो, म कलेजमा भर्ना भएको कुरा विश्वास गरी हामी तिनैजना फर्की आयौँ। पछि कलेज पढ्न जानुपऱ्यो भनी कलेजमा सम्पर्क गर्दा कलेजमा भर्नाबापत भा.रू.५,०००।– जम्मा भएको अन्य रकम जम्मा नभएको जानकारी पाई राकेशकुमार यादवसँग सम्पर्क गर्न खोज्दा सम्पर्क हुन सकेको थिएन। यस्तैमा राकेशकुमार यादवसहितका हाल पक्राउमा परी आएका प्रतिवादीहरूले विनोद यादवको हत्या गरेको भन्ने सुनी थाहा पाएको हुँदा निजहरूले विनोद यादवको हत्या गरेकोमा पूर्ण विश्वास लाग्छ निजहरूउपर कानूनबमोजिम कारबाही होस् भन्नेसमेत बेहोराको **निरज यादवको घटना विवरण कागज।**

अनुसन्धानको कार्य सम्पन्न भई निर्णयार्थ प्राप्त हुन आएको मिसिल संलग्न जाहेरी दरखास्त, घटनास्थल खानतलासी बरामदी मुचुल्का, लास जाँच प्रकृति मुचुल्का, प्र.ना.उ.संजय सिंह थापासमेतको प्रतिवेदन, प्रतिवादीहरूले गरेको बयान, मौकामा बुझिएका मानिसहरूको कागज, मृतकको पोस्टमार्टम रिपोर्ट एवं वस्तुस्थिति मुचुल्कासमेतका कागज प्रमाणहरूबाट मृतक विनोद यादवसँग लेनदेन व्यवहारको विषयमा रिसइवी राखी मार्ने योजना बनाइरहेका प्रतिवादी राकेशकुमार यादवले मार्ने योजनाअनुसार नै साउन महिनामा सिराहा लगी होटलमा राखी त्यहाँ मार्ने योजना सफल नभएपछि विराटनगर फर्की आई योजना बनाइरहेकोमा निजसँगै डेरामा बस्ने साथीहरू कृष्णकुमार यादव, सरोज यादव, जितेन्द्रकुमार साहसँग सल्लाह गरी सबैजनाको सहमति भएपछि प्रतिवादी राकेशकुमार यादव मिति २०७३।०५।२० गते बेलुका मृतक विनोद यादव बस्ने गरेको अक्सफोर्ड होम होस्टलमा गई निजका भाइहरूलाई गर्लफ्रेन्ड भेटाउन जाने भनी दाजु विनोद यादवलाई आफ्नो विराटनगर १३ स्थित डेरा कोठामा ल्याई साथी सरोज यादव र जितेन्द्रकुमार साहलाई बियर किन्न पठाई बियर लिई आएपछि योजनाअनुरूप नै मृतकलाई बढी मात्रामा बियर खान दिई निज नशामा परी भुइँमा सुतेको अवस्थामा प्रतिवादी सरोज यादव र जितेन्द्रकुमार साहले विनोद यादवको हातखुट्टा समाती प्रतिवादी राकेशकुमार यादवले कट्टीले प्रहार गर्दा मृतक कराएको कारण प्रतिवादी कृष्णकुमार यादवले मुख

थुनिदिएपछि पनि पुनः प्रहार गर्दा घाँटी नछिनेपछि उक्त हतियार कट्टीले कृष्णकुमार यादवले प्रहार गरी घाँटी छिनाई कर्तव्य गरी मारेपछि प्रतिवादीहरूले मृतकलाई कर्तव्य गरी मारेको भन्ने कुरा थाहा जानकारी पाई प्रतिवादी कमलदेव दासले मृतकको मोबाइलसमेत लुकाई राखिदिएका र प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहलाई भाग्न तथा प्रतिवादी राकेशकुमार यादवले कमलदेव दासलाई लुकाउन दिएको मोबाइलसमेत लिई भागी गएका प्रतिवादीहरूलाई पुऱ्याई दिई प्रतिवादीहरू राकेशकुमार यादव, जितेन्द्रकुमार साह र कृष्णकुमार यादवलाई भाग्न उम्कन मद्दत गरी भारतको सीमानातर्फ दरैया भन्ने ठाउँसम्म पुऱ्याएको तथ्य पुष्टि हुन आएकोले प्रतिवादी राकेशकुमार यादव र कृष्णकुमार यादवलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १ नं. विपरीत र १३(१) नं.बमोजिमको कसुरमा ऐ.१३(१) नं.बमोजिम सजाय हुन, प्रतिवादी सरोज यादव र जितेन्द्रकुमार साहलाई ऐ.१ नं. विपरीत र १३(४) नं.बमोजिमको कसुरमा ऐ. १३(४) नं. बमोजिम सजाय हुन र प्रतिवादी कमलदेव दास र जितेन्द्र यादवलाई ऐ.१७(३) नं.बमोजिमको कसुरमा ऐ. १७(३) नं.बमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने बेहोराको **अभियोगपत्र।**

मृतक विनोदकुमार यादवलाई मैले चिनेको छैन। निजलाई को कसले मारे मारेनन् मलाई थाहा छैन। यो घटनामा मेरो कुनै संलग्नता छैन। राकेशकुमार यादवले विनोद यादवलाई कर्तव्य गरी मारेपछि निजलाई भगाउने प्रयास गरेको होइन र घटनाको जानकारी पाए पनि घटनालाई ढाकछोप गर्ने कार्यसमेत गरेको छैन। यो घटनाको बारेमा कसैलाई पनि फोन सम्पर्क गरेको छैन। मिति २०७३।०५।२१ गते अन्दाजी ११ बजे मेरो मोबाइलमा राकेश यादवले ४/५ चोटि फोन गरी एकछिन जोगवनी जाने काम छ आउनु भनी भनेको थिए। मेरो परीक्षा छ, म आउँदिन भनी निजसँग गइन, कोठामा नै बसिरहें। घटनाको बारेमा निजले मलाई केही पनि भनेका थिएनन्। मौकामा गरेको बयान बेहोरा मेरो होइन। प्रहरीले कुटपिट गरी बयानमा सही गराएका हुन्। म आफ्नै कोठामा बसी पढिरहेको अवस्थामा प्रहरीले पक्राउ गरी ल्याएको हो। उक्त घटनामा मेरो संलग्नता छैन। म निर्दोष भएको हुँदा अभियोग दाबीबाट फुर्सद पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी जितेन्द्र यादवले सुरू अदालतमा गरेको बयान।**

मृतकलाई को कसले मारे म भन्न सक्दिनँ। मैले कर्तव्य गरी मारेको होइन। उक्त मिति २०७३।०५।२० गते म आफ्नै होस्टेलमा थिएँ। बरामद भएका मोबाइल, सिमसमेत मेरो होइन, अनुसन्धान अधिकारीसमक्षको बयान मेरो होइन। राकेशकुमार यादव, जितेन्द्रकुमार साहसमेतले मलाई फसाउन त्यस्तो बयान गरेको हो। म अमरेशकुमार यादवसमेतलाई चिन्दिनँ। लास बेरिएको बेडिङ मैले बोकी ल्याएको होइन। म मृतकलाई चिन्दिनँ, कहाँ बस्थे त्यहाँ थिएन। म प्रतिवादी कमलदेव दाससँगै बस्छु, सो घटनामा मेरो कुनै संलग्नता नरहेको हुँदा अभियोग दाबीबाट फुर्सद पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी कृष्णकुमार यादवले सुरू अदालतमा गरेको बयान।**

म न्युरो कलेजमा पढ्छु र नमस्ते होम होस्टलमा बस्छु। घटना भएको समयमा होस्टेलमा नै थिएँ। घटना भएको कुरा कलेजमा एडमिट लिन जाँदा थाहा पाएको हो। सो दिन भोलिपल्टको जाँचको तयारीको लागि पढिरहेको थिएँ। बिहानै उठें, ५ मिनेट बाथरूम जाँदा मेरो रूममा प्रतिवादी कृष्ण आई मेरो मोबाइल दिई मेरो साथी सेराजलाई दिनु भनी तुरून्तै गए। मलाई घटना बारेमा केही भनेनन्, त्यही होस्टेलमा बस्ने निज सेराजलाई तुरून्तै सो मोबाइल दिएँ। त्यसपश्चात् म भात खाएर कलेज गएँ। एडमिट कार्ड लिन गएपछि सरहरू पनि सो घटनाको बारेमा कुरा गरिरहनुभएको थियो। मैले त्यहीँ थाहा पाएको हो, विवेक, अभिषेकसँगै पढी बसी कलेज जाँदासमेत निजहरू सँगै थिएँ। सरोज आलमलाई यो मोबाइल

दिनु भनी कृष्णकुमार यादवले मोबाइल दिएपछि सेराज आलमलाई मोबाइल दिनेबाहेक अरू मलाई केही थाहा छैन । मृतक विनोद यादवलाई कर्तव्य गरी मार्ने राकेशकुमार यादव, कृष्णकुमार यादवसमेतलाई भाग्न उम्कन मद्दत गरी भारतको सीमानातर्फ दरैया भन्ने ठाउँसम्म पुऱ्याई मोबाइलसमेत लुकाइराखेको हो । मैले अभियोग दाबीअनुसारको कसुर नगरेको हुँदा सफाइ पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी कमलदेव दासले सुरू अदालतमा गरेको बयान ।**

मिति २०७३।०५।२१ गते राति म जितेन्द्र साह, सरोज यादव र कृष्णकुमार यादव विराटनगर १३ स्थित डेरामा थियौं । रक्सी ल्याई खाएपछि मृतक मातेर लडेका थिए । मैले होस्टलबाट लिनुपर्ने पैसा र एक जना विद्यार्थीको पैसा निजलाई जिम्मा लगाएको पैसासमेत हिनामिना गरेको सम्झी मलाई रिस उठी खुकुरी झिकी भुइँमा लडिरहेका विनोद यादवको गला (घाँटी) मा काटी दुई टुक्रा बनाएको हुँ । निजलाई म एक्लैले काटी हत्या गरेको हुँ । भोलिपल्ट को. १ च ९७०३ नं.को भाडाको गाडी बोलाई लास खोलातर्फ लान लाग्दा ड्राइभरले थाहा पाई लासलाई फेरि कोठामा लगी बोरामा हाली रिक्सामा लाने सल्लाह भएपछि बोरामा लास हाल्न खोज्दा नसकेकोले प्रतिवादी कृष्णकुमार यादवले लासको खुट्टा काटी बोरामा हाल्न सहयोग गरेका हुन् । निजलाई मारी होस्टल आफ्नो बनाउने मेरो पूर्वयोजना होइन । रक्सीको नशामा उक्त घटना घटेको हो । अन्य साथीहरू बोलाई निजलाई मार्ने योजना थिएन । कानूनबमोजिम सजाय भोग्न मन्जुर छु भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी राकेशकुमार यादवले सुरू अदालतमा गरेको बयान ।**

म बजारबाट आउँदा मृतक विनोद यादव, प्रतिवादी राकेशकुमार यादव, प्रतिवादी सरोज यादव, प्रतिवादी कृष्णकुमार यादव बियर खादै थिए । राकेशले मलाई पनि खाउभन्दा मैले खान्न भने र मेरो भाइ भएको आफ्नो कोठामा गई पढ्न थाले । एकै चोटि मलाई १०:३० बजेतिर सरोज यादवले बोलाई यो रगत सफा गर, कतै हल्ला गरिस्, प्रहरीमा खबर गरिस् भने तेरो भाइलाई काटेर मारिदिन्छु भनेपछि मैले डराई डराई रगत सफा गरे । सरोज, राकेश र कृष्ण भई मृतकको लास प्याक गर्न खोज्दै थिए । सिङ्गो लास प्याक नहुने भएर प्रतिवादी राकेशकुमार यादवले काटी राति नै प्याक गरे । म भाग्छु भनी सरोजलाई मेरो पछाडि लगाए । डर, त्रास र धम्कीको कारणले कतै पनि होहल्ला गर्न सकिन । प्रतिवादी राकेशकुमार यादव, सरोज यादव, कृष्णकुमार यादवको मृतकलाई मार्ने पूर्वयोजना रहेछ । सो कुरा मलाई थाहा थिएन । आफ्नो ज्यान जोगाउने डरले सो घटनाबारे कसैलाई भन्न नसकेको हुँ । अभियोग दाबीबमोजिम मैले कुनै कसुर नगरेको हुँदा सफाइ पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहले सुरू अदालतमा गरेको बयान ।**

सुरू अदालतको मिति २०७३।०६।१४ गतेको आदेशानुसार प्रतिवादीहरू राकेशकुमार यादव, कृष्णकुमार यादव, जितेन्द्रकुमार साह, कमलदेव दास र जितेन्द्र यादव पुर्पक्षका निमित्त कारागार कार्यालय मोरङमा थुनामा रहेका ।

प्रतिवादीले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष र सुरू जिल्ला अदालतमा गरेको बयान, सहअभियुक्तहरूले सुरू जिल्ला अदालतमा गरेको बयानसमेतको तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट निज प्रतिवादीको हकमा मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको ११८(२) को अवस्था विद्यमान नदेखिँदा प्रतिवादी जितेन्द्र यादवलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने भनी मिति २०७३।०६।१४ मा भएको आदेश मिलेको नदेखिँदा बदर गरिदिएको छ । पछि बुझ्दै जाँदा ठहरेबमोजिम हुने गरी हाललाई निवेदक प्रतिवादी जितेन्द्र यादवलाई मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको ४७ नं. बमोजिम तारेखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने भन्ने मिति २०७३।०७।२७ को उच्च अदालत विराटनगरको कैफियत प्रतिवेदनमा

भएको आदेशानुसार प्रतिवादी जितेन्द्र यादवलाई साधारण तारेखमा राखिएको ।

प्रतिवादीले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष र सुरू जिल्ला अदालतमा गरेको बयान, सहअभियुक्तहरू सुरू जिल्ला अदालतमा गरेको बयानसमेतको तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट निज प्रतिवादीको हकमा मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको ११८(२) को अवस्था विद्यमान नदेखिँदा प्रतिवादी कमलदेव दासलाई थुनामा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्ने भनी मिति २०७३।०६।१४ मा भएको आदेश मिलेको नदेखिँदा बदर गरिदिएको छ । पछि बुझ्दै जाँदा ठहरेबमोजिम हुने गरी हाललाई निवेदक प्रतिवादी कमलदेव दासलाई मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको ४७ नं.बमोजिम तारेखमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्नु भन्ने मिति २०७३।०८।१६ को उच्च अदालत विराटनगरको कैफियत प्रतिवेदनमा भएको आदेशानुसार प्रतिवादी कमलदेव दासलाई साधारण तारेखमा राखिएको ।

प्रतिवादी सरोज यादवका नाममा जारी भएको वारेन्टसहितको ७०(सत्तरी) दिने म्यादी पुर्जी मिति २०७३।०८।०२ गते तामेल भएकोमा उक्त म्यादमा निज उपस्थित नभई म्यादै गुजारी बसेका ।

मिति २०७३ साल भाद्र २० गतेसम्म जितेन्द्र साह आफ्नै गाउँघरमा थिएँ। निज सोही दिन विराटनगर आएका थिए। जितेन्द्र साह राम्रो चालचलनका मानिस हुन् । साथीको सङ्गतले गर्दा निजलाई फसाउन खोजिएको हो । अभियोग दाबी झुट्टा हुनुपर्छ, निजले विनोद यादवलाई मारेको कुरामा मलाई विश्वास लाग्दैन भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहका साक्षी अमरेशकुमार साहले सुरू अदालतमा गरेको बकपत्र ।**

मिति २०७३।०५।२१ गतेको घटनास्थल तथा खानतलासी तथा बरामदी मुचुल्काको बेहोरा र सहीछाप मेरै हो । घटनास्थल कोठाभित्र रगतै रगत थियो । वाल पर्खालमा पनि रगतका छिटा थिए, लास हेर्ने खालको थिएन । काटेको टुक्राटुक्रा थिए । सो ठाउँमा कट्टी, पेस्तोल, बोतलहरू थिए । लासलाई बेरिएको थियो, अरू अङ्गलाई बोरामा हालिएको थियो भन्नेसमेत बेहोराको **घटनास्थल मुचुल्कामा बस्ने सरोजकुमार मिश्रले सुरू अदालतमा गरेको बकपत्र ।**

मिति २०७३।०५।२१ जाहेरी दरखास्तको बेहोरा र सहीछाप मेरै हो । विनोद यादवलाई राकेशकुमार यादव, जितेन्द्रकुमार साह, कृष्णकुमार यादव, सरोज यादव भई कर्तव्य गरी मारेका हुन् । म घटनास्थल आउँदा छोराको टाउको छुट्टिएको थियो । अन्य शरीरका भागहरू चार टुक्रा पारेको थियो । मेरो छोरालाई मार्ने राकेशकुमार यादव, जितेन्द्रकुमार साह, कृष्णकुमार यादव र सरोज यादवसमेतलाई कडाभन्दा कडा सजाय हुनुपर्ने हो । प्रतिवादी कमलदेव दास र जितेन्द्र यादवले अन्य चार जनालाई भगाउन सहयोग गरेको हुँदा निजहरूलाई पनि सजाय हुनुपर्ने हो भन्नेसमेत बेहोराको **जाहेरवाला जगदिशप्रसाद यादवले सुरू अदालतमा गरेको बकपत्र ।**

मिति २०७३।०६।१० गतेको वस्तुस्थिति मुचुल्का र सहीछाप मेरै हो । यी जाहेरवालाको छोरा विनोद यादवलाई प्रतिवादीहरू जितेन्द्र साह, सरोज यादव, राकेश यादव र कृष्ण यादव भई कर्तव्य गरी मारेका हुन् । प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार यादव र कमलदेव दासले यी चारजना प्रतिवादीहरूलाई भगाउन सहयोग गरेका हुन् भन्नेसमेत बेहोराको **वस्तुस्थिति मुचुल्काका गोविन्दप्रसाद शर्माले सुरू अदालतमा गरेको बकपत्र ।**

मिति २०७३।०५।२१ गते बिहान म विराटनगर १३ स्थित नमस्ते होम होस्टलमा कमलदेव दास, सरोज यादव सँगै थियौं । सो स्थानमा करिब बिहान ४:३० देखि ५:०० बजेको समयमा प्रतिवादी कृष्णकुमार साह आएका थिएँ। उक्त समयमा कृष्णकुमार आई कमलदेव दासलाई एक थान मोबाइल दिई यो राखिदेउ, पछि म आएर लान्छु भने र बोरासमेत

मागेकोमा कमलदेवले बोरा छैन भनेपछि फर्की गएका हुन् । मृतकको मोबाइल प्रतिवादी कमलदेव दासले घटना भइसकेपछि साथीको नाताले राखिदिएको हो । प्रतिवादीहरूलाई भाग्न उम्कन सहयोग गरेको होइन । विनोद यादवलाई को को भई कर्तव्य गरी मारेको मलाई थाहा भएन भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी कमलदेव दासका साक्षी अभिषेक साहले सुरू अदालतमा गरेको बकपत्र ।**

मिति २०७३।०५।२१ गतेको घटना विवरण कागजको बेहोरा र सहीछाप मेरै हो । उक्त मितिको बिहान ५ बजेको समयमा प्रतिवादी राकेशकुमार यादवले फोन गरी मलाई आउनु भनेकाले करिब ६ बजेतिर म मेरो भ्यान लिएर विराटनगर १३ स्थित राकेशकुमारको डेरामा जाँदा त्यहाँ चार जना मानिस उभिइराखेका थिए । राकेशले मलाई भ्यान व्याक गरी पछि ल्याउनु भनेर मैले लगेपछि तीन जनाले सामान ओसारी भ्यानमा राख्दै थिए भने प्रतिवादी राकेश भ्यानभित्रै बसिरहेका थिए । सामान ल्याउने क्रममा बेडिङमा बेरेको सामानबाट रगत तपतप चुहिरहेको देखेर मैले राकेशलाई सोध्दा लास हो दाइ भनेपछि मैले हकारेर सबै सामान मेरो भ्यानबाट निकाली म साहुकामा गई साहु सन्तोषकुमार साहलाई खबर गरेर साहुले प्रहरीलाई जानकारी गराएपछि प्रहरीसहित म घटनास्थलमा पुगेको थिएँ भन्नेसमेत बेहोराको **घटना विवरण कागज गर्ने मनोज भन्ने लाले सहनीले गरेको बकपत्र ।**

मिति २०७३।०५।२१ गते बिहान म विराटनगर-१३ शान्तिचोक स्थित निर्मल जल अगाडिको आफ्नै डेरामा थिएँ। प्रतिवादी जितेन्द्र यादव र म एउटै कोठामा बस्ने भएकाले मसँगै थिए। निजको परीक्षा भएको कारण निज पढी कोठामा बसेका थिए। हामीले खाना खाई बसिरहेको बेला दिउँसो करिब १ बजेतिर प्रहरी कोठामा आई निजलाई पक्रेर लगेको हो। प्रतिवादी राकेशकुमार यादवसमेतलाई भाग्न उम्कन सहयोग गरेको होइन। जितेन्द्र यादव उक्त घटना घटाउने कार्यमा तथा भाग्न भगाउने कार्यमा संलग्न नभएकोले अभियोग दाबीबमोजिम सजाय पाउने होइन भन्नेसमेत बेहोराको **प्रतिवादी जितेन्द्र यादवका साक्षी सुमन महतोले सुरू अदालतमा गरेको बकपत्र ।**

वस्तुस्थिति मुचुल्काको बेहोरा र सहीछाप मेरै हो । प्रतिवादीहरूलाई अभियोग दाबीबमोजिम कडाभन्दा कडा कारबाही हुनुपर्ने हो भन्नेसमेत बेहोराको **वस्तुस्थिति मुचुल्काका राधा पौडेलले सुरू अदालतमा गरेको बकपत्र ।**

मिति २०७३।०५।२१ गतेको घटनास्थल तथा खानतलासी बरामदी मुचुल्काको बेहोरा र सहीछाप मेरो हो । उक्त मितिमा जितेन्द्र यादव र कमलदेव दासबाट एक एक थान सामसुङ कम्पनीको मोबाइल बरामद भएको थियो भन्नेसमेत बेहोराको **घटनास्थल तथा खानतलासी मुचुल्काका प्रेम सुवेदीले सुरू अदालतमा गरेको बकपत्र ।**

सुरू अदालतको मिति २०७४।०२।०३ का आदेशानुसार मिति २०७४।१२।१४ मा फरार रहेका प्रतिवादी सरोज यादवको अंश रोक्का मुचुल्का भई मिसिल सामेल रहेको।

मिति २०७३।०५।२१ गतेको घटना विवरण कागज बेहोरा र सहीछाप मेरै हो। प्रहरीहरू आई ढोका खोलिदिएपछि प्रहरीसँगै भित्र पसेर हेर्दा मृत लास मैले देखेको हुँ। म बसेको कोठामा म र दाइ बसेका थियौं। मिति २०७३।०५।२० गते राति उक्त कोठामा म एक्लै थिएँ। उक्त मितिमा दाई जितेन्द्र कोसँग कहाँ बसे थाहा भएन। मेरो दाजु जितेन्द्रकुमार साह राति ११ बजेसम्म मसँगै थिए । सरोजले ढोका ढकढक्यायो दाइले ढोका खोल्नुभयो । सरोजले दाईलाई धम्क्याउनुभयो त्यसपछि सरोजसँग दाई बाहिर जानुभयो । सरोजले बाहिरबाट ढोकाको चुकुल लगाइदिनुभयो भन्नेसमेत बेहोराको **घटना विवरण कागज गर्ने मनोजकुमार साहले सुरू अदालतमा गरेको बकपत्र ।**

प्रतिवादीमध्येका सरोज यादव अनुसन्धानको क्रममा फरार रही यस अदालतबाट जारी भई मिति २०७३।०८।०२ मा कानूनबमोजिम तामेल भएको ७० (सत्तरी) दिने बारेन्टसहितको म्याद पुर्जीमा समेत उपस्थित नभएको हुँदा निजको हकमा प्रस्तुत मुद्दा मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको १९० नं.बमोजिम मुलतबी राखिदिने, प्रतिवादी राकेशकुमार यादवलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको १३(१) र प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको १३(३) नं.बमोजिम जन्मकैद हुने, प्रतिवादी कृष्णकुमार यादवले मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको १३(१) नं.बमोजिम जन्म कैदको सजाय हुने कसुर गरेको हुँदा बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ३६(३) समेतको परिप्रेक्ष्यमा प्रतिवादी कृष्णकुमार यादवलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको १३(१) नं.बमोजिम उमेर पुगेका व्यक्तिलाई हुने सजाय जन्मकैदको आधा सजाय हुने र प्रतिवादीहरू जितेन्द्र यादव र कमलदेव दास विरूद्धको मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १७(३) नं.बमोजिमको अभियोग दाबी पुग्न नसकी निजहरूले आरोपित कसुरबाट सफाइ पाउने ठहर्छ भन्ने **सुरू मोरङ जिल्ला अदालतबाट मिति २०७५।०८।१९ मा भएको फैसला ।**

मैले मृतक विनोदकुमार यादवलाई मार्न निजको खुट्टा समातेको भनी अनुसन्धानमा प्रहरीले आफूखुसी लेखी लेखाएको बयान कागजातमा जबरजस्ती सहीछाप गराएका हुन् भनी सुरू अदालतमा बयानको क्रममा भने पनि सुरूले सोतर्फ बेवास्ता गरिदिएको देखिन्छ । मैले अभियोग माग दाबीअनुसारको मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १ नं. को कार्य नगरेको, ऐ. महलको १३(४) को कसुर नगरेकोमा सुरूबाट मिति २०७५।८।१९ गते फैसला हुँदा मुलुकी ऐन ज्यान महलको १३(३) को कसुर ठहर गरी फैसलामा त्रुटि गर्न गएको हुँदा र अन्य कोही कसैले वारदात घटाएको सूचना पाई सम्बन्धित स्थानमा बेलामा सूचना नगरेको र दबाबमा परेर भए पनि मृतक विनोद कुमार यादवको रगत पुछेकोसम्म मेरो कसुर ठहरिए त्यसैमा कारबाही गर्नुपर्ने हुँदाहुँदै सो नगरी मुख्य अभियुक्तसरह ठहर गरी समान स्तरको कसुर र सजाय ठहर गरेको त्रुटिपूर्ण भएकाले सो त्रुटिपूर्ण फैसला बदर गरी थुना मुक्त गरिपाउँ भन्ने **प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहको तर्फबाट उच्च अदालत विराटनगरमा दायर गरेको पुनरावेदन ।**

प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहले मृतक विनोद यादवको खुट्टा थिची मार्नलाई संयोग पारिदिएकोमा निज प्रतिवादीलाई अभियोग मागदाबीबमोजिम जन्मकैदको सजाय भए पनि मागदाबीअनुसार ऐ. महलको १३(४) नं.बमोजिम कसुर ठहर भई सोहीअनुसार जन्म कैदको सजाय हुनुपर्नेमा सो नभई ऐ.महलको १३(३) नं.बमोजिम भएको सजाय मिलेको नदेखिएकोले बदरभागी रहेको छ । प्रतिवादी जितेन्द्र यादवलाई विनोद यादवको हत्या भएको घटनाबारे थाहा पाई प्रतिवादीमध्येका जितेन्द्रकुमार साहलाई भगाउने कार्यमा सहयोग गरेको पुष्टि भएको हुँदा मतलबीलाई हुने सजायसमेत नगरी सफाइ दिएको फैसला त्रुटिपूर्ण छ । साथै प्रतिवादी कमलदेव दासले घटना थाहा पाई घटना लुकाई मतलबीको भूमिका निर्वाह गरेकोले निजलाई सजाय गर्नुपर्नेमा सफाइ दिएको फैसला त्रुटिपूर्ण छ । तसर्थ, प्रतिवादीहरू जितेन्द्रकुमार साहलाई फरक सजाय गरेको तथा प्रतिवादीहरू जितेन्द्र यादव र कमलदेव दासलाई सफाइ दिने गरी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण भएको हुँदा उल्टी गरी अभियोग मागदाबीबमोजिम गरिपाउँ भन्ने **वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट उच्च अदालत विराटनगरमा दायर गरेको पुनरावेदन ।**

यसमा सुरू मोरङ जिल्ला अदालतको मिति २०७५।०८।१९ को फैसलाउपर प्रतिवादीमध्येका जितेन्द्र साहले पुनरावेदन गरेको देखिँदा सो पुनरावेदनको जानकारी उच्च सरकारी वकिल

कार्यालय, विराटनगरलाई दिनु र निज जितेन्द्र साहको हकमा समेत वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन परेको देखिँदा उक्त पुनरावेदनको जानकारी निज प्रतिवादीलाई दिनू । प्रतिवादीमध्येका कमलदेव दास र जितेन्द्र यादवले वारदात स्थलमा सहप्रतिवादीलाई चप्पल र लास राख्ने बोरा दिएको तथ्यमा मौकामा साबित रहेको देखिएको समेतका आधारमा निजहरूको हकमा समेत उक्त सुरू अदालतको फैसला प्रमाण मूल्याङ्कनको रोहमा फरक पर्न सक्ने देखिँदा निजहरूलाई छलफल प्रयोजनार्थ मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १४०(३) तथा उच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ११२ बमोजिम म्याद दिई निजहरूलाई हजिर भएपछि वा हाजिर हुने अवधि नाघेपछि नियमानुसार गरी पेस गर्नु भन्ने **उच्च अदालत विराटनगरबाट मिति २०७६।०५।२५ मा भएको आदेश ।**

प्रस्तुत मुद्दामा सुरू मोरङ जिल्ला अदालतबाट मिति २०७५।०८।१९ मा भएको फैसला मिलेको देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । पुनरावेदक प्रतिवादी जितेन्द्र साह र वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्दैन भन्ने **उच्च अदालत विराटनगरबाट मिति २०७६।०९।२९ मा भएको फैसला** ।

प्रतिवादी जितेन्द्र यादवले अदालतसमक्ष आरोपित कसुरमा इन्कारी बयान गरे तापनि अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष साबिती बयान गरेको पाइन्छ, त्यस्तै कसुर ठहर भई सजाय पाएका प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार शाह र कृष्णकुमार यादवको बयानको पोलबाट समेत मुतलबीको कसुर पुष्टि भएकोमा मतलबीबाट हुने सजायसमेत नगरी यी प्रतिवादीलाई सफाइ दिएको, प्रतिवादी कमलदेव दास अदालतसमक्षको बयानमा कसुरमा इन्कार रहेको भए पनि कसुर ठहर भई सजाय पाएका प्रतिवादी राकेशकुमार यादवले अनुसन्धानको क्रममा बयान गर्दा भ्यानवालाले यो लास बोक्ने गाडी होइन भनेपछि म र कृष्ण कमलदेव दासको कोठामा गई मृतकको मोबाइल राख्न दिई निजसँग बोरा मागी ल्याएको भनी लेखाएका, सोही बेहोरा उल्लेख गरी प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साह र कसुर ठहर भएका प्रतिवादी कृष्णकुमार यादवले बयान लेखाएबाट मृतकको मोबाइल राख्ने र मृतकको लास व्यवस्थापन गर्नका लागि यी प्रतिवादीले बोरा दिएको स्पष्ट देखिई प्रतिवादी कमलदेव दासले घटना थाहा पाई घटना लुकाई मतलबीको भूमिकामा निर्वाह गरेका छन् । यस्तो अवस्थामा एउटै वारदातमा संलग्न अन्य प्रतिवादीहरूलाई सजाय गरी यी प्रतिवादीहरू जितेन्द्र यादव र कमलदेव दासलाई सफाइ दिने गरी भएको फैसला सदर गरेको उच्च अदालत विराटनगरको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा उक्त फैसला बदर गरी यी प्रतिवादीहरूलाई समेत अभियोग मागदाबीबमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको **वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट यस अदालतमा मिति २०७७।०६।०९ मा पेस भएको पुनरावेदन ।**

यसमा वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिवादीहरू कमलदेव यादव र जितेन्द्र यादवउपर पुनरावेदन परेको र कैदमा रहेका प्रतिवादीहरू राकेशकुमार यादव, कृष्णकुमार यादव र जितेन्द्रकुमार साहको हकमा साधक जाँचको लागि मुद्दा पेस भएको देखिँदा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १४०(३) र (४) को प्रयोजनार्थ छलफलको लागि प्रत्यर्थी कमलदेव यादव र जितेन्द्र यादवलाई झिकाई एवं साधकको हकमा मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १४९(२) को प्रयोजनार्थ नेपाल सरकार तथा कैदमा रहेका प्रतिवादीहरू राकेशकुमार यादव, कृष्णकुमार यादव र जितेन्द्रकुमार साहलाई मुद्दा पेसीको जानकारी दिई नियमानुसार पेस गर्नुहोला **भनी यस अदालतबाट मिति २०७८।१०।१६ मा भएको आदेश ।**

म पुनरावेदक प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको १३(३)

नं.बमोजिम जन्मकैद हुने ठहऱ्याई भएको फैसला मिलेको छैन । मलाई गाडीमा लास राख्ने मानिस हुन् भनी गाडी चालक भनिएका प्रमोद भन्ने लाले सहनीले मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको १७३ नं. को प्रक्रिया अपनाई सनाखत गरिएको छैन । सनाखत गर्ने प्रमोद भन्ने लाले सहनीले सुरू अदालतमा उपस्थित भई बकपत्रसमेत गरेको अवस्था छैन । मिति २०७३।०५।२१ मा भएको घटनास्थल तथा बरामदी मुचुल्कामा उल्लिखित सेन्डो भेस्ट म निवेदकले लगाएको अवस्थामा बरामद भएको होइन । प्रतिवादीहरू विनोदकुमार यादव, राकेशकुमार यादव र कृष्णकुमार यादवले अनुसन्धानको क्रममा बयान गर्दा म निवेदकले मृतकको खुट्टा समातेको भनी पोल गरेका छन् । सहप्रतिवादीहरूले सुरू अदातलमा बयान गर्दा म निवेदकलाई पोल गरेको अवस्था छैन । सहप्रतिवादीको पोल अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि भएमा मात्र प्रमाणमा लिन मिल्ने हो । सहप्रतिवादीले म पुनरावेदकले मृतकको खुट्टा समातेको भनी अनुसन्धान अधकारीसमक्ष गरेको बयान कुरा कुनै स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्टि भएको छैन । अनुसन्धानमा भएको साबिती कागज अन्य शंकारहित ठोस प्रमाणबाट समर्थन हुन नआएको अवस्थामा मलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको १३(३) नं. बमोजिम जन्मकैद हुने ठहर गरी भएको फैसला त्रुटिपूर्ण हुँदा बदर गरिपाउँ भनी **प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार शाहले यस अदालतमा मिति २०८०।०३।१८ मा पेस गरेको न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा १०(४) बमोजिमको पुनरावेदन सरहको निवेदन ।**

<u>यस अदालतको ठहर</u>

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी यस इजलाससमक्ष निर्णयार्थ पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा पुनरावेदनसहितको मिसिल संलग्न प्रमाण कागजातहरू अध्ययन गरियो ।

वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री अच्युतमणी न्यौपानेले प्रतिवादीहरू कमलदेव दास र जितेन्द्र यादवले अन्य प्रतिवादीहरूलाई भगाउन र मृतकको लास दबाउन सहयोग गरेकोमा मौकामा साबित छन । प्रतिवादीहरूको साबिती सहअभियुक्तको पोलबाट समर्थित छ । मौकाको बयान अन्यथा प्रमाणित हुन सकेको छैन । यस स्थितिमा प्रतिवादीहरू कमलदेव दास र जितेन्द्र यादवलाई अभियोग दाबीबाट सफाइ दिने गरी भएको फैसला मिलेको नहुँदा बदर गरी अभियोग दाबीबमोजिमको सजाय गरिपाउँ भन्ने बहस गर्नुभयो ।

प्रत्यर्थी प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार शाहका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ता श्री थीरबहादुर कार्कीले मेरो पक्षले अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष आरोपित कसुर स्वीकार गरी बयान गरे तापनि अदालतमा इन्कारी बयान गरेका छन् । मृतकको हातखुट्टा समाएको भन्ने सहअभियुक्तको पोल रहे तापनि सो तथ्य पुष्टि हुन सकेको छैन । प्रतिवादीहरूले धम्क्याएको कारण वारदात स्थलमा भएको रगतसम्म पुछेको हो भनी उल्लेख गरेको छ । यी प्रतिवादीउपर मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(३) नं.बमोजिम सजायको मागदाबी भएकोमा अभियोग दाबीभन्दा भिन्न ऐ.१३(४) नं.बमोजिम सजाय गरेको नमिलेको हुँदा उक्त फैसला बदर गरी थुनामुक्त गरिपाउँ भन्ने बहस गर्नुभयो ।

प्रत्यर्थी प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार यादवको तर्फबाट उपस्थित हुनुभएका विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री सतिशकृष्ण खरेलले यी प्रतिवादी मौका र अदालतको बयानमा कसुरमा इन्कारी छन् । जाहेरी दरखास्तमा समेत यी प्रतिवादीको नाम उल्लेख छैन । अन्य प्रतिवादीहरूले मौकामा अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष गरेको बयानमा यी प्रतिवादीलाई पोलेको अवस्था छैन । कल डिटेल्सबाट प्रतिवादीको कसुरमा संलग्नता स्थापित हुन नसक्ने भएकाले जिल्ला अदालत तथा उच्च अदालतबाट सफाइ दिएको फैसला सदर गरिपाउँ भनी गर्नुभएको बहस सुनियो ।

प्रतिवादी कमलदेवका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ताद्वय श्री सरला मोक्तान र श्री तुलबहादुर श्रेष्ठले यी प्रतिवादीको नाम जाहेरी दरखास्तमा उल्लेख छैन । प्रतिवादी मौकामा र अदालतको बयानमा समेत कसुरमा इन्कारी छन् । सहप्रतिवादीको मौकाको पोल अन्य प्रमाणबाट समर्थित नभएको र अदालतमा उपस्थित भई बयान गर्दा, पोल गर्ने प्रतिवादी नै इन्कारी भएको अवस्थामा त्यस्तो पोलको आधारमा प्रतिवादीलाई गढाउ गर्न मिल्दैन । घटनाको बारेमा जानकारी नै नपाएको अवस्थामा घटना लुकाई मतलबीको भूमिका निर्वाह गरेको कसुर स्थापित हुन नसक्ने भएकाले जिल्ला अदालत तथा उच्च अदालतबाट सफाइ दिएको फैसला सदर गरिपाउँ भन्ने बहस गर्नुभयो ।

यसमा, प्रतिवादी राकेशकुमार यादव र कृष्णकुमार यादवलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १ नं. र १३(१) नं.बमोजिमको कसुरमा ऐ. महलको १३(१) नं.बमोजिम सजाय हुन, प्रतिवादी सरोज यादव र जितेन्द्रकुमार साहलाई ऐ. महलको १ नं. र १३(४) नं.बमोजिमको कसुरमा ऐ. १३(४) नं.बमोजिम सजाय हुन र प्रतिवादी कमलदेव दास र जितेन्द्र यादवलाई ऐ. ऐन ऐ. महलको १७(३) नं.बमोजिमको कसुरमा ऐ.१७(३) नं.बमोजिम सजाय हुन मागदाबी लिई अभियोग दायर भएको प्रस्तुत मुद्दामा सुरू जिल्ला अदालतले फरार प्रतिवादी सरोज यादवको हकमा मुलतबी राखी प्रतिवादी राकेशकुमार यादव र कृष्णकुमार यादवलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(१) नं. र प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहलाई ऐ. १३(३) नं.बमोजिम जन्मकैद हुने, प्रतिवादी कृष्णकुमार यादवलाई बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ३६(३) समेतको परिप्रेक्ष्यमा जन्मकैदको आधा सजाय हुने र प्रतिवादीहरू जितेन्द्र यादव र कमलदेव दासले आरोपित कसुरबाट सफाइ पाउने ठहरी फैसला भएकोमा सोउपर वादी नेपाल सरकारको प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साह, कमलदेब दास र जितेन्द्र यादव तथा प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहको पुनरावेदन परेकोमा उच्च अदालत विराटनगरबाट सुरू फैसला सदर हुने गरी फैसला भएको देखिन्छ । सो फैसलामा चित्त नबुझाई प्रतिवादीद्वय कमलदेव दास र जितेन्द्रकुमार यादवउपर अभियोग दाबीबमोजिम सजाय हुनुपर्ने भनी वादी नेपाल सरकारको र अभियोग दाबीबाट सफाइ पाउनुपर्ने भनी प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहले पुनरावेदन सरहको छुट्टै निवेदन पेस गरेको देखिन्छ । साथै प्रस्तुत मुद्दा साधक जाँचको लागि समेत पेस भई आएको देखिएको हुँदा यस अदालतमा पुनरावेदन नगर्ने प्रतिवादीहरू राकेशकुमार यादव, कृष्णकुमार यादव र जितेन्द्रकुमार साहको हकमा साधकको रोहबाट विचार गर्नुपर्ने हुन आयो ।

उपर्युक्तानुसारको तथ्य तथा बहस जिकिर भएको प्रस्तुत मुद्दामा उच्च अदालत विराटनगरको फैसला मिलेको छ, छैन ? पुनरावेदक वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकिर पुग्ने हो, होइन ? भन्ने विषयमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

२. अब निर्णयतर्फ विचार गर्दा, मेरो छोरा विनोद यादवलाई प्रतिवादीहरू राकेशकुमार यादव, जितेन्द्रकुमार साह, कृष्णकुमार यादव र सरोज यादवसमेतका व्यक्तिहरूले टाउको तथा दुवै खुट्टाको घुँडाभन्दा मुनिको भाग काटी छिनाई चार टुक्रा बनाई बीभत्स तरिकाले कर्तव्य गरी मारी लाससमेत पोको पारी बेपत्ता पार्ने क्रममा घटनास्थलमा प्रहरी टोली खटी जाँदा निजहरू भागी फरार भएका हुँदा निजहरूको खोजतलास गरी पक्राउ गरी कानूनबमोजिम आवश्यक कारबाही गरिपाउँ भनी परेको मृतकका बुबा जगदिशप्रसाद यादवको जाहेरीबाट प्रस्तुत मुद्दाको अनुसन्धान कारबाहीको उठान भएको देखिन्छ ।

३. प्रतिवादीहरू राकेशकुमार यादव र कृष्णकुमार यादवलाई सुरू जिल्ला अदालतले मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(१) नं.बमोजिम

र प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार यादवलाई ऐ.१३(३) नं.बमोजिमको कसुरमा जन्मकैदको सजाय गरेउपर निजहरूको पुनरावेदन परेको नदेखिएको हुँदा साधकको रोहमा विचार हुनुपर्ने देखिन आयो। प्रतिवादी कमलदेव दास र जितेन्द्र यादवलाई सफाइ दिएउपर वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन परेको देखिन आयो । उक्त पुनरावेदनमा प्रतिवादी कमलदेव दासले मृतकको मोबाइल लुकाई र जितेन्द्र यादवले कसुरदारलाई भगाई मतलबीको कसुर गरेको अवस्थामा अभियोग दाबीबमोजिम कसुर ठहर गरी सजाय हुनुपर्नेमा सफाइ दिएको सुरूको फैसला सदर गर्ने गरी उच्च अदालत विराटनगरबाट भएको फैसला मिलेको नहुँदा बदर गरी अभियोग दाबीबमोजिम सजाय हुनुपर्ने भनी जिकिर लिएको देखियो।

४. मिसिल संलग्न रहेको लास जाँच प्रकृति मुचुल्काबाट मृतक विनोद यादवको घाँटी काटी छिनाई टाउको र घुँडामुनिको भाग छुट्याइएको, घुँडाभन्दा माथिको भाग र घाँटीभन्दा मुनिको भाग बेडिङमा बाँधेको अवस्थामा फेला परेको, घाँटी छिनाएको, छातीको दायाँ भागमा काटिएको खुट्टाको घुँडा काटी छिनाएको लगायतको लासको बीभत्स अवस्था तथा मिति २०७३।०५।२७ को शव परीक्षण प्रतिवेदनमा धारिलो हतियारले टाउको काटी छुट्याएका Cause of Death is due to shock as a result of decapitation (beheaded) produced by sharp weapon भनी उल्लेख भएको बेहोरासमेतका आधार प्रमाणबाट मृतकको मृत्यु कर्तव्यबाट भएको भन्ने तथ्यमा विवाद देखिएन।

५. अब उक्त वारदातमा को कसको संलग्नता रहेछ भन्ने सम्बन्धमा मिसिल संलग्न प्रमाण कागजातबाट हेर्दा प्रतिवादी राकेशकुमार यादवले मौकामा र सुरू अदालतमा बयान गर्दासमेत विनोद यादवसँग होस्टलको पैसा लिने विषयसमेतमा रिस उठेकाले खुकरीले घाँटी काटी दुई टुक्रा बनाएको हुँ। लास बोरामा हाल्न कृष्णकुमार यादवले सहयोग गरेको हुन भनी आरोपित कसुरमा साबित रहेको देखिन्छ। प्रतिवादी कृष्णकुमार यादवले सुरू अदालतमा बयान गर्दा आफू वारदातको दिन होस्टेलमा नै बसेको बारदातस्थलमा नै गएको थिइन भनी आरोपित कसुरमा संलग्न नरहेको भनी इन्कार रहेको र अर्का प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहले सुरू अदालतमा बयान गर्दा वारदात मिति र समयमा मृतक विनोद यादव तथा प्रतिवादीहरू राकेशकुमार यादव तथा कृष्णकुमार यादवसमेत सँगै बियर खाँदै थिए। राकेशले मलाई पनि बियर खाउभन्दा म नखाई सँगै भएको भाइको कोठामा नै पढ्न थालेपछि सरोज यादवले बोलाई यो रगत सफा गर कुनै हल्ला गरिस् भने मारिदिन्छु भनेकाले डराई रगत सफा गरी कसैलाई नभनी बसेको हुँ भनी वारदातको जानकारीसम्म पाएको तर कर्तव्य गर्ने कार्यमा संलग्न नरहेको भनी आरोपित कसुरमा इन्कार रही बयान गरेको भए तापनि तीनै जना प्रतिवादीहरूले मौकामा अनुसन्धान अधिकारीसमक्ष बयान गर्दा पूर्वयोजनाबमोजिम नै वारदात मिति र समयमा विनोद यादवलाई होस्टेलबाट कोठामा लगी धेरै रक्सी खुवाई नशा लागेपछि निजलाई उत्तानो पारी कोठामा भएको हतियार कट्टी झिकी पहिले राकेशकुमार यादवले हान्दा चिउडोमा लागेको पछि प्रतिवादी जितेन्द्र साहसमेतले खुट्टा थिची कृष्णकुमार यादवले हान्दा घाँटी छिनी विनोद शाहको मृत्यु भएको, सरोज र जितेन्द्र साहसमेतले रगत सफा गरेको तथा टाउको प्लास्टिकको झोलामा र गिंड डसनामा बेडिङ जस्तो बनाई फाल्न लाग्दा नअटेकाले घुँडामुनिको भागसमेत काटी टाउको खुट्टा बोरामा र शरीर बेडिङमा गुण्टा जस्तो बनाई फाल्न लाग्दा प्रहरीको भ्यान आएको देखी भाग्न लाग्दा प्रहरीले पक्राउ गरेको हो भनी वारदातको सिलसिलेवार विवरणसमेत लेखाई एक अर्कालाई पोल गरी कसुरमा साबित रही बयान गरेको देखिन्छ।

६. प्रतिवादी राकेशकुमार यादवले अदालतमा

बयान गर्दा आफूले मात्र वारदात घटाएको प्रतिवादी कृष्णकुमार यादवले लास राख्न मात्र सहयोग गरेको भनी मौकाको अनुसन्धानको भन्दा फरक बेहोराको बयान गरेको भए तापनि घटनापश्चात् प्रतिवादी राकेश यादवले भ्यानवालालाई फोन गरी बोलाई भ्यान आएपछि भ्यानमा लास लोड गर्ने क्रममा निजले रगत जस्तो छरेको भनी भन्दा लास हो भनेपछि निज फर्की गएको भन्ने प्रतिवादीहरूको बयानबाट देखिएकोमा सो भ्यानका चालक विनोद भन्ने लाले सहनीले गाडीमा लास राख्ने मानिसहरू यिनै प्रतिवादीहरू राकेशकुमार यादव, कृष्णकुमार यादव र जितेन्द्रकुमार साह भएको भनी सनाखत गरिदिएको देखिन आउँछ । यसबाट आफू वारदात स्थलमा उपस्थित नभएको भन्ने कृष्णकुमार यादवको बयान खण्डित हुन्छ । राकेशकुमार यादव अदालतमा समेत कसुरमा साबित रहेको र प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहले समेत आफ्नो संलग्नतालाई स्वीकार गरेको तथा निजहरूको साबिती बयान वारदात स्थलबाट रगत लागेको कट्टी हतियार तथा सेन्डो भेस्ट बरामद भएको, मानव रगत भन्ने विधि विज्ञान प्रयोगशालाको परीक्षण प्रतिवेदन र लास जाँच मुचुल्का तथा शव परीक्षण प्रतिवेदन, जाहेरवालाको किटानी जाहेरी बेहोरा समर्थित हुने गरी गरेको बकपत्र तथा मौकाको घटनास्थल मुचुल्का, घटना विवरण कागज तथा वस्तुस्थिति मुचुल्कामा रहेका व्यक्तिहरूले अदालतमा आई मौकाको कागज बेहोरा समर्थित हुने गरी गरेको बकपत्रसमेतबाट यी तीनजना प्रतिवादीहरूले विनोद यादवलाई कट्टी प्रहार गरी बीभत्स तरिकाले कर्तव्य गरी मारेको शङ्कारहित तवरले पुष्टि हुन आयो ।

७. अब सफाइ पाएका प्रतिवादीहरू कमलदेव दास र जितेन्द्र यादवको हकमा विचार गर्दा, प्रतिवादी जितेन्द्र यादवले मौकामा बयान गर्दा प्रतिवादीहरू राकेशकुमार यादव, कृष्णकुमार यादव, सरोज यादव र जितेन्द्रकुमार साह भएर विनोद यादवलाई कर्तव्य गरी मारेको थाहा भएको र प्रतिवादीमध्येका जितेन्द्रकुमार साहले मलाई विराटनगर दरैयासम्म पुऱ्याइदेउ भनी कर गरेको र राकेशकुमार यादवले समेत फोन गरेको हुँदा अर्का प्रतिवादी कमलदेव दासको कोठामा गई मोबाइल लिएर निज जितेन्द्रकुमार साहलाई सिटी रिक्सामा दरैयासम्म पुऱ्याइदिएको हुँ नी बयानमा उल्लेख गरेको देखिन्छ । तर सुरू अदालतमा बयान गर्दा उक्त दिन आफू दिनभर आफ्नै कोठामा बसेको बिहान ८.०० बजेतिर प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साह आफ्नो कोठामा आएको र एकछिन गफ गरेर गएको हो, घटना सम्बन्धमा उसले मलाई केही बताएको थिएन र मैले निजलाई कतै पुऱ्याइदिएको समेत होइन भनी कसुरमा इन्कार रहेको देखिन्छ । निजको मौकाको बयानमा समेत वारदातमा आफ्नो संलग्नतातर्फ पूर्ण रूपमा इन्कार रहेको देखियो । अब मिसिल प्रमाणबाट निजले वारदातको बारेमा थाहा पाई प्रतिवादीलाई भगाएको अवस्था हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा, अन्य प्रतिवादीहरू जितेन्द्रकुमार साह, राकेशकुमार यादव र कृष्णकुमार यादवले सुरू अदालतमा गरेको बयानबाट वारदातको सम्बन्धमा यी प्रतिवादी जितेन्द्र यादवलाई जानकारी गराएको भन्ने देखिँदैन । यी प्रतिवादीलाई घटनाको बारेमा जितेन्द्रकुमार साहले बताएको भनेकोमा निज जितेन्द्रकुमार साहको अदालतसमक्षको बयानबाट समेत निजले यी प्रतिवादी जितेन्द्र यादवलाई घटनाबारेमा बताएको वा निजलाई थाहा भएको भन्ने उल्लेख गरेको देखिँदैन । प्रतिवादीका साक्षी सुमन महतोसमेतको बकपत्रबाट निजले प्रतिवादीहरूलाई भाग्न उम्कन सहयोग गर्ने कार्य गरेको भन्ने पुष्टि हुँदैन । यी प्रतिवादीउपर मुख्यतः प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहलाई सिटी रिक्सा खोजी गर्न पठाएको भन्ने आरोप रहेकोमा यी प्रतिवादीको निज जितेन्द्र साहसँग चिनजान भएको भन्नेसमेत नेदेखिएको र उक्त तथ्य मिसिल संलग्न अन्य प्रमाणबाट समेत समर्थित भएको नदेखिँदा निजउपरको अभियोग दाबी पुष्टि हुन

सक्ने देखिएन।

८. त्यसैगरी प्रतिवादी कमलदेव दासले अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष मौकामा गरेको कागज र सुरू अदालतमा गरेको बयानमा समेत मिति २०७३।०५।२१ को बिहान चिनजानका साथी प्रतिवादी कृष्णकुमार यादव मेरो होस्टेलको कोठामा आई मोबाइल दिएर गएपछि प्रतिवादी राकेशकुमार यादवले विनोद यादवलाई काटी मारेको भन्ने हल्ला सुनेर थाहा पाएको हुँ, उक्त घटनामा मेरो कुनै संलग्नता छैन, विनोद यादवको हत्या बारेमा केही कुरा थाहा नभएको र मेरो संलग्नतासमेत नरहेको भनी कसुरमा इन्कार रहेका छन् । त्यसैगरी मृतक विनोद यादवको मोबाइल यी प्रतिवादी कमलदेव दासको कोठामा पुऱ्याउने भनिएका प्रतिवादी कृष्णकुमार यादवको अधिकारप्राप्त अधिकारी एवं सुरू अदालतसमक्षको बयानबाट समेत यी प्रतिवादी कमलदेव दासलाई विनोद यादवको हत्या बारेमा बताएको भन्ने खुलेको देखिँदैन । प्रतिवादी कृष्णकुमार यादव कोठामा आई प्रतिवादी कमलदेव दासलाई एउटा मोबाइल राखिदेउ, पछि लिन आउँछु भनी दिएर गए भनी प्रतिवादी कमलदेव दासका साक्षी अभिषेक साहले बकपत्र गरेको देखिन्छ । उक्त बकपत्रबाट समेत वादीको जिकिरअनुसार प्रतिवादी कमलदेव दासले प्रतिवादी कृष्णकुमार यादवलाई लास राख्ने बोरा प्रदान गरेको र निजलाई विनोद यादवको हत्याबारे थाहा भएको एवं वारदातमा संलग्न प्रतिवादीहरूलाई भाग्न उम्कन सहयोग गरेको अभियोग दाबी खण्डित भएको देखिन्छ । यी प्रतिवादीलाई वारदातका बारेमा कुनै थाहा जानकारी नै नभएकोमा वारदातपश्चात् प्रतिवादी कृष्णकुमार यादव यी प्रतिवादीको कोठामा गई मृतकको मोबाइल राख्न दिएकै आधारमा मात्र यी प्रतिवादीलाई वारदातको बारेमा जानकारी भएको र वारदातमा संलग्न प्रतिवादीहरूलाई भगाएको भनी मान्न मिल्ने देखिन आएन । फौजदारी मुद्दामा अभियुक्तको कसुर प्रमाणित गर्ने भार वादीको हुन्छ । वादीले प्रतिवादीउपरको कसुर खम्बीर गराउन शंकारहित तरिकाले उक्त कसुर प्रमाणित गराउन सक्नुपर्छ तर प्रस्तुत मुद्दामा यी प्रतिवादीहरूलाई विनोद यादवको हत्या सम्बन्धमा जानकारी भई प्रतिवादीहरूलाई भगाएको भन्ने अभियोग दाबी पुष्टि हुने प्रमाण वादी पक्षले पेस गर्न सकेको नदेखिँदा प्रतिवादीहरू जितेन्द्र यादव र कमलदेव दासउपर मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १७(३) नं.बमोजिमको अभियोग दाबी पुग्न नसकी निजहरूले आरोपित कसुरबाट सफाइ पाउने ठहर गरी भएको फैसला न्यायको रोहमा मिलेकै देखिन आयो।

९. जहाँसम्म पुनरावेदनसरहको निवेदन दायर गरेका प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहका तर्फबाट उपस्थिति विद्वान् अधिवक्ताले निज प्रतिवादीलाई अभियोगपत्रमा मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(४) नं. बमोजिमको कसुरको अभियोगदाबी लिएकोमा सुरू तथा उच्च अदालतले ऐ. १३(३) नं. बमोजिम सजाय ठहर गरेको कानूननः मिल्दैन भनी लिएको जिकिर छ सो सम्बन्धमा विचार गर्दा, **अभियोजनात्मक कानूनी प्रणाली (Adversarial Legal System) अवलम्बन गरेको र मूलतः कमन ल पद्धतिमा अदालत वा न्यायाधीशलाई निष्पक्ष र तटस्थ निर्णयक (Umpire) को रूपमा लिइने हुँदा सामान्यतयाः अभियोजनकर्ताले दाबी गरेकोभन्दा अन्य कसुरमा सजाय गर्नु सैद्धान्तिक हिसाबले उक्त कानूनी प्रणालीअनुकूल मानिँदैन । खासगरी अभियोगपत्रमा दाबी लिएभन्दा फरक कसुर ठहर गर्दा वा फरक दफाबमोजिम सजाय गर्दा अदालत आफैँले वादीको स्थान लिन पुग्ने भएकाले त्यसतर्फ अदालत सजग रहुन उचित मानिन्छ । तथापि अभियोग दाबीबमोजिमको कसुरमा प्रमाणको परीक्षण हुँदै जाँदा सो कसुर स्थापित नभई सोही प्रमाणबाट अन्य कुनै दोस्रो कसुर स्थापित भएको**

देखिएमा केवल अभियोगपत्रमा सो कसुरको दाबी नलिएकै आधारमा प्रमाणबाट पुष्टि भएको तथ्यलाई नजर अन्दाज गर्नु न्यायको रोहमा उचित मान्न सकिँदैन। वस्तुतः कुनै पनि सिद्धान्त वा सैद्धान्तिक मान्यताले न्यायलाई अवरूद्ध गरिनु हुँदैन। किनकि सिद्धान्त न्यायका लागि हो, न कि न्याय सिद्धान्तका लागि । यदि मिसिल संलग्न सबुद प्रमाणबाट प्रतिवादीले प्रचलित कानूनले निषेध गरेको अन्य कसुर गरेको पुष्टि हुन्छ भने अभियोग दाबीको कसुर पुष्टि नभएका आधारमा प्रमाणले पुष्टि भएका कसुरसमेत ठहर गर्न इन्कारी गर्नु वा माग दाबीभन्दा भिन्न दफाबाट सजाय गर्न इन्कार गर्नु अन्ततः न्यायको इन्कारी गर्नुसरह हुन जान्छ । तथापि अभियोग दाबीभन्दा ठुलो वा गम्भीर कसुर ठहर गर्नु वा अर्को कानूनी व्यवस्था वा अर्को दफाबमोजिम सजाय गर्दा अभियोगपत्रमा दाबी लिएभन्दा बढी सजाय गर्नु भने फौजदारी न्यायको मान्यताअनुकूल मान्न सकिँदैन। तर समान गाम्भीर्य भएको कसुरमा एउटा दफाबमोजिमको अभियोगदाबी भएकोमा अर्को दफाबमोजिमको कसुर ठहर गर्न वा अभियोग दाबी बराबर वा सोभन्दा कम सजाय गर्न प्रचलित कानून तथा फौजदारी न्यायको मूल्य मान्यताका आधारमा समेत बाधा देखिएन। अभियोग दाबीभन्दा कम सजाय हुने कसुर पुष्टि भएमा तदनुरूप कसुर ठहऱ्याई सजाय गर्ने हाम्रो न्यायीक अभ्याससमेत रहि आएको छ । कतिपय अवस्थामा, खासगरी मिसिल प्रमाणबाट अर्को कसुर पुष्टि भइरहेको अवस्थामा केवल अभियोग दाबीबमोजिमकै दफा वा कसुर नमिलेको भनी अभियुक्तलाई पूर्ण सफाइ दिँदा प्रतिवादीले प्रमाण मूल्याङ्कनबाट सफाइ पाउनेभन्दा पनि अनुसन्धान वा अभियोजनको गल्तीको फाइदा लिने अवस्था भई फौजदारी न्याय प्रक्रिया बढी यान्त्रिक बन्न जाने र समग्रतामा न्याय पर्न नसक्नेतर्फ न्यायकर्ता सजग हुनुपर्ने आवश्कता देखियो।

१०. अब प्रस्तुत मुद्दाका सन्दर्भमा प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहउपर मागदाबीभन्दा चर्कोपर्ने गरी सजाय भएको अवस्था हो होइन भनी हेर्दा मिसिल प्रमाणबाट मृतकलाई कर्तव्य गरी मार्ने कार्यमा निजको संलग्नता पुष्टि भएको अवस्था छ । निजउपर मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(४) नं.बमोजिम मृतकलाई समाई ज्यान मार्नको निमित्त संयोग पारिदिएको कसुरमा जन्मकैदको अभियोग दाबी भएकोमा प्रमाणबाट निजले समेत चोट छाडेको पुष्टि हुन आई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(३) नं. बमोजिम जन्मकैदको सजाय ठहर भएको देखिँदा अभियोग दाबीभन्दा गम्भीर कसुर वा अभियोग दाबीभन्दा चर्को सजाय ठहर भएको भन्ने अवस्था देखिएन। निज प्रतिवादी वारदात मितिमा १८ वर्ष उमेर पूरा नभएकाले कम सजाय हुनुपर्ने भन्ने जिकिरका सम्बन्धमा निजले पेस गरेको जन्मदर्ताको प्रमाणपत्र नै वारदात मितिभन्दा पछि जारी भएको देखिँदा वारदात मितिभन्दा पछि जारी भएको प्रमाणपत्रमा उल्लिखित जन्म मितिका आधारमा निजको उमेर नपुगेको भनी कम सजाय गर्न मिल्ने देखिएन।

११. तसर्थ, माथि विवेचित आधार, प्रमाण तथा कानूनी व्यवस्थासमेतबाट प्रतिवादी राकेशकुमार यादव र कृष्णकुमार यादवलाई अभियोग दाबीबमोजिम मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १ र १३(१) नं. बमोजिमको कसुरमा ऐ. १३(१) नं. बमोजिम र प्रतिवादी जितेन्द्रकुमार साहलाई ऐ. १३(३) नं. बमोजिम जन्मकैद हुने तथा प्रतिवादी कृष्णकुमार यादवलाई बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ३६(३) बमोजिम उमेर पुगेका व्यक्तिलाई हुने जन्मकैदको सजायको आधा सजाय हुने र प्रतिवादीहरू जितेन्द्र यादव र कमलदेव दासले अभियोग दाबीबाट सफाइ पाउने ठहर गरेको सुरू मोरङ जिल्ला अदालतको मिति २०७५।०८।१९ को

फैसला सदर गरेको उच्च अदालत विराटनगरको मिति २०७६।०९।२९ को फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ठहर्छ । प्रतिवादीहरू कमलदेव दास र जितेन्द्र यादवलाई अभियोग दाबीबमोजिम सजाय गरिपाउँ भन्ने वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन जिकिर पुग्न सक्दैन । प्रस्तुत फैसलाको जानकारी थुनामा रहेका प्रतिवादीहरू र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी फैसला विद्युतीय मुद्दा व्यवस्थापन प्रणालीमा प्रविष्ट गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाइदिनू ।

उक्त रायमा म सहमत छु ।
न्या.सपना प्रधान मल्ल

इजलास अधिकृत (उपसचिव) : सरिता रिजाल
इति संवत् २०८० साल पुस १२ गते रोज ५ शुभम् ।

निर्णय नं. ११३६१

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कुमार रेग्मी
माननीय न्यायाधीश श्री सुनिलकुमार पोखरेल
आदेश मिति : २०८१।२।१४
०८०-WO-११७५

विषयः उत्प्रेषणयुक्त परमादेश

निवेदक : गण्डकी प्रदेश, गोरखा जिल्ला, खोप्लाङ गा.वि.स., वडा नं. ६ को परिवर्तित पालुङटार न.पा., वडा नं.१ घर भई हाल गण्डकी प्रदेश सभा सदस्य एवं सो सभाका नेपाली कांग्रेस संसदीय दलका नेता सुरेन्द्र राज पाण्डे

विरूद्ध

प्रत्यर्थी : माननीय प्रदेश प्रमुख, डिल्लीराज भट्ट, प्रदेश प्रमुखको कार्यालय पोखरा गण्डकी प्रदेशसमेत

- **नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) वा उपधारा (३) वा उपधारा (५) बमोजिम गठन भएको मन्त्रिपरिषद् वा त्यस्तो मन्त्रिपरिषद्को नेतृत्व गर्ने मुख्यमन्त्रीले धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम विश्वासको मत लिनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था संविधानमा उल्लेख भएको छैन भन्ने अर्थ लगाउने हो भने प्रदेश सभामा तत्काल कायम रहेको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतको समर्थन नभएर धारा १८५ बमोजिमको गणपूरक संख्या पुगी सञ्चालन भएको प्रदेश सभामा धारा १८६ बमोजिम उपस्थित सदस्य संख्याको बहुमत प्राप्त व्यक्ति मुख्यमन्त्री भई उसको नेतृत्वको मन्त्रिपरिषद्ले शासन सञ्चालन गर्ने अवस्थाको सिर्जना हुन जाने र त्यस्तो अवस्था संसदीय शासन प्रणालीको आधारभूत सिद्धान्त र नेपालको सविधानको धारा १६९ (१)(ख) र धारा १८८ मा भएको व्यवस्थाअनुकूलसमेत मान्न नसकिने ।**

(प्रकरण नं.५)

- **बहुमत संसद् सदस्यहरूले समर्थन नगरेको अल्पमतको सरकार स्वीकार्य नहुने संसदीय शासन प्रणालीको आधारभूत मान्यतासँग धारा १८८(३) को विश्वासको मतको प्रस्तावमा मतदानको व्यवस्था प्रत्यक्ष जोडिएको प्रदेश सभामा हुने सबै प्रस्तावमा धारा १८६ बमोजिम मतदान हुने भएमा**

बहुमत नरहेको सरकारले निरन्तरता पाउन सक्ने अवस्थालाई संविधान निर्माताहरूले पूर्वानुमान गरी व्यवस्थापिकाबाट गठन हुने कार्यपालिकाको नेतृत्व गर्ने व्यक्तिसँग प्रदेश सभामा कम्तीमा बहुमत अर्थात् प्रदेश सभाको तत्काल कायम रहेको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको ५० प्रतिशतभन्दा बढीको समर्थन रहनैपर्ने धारा १८८ को उपधारा (३) को मतदानको व्यवस्था नै धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीका लागिसमेत बाध्यात्मक व्यवस्था हो भन्ने अर्थ नै संविधानसम्मत र स्वाभाविक हुने ।

(प्रकरण नं.६)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री महादेवप्रसाद यादव, श्री राधेश्याम अधिकारी, श्री हरिहर दाहाल, श्री बद्रीबहादुर कार्की, श्री प्रेमबहादुर खड्का, श्री पूर्णमान शाक्य, श्री शेरबहादुर के.सी., श्री दिनेश त्रिपाठी, श्री विजयप्रसाद मिश्र, श्री यदुनाथ खनाल, श्री सिताराम के.सी, श्री गोपालकृष्ण घिमिरेका साथै विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री खम्बबहादुर खाती, डा. श्री भिमार्जुन आचार्य, श्री किर्तिनाथ शर्मा पौडेल, श्री विकास भट्टराई, डा.श्री शिवकुमार यादव, श्री ज्ञानेन्द्रराज आरण, श्री ईश्वरीप्रसाद सापकोटा, श्री तुलसीराम पोखरेल, श्री त्रिलोकबहादुर चन्द, श्री बलराम सुवेदी, श्री दिना श्रेष्ठ, श्री अनुप कडरिया, श्री रामकृष्ण लामिछाने, श्री चिरन्जीवी शर्मा, श्री ललितबहादुर बस्नेत, श्री देवबहादुर महत, श्री जनक सिंह साउद, श्री नितिका ढुङ्गाना, श्री सम्झना के.सी. र श्री सन्तोष भण्डारी

प्रत्यर्थीका तर्फबाट : विद्वान् माननीय महान्यायाधिवक्ता डा.श्री दिनमणी पोखरेल, नायब महान्यायाधिवक्ता श्री टेकबहादुर घिमिरे, मुख्य न्यायाधिवक्ता श्री कृष्णप्रसाद अधिकारी, सहन्यायाधिवक्ता श्री गोविन्द खनाल र उपन्यायाधिवक्ता श्री लालप्रसाद लामिछाने, विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री शम्भु थापा, श्री रमन कुमार श्रेष्ठ, श्री रविनारायण खनाल, श्री टिकाराम भट्टराई, श्री श्रीकान्त बराल, श्री ईश्वरीप्रसाद भट्टराई, श्री सुरेन्द्र थापा, श्री रमेश बडाल, श्री राम नारायण विडारी तथा विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री भोजराज आचार्य, श्री राजेन्द्र घिमिरे, श्री गुरूभक्त निरौला, श्री शान्तिदेवी खनाल, डा.श्री मुकुन्द अधिकारी, श्री कृष्णकुमार आङदम्वे, श्री सुभाषकुमार श्रेष्ठ र श्री चित्रबहादुर फूताल विष्ट

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

- नेपालको संविधान

आदेश

न्या.कुमार रेग्मी : नेपालको संविधानको धारा ४६ तथा १३३ को उपधारा (२) र (३) बमोजिम यस अदालतमा दायर भई पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार रहेको छः-

<u>तथ्य खण्ड</u>

नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम नियुक्त विपक्षी मुख्यमन्त्रीले मिति २०८१।०१।२३ मा धारा १६८(४) बमोजिम विश्वासको मत लिनको लागि बोलाइएको गण्डकी प्रदेश सभाको बैठकमा मतदान हुँदा प्रस्तावको पक्षमा ३० मत परेकोले नेपालको संविधानको धारा १८६ तथा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको मिति २०८१।०१।१७

को आदेशको भावनाअनुसार भन्दै ६० सदस्य रहेको प्रदेश सभामा सरकारको समर्थनमा परेको मत संख्या ३० नै बहुमत रहेको हुँदा विश्वासको मत पारित भएको भन्दै विपक्षी सभामुखले घोषणा गरी गैरसंवैधानिक र गैरकानूनी रूपमा विश्वासको मतको प्रस्ताव पारित भएको भनी गरिएको घोषणा र निर्णयबाट मेरो संवैधानिक र कानूनी हक अपहरित र कुण्ठित भएबाट अन्य उपचारको अभावमा सम्मानित अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्रको प्रयोग गरी संवैधानिक र कानूनी प्रक्रियाको रक्षा गरिपाउन प्रस्तुत रिट निवेदन दायर गर्न आएको छु।

विश्वासको मतको लागि धारा १८८ मात्र प्रयोग हुन्छ। यसविपरीत विपक्षी गण्डकी प्रदेशका सभामुखले विश्वासको मतको प्रस्ताव पारित भएको घोषणा गर्दा संविधानको धारा १८६ प्रयोग गर्नुभयो । सामान्य प्रस्तावका लागि आकर्षित हुने सो धारा विश्वासको मतका लागि विशेष रूपमा संविधानमा प्रबन्ध गरिएको धारा १८८ को प्रयोग नगरी गरिएको हुँदा प्रथम दृष्टिमा नै (Prima facie) गैरसंवैधानिक र त्रुटिपूर्ण छ । विश्वासको मतको प्रस्तावमा सभामुखले मतदान गर्न पाउने व्यवस्था उक्त धारा १८८ मा रहे भएको छैन। धारा १८८ आकर्षित हुने विषयमा निर्णायक मत दिन पाउने दुराशययुक्त तवरबाट धारा १८६ प्रयोग गरेको संवैधानिक अधिकारको दुरूपयोग गरी संविधान एवं सम्मानित अदालतको आदेशसमेतको बदनियतपूर्ण व्याख्या गर्ने विपक्षी प्रदेश सभाका सभामुख उपर अदालतको अवहेलनामा कारबाही गरी संवैधानिक मूल्यको पुनर्स्थापना हुनुपर्दछ।

संविधानको धारा १८८(३) ले गरेको व्यवस्थामा उपदफा (१) र (२) बमोजिम पेस भएको प्रस्ताव प्रदेश सभामा तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतले पारित हुन नसकेमा मुख्यमन्त्री आफ्नो पदबाट मुक्त हुने भनी गरिएको व्यवस्थाबाट प्रस्ट हुने कुरा यो हो कि जम्मा ६० सदस्य भएको गण्डकी प्रदेश सभाको बहुमत ३१ सदस्य हो । बहुमत ३० हुनै सक्दैन । ३० बहुमत हुन संविधान मात्र नभई विश्वव्यापी गणितको नियम नै संशोधन हुनुपर्दछ । तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमत भन्ने शब्दावलीले सम्पूर्ण संख्यालाई जनाउने र यस्तो सम्पूर्ण संख्या बेलाबेलामा जनगणनासमेतका आधारमा संविधानको धारा २८६ बमोजिम निर्वाचन क्षेत्र पुनरावलोकन गरी संविधानमा कायम गरिने संख्यालाई जनाउने हो । यो संख्याको व्याख्या सभामुख, उपसभामुख आदिलाई बाहेक गरी गणना गर्न मिल्ने संवैधानिक व्यवस्था होइन। त्यस्तो व्यवस्था हो भनी अनुमान गर्नसम्म पनि मिल्दैन। यस अवस्थामा सदस्य संख्या ५९ देखाई ३० सदस्यको समर्थन रहेको भनी विश्वासको मत पारित भएको भनी गरिएको घोषणा बहुमत संख्या नभएको सामान्य ज्ञानबाटै प्रस्ट हुने हुँदा उक्त धारा १८८(३) को अन्तिम वाक्यांशअनुरूप निज मुख्यमन्त्री पदमा रहिरहन सक्ने अवस्था हुँदैन। धारा १६९(१)(ख) समेतले सो अवस्थालाई अझ प्रस्ट गर्दछ।

यसअघि यस सम्मानित अदालतमा प्रदेश सरकारको गठन सम्बन्धमा परेका मुद्दाहरू र तिनमा भएका आदेशहरूले स्थापना गरेका संवैधानिक भावना, मूल्य र मर्मको विपक्षीहरूले खुलेआम उल्लङ्घन गर्नुभएको छ । मुख्यतः ०८०-WF-०००१ मा प्रतिपादित प्रदेश सभाका सभामुखको हस्ताक्षर वा संख्या प्रदेश सरकारको गठनमा प्रयोग हुन नसक्ने भन्ने निष्कर्षको न्यायिक आदेश, ०८०-WF-००१२ मा संस्थापित अध्यक्षता गर्नेले बराबरीमा बाहेक मताधिकार प्रयोग गर्न नपाउने भन्ने सिद्धान्त, ०८०-WO-१०६० मा स्थापित विश्वासको मत बहुमतद्वारा संवैधानिक प्रक्रिया अपनाई सिद्ध गर्नुपर्ने भन्ने सिद्धान्तको विपक्षीहरूले अनुशरण नगरी संवैधानिक प्रावधान र न्यायिक सिद्धान्तको घोर उल्लङ्घन गर्नुभएको छ । यसबाट संवैधानिक नैतिकता एवं

अदालतको आदेश मान्नुपर्ने भन्ने संवैधानिक कर्तव्यसमेतको बर्खिलाप भएको छ।

विपक्षी खगराज अधिकारीले मुख्यमन्त्रीमा विश्वासको मत प्राप्त गर्न बहुमत पुग्दै नपुगेकोमा बहुमतसंख्या पुगेको देखाई विश्वासको मत पारित भएको भन्दै गरिएको घोषणा नेपालको संविधानको धारा १८८(३) प्रतिकूल भएको कार्य प्रथमदृष्टिमा (Prima Facie Case) गैह्रकानूनी र त्रुटिपूर्ण भएको हुँदा उक्त घोषणालगायत सम्पूर्ण निर्णय कामकारबाहीहरू माथि उल्लिखित संवैधानिक प्रावधानको विपरीत भएको हुँदा मिति २०८१।०१।२३ मा विश्वासको मत लिने सम्बन्धमा सभामुखबाट भएको घोषणा निर्णय उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम नियुक्त विपक्षी मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत पाउन असफल भएको अवस्थामा संविधानको धारा १६८ (३) स्वतः क्रियाशील हुने भएकोले मुख्यमन्त्रीको पदमा निवेदकलाई नियुक्ति दिनु दिलाउनु भनी परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको निवेदक नेपाली कांग्रेस संसदीय दलका नेता सुरेन्द्र राज पाण्डेले यस अदालतमा पेस गरेको रिट निवेदन।

यसमा के, कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिम उत्प्रेषणसमेतको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? आदेश जारी हुन नपर्ने कुनै आधार र कारण भए आफूसँग भएको सबुत प्रमाण खुलाई गण्डकी प्रदेश सरकारको मुख्य न्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत मिति २०८१।०२।७ भित्र मिति २०८१।०१।२३ मा प्रदेश सभामुखबाट भएको विश्वासको मतसम्बन्धी घोषणा एवं मुख्यमन्त्री नियुक्तिसहितको सक्कल फायलसहित लिखित जवाफ प्रस्तुत गर्नु भनी यो आदेश र रिट निवेदनको प्रतिलिपिसमेत साथै राखी विपक्षीहरूका नाउँमा म्याद/सूचना तामेल गर्नु, गराउनूका साथै अन्तरिम आदेश मागको सम्बन्धमा रिट निवेदनको टुङ्गो नलागेसम्म मुख्यमन्त्री खगराज अधिकारीको नेतृत्वमा गठित प्रदेश सरकारबाट दीर्घकालीन असरपर्ने गरी कुनै निर्णय नगर्नु नगराउनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली २०७४ को नियम ४९ बमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गरी प्रस्तुत निवेदनको सुनुवाइ यथाशीघ्र हुन आवश्यक र उपयुक्त देखिँदा मिति २०८१।०२।०८ को पेसी तोकी प्रस्तुत निवेदनलाई अग्राधिकारसमेत दिई अग्राधिकारको जानकारीसमेत दुवै पक्षलाई गराई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतबाट मिति २०८१।०१।२८ मा भएको आदेश।

गण्डकी प्रदेशका माननीय मुख्यमन्त्री खगराज अधिकारीले नेपालको संविधानको धारा १६८(४) बमोजिम प्रदेश सभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न प्रस्ताव राख्नु भएकोमा प्रदेश सभामा उपस्थित उनान्साठ्ठी (५९) जना सदस्यहरूमध्ये तिस (३०) जना सदस्यहरूले विश्वासको मतको पक्षमा मतदान गर्नुभएको र सत्ताइस (२७) जना सदस्यहरूले विश्वासको मतको विपक्षमा मतदान गर्नुभएको र दुई (२) जना सदस्यहरूले प्रस्तावको पक्ष वा विपक्षमा कतै मतदान नगरेको हुँदा नेपालको संविधानबमोजिम विश्वासको मतको पक्षमा बहुमत पुगेकोले माननीय मुख्यमन्त्री खगराज अधिकारीले विश्वासको मत प्राप्त गर्नुभएको हो।

सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट रिट नं. ०८०-WO-१०६० मा मिति २०८१।०१।१७ मा भएको आदेशमा गण्डकी प्रदेशको जम्मा प्रदेश सभा सदस्यमा साठी (६०) जना रहेको र माननीय खगराज अधिकारीको दाबीमा नेकपा माओवादी केन्द्रको संख्यामा सभामुखलाई गणना नगर्दा पनि प्रदेश सभा सदस्य ५९ जनामा ३० जनाको संख्या पुगेको देखिन्छ। सभामुखलाई गणना नगर्दा पनि दलहरूको समर्थनमा माननीय खगराज अधिकारीको बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने दाबी समर्थित देखिन्छ भन्ने बेहोराको आदेशसमेतका आधारमा माननीय मुख्यमन्त्री खगराज

अधिकारीले मिति २०८१।०१।२३ मा प्रदेश सभामा विश्वासको मतका सम्बन्धमा राखेको प्रस्तावको पक्षमा मबाहेक नै ३० जना सदस्यले विश्वासको मतको पक्षमा मतदान गरेकोले विश्वासको मत बहुमतबाट पारित भएको घोषणा गरेको हुँ । मिति २०८१।०१।१७ को अदालतको आदेश नै पालना गरेको अवस्थामा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेशविपरीत दाबी लिई दायर भएको रिट निवेदन खारेजभागी रहेको छ।

नेपालको संविधानको धारा १८६ मा प्रदेश सभामा मतदान कसले र कहिले गर्ने भन्ने व्यवस्था गरेको छ। यस धारामा प्रदेश सभामा निर्णयका लागि प्रस्तुत गरिएको जुनसुकै प्रस्तावको निर्णय उपस्थित भई मतदान गर्ने सदस्यहरूको बहुमतबाट हुने र अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिलाई मत दिने अधिकार हुने छैन भन्ने उल्लेख छ। मैले प्रदेश सभाको विश्वासको मतको परिणाम घोषणा गर्दा धारा १८६ र सर्वोच्च अदालतको फैसला उद्धरण गरी मेरो मताधिकार सिर्जना नभएको हुँदा मतदान गर्ने अवस्था नभएको कुरा रिडिङ पेपरमा उल्लेख गरेको छु। मेरो मताधिकार सिर्जना नभएको कारण अन्य उपस्थित सदस्य ५९ मध्ये ३० संख्या नै बहुमत रहेको भनी गरेको घोषणामा कुनै संवैधानिक र कानून त्रुटि छैन। धारा १८६ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा मत बराबर भएमा अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिले आफ्नो निर्णायक मत दिने छ भन्ने व्यवस्था रहेको छ। म गण्डकी प्रदेश सभा सभामुखबाहेक ५९ सदस्यीय रहेको, विश्वासको मतको पक्षमा ३० र विपक्षमा २७ मत भएको हुँदा मेरो मताधिकारको अवस्था नै सृष्टि भएन। बाँकी रहेका सम्पूर्ण सदस्यको बहुमत ३० हुने देखिन्छ र माननीय मुख्यमन्त्री खगराज अधिकारीले विश्वासको मतको पक्षमा ३० मत प्राप्त गर्दा स्वतः विश्वासको मत प्राप्त गरेको प्रमाणित हुन्छ। मैले सभामा मतदान गर्ने अवस्था उत्पन्न भएको भए मसँग सुरक्षित मत प्रयोग गर्ने संवैधानिक दायित्व पूरा गर्ने थिएँ। तर धारा १८६ अनुसार सभामा उपस्थित भई मतदान गर्ने सदस्यको बहुमत शब्द उल्लेख भएको र मेरो "मतदानको" अवस्था सिर्जना नै नभएको अवस्थामा मतदान गर्ने संख्यामा गणना नहुने भई बाँकी सदस्यको बहुमत संख्या ३० भएको तथ्य स्पष्ट छ।

विश्वासको मत लिने सम्बन्धमा संविधानको धारा १६८ र १८८ अनुरूप लिने व्यवस्था भएको र अहिलेसम्मको मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत लिँदा धारा उल्लेख गर्ने अभ्यास नभएको हुँदा रिडिङ पेपरमा धारा उल्लेख गरिएको छैन । विपक्षी मुख्यमन्त्रीले मिति २०८०।०१।२१ मा विश्वासको मत लिँदासमेत संविधानको धारा उल्लेख नगरिएको हुँदा अहिलेसमेत सोहीअनुसार संविधानको धारा उल्लेख नगरिएको हो। धारा उल्लेख नभएको आधारमा संविधानको व्यवस्था निष्क्रिय हुने वा काम कारबाही अमान्य हुने अवस्था हुँदैन। अतः मेरो मताधिकार सिर्जना नभएको कारण अन्य उपस्थिति ५९ जना सदस्यमध्ये ३० संख्या नै बहुमत रहेको भनी गरेको घोषणामा कुनै संवैधानिक र कानूनी त्रुटि नभएकोले रिट निवेदन खारेजभागी छ भन्नेसमेत बेहोराको गण्डकी प्रदेश सभाको सभामुख माननीय श्री कृष्णप्रसाद धितालले यस अदालतमा पेस गरेको लिखित जवाफ।

सम्मानित सर्वोच्च अदालतको फैसला एवं संवैधानिक प्रावधानअनुसार मैले विश्वासको मत प्राप्त गरिसकेको हुँदा संविधानको प्रावधानहरूको कार्यान्वयनमा अवरोध गर्ने गराउने, प्रदेश सरकारलाई अस्थिर बनाउने, निवेदकले दायर गरेको पहिलो रिट निवेदन ०८०-WO-१०६० खारेज भई अन्तिम भएपछि सोही विषयमा पुनः दोस्रो पटक आफैँलाई मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त गर्न माग गर्न नमिल्ने भएकोले निवेदकलाई रिट निवेदन दायर गर्न पाउने हकदैया छैन।

संविधानको धारा १८६ मा प्रदेश सभामा मतदानको विषयमा संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ।

प्रदेश सभामा निर्णयका लागि प्रस्तुत गरिने जुनसुकै प्रस्तावभित्र विश्वासको मतको प्रस्ताव पर्दैन भन्ने व्याख्या गर्न कदापि मिल्दैन। विश्वासको मत लिने काम प्रस्तावबाटै गरिन्छ । यो तथ्यको विवेचना हिक्मत कार्की विरूद्ध उद्धव थापा भएको रिट नं. ०८०- WF-००१२ को प्रकरण नं. २१ मा व्याख्या भइसकेको छ।

मिति २०८१।०१।२३ गते मैले विश्वासको मतसम्बन्धी प्रस्ताव गण्डकी प्रदेश सभासमक्ष राखेको थिएँ। उक्त प्रस्ताव प्रदेश सभा सचिवालयमा अभिलेख भएको छ । गण्डकी प्रदेश, प्रदेश सभा नियमावली, २०५० को नियम १५० मा प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्न प्रस्ताव पेस गर्नुपर्ने भन्ने कानूनी व्यवस्थासमेत गरिएको छ । मिति २०८१।१।२३ गतेको बैठकको रिडिङ पेपरको क्र.सं. १२ मा मतदानमा उपस्थित माननीय सदस्यहरूको संख्या ५९ रहेको छ भन्ने उल्लेख भएको छ। धारा १८६(१) ले अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिलाई मत दिने अधिकार हुने छैन भन्ने व्यवस्था गरेकोले मत बराबर भएको अवस्थामा मात्र माननीय सभामुखले मत प्रयोग गर्ने अधिकार राख्नुहुन्छ । प्रस्तावको पक्ष र विपक्षमा बराबर मत नपरेकोमा सभामुख मतदाता नै हुन नसक्ने भएकोले सभामुखलाई धारा १८८ बमोजिम जम्मा संख्यामा गणना गर्नुपर्छ भन्ने विपक्षीको दाबी संविधान प्रतिकूल छ । त्यसैले विश्वासको मत प्रस्ताव अस्वीकृत भयो भन्ने दाबी गैरसंवैधानिक छ।

गण्डकी प्रदेश सभा ६० सदस्यीय भएकोमा विवाद छैन । मिति २०८१।०१।२३ गते राखेको विश्वासको मतको प्रस्तावउपर गण्डकी प्रदेश सभा बैठकको रिडिङ पेपरको क्र.सं. १२ मा मतदानमा उपस्थित संख्या ५९ रहेको, विश्वासको मतका लागि पेस भएको प्रस्तावको पक्षमा ३० मत परेको कारण सभामुखले मतदान गर्ने अवस्था नभई मैले राखेको विश्वासको मतको प्रस्ताव बहुमतले पास भएको घोषणामा उल्लेख भएबाट संविधान र सम्मानित अदालतबाट भएको अन्तिम फैसलाअनुसार भए गरेको काम कारबाही बदर हुनुपर्ने होइन । विश्वासको मतको प्रस्तावको पक्षमा मैले पाएको ३० संख्या बहुमत हो र सरकारद्वारा पेस गरिने नीति तथा कार्यक्रम, बजेट वा विधेयकलगायत सरकारका जुनसुकै काम कारबाही पारित हुन कहीँकतै अवरोध हुने अवस्था नहुनुका साथै संवैधानिक प्रावधानसमेतको आधारमा मेरो मुख्यमन्त्रीको पदमा नियुक्तिपछि संविधानको धारा १६८(४) को संवैधानिक सर्त र प्रक्रियाबमोजिम मैले विश्वासको मत प्राप्त गरेको भनी संविधानको धारा १८६ र सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट रिट नं.०८०-WO-१०६० को मिति २०८१।०१।१९ मा अभिव्यक्त आदेशअनुरूप मैले राखेको विश्वासको मतको प्रस्ताव बहुमतले पास गरेको घोषणा सभामुखबाट भएको कार्यबाट विपक्षीको कुनै संवैधानिक र कानूनी हकको हनन नभएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको गण्डकी प्रदेशका मुख्यमन्त्री खगराज अधिकारीले यस अदालतमा पेस गरेको लिखित जवाफ।

माननीय मुख्यमन्त्री श्री खगराज अधिकारीले प्रदेश सभामा पेस गर्नुभएको विश्वासको मतको प्रस्तावउपर मत विभाजन भई प्राप्त मतका आधारमा माननीय सभामुखबाट माननीय मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गरेको घोषणा गर्नुभएको कार्य नेपालको संविधानबमोजिम प्रदेश सभाको विषय भएको हुँदा सो सम्बन्धमा यस कार्यालयको संलग्नता नरहेको अवस्थामा यस कार्यालयसमेतलाई विपक्षी बनाई दायर भएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको गण्डकी प्रदेशका प्रमुख सचिवले यस अदालतमा पेस गरेको लिखित जवाफ।

मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत लिने कार्य प्रदेश सभामा परीक्षण हुने विषय हो। सो प्रक्रियामा राजनीतिक तथा संवैधानिक हस्तक्षेपको औचित्यता हुँदैन । विश्वासको मत लिने कार्य मेरो अधिकारक्षेत्रभित्रको कुरा

पनि होइन। निवेदकले रिट निवेदनमा मेरो कुन कार्यले निवेदकको कुन हक र अधिकार हनन हुन पुगेको हो, सो कुरा उल्लेख गर्न नसक्नुभएकोले विना कुनै आधार कारण मलाई विपक्षी बनाउनुपर्ने होइन भन्नेसमेत बेहोराको गण्डकी प्रदेशका प्रदेश प्रमुखले यस अदालतमा पेस गरेको लिखित जवाफ।

यस अदालतको आदेश

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ यस इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको मिसिल संलग्न कागजात अध्ययन गरी निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री महादेवप्रसाद यादव, श्री राधेश्याम अधिकारी, श्री हरिहर दाहाल, श्री बद्रीबहादुर कार्की, श्री प्रेमबहादुर खड्का, श्री पूर्णमान शाक्य, श्री शेरबहादुर के.सी., श्री दिनेश त्रिपाठी, श्री विजयप्रसाद मिश्र, श्री यदुनाथ खनाल, श्री सिताराम के.सी, श्री गोपालकृष्ण घिमिरेका साथै विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री खम्बबहादुर खाती, डा. श्री भिमार्जुन आचार्य, श्री किर्तिनाथ शर्मा पौडेल, श्री विकास भट्टराई, डा.श्री शिवकुमार यादव, श्री ज्ञानेन्द्रराज आरण, श्री ईश्वरीप्रसाद सापकोटा, श्री तुलसीराम पोखरेल, श्री त्रिलोकबहादुर चन्द, श्री बलराम सुवेदी, श्री दिना श्रेष्ठ, श्री अनुप कडरिया, श्री रामकृष्ण लामिछाने, श्री चिरन्जीवी शर्मा, श्री ललितबहादुर बस्नेत, श्री देवबहादुर महत, श्री जनक सिंह साउद, श्री नितिका ढुङ्गाना, श्री सम्झना के.सी. र श्री सन्तोष भण्डारीले बहुमत भनेको ५० प्रतिशतभन्दा बढीको समर्थन रहको भन्ने हुँदा गण्डकी प्रदेश सभामा ६० सदस्य रहेको र सदस्य संख्या रिक्त पनि नभएकाले बहुमत हुन ३१ जना प्रदेश सभा सदस्यको मत चाहिन्छ। नेपालको संविधानको धारा १८६ को व्यवस्था प्रदेश सभाको नियमित काम कारबाहीका लागि हो भने सरकार गठनपछिको विश्वासको मत र अविश्वासको मतका सम्बन्धमा धारा १८८ को व्यवस्था आकर्षित हुनेमा मुख्यमन्त्रीले धारा १८६ बमोजिम विश्वासको मत लिएको गैरसंवैधानिक कार्य हो। संविधानको व्याख्या गर्दा धारा १८६ र धारा १८८ को उद्देश्यका बारेमा व्याख्या हुनुपर्दछ। धारा १८८ बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त हुने अवस्था नदेखेर मुख्यमन्त्री विपक्षी खगराज अधिकारीले मुख्यमन्त्रीमा विश्वासको मत प्राप्त गर्न धारा १८६ बमोजिम राख्नुभएको प्रस्ताव संविधानसम्मत रहेको छैन। विश्वासको मतसम्बन्धी प्रस्ताव धारा १८६ बमोजिम दर्ता हुनै सक्दैन। गण्डकी प्रदेश सभा नियमावली, २०८० को नियम १५०(१) ले विश्वासको मत नेपालको संविधानको धारा १८८(२) बमोजिम लिनुपर्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेकोमा मुख्यमन्त्री खगराज अधिकारीले प्रदेश सभासमक्ष राख्नुभएको विश्वासको प्रस्ताव गण्डकी प्रदेश सभा नियमावली, २०८० को नियम १५०(७) बमोजिम पेस भएको नै मिलेको छैन। धारा १८८ बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त नगर्ने मुख्यमन्त्रीको पद रिक्त हुने भन्ने धारा १६९(१)(ख) मा रहेको व्यवस्थाबमोजिम मुख्यमन्त्रीको पद रिक्त भएकाले धारा १६९(३) बमोजिम सरकार गठनका लागि मार्ग प्रशस्त भएको अवस्था छ। सभामुख तटस्थ रहने भन्ने संवैधानिक व्यवस्था एवम् यस अदालतबाट स्थापित न्यायिक व्याख्याविपरीत बहुमत पुग्दै नपुगेकोमा बहुमतसंख्या पुगेको देखाई विश्वासको मत पारित भएको भन्दै गण्डकी प्रदेश सभाका सभामुखबाट गरिएको घोषणा नेपालको संविधानको धारा १८८(३) प्रतिकूल भएको कार्य प्रथम दृष्टिमा (Prima Facie) नै गैह्रकानूनी र त्रुटिपूर्ण भएको अवस्था छ। विश्वासको मत लिने सम्बन्धमा सभामुखबाट भएको घोषणा निर्णय उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी नेपालको संविधानको धारा १६८(२) बमोजिम नियुक्त विपक्षी मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत पाउन असफल भएको अवस्थामा संविधानको धारा १६८ (३) स्वतः क्रियाशील हुने भएकोले मुख्यमन्त्रीको पदमा निवेदकलाई नियुक्ति दिनु दिलाउनु भनी परमादेशको आदेशसमेत जारी गरिपाउँ

भनी गर्नुभएको बहस सुनियो।

विपक्षी गण्डकी प्रदेशसमेतका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् माननीय महान्यायाधिवक्ता डा.श्री दिनमणी पोखरेल, नायब महान्यायाधिवक्ता श्री टेकबहादुर घिमिरे, मुख्य न्यायाधिवक्ता श्री कृष्णप्रसाद अधिकारी, सहन्यायाधिवक्ता श्री गोविन्द खनाल र उपन्यायाधिवक्ता श्री लालप्रसाद लामिछानेले मुख्यमन्त्रीले राख्नुभएको विश्वासको मतको प्रस्ताव नेपालको संविधानको धारा १८८(१)र(२)बमोजिमको प्रस्ताव नभएकाले धारा १८८(३) आकर्षित हुँदैन। प्रदेश सभामा पेस हुने जुनसुकै प्रस्ताव धारा १८६ बमोजिम नै हुन्छ। धारा १८८ मा उल्लेख नभएको व्यवस्था धारा १८६ मा रहेको छ। धारा १८६ ले अध्यक्षता गर्नेलाई मतदान गर्न रोकेपनि धारा १८८ ले रोकेको छैन। यदि विश्वासको प्रस्तावमा धारा १८८ बमोजिम मतदान हुनुपर्दछ भन्ने हो भने सभामुखलाई सरकार गठनमा सहभागी हुन दिइनुपर्छ। अन्यथा धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिम मुख्यमन्त्रीले लिनुपर्ने विश्वासको मतको मतदान धारा १८६ बमोजिम हुनेमा द्विविधा छैन। धारा १८६ अन्तर्गत मतदान हुँदा मत बराबर भएमा बाहेक सभामुखले मतदानमा सहभागी हुन नपाउने भनेपछि सभामुखबाहेकको संख्याको बहुमतको आधारमा हाल कायम रहेको मुख्यमन्त्रीसँग बहुमत रहेको छ। संसद्मा बहुमत प्राप्त मुख्यमन्त्रीलाई हटाउन मिल्दैन। तसर्थ, माननीय मुख्यमन्त्री श्री खगराज अधिकारीले प्रदेश सभामा पेस गर्नुभएको विश्वासको मतको प्रस्तावउपर मत विभाजन भई प्राप्त मतका आधारमा माननीय सभामुखबाट माननीय मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गरेको घोषणा गर्नुभएको कार्य नेपालको संविधानबमोजिम प्रदेश सभाको विशेषाधिकारको विषयसमेत भएको हुँदा रिट जारी गर्न मिल्दैन, रिट निवेदन खारेज गरीपाउँ भनी गर्नुभएको बहस सुनियो।

विपक्षी गण्डकी प्रदेशका मुख्यमन्त्री खगराज अधिकारीको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री शम्भु थापा, श्री रमणकुमार श्रेष्ठ, श्री रविनारायण खनाल, श्री टिकाराम भट्टराई, श्री श्रीकान्त बराल, श्री ईश्वरीप्रसाद भट्टराई, श्री सुरेन्द्र थापा, श्री रमेश बडाल तथा विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री भोजराज आचार्य, श्री राजेन्द्र घिमिरे, श्री गुरूभक्त निरौला, श्री शान्तिदेवी खनाल, डा.श्री मुकुन्द अधिकारी, श्री कृष्णकुमार आङ्दम्वे, श्री सुभाषकुमार श्रेष्ठ र श्री चित्रबहादुर फुताल विष्टले गण्डकी प्रदेश सभा सभामुखसहित ६० सदस्यीय हुने अन्यथा ५९ सदस्य हुने भएकाले मुख्यमन्त्रीले राखेको विश्वासको मतको प्रस्तावको पक्षमा पाएको ३० संख्या बहुमत हो। सभा सञ्चालन भइरहेको समयमा सभामुखको सदस्यतामा ग्रहण लाग्ने भएकाले त्यो एक पटक घटाई सभाको कूल संख्याको गणना गरिनुपर्दछ। ६० मध्ये मतदान गर्न पाउने संख्या कति हो भन्ने हेरी सो संख्याको बहुमतलाई सरकारले प्राप्त गर्ने विश्वासको मत संख्या कायम गरिनुपर्दछ। प्रदेश सभामा मुख्यमन्त्रीले राख्ने विश्वासको मतको प्रस्ताव धारा १८६ बमोजिम नै राखिनुपर्ने हुन्छ। सोको लागि सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतका लागि धारा १८६ मा सभामुखलाई बराबरीमा बाहेक मतदानको अधिकार नदिने व्यवस्था गरिएको हुँदा सभामुख घटाई गणना गर्दा गण्डकी प्रदेश सभाको संख्या ५९ हुने भएकाले सोबमोजिम ३० को संख्यालाई बहुमत कायम गरी विश्वासको प्रस्ताव पास भएको घोषणा गरिएकोलाई संविधान सम्मत नै मानिनु पर्दछ। यो रिट निवेदनबाट धारा १६८ (४), धारा १८६ र धारा १८८ को Harmonious interpretation गरी सभामुखलाई मत बराबरको अवस्थामा बाहेक मतदानको अधिकार नरहने संवैधानिक व्यवस्था र यस अदालतबाट ०८०-WO-१०६० मा भएको व्याख्याबाट मुख्यमन्त्रीसँग बहुमत सदस्य संख्या रहेको घोषणा भइसकेको अवस्थाले रिट खारेजभागी छ। मिति २०८१।०१।२३ को विश्वासको मतको

प्रस्तावउपर गण्डकी प्रदेश सभा बैठकको रिडिङ पेपरको क्र.सं. १२ मा मतदानमा उपस्थित सदस्य संख्या ५९ रहेको, विश्वासको मतका लागि पेस भएको प्रस्तावको पक्षमा ३० मत परेको कारण सभामुखले मतदान गर्ने अवस्था नभई संविधान र सम्मानित अदालतबाट भएको अन्तिम फैसलाअनुसार विश्वासको मतको प्रस्ताव बहुमतले पास भएको घोषणा भएको हो । मुख्यमन्त्रीको पदमा नियुक्तिपछि संविधानको धारा १६८(४) को संवैधानिक सर्त र प्रक्रियाबमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गरेको र सभामुखबाट सोको घोषणा भएको कार्यबाट विपक्षीको कुनै संवैधानिक र कानूनी हकको हनन नभएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी गर्नुभएको बहस सुनियो ।

विपक्षी गण्डकी प्रदेशका सभामुख श्री कृष्णप्रसाद धितालका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री राम नारायण विडारीले गण्डकी प्रदेशका माननीय मुख्यमन्त्री खगराज अधिकारीले नेपालको संविधानको धारा १६८(४) बमोजिम प्रदेश सभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न प्रस्ताव राख्नुभएको अवस्था हो । प्रदेश सभामा उपस्थित उनान्साठ्ठी (५९) सदस्यहरूमध्ये तिस (३०) जना सदस्यले विश्वासको मतको पक्षमा मतदान गर्नुभएको हुँदा विश्वासको मतको पक्षमा बहुमत पुगेको अवस्था हो । माननीय मुख्यमन्त्री खगराज अधिकारीले प्रदेश सभामा विश्वासको मतका सम्बन्धमा राखेको प्रस्तावको पक्षमा सभामुखबाहेक नै ३० जना सदस्यले विश्वासको मतको पक्षमा मतदान गरेकोले विश्वासको मत बहुमतबाट पारित भएको भनी सभामुख कृष्णप्रसाद धितालबाट भएको घोषणामा कुनै संवैधानिक र कानूनी त्रुटि नभएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भनी गर्नुभएको बहससमेत सुनियो ।

यसमा विवादको पृष्ठभूमि र विषयवस्तुका सम्बन्धमा हेर्दा, गण्डकी प्रदेशमा २०७९ साल मंसिर ४ मा सम्पन्न प्रदेश सभाको निर्वाचनमा सो प्रदेशको प्रदेश सभाको कूल ६० सदस्यमध्ये नेपाली कांग्रेसबाट २७, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (एमाले) बाट २२, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र) बाट ७ (सभामुखसहित), राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीबाट २, नेपाल समाजवादी पार्टीबाट १ र स्वतन्त्रबाट १ सदस्य प्रदेश सभामा निर्वाचित भएकोमा कुनै पनि दललाई बहुमत प्राप्त हुन नसकेको स्थिति देखिन्छ । गण्डकी प्रदेश सभाका बहुमत सदस्यहरूको समर्थनमा मिति २०८०।०१।१५ गतेदेखि नेपाली कांग्रेस संसदीय दलका नेता सुरेन्द्र राज पाण्डे मुख्यमन्त्री रहेकोमा मिति २०८०।११।२३ मा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र) ले समर्थन फिर्ता लिएपछि निजले मिति २०८०।१२।२१ मा पदबाट राजीनामा गरेको अवस्था देखिन्छ । गण्डकी प्रदेशका प्रदेश प्रमुखद्वारा मुख्यमन्त्रीमा नियुक्तिका लागि दाबी पेस गर्न आह्वान भएकोमा मिति २०८०।१२।२५ मा प्रदेश प्रमुखद्वारा मुख्यमन्त्रीमा गण्डकी प्रदेश सभाका माननीय खगराज अधिकारी मुख्यमन्त्रीमा नियुक्ति हुनुभएको र उक्त मुख्यमन्त्रीको नियुक्ति प्रक्रिया त्रुटिपूर्ण भएको भनी यिनै निवेदकले यस अदालतमा ०८०-WO-१०६० को रिट निवेदन दायर गरेकोमा रिट खारेज भएको देखिन्छ । तत्पश्चात् मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त गण्डकी प्रदेशका माननीय मुख्यमन्त्री खगराज अधिकारीले गण्डकी प्रदेश सभामा मिति २०८१।०१।२३ मा राख्नुभएको विश्वासको मतमा हुन्छ भन्ने पक्षमा ३० मत परेको देखिन्छ । आवश्यक परेको अवस्थामा सभामुखलाई नेपालको संविधानअनुरूप मतदान गर्ने अधिकार रहेको, उक्त ३० मतसंख्या नेपालको संविधानको धारा १८६ को व्यवस्था र सर्वोच्च अदालतबाट ०८०-WO-१०६० को रिट निवेदनमा मिति २०८१।०१।१७ मा भएको आदेशको अन्तरनिहित मर्म र भावना पनि यही रहेको भन्दै प्रदेश सभामा सरकारको समर्थनमा हुन्छ भन्ने मत संख्या ३० बहुमत रहेको हुँदा विश्वासको मत पारित भएको भनी प्रदेश सभाका सभामुखले घोषणा गर्नुभएको

कार्य संविधानसम्मत नरहेको विश्वास वा अवपश्वासको प्रस्तावमा धारा १८८(३) बमोजिम मतदान हुनुपर्नेमा धारा १८६ अन्तर्गत भएको मतदान संविधानविपरीत रहेकोले सो बदर गरी धारा १६८ को उपधारा (३) बमोजिम गण्डकी प्रदेश सभामा सबैभन्दा ठुलो संसदीय दलको नेता रिट निवेदकलाई मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्त गर्ने आदेश जारी गरिपाउँ भनी प्रस्तुत रिट निवेदन पर्न आएको देखिन्छ। गण्डकी प्रदेश सभा बैठकको रिडिङ पेपरको क्र.सं. १२ मा मतदानमा उपस्थित संख्या ५९ रहेको, विश्वासको मतका लागि पेस भएको प्रस्तावको पक्षमा ३० मत परी सभामुखले मतदान गर्ने अवस्था उत्पन्न नभएका कारण विश्वासको मतको प्रस्ताव बहुमतले पास भएको भनी सभामुखले गरेको घोषणा संविधानसम्मत भएकाले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने गण्डकी प्रदेशका माननीय मुख्यमन्त्री खगराज अधिकारीसमेतका विपक्षीहरूको प्राय: एकै मिलान बेहोराको लिखित जवाफ रहेको देखिन्छ।

उपर्युक्तानुसारको रिट निवेदकको मागदाबी विपक्षीहरूको लिखित जवाफ एवं रिट निवेदकका तर्फबाट विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू तथा विद्वान् अधिवक्ताहरू र विपक्षीहरूका तर्फबाट विद्वान् महान्यायाधिवक्ता, विद्वान् नायब महान्यायाधिवक्ता, विद्वान् मुख्य न्यायाधिवक्ता एवं विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ताहरू तथा विद्वान् अधिवक्ताहरूसमेतबाट प्रस्तुत बहस जिकिर सुनी मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा यस रिट निवेदनमा निम्नलिखित मूलभूत प्रश्नहरूको निरूपण गर्नुपर्ने देखिन आयो,

(क) नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत लिँदा धारा १८६ बमोजिम मतदान गराउनुपर्ने हो वा धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम मतदान गराउनुपर्ने हो ?

(ख) गण्डकी प्रदेश सभाका सभामुखले मिति २०८१।०१।२३ मा तत्कालीन मुख्यमन्त्रीले राखेको विश्वासको मतको परिणाम घोषणा गरेको कार्य संविधानसम्मत छ वा छैन ?

(ग) रिट निवेदकको मागबमोजिमको रिट आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्था हो वा होइन ?

नेपालको संविधानको धारा ७४ बमोजिम नेपालले अङ्गीकार गरेको शासन प्रणाली संसदीय शासन प्रणाली हो भन्नेमा विवाद छैन । सङ्घीय एवं प्रदेश सरकार गठनका सम्बन्धमा सोही शासन प्रणालीको आधारभूत मूल्य मान्यतालाई आत्मसात गरी संविधानको धारा ७६ र धारा १६८ मा सरकार गठनका संवैधानिक व्यवस्था गरिएको छ । संसदीय शासन प्रणालीको सिद्धान्तमा देशको कार्यकारी अधिकार प्रयोग गर्ने मन्त्रिपरिषद्को निर्माण संसद्बाट हुन्छ । जनताबाट प्रत्यक्ष निर्वाचनको माध्यमबाट गठन भएको प्रतिनिधिसभा वा प्रदेश सभामा बहुमतको समर्थन जुन प्रतिनिधिसभा वा प्रदेश सभाको सदस्यले प्राप्त गर्न सक्छ र सो बहुमतलाई निरन्तर कायम राख्न सक्दछ उही व्यक्ति प्रधानमन्त्री वा मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त भई कायम रहन सक्दछ भन्नेमा समेत कसैको विमति रहन सक्दैन । प्रस्तुत रिट निवेदनमा प्रदेश सरकार गठनका क्रममा नियुक्त मुख्यमन्त्रीले संविधानको धारा १६८ को उपधारा (४) को बाध्यात्मक प्रावधानबमोजिम नियुक्त भएको मितिले ३० दिनभित्र प्रदेश सभाबाट लिनुपर्ने विश्वासको मत नेपालको संविधानको धारा १८६ बमोजिम वा धारा १८८ बमोजिम प्राप्त गर्नुपर्ने हो भन्नेमा मुख्य विवाद रहेको देखिन्छ। रिट निवेदकले मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत संविधानको धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम लिनुपर्नेमा सोबमोजिम नगरी धारा १८६ बमोजिम लिएको संविधानसम्मत नरहेको भनी जिकिर गरेको

देखिएको छ भने प्रत्यर्थीहरूको तर्फबाट धारा १८८ को उपधारा (१) र उपधारा (२) बमोजिमको प्रस्तावको हकमा धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम मतदान हुने तर धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिम लिनुपर्ने विश्वासको मत धारा १८६ बमोजिम नै लिनुपर्ने र धारा १८६ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा मत बराबरको अवस्थामा बाहेक प्रदेश सभाका सभामुखले मतदान गर्न नमिल्ने भएकाले निजलाई घटाउँदा कायम रहेको ५९ सदस्य संख्या मा ३० जनाको संख्या बहुमत रहेको हुँदा मुख्यमन्त्री खगराज अधिकारीले पेस गरेको विश्वासको मत पास भएको प्रदेश सभाका सभामुखले गरेको घोषणा संविधान सम्मत रहेको भनी जिकिर लिइएको देखिन्छ।

२. अब, नेपालको संविधानको धारा १६८ मा रहेका विभिन्न व्यवस्थामध्ये उपधारा (२) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत धारा १८६ बमोजिम प्राप्त गर्नुपर्ने हो वा धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम प्राप्त गर्नुपर्ने हो ? भन्ने पहिलो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, प्रस्तुत निवेदनको विवादको मूल विषय प्रदेश सभामा मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत लिने सम्बन्धमा भएकोले सो सम्बन्धमा भएका संवैधानिक प्रबन्धको चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुने देखियो। नेपालको संविधानको धारा १६८ मा प्रदेश मन्त्रिपरिषद्को गठन सम्बन्धमा व्यवस्था[30] गरी धारा १६८ को उपधारा (१) बमोजिम सभामा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेताको अध्यक्षतामा मन्त्रिपरिषद्को गठन हुने, धारा १६८ को उपधारा (१) बमोजिम प्रदेश सभामा कुनै पनि दलको स्पष्ट बहुमत नरहेको अवस्थामा मन्त्रिपरिषद् गठन हुन नसकेमा धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रदेश सभाको सदस्यलाई प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त गर्ने, धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिम ३० दिनभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा धारा १६८ को उपधारा (३) बमोजिम प्रदेश सभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको संसदीय दलको नेता मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त भई निजको अध्यक्षतामा मन्त्रिपरिषद्को गठन हुने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। धारा १६८ को उपधारा(२) र (३) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिम ३० दिनभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिनुपर्ने र उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा धारा १६८ को उपधारा (५) बमोजिम प्रदेश सभाको कुनै सदस्यले प्रदेश सभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था भएमा प्रदेश प्रमुखले त्यस्तो सदस्यलाई मुख्यमन्त्रीमा नियुक्त गर्नुपर्दछ। उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले समेत धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरिएको देखिन्छ।

३. नेपालको संविधानको धारा १६८ मा प्रदेश मन्त्रिपरिषद्को गठनसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको भए पनि सोही धारामा यसरी गठन हुने मन्त्रिपरिषद्ले

30 धारा १६८. प्रदेश मन्त्रिपरिषद्को गठन : (१) प्रदेश प्रमुखले प्रदेश सभामा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेतालाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्ने छ र निजको अध्यक्षतामा प्रदेश मन्त्रिपरिषद्को गठन हुने छ। (२) उपधारा (१) बमोजिम प्रदेश सभामा कुनै पनि दलको स्पष्ट बहुमत नरहेको अवस्थामा प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रदेश सभाको सदस्यलाई प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्ने छ। (३) प्रदेश सभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम घोषणा भएको मितिले तिस दिनभित्र उपधारा (२) बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्ति हुन सक्ने अवस्था नभएमा वा त्यसरी नियुक्त मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा प्रदेश प्रमुखले प्रदेश सभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको संसदीय दलको नेतालाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्ने छ। (४) उपधारा (२) वा (३) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले त्यसरी नियुक्त भएको तिस दिनभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्ने छ। (५) उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा उपधारा (२) बमोजिमको कुनै सदस्यले प्रदेश सभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था भएमा प्रदेश प्रमुखले त्यस्तो सदस्यलाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्ने छ।...

लिनुपर्ने विश्वासको मतका सम्बन्धमा छुट्टै व्यवस्था गरेको देखिँदैन । संसदीय शासन प्रणालीमा गठन हुने मन्त्रिपरिषद्ले प्रत्यक्ष निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू रहेको सभा, प्रतिनिधि सभा वा प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत लिनुपर्ने स्थापित मूल्य र मान्यताबमोजिम नेपालको संविधानको भाग १४ को प्रदेश व्यवस्थापिकासम्बन्धी प्रावधानअन्तर्गत प्रदेश सभा गठन तथा सोभित्र गरिने कार्यहरूमा बैठक बस्नका लागि चाहिने गणपूरक संख्या तथा सामान्य अवस्थामा गरिने मतदान र विशेष अवस्थाको मतदान सम्बन्धमा छुट्टाछुट्टै संवैधानिक व्यवस्था गरिएको देखिन्छ ।

४. मिसिल संलग्न गण्डकी प्रदेश सभाबाट जारी भएको मिति २०८१।०१।२३ को रिडिङ पेपर तथा गण्डकी प्रदेश सभाका सभामुख र गण्डकी प्रदेशका मुख्यमन्त्री खगराज अधिकारीको तर्फबाट पेस हुन आएका लिखित जवाफमा मिति २०८१।०१।२३ मा गण्डकी प्रदेश सभामा भएको विश्वासको मतको मतदान धारा १८६ बमोजिम भएको भनी स्पष्ट उल्लेख भएको देखिन्छ । नेपालको संविधानको धारा १८६[31] मा रहेको व्यवस्थालाई सामान्य रूपमा हेर्दा प्रदेश सभाभित्र पेस हुने प्रस्तावउपर मतदान हुँदा यसै संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम हुनेमा अन्यथा मान्नुपर्ने देखिँदैन । यस धाराअन्तर्गत हुने मतदानका लागि बैठक बस्न चाहिने प्रदेश सभाका सदस्यहरूको न्यूनतम उपस्थिति (गणपूरक संख्या) कति हुनुपर्ने भन्ने सम्बन्धमा नेपालको संविधानको धारा १८५[32] मा व्यवस्था रहेको देखिन्छ । नेपालको संविधानको धारा १८५ मा रहेको व्यवस्थाले दुईवटा अवस्थातर्फ इङ्गित गरी प्रदेश सभामा मतदानको लागि संविधानमा अन्यथा कुनै व्यवस्था रहेको अवस्थामा सोहीबमोजिम हुने र अन्यथा व्यवस्था नभएको अवस्थामा प्रदेश सभाको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको न्यूनतम एक चौथाइ सदस्यहरूको उपस्थिति बिना कुनै प्रश्न वा प्रस्ताव प्रदेश सभामा निर्णयको लागि पेस हुन नसक्ने भन्ने देखिन्छ । यसरी धारा १८५ ले गरेको संवैधानिक प्रबन्ध हेर्दा प्रदेश सभामा पेस हुने कुनै प्रस्ताव निर्णयार्थ पेस हुँदा प्रदेश सभामा न्यूनतम कति सदस्य संख्या अनिवार्य उपस्थित हुनैपर्ने भन्ने व्यवस्थासम्म गरेको देखियो । गण्डकी प्रदेश सभाको संख्याका आधारमा यो व्यवस्थालाई हेर्दा ६० सदस्य रहेको गण्डकी प्रदेश सभामा न्यूनतम २५ प्रतिशत अर्थात् १५ सदस्यको उपस्थितिलाई गणपूरक संख्या पुगेको मानी १५ सदस्य उपस्थित भएमा प्रदेश सभाको बैठकमा कुनै प्रश्न वा प्रस्ताव पेस हुन सक्ने र धारा १८६ ले प्रदेश सभामा पेस हुने प्रस्तावमा उपस्थित भई मतदान गर्ने सदस्यहरूको बहुमतबाट प्रस्ताव पास हुन सक्ने व्यवस्थालाई गण्डकी प्रदेश सभाको सदस्य संख्याबाट हेर्दा गणपूरक संख्या १५ जना प्रदेश सभा सदस्यको बहुमत न्यूनतम ८ जना प्रदेश सभाका सदस्यले कुनै प्रश्न वा प्रस्तावको पक्षमा मतदान गरेमा त्यस्तो प्रश्न वा प्रस्ताव गण्डकी प्रदेश सभाको बहुमतबाट पास भएको मान्नुपर्ने हुन्छ । अब नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२), उपधारा (३) र उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत लिँदा धारा १८६ बमोजिम मतदान हुनसक्ने मान्ने हो भने माथि गरिएको विवेचनाबमोजिम ६० सदस्य रहेको गण्डकी प्रदेश सभामा कम्तीमा १५ जना सदस्यको उपस्थितिमा प्रस्ताव पेस हुन सक्ने र ८ जना प्रदेश सभा सदस्यको बहुमतबाट समेत विश्वासको मत पास हुन सक्ने अवस्था सिर्जना हुन सक्ने देखियो । धारा १८६ मा प्रयुक्त जुनसकै प्रस्तावभित्र विश्वासको

31 **धारा १८६:** प्रदेश सभामा निर्णयका लागि प्रस्तुत गरिएको जुनसुकै प्रस्तावको निर्णय उपस्थित भई मतदान गर्ने सदस्यहरुको बहुमतबाट हुने छ । अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिलाई मत दिने अधिकार हुने छैन । तर मत बराबर भएमा अध्यक्षता गर्ने व्यक्तिले आफ्नो निर्णयक मत दिने छ ।

32 **धारा १८५:** यस संविधानमा अन्यथा लेखिएको बाहेक प्रदेश सभाको बैठकमा सम्पूर्ण सदस्य संख्याको एक चौथाइ सदस्य उपस्थित नभएसम्म कुनै प्रश्न वा प्रस्ताव निर्णयका लागि प्रस्तुत गरिने छैन ।

मतको प्रस्तावसमेत पर्छ भनी मान्ने हो भने धारा १८५ बमोजिम गणपूरक संख्या पुगेको प्रदेश सभाका बहुमतले पास गरेको प्रस्ताव संविधानसम्मत मान्नुपर्ने हुन्छ । प्रत्यर्थीहरूको जिकिरलाई मान्ने हो भने प्रदेश सभाभित्र पेस हुने जुनसुकै प्रस्तावभित्र मुख्यमन्त्री नियुक्तिको विश्वासको मत लिनेसम्बन्धी प्रस्तावलाई समेत राखिएमा यस्तो अविश्वसनीय वा अस्वीकार्य (Absurd) अवस्थाको सिर्जना हुन्छ भन्ने जानेर नै विश्वव्यापी रूपमा स्वीकार्य संसदीय शासन प्रणालीको अभ्यासभित्रको मूल्य र मान्यतामा आधारित भई विश्वास र अविश्वासको प्रस्तावको मतको हकमा संविधानको धारा १८८ मा छुट्टै मतदानको संख्यासम्बन्धी विशेष व्यवस्था गरिएको देखियो । जसलाई अन्यथा व्यवस्था गरिएको हकमा सोहीबमोजिम हुने भनी धारा १८५ ले समेत स्वीकारेको देखिन्छ ।

५. नेपालको संविधानको धारा १८८ मा विश्वासको मत र अविश्वासको प्रस्तावका सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गरिएको छ । धारा १८८ को उपधारा (३) मा विश्वासको मतको प्रस्ताव प्रदेश सभाका तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतले पारित हुन नसकेमा मुख्यमन्त्री आफ्नो पदबाट मुक्त हुने छ भन्ने व्यवस्था रहेको छ भने धारा १८८ को उपधारा (६) मा अविश्वासको प्रस्ताव प्रदेश सभामा तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतबाट पारित भएमा मुख्यमन्त्री पदमुक्त हुने छ भनिएको छ । यो संवैधानिक व्यवस्थाले संसदीय व्यवस्थामा प्रधानमन्त्री वा मुख्यमन्त्री नियुक्ति वा पदमुक्त गर्नका लागि जनप्रतिनिधिमूलक सभामा तत्काल कायम रहेको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतको मन्जुरी अनिवार्य हुने भन्ने स्थापित सैद्धान्तिक / संवैधानिक मान्यतालाई संस्थागत गरेको देखिन्छ । धारा १६८ को उपधारा (२) वा उपधारा (३) वा उपधारा (५) बमोजिम गठन भएको मन्त्रिपरिषद् वा त्यस्तो मन्त्रिपरिषद्को नेतृत्व गर्ने मुख्यमन्त्रीले धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम विश्वासको मत लिनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था संविधानमा उल्लेख भएको छैन भन्ने अर्थ लगाउने हो भने प्रदेश सभामा तत्काल कायम रहेको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतको समर्थन नभएर धारा १८५ बमोजिमको गणपूरक संख्या पुगी सञ्चालन भएको प्रदेश सभामा धारा १८६ बमोजिम उपस्थित सदस्य संख्याको बहुमत प्राप्त व्यक्ति मुख्यमन्त्री भई उसको नेतृत्वको मन्त्रिपरिषद्ले शासन सञ्चालन गर्ने अवस्थाको सिर्जना भएर त्यसलाई समेत संविधानसम्मतको सरकार मान्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो अवस्थालाई संसदीय शासन प्रणालीको आधारभूत सिद्धान्त र नेपालको सविधानको धारा १६९ (१)(ख) र धारा १८८ मा भएको व्यवस्थाअनुकूलसमेत मान्न नमिल्ने भएकाले संविधानसम्मत मान्न सकिँदैन ।

६. त्यसैगरी प्रदेश सभाको कार्य सञ्चालन गर्ने, बैठकको सुव्यवस्था कायम राख्नेसमेत उद्देश्यले गण्डकी प्रदेश सभाले जारी गरेको गण्डकी प्रदेश सभा नियमावली, २०८० को परिच्छेद १८ मा विश्वासको मत र अविश्वासको प्रस्तावसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । सो नियमावलीको नियम १५०(१) ले संविधानको धारा १६८(२) वा (३) वा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले त्यसरी नियुक्त भएको ३० दिनभित्र वा धारा १८८(२) बमोजिमको अवस्था सिर्जना भएमा विश्वासको मत लिनुपर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । ऐ. को नियम १५१(९) ले विश्वासको मत र अविश्वासको प्रस्ताव सभाको तत्काल कायम रहेको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतबाट पारित भएमा सोको जानकारी सभामुखले प्रदेश प्रमुखलाई दिने छ भन्ने व्यवस्था गरी सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतबाट विश्वासको मत पारित हुने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । यो नियमावलीले समेत विश्वास र अविश्वासको प्रस्तावको सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्दा धारा १८८ को उल्लेख गर्नुको अलावा सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतबाट प्रस्ताव पारित हुनुपर्ने व्यवस्था गरी धारा १८६

को उल्लेखसमेत नगरेबाट विश्वास र अविश्वासको प्रस्तावको मतदान धारा १८८ बमोजिम नै हुने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । बहुमत संसद् सदस्यहरूले समर्थन नगरेको अल्पमतको सरकार स्वीकार्य नहुने संसदीय शासन प्रणालीको आधारभूत मान्यतासँग धारा १८८(३) को विश्वासको प्रस्तावको मतदानको व्यवस्था प्रत्यक्ष जोडिएको प्रदेश सभामा हुने सबै प्रस्तावमा धारा १८६ बमोजिम मतदान हुने भएमा बहुमत नरहेको सरकारले निरन्तरता पाउन सक्ने अवस्थालाई संविधान निर्माताहरूले पूर्वानुमान गरी व्यवस्थापिकाबाट गठन हुने कार्यपालिकाको नेतृत्व गर्ने व्यक्तिसँग प्रदेश सभामा कम्तीमा बहुमत अर्थात् प्रदेश सभाको तत्काल कायम रहेको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको ५० प्रतिशतभन्दा बढीको समर्थन रहनैपर्ने धारा १८८ को उपधारा (३) को मतदानको व्यवस्था नै धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीका लागिसमेत बाध्यात्मक व्यवस्था हो भन्ने अर्थ नै संविधानसम्मत र स्वाभाविक हुने देखियो ।

७. विपक्षीहरूको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् महान्यायाधिवक्ता तथा अन्य केही विद्वान्हरूको तर्कमा धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिमको मतदानको अवस्था धारा १८८ को उपधारा (१) र उपधारा (२) बमोजिम पेस भएको विश्वासको मतको हकमा मात्र आकर्षित हुने स्पष्ट व्यवस्था धारा १८८ को उपधारा (३) मा नै रहेको हुँदा धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिम पेस भएको विश्वासको मतको हकमा धारा १८८ को उपधारा (३) आकर्षित नै नहुने भएकाले धारा १८६ आकर्षित हुने भन्ने तर्कलाई मान्ने हो भने प्रदेश मुख्यमन्त्रीले लिने विश्वासको मतको हकमा छुट्टाछुट्टै बहुमत संख्याको मान्यतालाई संविधानले स्वीकारेको भन्ने अर्थ निस्कन जान्छ । एकातिर धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिमको मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत लिने प्रस्ताव धारा १८५ बमोजिम गणपूरक संख्या पुगेको प्रदेश सभामा उपस्थित सदस्य संख्याबाट धारा १८६ बमोजिम बहुमतले प्रस्ताव पारित भएमा त्यस्तो मुख्यमन्त्रीले प्रदेश सभाको बहुमत प्राप्त गरेको मान्नुपर्ने हुन्छ भने अर्कोतिर धारा १८८ को उपधारा (१) र उपधारा (२) बमोजिम विश्वासको मत लिने मुख्यमन्त्रीले राखेको प्रस्ताव धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम प्रदेश सभामा तत्काल कायम रहेका सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमतबाट मात्र पारित हुने देखिन्छ । यसरी उही मुख्यमन्त्रीले धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत लिँदा एक चौथाइ गणपूरक सदस्यहरूको बहुमतबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने र धारा १८८ को उपधारा (१) र (२) बमोजिम विश्वासको मत लिँदा तत्काल कायम रहेको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको बहुमत ५० प्रतिशतभन्दा बढीको बहुमत चाहिने भन्ने अर्थ लाग्न जान्छ । यस्तो दोहोरो, अविश्वसनीय र सामान्य समझविपरीतको व्याख्या Absurd interpretation ले संविधानको अक्षर, मर्म र भावनाको संरक्षण हुन सक्दैन ।

८. गण्डकी प्रदेश सभाका सभामुखले मिति २०८१।०१।२३ मा मुख्यमन्त्रीले राखेको विश्वासको मतको परिणाम घोषणा गर्ने कार्य संविधानसम्मत छ वा छैन ? भन्ने दोस्रो प्रश्नमा निर्णय दिनुपूर्व गण्डकी प्रदेश सभामा तत्काल कायम रहेको सम्पूर्ण सदस्य संख्या कति हो ? भन्नेमा प्रस्ट हुन जरूरी देखियो । मिसिल संलग्न गण्डकी प्रदेश सभा सचिवालयबाट प्राप्त "माननीय मुख्यमन्त्री श्री खगराज अधिकारीले प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्न राख्नुभएको विश्वासको मतसम्बन्धी प्रस्ताव पेस, छलफल एवं निर्णयार्थ प्रस्तुतिसम्बन्धी गण्डकी प्रदेश सभाको बैठकका सक्कल कागजातहरू" हेर्दा गण्डकी प्रदेश सभाको तत्काल कायम रहेको कूल सदस्य संख्या ६० रहेको भन्ने देखिन्छ । विश्वासको मतको पक्षमा "हुन्छ" भन्ने र विश्वासको मतको विपक्षमा "हुन्न" भन्ने माननीय सदस्यहरूको नामावलीमा ६० जना सदस्यहरूको नाम

देखिएको र गण्डकी प्रदेश सभा, छैटौं अधिवेशन, तेस्रो बैठकको मिति २०८१।०१।२३ को रिडिङ पेपरको प्रकरण १४ मा गण्डकी प्रदेश सभाका सभामुखले मत परिणाम घोषणा गर्दा, "गण्डकी प्रदेश सभामा "म"समेत ६० सदस्यीय रहेको हुँदा प्रदेश सभाबाट हुने निर्णयमा नेपालको संविधानबमोजिम आवश्यक अवस्थामा मतदान गर्ने अधिकार मसँग सुरक्षित रहेको जानकारी गराउँदछु" भन्ने उद्घोषबाट समेत गण्डकी प्रदेश सभाको सदस्य संख्या ६० सदस्यीय रहेको भन्नेमा विवाद रहेन।

९. गण्डकी प्रदेश सभा ६० सदस्यीय रहेको घोषणा स्वयं माननीय सभामुखले गरी आवश्यक अवस्थामा मतदान गर्ने अधिकार मसँग सुरक्षित रहेको छ भन्नुको पछाडि आफू प्रदेश सभाको तत्काल कायम रहेको संपूर्ण सदस्य संख्या ६० भित्र रहेको र मत बराबरको अवस्थामा संविधानमा भएको व्यवस्थाबमोजिम आफूले समेत मतदान गर्ने उद्घोष सभामुखबाट भएको देखिन्छ। सभामुख प्रदेश सभाको सदस्य नरहेको अवस्थामा पदमुक्त हुने भनी नेपालको संविधानको धारा १८२ को उपधारा (६) को देहाय (क) मा समेत उल्लेख भएको र सभामुखलाई समेत मत बराबरको अवस्थामा मतदान गर्न सक्ने गरी मताधिकारको व्यवस्था संविधानको धारा १८६ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले गरेको परिप्रेक्ष्यमा मिति २०८१।०१।२३ को रिडिङ पेपरको प्रकरण १२ मा उल्लिखित "आजको मतदानमा उपस्थित माननीय सदस्यहरूको संख्या ५९ रहेको छ" भनी उल्लेख गरिएको बेहोरा नै संविधान सम्मत रहेको देखिँदैन। रिडिङ पेपरको प्रकरण १२ मा आजको मतदानमा उपस्थित माननीय सदस्यहरूको संख्या ५९ रहेको उल्लेख गर्ने सभामुखले प्रकरण १४ मा प्रदेश सभाको सम्पूर्ण सदस्य संख्या ६० रहेको भनी उल्लेख गरेबाट सभामुख प्रदेश सभाको सम्पूर्ण सदस्य संख्या कति भन्ने सामान्य समझको विषयमा समेत अल्मलिनु भई द्विविधामा रहेको देखिन्छ। ६० सदस्य रहेको प्रदेश सभाको सम्पूर्ण सदस्य संख्याको सामान्य बहुमत ३० भन्दा बढी अर्थात् न्यूनतम ३१ सदस्य संख्या हो भन्नेमा दुईमत हुन सक्दैन। रिडिङ पेपरको प्रकरण १४ मा माननीय मुख्यमन्त्रीले पेस गर्नुभएको विश्वासको मतको पक्षमा ३० मत परेकोले उक्त संख्या नेपालको संविधानको धारा १८६ ले व्यवस्था गरेबमोजिम बहुमतले पारित भएको घोषणा गरिएको सम्बन्धमा विश्वासको मत धारा १८६ बमोजिम उपस्थित सदस्य संख्याको आधारमा घोषणा हुने नभई धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम हुनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्थाबारे माथिल्लो प्रकरणमा चर्चा गरिसकिएको हुँदा सभामुखको मिति २०८१।०१।२३ को विश्वासको मत बहुमतले पारित भएको घोषणा संविधान सम्मत रहेको देखिएन।

१०. मिति २०८१।०१।२३ को रिडिङ पेपरको प्रकरण १४ मा मुख्यमन्त्रीले राख्नुभएको विश्वासको मत धारा १८६ को व्यवस्थाको अतिरिक्त यस अदालतबाट रिट नं. ०८०-WO-१०६० मा मिति २०८१।०१।१७ मा भएको आदेशको अन्तरनिहित मर्म र भावनाअनुरूप देखिएको भन्नेसमेत उल्लेख भएको सन्दर्भमा हेर्दा यिनै रिट निवेदकले नै पेस गर्नुभएको उक्त निवेदन (०८०-WO-१०६०) मा रिट निवेदकले गण्डकी प्रदेश सभाको कूल सदस्य संख्या ६० रहेको र मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्त भई सरकार सञ्चालन गर्न आवश्यक संख्या ३१ हुनेमा कुनै विवाद छैन, माननीय मुख्यमन्त्री खगराज अधिकारीले पेस गर्नुभएको मिति २०८०।१२।२५ को दाबी पत्रमा सभामुखलाई समेत दलीय प्रतिनिधिमा गणना गरी ने.क.पा. माओवादी केन्द्रको हुँदै नभएको संख्यासमेत जोडी मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्त गरी सरकार गठन गरी सपथ ग्रहण गर्नेलगायतको सम्पूर्ण निर्णय काम कारबाही उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी धारा १६८ को उपधारा (३) बमोजिम प्रदेश सभामा सबैभन्दा बढी

सदस्यहरू भएको संसदीय दलको नेताको हैसियतले रिट निवेदकलाई मुख्यमन्त्री पदमा नियुक्त गर्नु गराउनु भनी परमादेशको आदेशको माग भएको देखिन्छ। सो सम्बन्धमा रिट ०८०-WO-१०६० मा भएको संक्षिप्त आदेश[33] को निचोडलाई हेर्दा विश्वासको मत प्राप्त गर्ने प्रक्रिया बाँकी रहँदारहँदै मुख्यमन्त्रीमा भएको नियुक्तिको विषयमा उक्त रिट निवेदन परेको देखिएको र धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम प्रदेश सभाबाट विश्वासको मतमा निर्णय हुँदा विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेको खण्डमा धारा १६८ को उपधारा (३) बमोजिम सरकार गठनको अवसर आउने नै हुँदा हाल अपरिपक्वतामा रहेको रिट निवेदन खारेज हुन्छ भनिएको देखिन्छ। यसबाट उक्त रिट निवेदन (०८०-WO-१०६०) मा भएको आदेशमा प्रदेश सभामा मुख्यमन्त्री खगराज अधिकारीले विश्वासको मत लिन बाँकी नै रहेको अवस्थालाई स्वीकार गरी विश्वासको मत प्राप्त हुन नसकेमा रिट निवेदकले धारा १६८ को उपधारा (३) बमोजिम सरकार बनाउन सक्ने अवस्था आउन सक्ने सम्भावनालाई समेत स्वीकारिएको स्थितिलाई अनर्थ गरी विश्वासको मत प्राप्त भइसकेको अवस्थालाई उक्त निवेदनमा भएको आदेशले स्वीकारीसकेको अर्थ गर्न मिल्ने देखिँदैन। तसर्थ विश्वासको मतको घोषणापछिको अवस्थामा दर्ता भएको प्रस्तुत रिट निवेदनको परिस्थिति फरक रहेको परिप्रेक्ष्यमा उक्त आदेशमा गरिएका आदेशको निचोड खण्डबाहेकका कतिपय अनुमानजन्य धारणालाई यो इजलासका लागि बन्धनकारी भएको अर्थ गर्न मिल्ने देखिएन।

११. नेपालको संविधानको धारा १६९ मा मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रीको पद रिक्त हुने अवस्था उल्लेख गरी सोही धाराको उपधारा (१) को खण्ड (ख) मा "धारा १८८ बमोजिम विश्वासको प्रस्ताव पारित हुन नसकेमा वा निजको विरूद्ध अविश्वासको प्रस्ताव पारित भएमा" भन्नेसमेतको व्यवस्था रहेको देखिन्छ। यसबाट समेत धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम लिनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्थालाई थप प्रस्ट पारेको र प्रदेशका मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत लिने सम्बन्धमा विश्वासको मत भनी धारा १८८ मा मात्र व्यवस्था गरिएको हुँदा धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम नियुक्त गण्डकी प्रदेशका मुख्यमन्त्रीले धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्नेमा सोबमोजिम विश्वासको मत प्राप्त नगरेको भन्ने मिति २०८१।०१।२३ को प्रदेश सभाको रिडिङ पेपर र गण्डकी प्रदेशका मुख्यमन्त्रीको लिखित जवाफबाट समेत प्रस्ट भएको देखिन्छ। गण्डकी प्रदेश सभाको सभामुखले पेस गर्नुभएको लिखित जवाफको प्रकरण ३ को (घ) मा "विश्वासको मत लिने सम्बन्धमा संविधानको धारा १६८ र १८८ अनुरूप लिने व्यवस्था भएको र अहिलेसम्मको मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत लिँदा धारा उल्लेख गर्ने अभ्यास नभएको हुँदा रिडिङ पेपरमा धारा उल्लेख गरिएको छैन" भनी उल्लेख गरिएको बेहोरामा विश्वासको मत धारा १८८ बमोजिम नै लिनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्थालाई स्वीकार गरेको पाइयो। तर सोही बेहोरामा रिडिङ पेपरमा धारा उल्लेख गरिएको

33 प्रकरण २१ नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीलाई धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिमको विश्वासको मत प्राप्त हुन सक्ने सम्भावना रहिरहेकै अवस्थामा धारा १६८ को उपधारा (३) को विकल्पमा जान मिल्ने देखिएन। तसर्थ, निवेदकको दाबी संविधानको धारा १६८ को उपधारा (३) बमोजिम प्रदेश सभाका सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएका संसदीय दलको नेताका हैसियतले निवेदन दाबीबमोजिम निवेदकलाई मुख्यमन्त्री नियुक्ति गरी पाउन परमादेश जारी गरिरहनपर्ने देखिएन। धारा १६८ को उपधारा (४) को प्रक्रिया पूरा गर्दा प्रत्यर्थीले विश्वासको मत प्राप्त नगरेमा मात्र धारा १६८ को उपधारा (३) क्रियाशील हुने र सो भएमा मात्र निवेदकको माग पूरा हुन सक्ने अवस्था सिर्जना हुन सक्ने हुँदा धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीको बहुमत रहे नरहेको बहुमतको वैधानिक परीक्षण प्रदेश सभाबाटै गर्न संवैधानिक र अन्तिम विकल्प हुँदा सो विकल्पको बाटोको प्रयोग नभई अपरिपक्वताको (Prematurity) अवस्थामा देखिँदा रिट निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी गरिरहनपर्ने अवस्थाको विद्यमानता नदेखिँदा रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ।

छैन भनिए पनि मिति २०८१।०१।२३ को रिडिङ पेपरको प्रकरण १४ मा धारा १८६ बमोजिम उपस्थित सदस्यहरूको बहुमतबाट हुने गरी निर्णयार्थ पेस गरी सोही धाराको व्यवस्थासमेतको आधारमा प्रस्ताव पास भएको घोषणा गरिएको कार्य आफैँमा विरोधाभाषपूर्ण र संविधानविपरीतको रहेको देखियो।

१२. अब, अन्तिम प्रश्न रिट निवेदकको मागबमोजिमको रिट आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्था हो वा होइन ? भन्ने**तर्फ** विचार गर्दा, माथि विवेचित आधार कारणबाट नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम नियुक्त गण्डकी प्रदेशका माननीय मुख्यमन्त्रीले धारा १६८ को उपधारा (४) बमोजिम मिति २०८१।०१।२३ मा गण्डकी प्रदेश सभामा पेस गर्नुभएको विश्वासको मत धारा १८८ को उपधारा (३) बमोजिम निर्णयार्थ पेस गर्नुपर्नेमा धारा १८६ बमोजिम निर्णयार्थ पेस गरी ६० सदस्यीय गण्डकी प्रदेश सभामा बहुमतका लागि न्यूनतम ३१ सदस्यको आवश्यकता पर्नेमा ३० सदस्यको समर्थनमा प्रस्ताव बहुमतबाट पास भएको भनी प्रदेश सभाका सभामुखबाट भएको घोषणा नेपालको संविधानको धारा १८८ को उपधारा (३) विपरीत रहेको हुँदा गण्डकी प्रदेश सभामा मुख्यमन्त्री माननीय खगराज अधिकारीले पेस गर्नुभएको विश्वासको मत बहुमतले पास भएको भनी गण्डकी प्रदेश सभाका सभामुखबाट मिति २०८१।०१।२३ मा गर्नुभएको घोषणा उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरिदिएको छ। यस्तो परिस्थितिमा अपनाउनुपर्ने मार्गका सम्बन्धमा कोशी प्रदेशको विवादमा यस अदालतको पूर्ण इजलासबाट ०८०-WF-०००१ को रिट निवेदनमा मिति २०८०।०५।११ मा भएको आदेश तथा ०८०-WF-००१२ को रिट निवेदनमा मिति २०८०।०५।२१ मा भएको संक्षिप्त आदेशमा संवैधानिक प्रावधानको विषयसम्बन्धी गरिएको व्याख्यासमेतको रोहबाट हेर्दा नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (२) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले ऐ.को उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त नगरेमा संविधानतः ऐ. उपधारा (३) बमोजिमको सरकार गठन हुने हुँदा सोहीबमोजिम गर्नु गराउनु भनी प्रस्तुत आदेश प्राप्त भएको ४८ घण्टाभित्र नेपालको संविधानको धारा १६८ को उपधारा (३) बमोजिमको प्रक्रियाबाट मुख्यमन्त्री नियुक्तिको कार्य सम्पन्न गर्नु भनी प्रत्यर्थी गण्डकी प्रदेशका प्रदेश प्रमुखसमेतका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरिदिएको छ। यो आदेश तत्काल कार्यान्वयन गर्नुपर्ने प्रकृतिको भएकाले संक्षिप्त आदेश जारी भई सोको जानकारी प्रत्यर्थीहरू तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिनु भनी यसै इजलासबाट संक्षिप्त आदेश जारी भई तदनुरूप पत्राचारसमेत भइसकेको हुँदा यस सम्बन्धमा थप केही गरिरहनु परेन।

१३. प्रस्तुत आदेश प्रत्यर्थीहरूको जानकारीका लागि सबै प्रत्यर्थीहरू तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयसमेतलाई एक / एक प्रति प्रतिलिपि पठाइदिनू।

१४. यो आदेश यस अदालतको विद्युतीय मुद्दा व्यवस्थापन प्रणालीमा प्रविष्टि गरी पीठमा जनाई प्रस्तुत निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी अभिलेख शाखामा बुझाइदिनू।

उक्त आदेशमा सहमत छु।
न्या.सुनिलकुमार पोखरेल

इजलास अधिकृत : सीता रेग्मी / टिकाबहादुर थापा
इति संवत् २०८१ साल जेठ १४ गते रोज २ शुभम्।

निर्णय नं. ११३६२

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री हरिप्रसाद फुयाल
माननीय न्यायाधीश श्री सुनिलकुमार पोखरेल
फैसला मिति : २०८१।४।२९
०७३-CI-०७२८

मुद्दाः- उत्प्रेषण / परमादेश

पुनरावेदक / निवेदक : गणेश कर्णको छोरा जिल्ला मोरङ विराटनगर उपमहानगरपालिका वडा नं.३ हाल ऐ.ऐ. वडा नं.६ मा बस्ने सुनिलकुमार कर्णको वारेस काठमाडौं जिल्ला का.म.न.पा. वडा नं.३० बस्ने वीरप्रसाद श्रेष्ठ

विरूद्ध

प्रत्यर्थी / विपक्षी : मोरङ जिल्ला विराटनगर उपमहानगरपालिका वडा नं.१२ स्थित राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक शाखा कार्यालय विराटनगरको हकमा अधिकारप्राप्त राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालयसमेत

- **आर्थिक क्षेत्रको अनुशासन कायम गर्न, सम्बन्धित ठेकेदार, व्यापारी, उद्यमी वा कारोबारलाई अनुशासित बनाउन र अनियमितता र कानून उल्लङ्घनमा संलग्न कम्पनी र व्यक्तिहरूले पुनः त्यस्तो कार्य गर्न नपाउन् भनी कालोसूचीमा राख्ने व्यवस्थाको मूल मर्मलाई असर नपर्ने गरी अदालतले कसैलाई कालोसूचीमा राख्दा उचित प्रक्रिया पूरा गरेको छ छैन, सुनुवाइको मौका दिएको छ छैन, कालोसूचीमा राख्नुपर्ने कम्पनी वा कम्पनीभित्रका व्यक्तिहरूको उचित रूपमा छनोट गरिएको छ छैन, कालोसूचीमा राखेपछि पनि आन्तरिक रूपमै कालोसूचीमा राखिएका व्यक्ति वा कम्पनीको फुकुवाको प्रक्रिया र त्यसको अभ्यास भएको छ छैन भन्ने हेर्नुपर्ने ।**

(प्रकरण नं.१०)

- **कम्पनीको नाममा लिएको ऋण चुक्ता नगरेबापत कम्पनीका निष्क्रिय रहेको सञ्चालक समितिका सदस्यलाई कालोसूचीमा राख्नु न्यायोचित नदेखिने । कम्पनीप्रतिको दायित्व कम्पनीका सञ्चालक समितिका सदस्यको सक्रियता र संलग्नतामा निर्भर हुनु उचित देखिने । एक सदस्यले आफ्नो संलग्नता समाप्त गर्नका लागि सबै आवश्यक औपचारिक प्रक्रियाहरू पूरा गरिसकेको अवस्थामा कम्पनीको वित्तीय दायित्वमा त्यस्ता व्यक्तिलाई संलग्न गराउनु न्यायोचित नदेखिने ।**

(प्रकरण नं.१२)

- **कम्पनीका सञ्चालक समितिका सदस्यलाई कालोसूचीमा राख्दा या त सक्रिय सदस्यहरूको पहिचान गरिनुपर्ने वा प्रत्येक सञ्चालक समितिका सदस्यलाई सुनुवाइको मौका र प्रमाण पेस गर्ने अवसर दिइनुपर्ने । यसमा सक्रियताको पहिचान वा सुनुवाइको मौकाबाट यकिन भएको व्यक्तिलाई पहिचान गरेर मात्र कालोसूचीमा राखिनु मनासिब देखिने । पहिचानको सिद्धान्त (doctrine of identification); अनुसार कम्पनीले कुनै आपराधिक वा नियामक दायित्व (criminal or regulatory liability) वहन गर्नुपरेमा कम्पनीका "निर्देशनको**

मनसाय र इच्छा" (directing mind and will) अर्थात् कम्पनीको कार्यकारी भूमिकामा रही कम्पनीबारे महत्त्वपूर्ण निर्णय गर्ने वा त्यस्ता कार्यमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न भएका व्यक्तिको पहिचान गरी सो व्यक्तिलाई कसुरजन्य कार्य वा नियामक दायित्व वहन गराउनु उपयुक्त देखिने। कथमकदाचित कुनै कालोसूचीमा नराख्नुपर्ने व्यक्ति राखिएको भएमा निजको उजुरी र सुनुवाइको प्रक्रिया निर्धारित भएको हुनुपर्ने र यथेष्ट तथा भरपर्दो प्रमाणहरूको विद्यामानता भएमा त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई कालोसूचीबाट हटाउने आन्तरिक प्रक्रिया रहनु उपयुक्त देखिने।

(प्रकरण नं.१४)

- **कालोसूचीमा राख्ने निर्णयले सम्बन्धित व्यक्ति, कम्पनीका सञ्चालक समितिका सदस्यहरूका सम्बन्धमा ठुला परिणामहरू निम्त्याउने हुँदा कसैलाई उचित कानूनी प्रक्रिया, उपयुक्त आधार र कारणबेगर कालोसूचीमा राखिएमा सो व्यक्तिको 'नागरिक मृत्यु' (civil death) को रूपमा बुझिने हुँदा यस्ता कार्यमा सम्बन्धित कालोसूचीमा सिफारिस गर्ने र राख्ने निकायले गम्भीरता अपनाउनुपर्ने।**

(प्रकरण नं.१६)

- **कसलाई कालोसूचीमा राख्ने भन्ने कुराको पहिचान गर्ने र कालोसूचीलाई लामो समयसम्म राख्नेभन्दा पनि यो एक जीवित र नियमित प्रक्रिया भएको हुँदा उजुरी र सुनुवाइको माध्यमबाट कालोसूचीबाट हट्ने हटाउने प्रक्रियालाई खुल्ला राखिएको हुनुपर्ने । कालोसूची देशको अर्थतन्त्रलाई जोगाउन, सार्वजनिक रकमको दुरूपयोग हुन नदिन र खराब चरित्र भएका व्यक्ति वा कम्पनीलाई त्यस्ता कार्यमा सामेल हुनबाट रोक्न प्रयोग गरिने। यस्ता कार्यबाट कुनै व्यक्ति वा कम्पनीको पेसा, व्यवसाय गर्ने अधिकार र नागरिक जीवनमा असरपर्ने हुँदा यस्तो अधिकारको प्रयोग गर्दा अधिक संवेदनशीलता अपनाउनुपर्ने । अदालतहरूले समेत यस्ता विषयहरूमा प्रवेश गर्दा सम्बन्धित पक्षहरूको सुनुवाइ गर्नुपर्ने, कालोसूचीमा राख्नुपर्ने कारणको विचार गर्नुपर्ने, कानूनी प्रक्रिया र सुनुवाइको मौका प्रदान गरिए नगरिएको र कालोसूचीमा राख्नुपर्ने व्यक्ति, कम्पनी वा सञ्चालक हो वा होइन भन्ने कुरा यकिन गरी त्यस्तो व्यक्ति वा कम्पनीलाई हटाउने उद्देश्यलाई मात्र नहेरी उक्त कालोसूचीको उद्देश्यसमेतलाई मध्यनजर गर्नुपर्ने।**

(प्रकरण नं.१७)

पुनरावेदक / निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शरदप्रसाद कोइराला एवं विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री हरिशंकर कर्ण र श्री करूणाकर मल्लिक

प्रत्यर्थी / विपक्षीका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री ईश्वरीप्रसाद भट्टराई तथा विद्वान् अधिवक्ता श्री इन्दिरा कार्की

अवलम्बित नजिर :

- ने.का.प.२०५८, अङ्क ७, नि.नं.७०२८
- ने.का.प.२०६०, अङ्क ११, नि.नं.७२९५
- ने.का.प.२०६४, अङ्क ८, नि.नं.७८७२
- ने.का.प.२०६६, अङ्क १, नि.नं.८०४९
- ने.का.प.२०७१, अङ्क ६, नि.नं.९१९०
- ने.का.प.२०७५, अङ्क ६, नि.नं.१००२७

सम्बद्ध कानून :

- सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३
- नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक ऐन, २०५८
- प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४
- प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४
- स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३

सुरू तहमा फैसला गर्ने:-

अध्यक्ष श्री टिकाराम आचार्य
बैकिङ सदस्य श्री राधाकृष्ण पौड्याल
लेखा सदस्य श्री हिरण्यभक्त प्रधानाङ्ग
ऋण असुली न्यायाधिकरण

मुद्दा फैसला गर्ने पुनरावेदन अदालतः-

माननीय न्यायाधीश श्री शारङ्गा सुवेदी
माननीय न्यायाधीश श्री प्रमोदकुमार वैद्य
पुनरावेदन अदालत पाटन

आदेश

न्या.हरिप्रसाद फुयाल : न्याय प्रशासन ऐन, २०७३ को दफा ९ बमोजिम वादी नेपाल सरकारको तर्फबाट पुनरावेदन पर्न आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ :-

तथ्य खण्ड

सुनसरी जिल्ला दुहवी गा.वि.स. वार्ड नं.४ स्थित नेपाल प्लाष्टो इन्डष्ट्रिज प्रा.लि.ले पाइप उत्पादन गरी बिक्री वितरण गर्नका लागि राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक शाखा कार्यालय विराटनगरबाट परियोजना कर्जाअन्तर्गत स्थिर पुँजी र चालु पुँजी पाउँ भनी निवेदन दिई बैंकबाट कर्जा लिई कारोबार गरेको हुँदा भाखाभित्र बैंकको ऋण कर्जा चुक्ता नगरेकोले कम्पनीसमेतलाई प्रतिवादी बनाई ऋण कर्जा असुली गरिपाउँ भनी श्री ऋण असुली न्यायाधिकरणमा मिति २०६१ सालमा उजुरी निवेदन बैंकले दिई श्री ऋण असुली न्यायाधिकरणबाट मिति २०६२।२।१६ गते फैसला हुँदा "प्रतिवादी कम्पनीको जायजेथा लिलाम बिक्री गरी प्राप्त रकमबाट वादी बैंकको लेना रकम चुक्ता गराउने र नपुग रकम जति उक्त कर्जाको लागि व्यक्तिगत जमानी बस्ने प्रतिवादी कमलकुमार पटावरीको जायजेथाबाट वादी राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकलाई भराइदिनुपर्ने ठहर्छ । प्रतिवादीहरू श्रीमती मधु पटावरी र सुनिलकुमार कर्ण उक्त कम्पनीको सञ्चालक मात्र देखिन आएकोले निजहरूको हकमा अरू केही गरिरहनु परेन" भनी फैसला भएकोले सो फैसलाको आधारमा म निवेदकले विपक्षी बैंकबाट कुनै पनि प्रकारको ऋण कर्जा लिएको छैन, म निवेदक बैंकको ऋणी पनि होइन र कम्पनीले बैंकबाट लिएको ऋण कर्जा लेना रकम कलम तिर्ने बुझाउने दायित्व म निवेदकको होइन भनी पुष्टि भइरहेको छ । विपक्षी बैंकले ऋण असुली न्यायाधिकरणमा मुद्दा दायर गर्नुपूर्व नै मिति २०५०।४।५ गते सेयर बिक्री गरी कम्पनीमा राजीनामा दिई कामसमेत छाडी निस्केको अवस्थामा कम्पनीको दायित्व म निवेदकले बेहोर्ने होइन । म निवेदकको नामको कुनै जग्गा पनि बैंकमा धितो राखेको होइन छैन र व्यक्तिगत जमानतसमेत दिएको अवस्था नरहेको र सेयर बिक्री गरी विधिवत् रूपमा कम्पनीबाट निस्केको हुँदा बैंकको ऋणी म निवेदक नरहेको निर्विवाद छ। सो अवस्थामा पनि विपक्षी बैंकको शाखा कार्यालय विराटनगरले म निवेदकलाई कालोसूचीमा राख्नको लागि बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धित ऐन, २०६३ को दफा ५७ को उपदफा (१०) बमोजिम कर्जा सूचना केन्द्र लिमिटेड लेखी पठाई हालसम्म म निवेदकको नाम कालोसूचीमा रहेकोले बैंकको शाखा कार्यालय विराटनगरमा मिति २०७१।३।४ गते निवेदन दिएकोमा सो निवेदनको आधारमा म निवेदकको नाम कालोसूचीबाट हटाई कर्जा सूचना केन्द्र लिमिटेडमा पठाउनुपर्ने र कर्जा सूचना केन्द्रले पनि कालोसूचीबाट

नाम हटाउनुपर्नेमा सो नगरेको कारणले गर्दा म निवेदकले प्राप्त गरेको नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को दफा ३, ६ र ९ ले प्रदत्त गरेको नागरिक हकको अतिक्रमण भई आघात पर्न गएको छ। विपक्षी बैंकको निर्णय बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धित ऐन, २०६३ को दफा ५७ (१०) को बर्खिलाप रहेको छ। उक्त दफामा "कुनै व्यक्ति, फर्म, कम्पनी वा संस्थाले इजाजतपत्र प्राप्त संस्थासँग लिएको कर्जा सो कर्जाको लिखतको भाखाभित्र चुक्ता नगरी यस दफाबमोजिम कारबाही चलाउँदा सम्बन्धित इजाजत पत्र प्राप्त संस्थाले प्रचलित कानूनबमोजिम त्यस्तो व्यक्ति फर्म, कम्पनी वा संस्थालाई कालोसूचीमा राख्न कर्जा सूचना केन्द्र लिमिटेडमा लेखी पठाउनुपर्ने छ" भनी व्यवस्था रहेको छ। म निवेदकले उक्त बैंकसँग कुनै प्रकारको ऋण कर्जा लिएको छैन म निवेदकले बैंकको कुनै पनि लेना रकम कलम तिर्नु बुझाउनुपर्ने दायित्व नरहेको कुरा ऋण असुली न्यायाधिकरणको फैसलाबाट पुष्टि भइरहेको छ । विपक्षीले बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ५७ को दफा (१०) को बर्खिलाप भई मेरो नाम बैंकबाट निर्णय गरी मिति २०६०/८/११ मा कालोसूचीमा समावेश गरी नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को दफा ३ दफा ६ को उपदफा (६) (७) र दफा ९ ले प्रदत्त गरेको सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, कुनै पेसा रोजगार, उद्योग व्यापार गर्ने सम्पत्तिसम्बन्धी अधिकारको हनन भएकोले बैंकले म निवेदकको नाम कालोसूचीमा राख्ने गैरकानूनी निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाउँ साथै म निवेदक ऋणी कम्पनीले लिएको ऋण तिर्न बुझाउनुपर्ने दायित्व नरहेको, बैंकले ऋण असुली न्यायाधिकरणमा मुद्दा दर्ता गर्नुअघि नै कम्पनीको सेयरधनीबाट छुट्टी कम्पनीमा राजीनामा दिई काम छाडिसकेको, मेरो नामको सम्पत्ति बैंकमा धितो नदिएको बैंकको ऋणसमेत नरहेको र बैंकको ऋण कर्जा लेना रकम कलम तिर्ने दायित्व मेरो नरहेकोले म निवेदकको नाम कालोसूचीबाट हटाउनु, हटाउन लगाउनु, कानूनको बर्खिलाप हुने कुनै कार्य नगर्नु नगराउनु, कानूनको परिपालना गरी कानूनबमोजिमको कार्य गर्नु, गराउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको निवेदन मागदाबी।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो ? मागबमोजिमको आदेश जारी हुनु नपर्ने कुनै आधार, कारण र प्रमाण भए सबुद प्रमाणसहित म्याद सूचना तामेल भएको मितिले बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र विपक्षीहरू आफैँ वा आफ्नो कानूनबमोजिमको प्रतिनिधिमार्फत लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी आदेश र निवेदनको प्रतिलिपिसमेत साथै राखी विपक्षीहरूको नाममा म्याद सूचना जारी गरी रीतपूर्वकको तामेल गराई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मिति २०७१।०४।१२ को आदेश।

रिट निवेदकलाई कर्जा सूचना केन्द्रले राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको सिफारिसमा मिति २०५४।११।२२ मा नै कालोसूचीमा समावेश गरेको र श्री ऋण असुली न्यायाधिकरणले मिति २०६२।२।१६ मा रिट निवेदक कम्पनीको सञ्चालक मात्र भएको हुँदा निजले केही गर्नु परेन भनी फैसला गरेको देखिन्छ । उक्त ऋण असुली न्यायाधिकरणको मिति २०६२।२।१६ को फैसलापश्चात् राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले यस केन्द्रलाई कालोसूचीबाट हटाउन कुनै सिफारिस गरेको पनि देखिँदैन। नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकबाट बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई जारी एकीकृत निर्देशिकाको इ.प्रा निर्देशन १२ को कर्जा सूचना तथा कालोसूचीसम्बन्धी व्यवस्थाको १०.५ मा कालोसूचीबाट हटाउनको लागि सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सिफारिस अनिवार्य रूपमा चाहिने व्यवस्था गरेको हुँदा केन्द्र आफैँले कालोसूचीबाट हटाउन नसक्ने हुँदा विपक्षी नै बनाउन नपर्ने कर्जा सूचना केन्द्र लिमिटेडलाई विपक्षी

बनाई दर्ता गरेको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने विपक्षी कर्जा सूचना केन्द्र लिमिटेडको लिखित जवाफ।

विपक्षी निवेदक उक्त कम्पनीको सञ्चालक रहँदा नै यस बैंकबाट कर्जा लिएको हो। विपक्षीको दाबी Corporate Doctrine of Apparent (Ostensible) Authority, Doctrine of Ignorance of Law is No Excuse, Doctrine of Indoor Management, Doctrine of Constructive Notice, Doctrine of Lifting the Corporate Veil, Director's Duty of Care, Skill and Diligence, OECD Principle No. 6 को सिद्धान्तको आधारमा व्याख्या गरिनु आवश्यक छ। विपक्षी निवेदकको नेपाल प्लाष्टो इन्डष्ट्रिज कम्पनीसँगको दायित्व के कति छ भन्ने कुरा फैसला कार्यान्वयन गर्ने आधिकारिक निकाय ऋण असुली न्यायाधिकरणबाट यकिन हुने कार्य चलिरहेको अवस्थामा विपक्षीले दाबी लिनु भए जस्तो निजको कम्पनीसँगको सम्बन्ध नै समाप्त भएको अवस्था होइन, छैन। कम्पनीसँगको विपक्षीको दायित्व यकिन हुनै बाँकी छ। बैंकको मिति २०६१ असोज मसान्तसम्मको लेना रू. १,४८,६३,५६८।२७ (अक्षरूपी एक करोड अठ्चालिस लाख त्रिसठ्ठी हजार पाँच सय अठसट्टी रूपैयाँ पैसा सत्ताइस) बाँकी रहेको, बिगो असुल गर्ने क्रममा विपक्षीको कम्पनीसँगको दायित्व के कति हुने भन्ने निर्क्यौल हुन बाँकी रहेको, सञ्चालकको रूपमा निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्व निर्वाह गरेको नदेखिएको, कम्पनी ऐनको दफा ८ बमोजिमको दायित्व कायमै रहेको, सोही ऐनको दफा १६०, १६१ को अवस्थासमेत यकिन नभइसकेको अवस्थामा यस बैंकले राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक ऐन, २०५८ बमोजिम ऋण नतिर्ने कम्पनीका सञ्चालकसमेतलाई कालोसूचीमा राख्ने निर्णय प्रचलित कानून र सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित कानून सिद्धान्तसमेतका आधारमा त्रुटिपूर्ण नहुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छ। खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको विपक्षी राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक शाखा कार्यालय विराटनगर र ऐ. को कर्जा असुली तथा पुनर्संरचना विभागका विभागीय प्रमुखको मिति २०७१।५।१६ को संयुक्त लिखित जवाफ।

यसमा निवेदकले प्लाष्टो इन्डष्ट्रिज प्रा.लि. को सञ्चालक समितिबाट कुन मितिमा राजीनामा गर्नुभएको हो ? निजको आफ्ना नामको उक्त कम्पनीको सेयर के कति थियो ? र कुन मितिमा उक्त सेयर कमलकुमार पटावरीलाई हस्तान्तरण गर्नुभएको हो ? कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयबाट जानकारी माग गरी नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०७२।४।२० को आदेश।

Online Record मा प्लाष्टो इन्डष्ट्रिज प्रा.लि.नामको कम्पनी यस कार्यालयमा दर्ता भएको नदेखिएको भन्नेसमेत कम्पनी रजिस्ट्रारको कार्यालयबाट च.नं. १२० मिति २०७२।५।३ मा प्रोषित पत्रबाट देखिएकोमा प्रमाण मिसिलबाट प्लाष्टो इन्डष्ट्रिज प्रा.लि. श्री ५ को सरकार उद्योग मन्त्रालय उद्योग विभाग पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय विराटनगरमा दर्ता भएको भन्ने देखिँदा मिति २०७२।४।२० को आदेशको सन्दर्भमा उक्त पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालय विराटनगरमा पत्राचार गरी जानकारी प्राप्त भएपछि नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०७२।५।२५ को आदेश।

यस अदालतको मिति २०७२।५।२५ को आदेशअनुसारको जवाफ प्राप्त भएको देखिएन, उद्योग विभाग, पूर्वाञ्चल क्षेत्रीय कार्यालयलाई लेखेको उक्त च.नं. ८९६, मिति २०७२।५।२७ को पत्रमा उल्लेख भएको विवरणका बारेमा निवेदकलाई अ.बं.१३३ नं.बमोजिम कागज गराई खुलाउन लगाई ७ दिनको समय उपलब्ध गराई निजसँग भएको सम्बन्धित कागजात पेस गर्न लगाउनू। निवेदनको प्रकरण ७

मा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको मिति २०६०।८।११ को निर्णयबाट निवेदकको नाम कालोसूचीमा राखियो भन्ने बेहोरा रहेको छ । कर्जा सूचना केन्द्रको मिति २०५४।११।२२ को निर्णयको क्र.स. ३ मा नेपाल प्लाष्टो इन्डष्ट्रिज लाई कालोसूचीमा राखेको देखिन्छ। यसबाट निवेदकलाई कालोसूचीमा राख्ने निर्णय कहिले भएको हो भन्ने द्विविधा उत्पन्न भएकोले सम्बन्धित निर्णय प्रतिलिपिसहितको स्पष्ट जवाफ पठाउन विपक्षी राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकलाई लेखी पठाउनु पुनरावेदन अदालत पाटनको मिति २०७२।९।८ को आदेश।

राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक लिमिटेड, केन्द्रीय कार्यालय कानून विभागबाट मिति २०७२।१०।७ मा कागजात पेस गरी मिसिल सामेल रहेको।

च.नं. ८९६ को पत्रमा उल्लिखित विवरणअनुसार म निवेदक सुनिलकुमार कर्णले नेपाल प्लाष्टो इन्डष्ट्रिज प्रा.लि.को सञ्चालक समितिबाट मिति २०५०।४।६ गते राजीनामा दिई अलग भएको र सोही मितिमा कमलकुमार पटावरीले राजीनामा स्वीकृत गरिदिएको छ भनी सहीछाप गर्नुभएको छ। सो नेपाल प्लाष्टो इन्डष्ट्रिजमा म निवेदकको रू. १०००।- दरका जम्मा २१ कित्ता सेयर रहेकोमा सो सेयरमा मेरो कुनै अधिकार नरहने नाफा नोक्सानको सम्पूर्ण भागीदारी सेयर खरिदकर्ता कमलकुमार पटावरीको नै हुने गरी मिति २०५०।४।५ गते कमलकुमार पटावरीलाई सम्पूर्ण २१ कित्ता सेयर बिक्री गरी सेयर बिक्रीको कागजसमेत गरिदिएको छु। उक्त कागजहरूको फोटोकपी मैले सुरू मुद्दा दायर गर्दा प्रमाण खण्डमा पेस गरेको छु । सेयर बिक्रीको लिखतको एक प्रति मसँग रहेको सो सक्कल कागजसमेत यसै निवेदनसाथ पेस गरेको छु भन्ने बेहोराको सुनिलकुमार कर्णको निवेदन।

कर्जा सूचना केन्द्रको नेपाल प्लाष्टो इन्डष्ट्रिज प्रा.लि.लाई कालोसूचीमा राख्ने गरी भएको मिति २०५४।११।२२ को निर्णय बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ५७(१०) बमोजिम नै भए गरेको भन्ने देखिन आएको छ। The doctrine of piercing the corporate veil को सिद्धान्त एवं नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकद्वारा जारी एकीकृत निर्देशन नं. १० को कालोसूचीसम्बन्धी व्यवस्थाको १०.३(च)(१) बमोजिम कम्पनी र कम्पनीका सञ्चालक कालोसूचीमा समावेश हुने अवस्था देखिन्छ । तसर्थ, निवेदकलाई कानूनविपरीत तवरले कालोसूचीमा राखिएको भन्ने अवस्था देखिएन। कालोसूचीमा राख्ने गरी भएको निर्णय कानूनविपरीत भए गरेको भन्ने अवस्था देखिन नआएकोले निवेदन मागबमोजिम सो निर्णय बदर गर्न उत्प्रेषणको आदेश जारी गरिरहनुपर्ने देखिएन । कानूनबमोजिम कालोसूचीमा राखिएको कार्यले निवेदकको कुनै नागरिक अधिकार हनन नहुने हुँदा निवेदकलाई कालोसूचीबाट हटाउनुसमेत भनी निवेदन मागबमोजिम कुनै परमादेश जारी गर्नुपर्ने देखिएन। अतः उपर्युक्त विवेचित आधार र कारणबाट, ऋण असुली न्यायाधिकरणबाट मिति २०६२।०६।१६ मा भएको निर्णयबाट समेत निवेदक सुनिलकुमार कर्ण प्लाष्टो इन्डष्ट्रिज प्रा.लि.को सञ्चालक भन्ने देखिन आएको र कर्जा सूचना केन्द्रको मिति २०५४।११।२२ को निर्णय हेर्दा Blacklist No. 0887 मा Nepal Plasto Industries Pvt. Ltd लाई राखिएको भन्ने देखिन आएको हुँदा ऋण असुली भइसकेको अवस्था नदेखिँदा निवेदन मागबमोजिम उत्प्रेषण मिश्रित परमादेश जारी गरिरहनुपर्ने अवस्था विद्यमान रहेको नदेखिँदा निवेदन खारेज हुने ठहर्छ भन्नेसमेत बेहोराको मिति २०७२।१०।२० मा पुनरावेदन अदालत पाटनबाट भएको फैसला।

म निवेदक सुनिलकुमार कर्णले नेपाल प्लाष्टो इन्डष्ट्रिज प्रा.लि.को सञ्चालक समितिबाट मिति २०५०।४।६ गते राजीनामा दिई अलग भएको र सोही मितिमा कमल कुमार पटावरीले राजीनामा स्वीकृत

गरिदिएको यथार्थ बेहोरा उल्लेख गराएको थिएँ, साथै नेपाल प्लाष्टो इन्डष्ट्रिजमा म निवेदकको रू.१०००।- दरका जम्मा २१ कित्ता सेयर रहेकोमा सो सेयरमा मेरो कुनै अधिकार नरहने नाफा नोक्सानको सम्पूर्ण भागीदारी सेयर खरिदकर्ता कमलकुमार पटावरीको नै हुने गरी मिति २०५०।४।५ गते कमलकुमार पटावरीलाई सम्पूर्ण २१ कित्ता सेयर बिक्री गरी सेयर बिक्रीको कागज पनि पेस गरेको थिएँ। यी यावत् कुराहरूलाई मनन गरेर नै ऋण असुली न्यायाधिकरणले उक्त कम्पनीले विपक्षी बैंकलाई तिर्न बुझाउनपर्ने रकम कलममा मेरो दायित्व नबोकाएको प्रस्ट छ। ऋण असुली न्यायाधिकरणको फैसलाबाट म यद्यपि उक्त कम्पनीको सञ्चालक रहेको भनी पुनरावेदन अदालतले फैसलाधार लिएको छ तथापि सोही फैसलाले म निवेदकलाई कुनै पनि आर्थिक दायित्व बेहोर्नुपर्ने गरी फैसला नगरेको र सो फैसलालाई विपक्षीहरूले स्वीकार गरेको अवस्थामा मेरो निवेदन खारेज गर्ने गरेको फैसला बदरभागी छ। कम्पनी ऐन, २०६३ को दफा ८, ९५(४), १६० र १६१ बमोजिम म निवेदकको दायित्व हुने भन्ने विपक्षीको लिखित जवाफ रहे पनि मेरो दायित्वको सम्बन्धमा विपक्षीहरूद्वारा नै ऋण असुली न्यायाधिकरणमा दर्ता गरिएको मुद्दाबाट नै यकिन गरी फैसला भइसकेको र सो फैसलालाई विपक्षीहरूले स्वीकार गरी ऋण असुली न्यायाधिकरणको मिति २०६२।२।१६ को फैसला नै अन्तिम भइरहेको अवस्थामा कम्पनी ऐन, २०६३ को दफा ८ बमोजिम म निवेदकको कुनै दायित्व बाँकी छ, छैन ? प्रस्तुत निवेदनबाट भन्न मिल्ने देखिएन। म निवेदकले मेरो कम्पनीमा रहेको जम्मा २१ कित्ता सेयर (१ प्रतिशत) को सेयरहोल्डरको दायित्व यति बाँकी रहेकोले सो रकम म निवेदकले बुझाएमा मात्र मेरो नाम कालोसूचीबाट हटाउन मिल्ने भनी उल्लेख गर्न सक्नुपर्नेमा ऋण असुल गर्ने सम्बन्धमा अझै पनि मेरो दायित्व यकिन गर्न बाँकी नै छ भनी ठाडो झुट्ठा कुरा उल्लेख गरी केवल अदालतलाई गुमराहमा राखेकोले पनि मेरो निवेदन माग दाबीबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्नेमा सुरू पुनरावेदन अदालतबाट निवेदन मागबमोजिम आदेश जारी नगरी खारेज गरेको हुँदा उक्त फैसला बदर भागी छ। अतः माथि प्रकरण ३ को उपप्रकरणहरूमा उल्लेख गरिएको पुनरावेदन जिकिरबमोजिम सुरू पुनरावेदन अदालतबाट प्रमाणको उचित मूल्याङ्कन नगरी निवेदन दाबी खारेज हुने गरी भएको फैसला बदरभागी रहेकोले मेरातर्फबाट नियुक्त हुनुहुने कानून व्यवसायीको बहस जिकिरलाई समेत यसै पुनरावेदनपत्रको अभिन्न अङ्ग मानी मिसिल संलग्न प्रमाणको उचित मूल्याङ्कन गरी सुरू पुनरावेदन अदालत पाटनको खारेजी फैसला उल्टी गरी मेरो निवेदन मागबमोजिम मेरो नाम कालोसूचीमा राख्ने विपक्षी राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी सो निर्णयको आधारमा विपक्षी कर्जा सूचना केन्द्रले कालोसूचीमा राखेको मेरो नाम हटाउनु भन्ने विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेश जारी गरिपाउन सम्मानित अदालतसमक्ष सादर अनुरोध गर्दछु भन्नेसमेत बेहोराको पुनरावेदक वीरप्रसाद श्रेष्ठले यस अदालतमा दायर गरेको पुनरावेदन पत्र।

सुनसरी जिल्ला दुहवी गा.वि.स. वडा नं. ४ स्थित नेपाल प्लाष्टो इन्डष्ट्रिज प्रा.लि.ले पाइप उत्पादन गरी बिक्री वितरण गर्नका लागि।

यसमा ऋण असुली न्यायाधिकरणको मिति २०६२।०६।१६ मा भएको फैसलाबमोजिम प्रतिवादी सुनिलकुमार कर्णको हकमा केही गरिरहन परेन भन्ने कुरा उल्लेख भएको सन्दर्भमा निजलाई कालोसूचीमा राखेको मिलेकै छ भनी पुनरावेदन अदालत पाटनबाट मिति २०७२।१०।२० मा भएको फैसला प्रमाण मूल्याङ्कनको रोहमा फरक पर्न सक्ने देखिँदा अ.बं. २०२ को प्रयोजनार्थ प्रत्यर्थी झिकाई नियमानुसार गरी पेस गर्नुहोला भन्नेसमेत बेहोराको मिति

२०७४।०९।०२ मा यस अदालतबाट भएको आदेश।

ठहर खण्ड

नियमबमोजिम पेसी सूचीमा चढी निर्णयार्थ इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको मिसिल संलग्न कागजात अध्ययन गरी पुनरावेदक एवं प्रत्यर्थीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता तथा विद्वान् अधिवक्ताहरूले गर्नुभएको बहससमेत सुनियो।

पुनरावेदक निवेदकतर्फबाट रहनुभएका विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री शरदप्रसाद कोइराला एवं विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री हरिशंकर कर्ण र श्री करूणाकर मल्लिकले पुनरावेदक निवेदक नेपाल प्लाष्टो इन्डष्ट्रिजको अल्पमतका सेयरधनी भई उक्त कम्पनीबाट निवेदकले राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकबाट ऋण लिनुअघि नै सञ्चालक समितिबाट राजीनामा दिइसकेको हुनाले कम्पनीले ऋण नतिरेको कारण निवेदकलाई समेत कालोसूचीमा राख्नु न्यायोचित नभएको भनी आ-आफ्नो बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

प्रत्यर्थी राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री ईश्वरीप्रसाद भट्टराई तथा विद्वान् अधिवक्ता श्री इन्दिरा कार्कीले निवेदक कम्पनीको सञ्चालक समितिको सदस्य रहेको हुनाले कम्पनीले ऋण चुक्ता नगरेको कारण निवेदकसहित सञ्चालक समितिका अन्य सदस्यलाई कालोसूचीमा राख्ने निर्णय कानूनसम्मत नै रहेको भनी आ-आफ्नो बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

सुनसरी जिल्ला दुहवी गा.वि.स. वार्ड नं. ४ स्थित नेपाल प्लाष्टो इन्डष्ट्रिज प्रा.लि. ले राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक विराटनगरबाट कर्जा लिई कारोबार गरेको हुँदा भाखाभित्र बैंकको ऋण कर्जा चुक्ता नगरेकोले कम्पनीसमेतलाई प्रतिवादी बनाई ऋण कर्जा चुक्ता असुली गरिपाउँ भनी ऋण असुली न्यायाधिकरणमा मिति २०६१ सालमा उजुरी निवेदन दिई ऋण असुली न्यायाधिकरणबाट मिति २०६२।२।१६ मा मधु पटावरी र सुनिलकुमार कर्ण उक्त कम्पनीको सञ्चालक मात्र देखिन आएकोले निजहरूको हकमा अरू केही गरिरहनु परेन भनी फैसला भएको देखिन्छ। पुनरावेदक निवेदकले बैंकको ऋण कर्जा लेना रकम तिर्ने दायित्व मेरो नरहेकोले म निवेदकको नाम कालोसूचीबाट हटाउनु, हटाउन लगाउनु भनी राष्ट्र वाणिज्य बैंकको नाममा परमादेशको आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भनी तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनमा निवेदन दायर भएकोमा पुनरावेदन अदालत पाटनबाट ऋण असुली न्यायाधिकरणबाट मिति २०६२।६।१६ मा भएको निर्णयबाट समेत निवेदक सुनिलकुमार कर्ण नेपाल प्लाष्टो इन्डष्ट्रिज प्रा.लि.को सञ्चालक रहेको भन्ने देखिन आएको र कर्जा सूचना केन्द्रको मिति २०५४।११।२२ को निर्णय हेर्दा Blacklist No.0887 मा Nepal Plasto Industries Pvt. Ltd. लाई राखिएको भन्ने देखिन आएको हुँदा ऋण असुली भइसकेको अवस्था नदेखिँदा निवेदन खारेज हुने ठहर्छ भनी आदेश भएको देखिन्छ। पुनरावेदन अदालतको सोही निर्णयउपर निवेदकको यस अदालतमा पुनरावेदन दायर भएको देखिन्छ।

उपर्युक्तानुसारको तथ्य रहेको प्रस्तुत निवेदनमा मिसिल संलग्न कागजहरू अध्ययन गरी पुनरावेदक र प्रत्यर्थीका तर्फबाट उपस्थित विद्वान्हरूले प्रस्तुत गर्नुभएको उल्लिखित बहससमेत सुनी निर्णयतर्फ विचार गर्दा निम्न प्रश्नहरूको निरूपण गर्नुपर्ने देखियोः-

(क) कालोसूचीबारे विभिन्न देशहरूमा के कस्ता कानून तथा अभ्यासहरू रहेका छन् ?

(ख) सञ्चालक समितिमा निष्क्रिय सदस्यलाई कालोसूचीमा राख्न मिल्ने हो वा होइन ?

(ग) तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनको आदेश मिलेको छ वा छैन ?

२. निरूपण गरिनुपर्ने पहिलो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, कालोसूची भन्नाले ऋण तिर्न बुझाउन नसकेका, खराब छवि तथा अवैध कारोबारमा संलग्न भएका कम्पनी, संस्था वा व्यक्तिहरूको सूची भनी बुझ्न सकिन्छ । यसको मुख्य प्रयोजन त्यस्ता कम्पनी, संस्था वा व्यक्तिहरूलाई थप कारोबार गर्न रोक लगाउनु हो[34] । सन् १९ औं सताब्दीमा आन्दोलनमा सक्रिय रहेका कामदारहरूको नाम कालोसूचीमा समावेश गर्ने गरेको पाइन्छ[35] । त्यसैगरी सन् १९४० देखि १९५० को बिचमा निश्चित राजनीतिक विचारधारा भएका वा उक्त विचारधाराप्रति सहानुभूति राख्ने कम्पनीहरूलाई कालोसूचीमा राख्ने गरेको पाइन्छ । यसको प्रभाव विशेष गरी अमेरिकी सिनेमा जगत (Hollywood) मा परेको देखिन्छ[36] । त्यसपश्चात् सन् १९६० देखि १९९० को अन्तरालमा दक्षिण अफ्रिकाले गरेको रंगभेद (Apartheid by South Africa) को विरोधमा दक्षिण अफ्रिकासँग व्यापार गर्ने कम्पनीहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा कालोसूचीमा राखी बहिष्कार गर्ने गरेको पाइन्छ[37] । हालको समयमा कम्पनीहरूलाई सरकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूले विभिन्न कारण कालोसूचीमा राख्ने गरेको पाइन्छ । यसको मूल उद्देश्य उक्त कम्पनीहरूले गर्ने कारोबारहरूमा रोक लगाउनु हो ।

३. अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भमा विश्व बैंक (World Bank) ले निलम्बित (debarred) कम्पनी तथा व्यक्तिको सूची राख्ने गरेको पाइन्छ भने उक्त सूची प्रत्येक ३ (तीन) घण्टामा अद्यावधिक हुने गरेको पाइन्छ[38] । विश्व बैंकद्वारा लगानी भएका परियोजनाहरूमा ठगीजन्य कार्य, भष्ट्राचार वा दुराचार गरेको भन्ने देखिएमा World Bank's Integrity Vice Presidency (INT)[39] ले छानबिन गरी सम्बन्धित पक्षलाई स्पष्टीकरणको मौका दिई सोही आधारमा विवादित फर्म वा व्यक्तिलाई निलम्बित गर्ने वा नगर्ने निर्णय गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी European Union (EU) द्वारा लगानी भएका परियोजनाहरूमा अनियमितता न्यूनीकरण गर्नको लागि एउटा छुट्टै निकाय, European Anti-Fraud Office (OLAF)[40]

34 Cambridge Learner's Dictionary, "a list of companies, organizations, or people that have a bad reputation or have done something illegal and that other organizations do not do business with because of this."

35 The Oxford Dictionary of Phrase and Fable, "A list of people or groups regarded as unacceptable or untrustworthy and often marked down for punishment or execution; the term is recorded from the early 17th century."

36 Rebecca Prime (Prime is a film historian, a Fulbright scholar, she holds degrees from Columbia University, New York University, and the University of California, Los Angeles) Hollywood Exiles in Europe, The Blacklist and Cold War Film Culture, 2014.

37 Jones, Lee, Societies Under Siege: Exploring How International Economic Sanctions (Do Not) Work (Oxford, 2015; online edn, Oxford Academic, 19 Nov. 2015), https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198749325.001.0001,

38 World Bank Group, World Bank Listing of Ineligible Firms and Individuals see full list at https://www.worldbank.org/en/projects-operations/procurement/debarred-firms (last seen 20 Nov, 2024, 3:24 pm)

39 World Bank Group, Integrity Vice Presidency (INT), "INT is an independent unit within the World Bank that investigates and pursues sanctions related to allegation of fraud and corruption in World Bank-financed projects. INT supports the main business units of the World Bank and external stakeholders, mitigating fraud and corruption risks through sharing investigative findings, advice, prevention and outreach efforts." Retrieved from https://www.worldbank.org/en/about/unit/integrity-vice-presidency (last seen 20 November 2024, 3:40 pm).

40 European Anti-Fraud Office (OLAF), "OLAF fulfills its mission by:- carrying out independent investigations into fraud and corruption involving EU funds, so as to ensure that all EU taxpayers' money reaches projects that can create jobs and growth in Europe; contributing to strengthening citizen's trust in EU institutions by investigating serious misconduct by EU staff and

रहेको देखिन्छ । उक्त निकायले विवादित फर्म विरूद्ध अनुसन्धान, लेखा परीक्षण गरी प्रतिवेदन तयार गरी सम्बन्धित पक्षलाई सुनुवाइको मौका दिई सम्बन्धित फर्मको कारोबारमा अनियमितता देखिएमा वा ठगीजन्य कार्य गरेको भन्ने प्रमाणित भएमा उक्त फर्मलाई निलम्बित गर्ने गरेको पाइन्छ । **अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा, कालोसूचीमा राख्ने कार्य मुख्यतया भष्ट्राचार, अनियमितता र दुराचारलाई नियन्त्रण गर्न अवलम्बन हुने गरेको पाइन्छ भने सम्बन्धित पक्षलाई सुनुवाइ र स्पष्टीकरणको मौका दिने अभ्यासलाई प्राथमिकता दिएको पाइन्छ ।**

४. कालोसूचीबारे विभिन्न देशहरूमा भिन्न-भिन्न कानून तथा प्रक्रियाहरू रहेको देखिन्छ । चीनको सन्दर्भमा कम्पनीहरूलाई कालोसूचीमा राख्ने प्रयोजनको लागि कुनै विशेष कानून रहेको देखिँदैन । चीनको सामाजिक क्रेडिट प्रणाली (social credit system)[41] द्वारा व्यवसाय वा व्यक्तिहरूको कारोबार ट्याक गरिन्छ । यसअन्तर्गत कम्पनीहरूले कानून र नियमहरू उल्लङ्घन गरेमा, अनैतिक कारोबार गरेमा तथा कानूनी दायित्वहरू पूरा नगरेमा कम्पनीहरूलाई कालोसूचीमा राख्ने गरिन्छ । यसका साथै चिनको सर्वोच्च जनअदालत (Supreme People's Court, SPC) ले प्रभावकारी न्यायिक कार्यान्वयनको लागि "list of discredited persons subject to enforcement" भन्ने सूची राख्ने गरेको पाइन्छ[42] । उक्त सूचीमा अदालतका निर्णय र आदेशहरू पालना नगर्ने व्यक्ति वा संस्थाहरूलाई समावेश गर्ने गरेको पाइन्छ[43] भने सूचीकृत भएका व्यक्तिहरूलाई अत्यावश्यकबाहेक अन्य सुविधाहरू उपभोग गर्न प्रतिबन्ध लगाउने गरेको पाइन्छ[44] । उक्त सूचीमा राख्ने

members of the EU institutions; developing a sound EU anti-fraud policy" Retrieved from https://anti-fraud.ec.europa.eu/about-us/what-we-do_en (last seen 20 November 2024, 3:58 pm).

41 Stanford, Center on China's Economy and Institutions, China's Corporate Social Credit System and Its Implications, "China's corporate social credit system (CSCS) is a data-driven scoring system to rate the "trustworthiness" of all business entities registered in China" retrieved from https://sccei.fsi.stanford.edu/china-briefs/chinas-corporate-social-credit-system-and-its-implications.

42 The Supreme People's Court Provisions on the Release of the Judgment Defaulters List (Adopted at the 1582nd meeting of the Supreme People's Court's Adjudication Committee on June 1, 2013).

43 The Supreme People's Court Provisions on the Release of the Judgment Defaulters List, Article 1, "in any of the following situations where a person subject to enforcement has the ability to perform obligations set forth in an effective legal document but does not so perform, the people's courts shall enter them onto a Judgment Defaulters List and give them credit penalties in accordance with law. (1) Obstructing or resisting enforcement by fabricating evidence, violence, threats, or other such means; (2) Using fake lawsuits, fake arbitration or other means to conceal or transfer assets and evade enforcement; (3) Violating the asset reporting system; (4) Violating an order restricting high-spending; (5) Where with no legitimate reason, the person subject to enforcement refuses to perform on a settlement agreement; (6) Other situations of having ability to perform on obligations in an effective legal document, but refusing to so."

44 Provisions on Restricting High Consumption of Judgment Debtors (promulgated by the Supreme People's Court, Jul. 1, 2010, effective Oct. 1, 2010, amended on Jul. 20, 2015), art. 3 (China). The amended judicial interpretation was renamed as Provisions on Restricting High Consumption and Relevant Consumption of Judgment Debtors. Judgment defaulters are deprived of access to high or non-necessary consumption. Specifically, they cannot (1) take a flight, take a soft-berth train, take the second class berth or above of a steamship, take any seat in a G-category high-speed train, or take a seat on the business class or a higher class in any other high-speed train; (2) have high consumption activities at star hotels, night clubs, golf courses, or other places; (3) purchase real estate, or build, expand, or luxuriously furnish houses; (4) rent high-end office buildings, hotels, apartments, or other places for conducting

निर्णयउपर सम्बन्धित पक्षले पुनरावेदन गर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ भने सम्बन्धित अदालतलाई लागेमा उक्त निर्णय सच्याउने व्यवस्थासमेत रहेको पाइन्छ ।[45]

५. भारतको सन्दर्भमा कम्पनीलाई कालोसूचीमा राख्ने विभिन्न कानून तथा नियमहरू रहेका देखिन्छन् भने कालोसूचीमा राख्ने निकायहरूसमेत विभिन्न क्षेत्र तथा सम्बन्धित नियमहरूका आधारमा भिन्न रहेको देखिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सन्दर्भमा भारतीय केन्द्रीय बैंक (Reserve Bank of India, RBI) ले विभिन्न कारणहरूका आधारमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको दर्ता रद्द गर्ने गरेको पाइन्छ[46] । यस्तो कार्यलाई कालोसूचीमा राखे बराबर नै व्यवहार गर्ने गरेको पाइन्छ । उक्त दर्ता रद्द गर्ने निर्णय गर्नुभन्दा अघि सम्बन्धित पक्षलाई स्पष्टीकरणको उचित अवसर प्रदान गर्ने गरेको पाइन्छ[47] । त्यसैगरी सामान्य वित्तीय नियम, २०१७ (General Financial Rule, 2017) मा आपूर्तिकर्ता वा ठेक्का कम्पनी (contractor) ले सम्बन्धित कानूनहरूको उल्लङ्घन गरेमा त्यस्ता आपूर्तिकर्ता वा ठेक्का कम्पनीलाई निलम्बित (debarment) गर्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ[48] भने उक्त नियमअन्तर्गत निलम्बित बोलपत्रकर्ता वा बोलपत्रकर्ताको कुनै पनि उत्तराधिकारी कुनै पनि खरिद संस्थाको खरिद प्रक्रियामा सहभागी हुन पाउने छैन । उक्त निलम्बनको अवधि निलम्बनको मितिबाट तीन वर्षसम्म कायम रहने गरेको पाइन्छ[49] भने निलम्बनमा

businesses; (5) purchase vehicles not necessary for business operations; (6) travel or take a vacation; (7) send their children to high-cost private schools; (8) purchase insurance and financial products by paying a high premium; and (9) have any other consumption not necessary for life or work.

45 The Supreme People's Court Provisions on the Release of the Judgment Defaulters List, Article 3, "Where a person subject to enforcement feels that they have been wrongly entered into the Judgment Defaulters List, they may apply to the people's court for a correction. Where the person subject to enforcement is a natural person, they should usually personally go to the people's court to make the submission and explain the reasons; and where the person subject to enforcement is a legal person or other organization, usually the person subject to enforcement's legally-designated representative or responsible party should go the people's court to make the submission and explain the reasons. Where upon review the people's court find the reasoning is sustained, they shall make a decision to grant the correction."

46 Reserve Bank of India Act, 1934, Section 45IA(6), "The Bank may cancel a certificate of registration granted to a non-banking financial company under this section if such company- (i) ceases to carry on the business of a non-banking financial institution in India; or (ii) has failed to comply with any condition subject to which the certificate of registration had been issued to it; or (iii) at any time fails to fulfill any of the conditions referred to in clauses (a) to (g) of sub-section (4); or (iv) fails- (a) to comply with any direction issued by the Bank under the provisions of this chapter; or (b) to maintain accounts in accordance with requirements of any law or any direction or order issued by the Bank under the provisions of this Chapter; or (c) to submit or offer for inspection its books of account and other relevant documents when so demanded by an inspecting authority of the Bank; or (v) has been prohibited from accepting deposit by an order made by the Bank under the provisions of this Chapter and such order has been in force for a period of not less than three months….."

47 Reserve Bank of India Act, 1934, Section 45IA, "….Provided further that before making any order or cancellation of certificate of registration, such company shall be given a reasonable opportunity of being heard."

48 General Financial Rules (GFR), 2017, Rule 151, "(i) A bidder shall be debarred if he has been convicted of an offence- (a) under the Prevention of Corruption Act, 1988; or (b) the Indian Penal Code or any other law for the time being in force, for causing any loss of life or property or causing a threat to public health as part of execution of a public procurement contract."

49 General Financial Rules, 2017, Rule 151, "(ii) A bidder debarred under sub-section (i) or any successor of the bidder shall not be eligible to participate in a procurement process of any procuring entity for a

राख्ने निर्णय गर्नुअघि सम्बन्धित बोलपत्रकर्तालाई सुनुवाइको मौका दिने प्रावधान रहेको पाइन्छ[50] ।

६. त्यसैगरी संयुक्त राज्य अमेरिकामा विभिन्न कानून तथा निकायहरूद्वारा कम्पनीहरूलाई कालोसूचीमा राख्ने गरेको पाइन्छ । Federal Acquisition Regulation (FAR)[51] ले सङ्घीय ठेक्काबाट कम्पनीहरूको निष्काशन र निलम्बनका लागि मार्गनिर्देशन गर्दछ[52] । उक्त नियमअनुसार ठगीजन्य कार्यमा संलग्न भएमा, सम्बन्धित कानून वा नियम उल्लङ्घन गरेमा वा अनैतिक रूपमा व्यापार गरेमा त्यस्ता ठेकेदार वा ठेक्का कम्पनीलाई निलम्बित गर्ने गरेको पाइन्छ[53] भने उक्त निलम्बनको सामान्यतया अधिकतम तीन वर्ष हुने गरेको पाइन्छ[54] । सम्बन्धित निकायलाई लागेमा निलम्बनको अवधि बढाउने व्यवस्थासमेत रहेको पाइन्छ[55] । निलम्बन अधिकारीले कम्पनीको व्यवस्थापनमा परिवर्तन भएमा वा निलम्बन नगर्नुपर्ने प्रमाण पेस भएमा निलम्बनको अवधि र दायरा घटाउन सक्दछन्[56] । त्यसैगरी Office of Foreign Assets Control (OFAC) ले अमेरिकी प्रतिबन्धहरूको (U.S. Sanctions) उल्लङ्घन गर्ने वा प्रतिबन्धित गतिविधिहरूमा संलग्न कम्पनीहरूलाई कालोसूचीमा राख्ने गर्दछ[57] भने सूचीकृत भएका व्यक्ति तथा कम्पनीहरूले उक्त निर्णय विरूद्ध अपिल गर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ[58] । उक्त निकायअनुसार यो सूचीको मूल उद्देश्य भनेको सम्बन्धित पक्षलाई सजाय दिनु नभई सम्बन्धित पक्षको व्यवहारमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउनु हो[59] । Environmental Protection Agency (EPA) ले प्रतिबन्ध (कालोसूचीमा) राखिएका कम्पनीहरूको औपचारिक सूची नराखे पनि वातावरणीय कानूनहरूको उल्लङ्घन गर्ने कम्पनीहरूलाई जरिवाना, विभिन्न आदेश तथा अन्य सजायहरू गर्ने गरेको पाइन्छ जसले गर्दा कम्पनीहरूको सञ्चालनदेखि ठेक्का सुरक्षित गर्ने कार्यहरूमा अवरोध आउने गरेको पाइन्छ । यस्तो कार्य एक प्रकारले कालोसूचीमा

period not exceeding three years commencing from the date of debarment. Department of Commerce (DGS&D) will maintain such list which will also be displayed on the website of DGS&D as well as Central Public Procurement Portal."

50 General Financial Rules, 2017, Rule 151(iv), "The bidder shall not be debarred unless such bidder has been given a reasonable opportunity to represent against such debarment."

51 The FAR is the primary regulation for use by all executive agencies in their acquisition of supplies and services with appropriated funds.

52 Federal Acquisition Regulation (FAR) available at https://www.acquisition.gov/browse/index/far.

53 Federal Acquisition Regulation (FAR), 9.406-2(a), (1), (2), (3)

54 Federal Acquisition Regulation (FAR), 9.406-4(a)(1)

55 Federal Acquisition Regulation (FAR), 9.406-4, a(2),(b) The debarring official may extend the debarment for an additional period, if that official determines that an extension is necessary to protect the Government's interest…"

56 Federal Acquisition Regulation (FAR), 9.406-4(c) (1) Newly discovered material evidence; (2) Reversal of the conviction or civil judgment upon which debarment was based; (3) Bona fide change in ownership or management; (4) Elimination of other causes for which the debarment was imposed; or (5) Other reasons the debarring official deems appropriate."

57 Office of Foreign Assets Control (OFAC) administers a number of different sanctions programs. The sanctions can be either comprehensive or selective, using the blocking of assets and trade restrictions to accomplish foreign policy and national security goals retrieved from https://ofac.treasury.gov/.

58 U.S. Department of State, Delisting Guidance for Those Designated for Sanctions by the Department of State available at https://www.state.gov/sanctions-delisting/ (last visited 4 December 2024, 4:35 pm).

59 U.S. Department of the Treasury, Office of Foreign Assets Control, Filing a Petition for Removal from an OFAC list, "……The ultimate goal of sanctions is not to punish, but to bring about a positive change in behavior…"

राखिनु जस्तै मानिन्छ[60] । त्यसैगरी US Department of Commerce's Bureau of Industry and Security (BIS) ले कारोबार गर्न प्रतिबन्ध लगाइएका विदेशी व्यक्ति, कम्पनी तथा सरकारहरूको सूची प्रकाशन गर्ने गरेको पाइन्छ । यसबाहेक विभिन्न संघ र राज्यहरूले आ-आफ्नो कानूनबमोजिम कम्पनीहरूलाई कालोसूचीमा राख्नेसमेत कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ[61] । उक्त सूचीबाट आफ्नो नाम हटाउन सम्बन्धित पक्षले लिखित आवेदन दिन सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ[62] । यसका अतिरिक्त संयुक्त राज्य अमेरिकामा Leahy law[63] समेत प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । उक्त कानूनबमोजिम गम्भीर मानव अधिकारको उल्लङ्घन (Gross violations of human rights) मा संलग्न भएका विदेशी सुरक्षा फोर्सहरू (foreign security forces) मा राज्य कोषको प्रयोगमा प्रतिबन्ध लगाउने व्यवस्था रहेको पाइन्छ[64] भने विदेशी सुरक्षा फोर्सहरूमा रहेका व्यक्तिहरू गम्भीर मानव अधिकारहरूको उल्लङ्घनमा संलग्न भएकोबारे छानबिन गरी मूल्याङ्कन गर्ने गरेको पाइन्छ । यस प्रक्रियालाई 'Leahy vetting'[65] भन्ने गरिन्छ । उक्त व्यवस्थालाई एक प्रकारको कालोसूचीकै अभ्यास मान्न सकिन्छ ।

७. संयुक्त अधिराज्य (United Kingdom)

60 EPA, Hudson River Cleanup available at https://www.epa.gov/hudsonriverpcbs/hudson-river-cleanup, EPA, Duke Energy Agrees to 3$ Million cleanup for Coal Ash Release in the Dan River available at https://www.epa.gov/enforcement/case-summary-duke-energy-agrees-3-million-cleanup-coal-ash-release-dan-river, EPA, Volkswagen Violations available at https://www.epa.gov/vw/learn-about-volkswagen-violations.

61 California Code, Section, 6101, "(a) Conviction of a felony or misdemeanor, involving moral turpitude, constitutes a cause for disbarment or suspension" retrieved from https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/codes_displaySection.xhtml?lawCode=BPC&sectionNum=6101.#:~:text=(a)%20Conviction%20of%20a%20felony,cause%20for%20disbarment%20or%20suspension.

62 US Department of Commerce's Bureau of Industry and Security (BIS), "….As a result of the August 2008 rule, §744.16 of the EAR defines the procedures that allow a person listed on the Entity List to submit a written request to the End-User Review Committee (ERC) that its entry be removed or modified….. In order for a party to be released from the additional licensing requirements imposed by being on the Entity List, two actions must occur: 1) the appeal must be approved by the ERC, and 2) a formal notice of the party's removal from the Entity List must be published in the Federal Register." Available at https://www.bis.doc.gov/index.php/policy-guidance/deemed-exports/deemed-exports-faqs/search/cat/33-entity-list-faqs#faq_129 (last visited 4 December 2024, 5:01 pm).

63 U.S. Department of State, About the Leahy Law, "The term "Leahy law" refers to two statutory provisions prohibiting the U.S. Government from using funds for assistance to units of foreign security forces where there is credible information implicating that unit in the commission of gross violations of human rights (GVHR). Available at https://www.state.gov/key-topics-bureau-of-democracy-human-rights-and-labor/human-rights/leahy-law-fact-sheet/. (Last visited 4 December 2024, 5:42 pm).

64 Foreign Assistance Act of 1961, as amended, a provision titled "Limitation on Assistance to Security Forces" (the "Leahy Amendment"). Subsection (a) of that provision states: "(a) In General. No assistance shall be furnished under this Act [the Foreign Assistance Act] or the Arms Export Control Act to any unit of the security forces of a foreign country if the Secretary of State has credible information that such unit has committed a gross violations of human rights."

65 HumanRights.GOV, Leahy Vetting, "Consistent with U.S. law and policy, the Department of State vets its assistance to foreign security forces, as well as certain Department of Defense training programs, to ensure that recipients have not committed gross human rights abuses." Available at https://web.archive.org/web/20131207080529/http://www.humanrights.gov/issues/leahy-vetting/# (Last visited 4 December 2024, 5:45 pm).

को सन्दर्भमा भने कुनै कम्पनीलाई औपचारिक रूपमा कालोसूचीमा राख्ने गरेको नपाइए पनि विभिन्न कानूनअन्तर्गत विभिन्न निकायहरूले कम्पनीहरूलाई प्रतिबन्धित भने गर्ने गरेको पाइन्छ। उदाहरणको लागि सार्वजनिक करार नियमावली, २०१५ (Public Contract Regulation, 2015) बमोजिम करारीय निकायहरूले (contracting authorities) फौजदारी कानून उल्लङ्घन गरेका वा भष्ट्राचार वा घुसखोरीमा संलग्न भएका कुनै आर्थिक सञ्चालकहरूलाई खरिद प्रक्रियामा सहभागी हुनबाट बहिष्करण (exclusion) गर्ने गरेको पाइन्छ[66] भने सम्बन्धित पक्षले फौजदारी कानूनअन्तर्गत जरिवाना भुक्तान गरेको, अनुसन्धान गर्ने निकायलाई तथ्य र परिस्थितिका बारेमा स्पष्ट पार्न सक्रियतापूर्वक सहयोग गरेको वा आफ्नो गल्ती सूधार गर्ने प्रयत्नहरू गरेको भन्ने यथेष्ठ प्रमाण रहेको पाइएमा करारीय निकायले उक्त बहिष्करणबाट हटाउन सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ[67] । यसरी **विभिन्न देशहरूमा कालोसूची र निलम्बन बारेमा भिन्नभिन्न कानून विद्यमान रही विभिन्न क्षेत्र र विषयवस्तुअनुसार कालोसूचीमा राख्ने निकाय भिन्नभिन्न रहेको देखिन्छ । कालोसूचीमा राख्ने मापदण्ड र कालोसूचीको प्रक्रियासमेत सम्बन्धित देशको आर्थिक र राजनीतिक अवस्था तथा कारोबारको प्रकृतिका आधारमा फरकफरक रहेको देखिन्छ । तथापि कालोसूचीसम्बन्धी विभिन्न देशहरूका कानून र अभ्यासलाई अवलोकन गर्दा मुख्य ऋण तिर्न बुझाउन नसकेमा, ठगी वा अन्य कसुरजन्य कार्यमा संलग्न भएमा, भष्ट्राचार वा दुराचार गरेमा र सम्बन्धित कानूनको उल्लङ्घन गरेमा कम्पनी वा व्यक्तिलाई कालोसूचीमा सिफारिस गर्ने र राख्ने गरेको देखिन्छ । यद्यपि कालोसूचीमा सिफारिस गरिनुअघि र कालोसूचीमा राख्नुअघि सम्बन्धित पक्षलाई सुनुवाइ, स्पष्टीकरण र पुनरावेदनको मौका दिनुपर्ने तथा कालोसूचीमा राख्ने कार्य पूर्वग्राही (prejudicial) नभई न्यायिक सुनुवाइको सिद्धान्त (principle of fair hearing) मा आधारित रहेको हुनुपर्ने भन्ने कानूनी व्यवस्था र अभ्यासहरू देखिन्छ ।**

८. नेपालमा समेत अन्य देशहरूसरह फरकफरक क्षेत्रका विभिन्न नियामक निकायहरूद्वारा सम्बन्धित निकायको सिफारिसमा कम्पनी वा व्यक्तिहरूलाई कालोसूचीमा राख्ने गरेको

66 Public Contract Regulations, 2015, 57 , "(1) Contracting authorities shall exclude an economic operator from participation in a procurement procedure where they have established by verifying in accordance with regulations 59, 60 and 61 or are otherwise aware that economic operator has been convicted of any of the following offences:- (a) conspiracy within the meaning of section 1 or 1A of the Criminal Law Act 1977 M1 or article 9 or 9A of the Criminal Attempts and Conspiracy (Northern Ireland) Order 1983 M2 where that conspiracy related to participation in a criminal organization as defined in Article 2 of Council Framework Decision 2008/841/JHA on the fight against organized crime M3; (b) corruption within the meaning of section 1(2) of the Public Bodies Corrupt Practices Act 1889 M4 or section 1 of the Prevention of Corruption Act 1906 M5; (c) the common law offence of bribery; (d) bribery within the meaning of sections 1, 2 or 6 of the Bribery Act 2010 M6 or section 113 of the Representation of the People Act 1983 M7……." retrieved from https://www.legislation.gov.uk/uksi/2015/102/regulation/57,

67 Public Contract Regulations, 2015, 57, "If such evidence [is considered] as sufficient, the economic operator concerned shall not be excluded from the procurement procedure. (17) For [that] purpose, the economic operator shall prove that it has— (a) paid or undertaken to pay compensation in respect of any damage caused by the criminal offence or misconduct, (b) clarified the facts and circumstances in a comprehensive manner by actively collaborating with the investigating authorities, and (c) taken concrete technical, organizational and personnel measures that are appropriate to prevent further criminal offences or misconduct."

पाइन्छ । त्यसैगरी त्यस्ता कम्पनी वा व्यक्तिहरूलाई कालोसूचीकृत गर्ने विभिन्न कानून एवं नियमहरू प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । सार्वजनिक खरिदको सन्दर्भमा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयद्वारा सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी कानून[68] उल्लङ्घन गरेका कम्पनीहरूलाई कालोसूचीमा राख्ने गरेको पाइन्छ भने उक्त कार्यालयले कालोसूचीमा राखिएका कम्पनीहरूलाई समेत सूचीकृत गर्ने गरेको पाइन्छ[69] । सामान्यतया खरिद प्रक्रियामा वा खरिद सम्झौतामा भ्रष्टाचारजन्य वा जालसाजीपूर्ण कार्य गरेमा, बोलपत्र र प्रस्तावसम्बन्धी काम कारबाहीमा संलग्न हुने प्रतिस्पर्धी बोलपत्रदाता वा प्रस्तावदाताको सहभागितामा हस्तक्षेप गरेमा अर्थात् कुनै पनि किसिमले बोलपत्रदाताहरू वा प्रस्तावदाताहरूबिच खरिदसम्बन्धी कुनै तरिकाले सार्वजनिक निकायलाई खुल्ला तथा स्वतन्त्र प्रतिस्पर्धामा अवरोध पुऱ्याएमा एवं खरिद सम्झौतामा भाग लिन अयोग्य ठहरिने कुनै फौजदारी कसुरमा अदालतबाट दोषी ठहरिएको कम्पनीलाई कालोसूचीमा राख्ने गरिन्छ । यसका साथै यदि बोलपत्रदाता, प्रस्तावदाता, परामर्शदाता, सेवाप्रदायक, आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा अन्य व्यक्ति, फर्म संस्था वा कम्पनीले यदि सम्झौता प्रक्रियामा सहभागी भई सम्झौता गर्न नआएमा विभिन्न कबोल रकमबमोजिम कालोसूचीको अवधि फरक फरक रहने गरेको र त्यसमा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयको मापदण्डबमोजिम हुने गरेको पाइन्छ । सार्वजनिक खरिद ऐनअन्तर्गत कालोसूचीमा राखिएका कम्पनीहरू तथा सार्वजनिक खरिद कार्यालयबाहेक अन्य निकायहरूले कालोसूचीमा राखेका कम्पनीहरूले समेत कालोसूचीमा रहने बेलासम्म सार्वजनिक निकायको खरिद कारबाहीमा भाग लिन पाउँदैनन्[70] । उक्त कालोसूचीमा राखिएका कम्पनीहरूलाई सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय[71] को मापदण्डअनुसार कालोसूचीबाट फुकुवा गर्ने गरेको पाइन्छ[72] भने सामान्यतया कालोसूचीको अवधि तीन वर्षसम्म रहेको देखिन्छ[73] । सार्वजनिक निकायले

68 सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३ को दफा ६३ "(१) देहायको अवस्थामा बोलपत्रदाता, प्रस्तावदाता, परामर्शदाता, सेवा प्रदायक, आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा अन्य व्यक्ति, फर्म, संस्था वा कम्पनीलाई निजको कार्यको गाम्भीर्यको आधारमा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले एक वर्षदेखि तीन वर्षसम्म कालोसूचीमा राख्न सक्ने छः- (क) दफा ३२ बमोजिमको आचरणविपरीत काम गरेको प्रमाणित भएमा, (ख) दफा २७ वा ३८ बमोजिम स्वीकृतिको लागि छनौट भएको बोलपत्रदाता वा प्रस्तावदाता खरिद सम्झौता गर्न नआएमा, (ग) खरिद सम्झौता कार्यान्वयन गर्दा सारभूत त्रुटि गरेको वा सम्झौताअनुरूपको दायित्व सारभूत रूपमा पालना नगरेको वा खरिद सम्झौताबमोजिमको कार्य सो सम्झौताबमोजिमको गुणस्तरको नभएको कुरा पछि प्रमाणित भएमा, (घ) खरिद सम्झौतामा भाग लिन अयोग्य ठहरिने कुनै फौजदारी कसुरमा अदालतबाट दोषी ठहरिएमा, (ङ) योग्यता ढाँटी वा झुक्यानमा पारी खरिद सम्झौता गरेको कुरा प्रमाणित हुन आएमा, वा (च) तोकिएबमोजिमको अन्य कुनै अवस्थामा ।"

69 सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय, Black Listed Organization https://old.ppmo.gov.np/index.php?route=information/black_lists (last seen 14 November 2024, 4:11 pm).

70 सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३, दफा ६३, "(२) उपदफा (१) बमोजिम कालोसूचीमा राखिएको बोलपत्रदाता, प्रस्तावदाता, परामर्शदाता, सेवाप्रदायक, आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा अन्य व्यक्ति, फर्म, संस्था वा कम्पनीले सोहि अवधिसम्म सार्वजनिक निकायको खरिद कारवाहीमा भाग लिन सक्ने छैन (३) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बैंक वा वित्तीय संस्थाको ऋण नतिरी प्रचलित कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त निकायले कालोसूचीमा राखेको व्यक्ति, फर्म, संस्था वा कम्पनीले त्यस्तो सूचीमा कायम रहेको अवधि भर सार्वजनिक खरिद कारवाहीमा भाग लिन सक्ने छैन ।"

71 सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३, दफा ६४, "(१) सार्वजनिक निकायबाट हुने खरिद कार्यको अनुगमन, नियमन र सार्वजनिक खरिद प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयअन्तर्गत एक सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय रहने छ ।"

72 सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३, दफा ६३(६), "उपदफा (१), (२), (३), (४) र (५) बमोजिम कालोसूचीमा रहेका बोलपत्रदाता, प्रस्तावदाता, परामर्शदाता, सेवाप्रदायक, आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा अन्य व्यक्ति, फर्म संस्था वा कम्पनीलाई कालोसूचीबाट फुकुवा गर्ने सम्बन्धमा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले तयार गरेको मापदण्डअनुसार कालोसूचीबाट फुकुवा गरिने छ ।"

73 सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४, नियम १४१(२), "उपनियम (१) बमोजिम लेखी आएपछि सार्वजनिक खरिद अनुगमन

कारबाही वा निर्णय गर्दा कुनै त्रुटि गरेको वा पालना गर्नुपर्ने कर्तव्य पालना नगरेकोले आफूलाई क्षति पुग्ने वा पुग्न सक्ने कारण खुलाई सम्बन्धित पक्षले त्यस्तो त्रुटि वा निर्णयको पुनरावलोकनका लागि सम्बन्धित सार्वजनिक निकायका प्रमुखसमक्ष निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ[74] भने उक्त पुनरावलोकनको निवेदन खरिद सम्झौता हुनुभन्दा अघिको कारबाहीका सम्बन्धमा सीमित हुने गरेको पाइन्छ[75] । सार्वजनिक निकायले सार्वजनिक खरिद ऐनको दफा ६३ बमोजिम सम्बन्धित पक्षलाई कालोसूचीमा राख्नुपरेमा विस्तृत विवरण र कारण खुलाई सम्बद्ध कागजातसहित सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयलाई लेखी पठाउनुपर्ने छ[76] भने सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले सार्वजनिक निकायले पठाएको उक्त विवरण र सम्बद्ध कागजात जाँचबुझ गर्दा तत्काल सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा भाग लिनबाट रोक लगाउनुपर्ने देखेमा कालोसूचीमा राख्नेसम्बन्धी प्रक्रिया पूरा नभएसम्मका लागि नयाँ खरिद कारबाहीमा सहभागी हुनबाट रोक लगाउन सक्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ[77] । सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले सम्बन्धित पक्षलाई तत्काल सार्वजनिक खरिद प्रक्रियाबाट रोक लगाउने निर्णय गरेमा त्यस्तो निर्णय भएको सात दिनभित्र सोको सूचना सम्बन्धित पक्षलाई दिई सार्वजनिक रूपमा सूचना प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ[78] । तत्काल खरिद प्रक्रियामा रोक लगाउनुपर्ने अवस्थामा बाहेक सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले सम्बन्धित पक्षलाई सार्वजनिक निकायले लेखी पठाएको विवरण, कारण र कागजातको प्रतिलिपिसहित कालोसूचीमा राख्नु नपर्ने आधार र स्पष्टीकरण पेस गर्न तिस दिनको अवधिको लिखित सूचना सम्बन्धित पक्षको कार्यालय वा घरमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ[79] । उक्त सूचना प्राप्त गरेपश्चात् प्रभावित पक्षले कालोसूचीमा राख्नु नपर्ने कारणहरूसहित सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयसमक्ष पेस गर्न सक्ने छ[80] भने उक्त विषयको सुनुवाइ सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले गरी कालोसूचीमा राख्ने नराख्ने निर्णय गर्ने[81] प्रावधान रहेको देखिन्छ। उक्त कालोसूचीको अवधि समाप्त भएपछि वा अन्य कतिपय अवस्थामा अदालतको आदेशबमोजिम पनि कालोसूचीकृत कम्पनीलाई कालोसूचीबाट फुकुवा गर्ने अभ्यास रहेको पाइन्छ । **सार्वजनिक खरिदसम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाबाट सामान्यतया सार्वजनिक खरिद सम्झौता हुनुअगाडि, खरिद सम्झौता हुने क्रममा र सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयले कालोसूचीमा राख्ने निर्णय गरेपश्चात् समेत सम्बन्धित पक्षलाई सुनुवाइ, स्पष्टीकरण तथा पुनरावलोकनको मौका दिने गरेको पाइन्छ ।**

९. त्यसैगरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको हकमा नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले सम्बन्धित बैंक / निकाय / संस्थाको सिफारिसको आधारमा यी संस्थाहरूलाई निश्चित कानून एवं निर्देशनअनुसार कालोसूचीमा राख्ने गरेको पाइन्छ । नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक ऐन, २०५८ को दफा ८८(१) मा कर्जा प्रवाहमा शुद्धता र उपयुक्तता कायम गर्ने, समयमा कर्जा नतिर्ने वा कर्जाको दुरूपयोग गर्ने ऋणीको नाम कालोसूचीमा राख्नेलगायतका प्रयोजनको लागि नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक ले कर्जा सूचना केन्द्रको स्थापना

कार्यालयले त्यस्तो विवरण, कारण र कागजातलाई विचार गर्दा त्यस्तो बोलपत्रदाता, प्रस्तावदाता, परामर्शदाता, सेवाप्रदायक, आपूर्तिकर्ता, निर्माण व्यवसायी वा अन्य व्यक्ति, फर्म, संस्था वा कम्पनीलाई तत्काल सार्वजनिक खरिदमा तीन वर्षसम्म भाग लिनबाट रोक लगाउनुपर्ने देखिएमा यस नियमबमोजिमको प्रक्रिया पूरा नभएसम्म रोक लगाउन सक्ने छ ।"

74 सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३, दफा ४७(१)

75 सार्वजनिक खरिद ऐन, २०६३, दफा ४७(२)

76 सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४, नियम १४१ उपनियम (१)

77 सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४, नियम १४१ उपनियम (२)

78 सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४, नियम १४१ उपनियम (३)

79 सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४, नियम १४१ उपनियम (४)

80 सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४, नियम १४१ उपनियम (५)

81 सार्वजनिक खरिद नियमावली, २०६४, नियम १४१ उपनियम (१०)

गर्न वा गराउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ। सोही दफाको उपदफा (२) मा नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक ले उपदफा (१) मा उल्लिखित कार्यलाई तोकिएबमोजिम नियमित र व्यवस्थित गर्ने छ भन्ने व्यवस्था रहेको छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले कालोसूचीसम्बन्धी कार्यलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउनको लागि नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक ऐन, २०५८ को दफा ७९[82] र नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक कर्जा सूचना विनियमावली, २०५९ को विनियम ७[83] ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई हरेक वर्ष निर्देशन जारी गर्ने गरेको पाइन्छ। नेपाल राष्ट्र बैंकबाट विभिन्न वर्गका संस्थाहरूको लागि जारी हुने एकीकृत निर्देशनमा[84] बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कर्जा नतिर्ने ऋणीलगायतका व्यक्तिहरूलाई कर्जा सूचना केन्द्रको कालोसूचीमा राख्न सिफारिस गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। यसअन्तर्गत इजाजतप्राप्त संस्थाले दश लाख रूपैयाँ वा सोभन्दा बढीको कर्जा रकम कालोसूचीसम्बन्धी व्यवस्थाअन्तर्गत कालोसूचीमा राख्न सिफारिस गर्नुपर्ने देखिन्छ भने इजाजतप्राप्त संस्थाबाट जतिसुकै परिमाणको कर्जा, सापट तथा सुविधा रकम लिई नतिर्ने ऋणीहरूलाई कालोसूचीमा राख्न सम्बन्धित इजाजतप्राप्त संस्थाले कर्जा सूचना केन्द्रलाई सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ[85]। कालोसूचीमा समावेश गर्न सम्बन्धित बैंकबाट सिफारिस भएपश्चात् सो नामावलीलाई कर्जा सूचना केन्द्रले नामनामेसी यकिन गरी पाँच दिनभित्र कालोसूचीमा राख्नुपर्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ[86]। यसका साथै नियतपूर्वक ऋण नतिर्ने (willful defaulters) वा परिस्थितिवश ऋण नतिर्ने (non-willful defaulters) ऋणीहरूको वर्गीकरण[87] गरी कालोसूचीमा समावेश भएका ऋणीलाई इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाबाट कुनै पनि नयाँ कर्जा / सुविधा प्रदान गर्न, कर्जा / सुविधा नवीकरण गर्न, थप कर्जा / सुविधा प्रदान गर्न, किस्ताबन्दीमा प्रदान भएको कर्जाको बाँकी किस्ता प्रदान गर्न वा जमानत स्वीकार गर्न बन्देजसमेत लगाइने व्यवस्था गरेको पाइन्छ[88]। इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाले कालोसूचीमा समावेश भएका व्यक्तिहरूको नयाँ राहदानी जारी नगर्न वा भइरहेको राहदानी जफत गर्नसमेत सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ[89]। इजाजतप्राप्त संस्थाहरूबाट दश लाख रूपैयाँ वा सोभन्दा बढीको कर्जा / सुविधा लिएका ऋणीहरू वा व्यक्तिहरूलाई कालोसूचीमा राख्ने गरेको पाइन्छ[90]। सामान्यतया कर्जाको साँवा वा साँवाको कुनै किस्ता वा ब्याजको भुक्तानी मिति एक वर्ष नाघेमा वा कर्जा तथा सुविधाको दुरूपयोग गरेको प्रमाणित भएमा, सुरक्षण राखेको सामान / सम्पत्ति दुरूपयोग गरेको प्रमाणित भएमा, ऋणी बेपत्ता भएमा वा ९० दिनसम्म

82 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक ऐन, २०५८, दफा ७९, "(१) बैंकलाई वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाको काम कारवाहीको नियमन गर्ने पूर्ण अधिकार हुने छ। (२) उपदफा (१) बमोजिम नियमन गर्ने सम्बन्धमा बैंकले आवश्यक देखेका विषयमा नियम तथा विनियम बनाउन र आवश्यक आदेश, निर्देशन तथा सूचना जारी गर्न सक्ने छ र त्यस्तो नियम तथा विनियम र आदेश, निर्देशन तथा सूचनाको पालना गर्नु सम्बन्धित वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कर्तव्य हुने छ।"

83 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक कर्जा सूचना विनियमावली, २०५९, विनियम ७, "(१) ऐनको दफा ८८ को उपदफा (१) मा उल्लिखित कार्यहरूलाई व्यवस्थित गर्न, गराउन बैंकले केन्द्र, वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई समय समयमा आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने छ। (२) उपविनियम (१) बमोजिम बैंकले दिएको निर्देशनको पालना गर्नु केन्द्र, वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाको कर्तव्य हुने छ।"

84 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकबाट "क", "ख" र "ग" वर्गका इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाहरुलाई जारी गरिएको एकीकृत निर्देशन, २०८०

85 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं.१२/०८०, १२, ४(१)

86 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं.१२/०८०, १२, ४(२)

87 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं. १२/०८०, १२, ५

88 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं. १२/०८०, १२, ६

89 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं. १२/०८०, १२, ८

90 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं. १२/०८०, ९(१)

सम्पर्कमा नआएमा, ऋणी टाट पल्टेमा, इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाले ऋणी विरूद्ध मुद्दा दायर गरेमा, ऋण असुली न्यायाधिकरणमा उजुरी दिएमा वा गैरकोषमा आधारित सुविधा वा क्रेडिट कार्डबाट सिर्जना भएको कर्जा (forced loan) को हकमा कर्जा शीर्षकमा लेखाङ्कन भएको ९० दिन नाघेमा कालोसूचीमा राख्ने गरेको पाइन्छ[91] । यसबाहेक बैंक तथा वित्तीय संस्था ऐन, २०७३ को दफा ५७[92] बमोजिम असुलीको कारबाही चलाउँदासमेत कालोसूचीमा राख्ने गरेको देखिन्छ[93] । बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३ को दफा ५७ को उपदफा (११) मा ऋणीले बैंक वा वित्तीय संस्थासँग लिएको कर्जा र सोमा लाग्ने ब्याज तथा हर्जना कर्जा लेनदेनसम्बन्धी लिखत वा करारमा उल्लिखित भाकाभित्र चुक्ता नगरेमा बैंक वा वित्तीय संस्थाले त्यस्तो ऋणीलाई प्रचलित कानूनबमोजिम कालोसूचीमा राख्न कर्जा सूचना केन्द्र लिमिटेडमा लेखी पठाउनुपर्ने छ भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । यसका साथै कर्जा सूचना केन्द्रले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले प्रवाह गर्ने कर्जासम्बन्धी सूचनाको अभिलेख राख्नुका साथै कर्जाका सर्तहरू उल्लङ्घन गर्ने व्यक्ति तथा संस्थाहरूलाई कालोसूचीमा राख्ने गरेको पाइन्छ । राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकबाट जारी भएको उक्त निर्देशनमा कालोसूचीमा समावेश नहुने विभिन्न अवस्थाहरूसमेत रहेको पाइन्छ । जसअनुसार कुनै असामान्य परिस्थितिको कारण समयमा साँवा र/वा ब्याज चुक्ता गर्न नसकेको बेहोरा ऋणीले अनुरोध गरी मनासिब लागेमा, बाढी, पहिरो, भूकम्प जस्तो प्राकृतिक प्रकोप / दैवी प्रकोप परेमा, नेपाल सरकारले ग्राहकको जायजेथा तथा व्यवस्था सञ्चालनमा रहेको स्थान अधिग्रहण गरेमा कालोसूचीमा समावेश नगर्ने निर्णय गर्न सकिने व्यवस्था रहेको पाइन्छ[94] । त्यसैगरी सम्बन्धित संस्थाले तीन वर्षभित्र कर्जा सूचना केन्द्रलाई विभिन्न अवस्थाहरूमा कालोसूचीबाट हटाउने सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ[95] । जसअनुसार भाखा नाघेको कर्जाको साँवा ब्याज चुक्ता गरेमा, चेक जारी गरेको व्यक्ति कालोसूचीमा समावेश भएकोमा सो व्यक्तिले उक्त चेकको रकम चेक जारी गरेको व्यक्तिलाई भुक्तान गरेमा, सम्बन्धित इजाजतप्राप्त संस्थाको सञ्चालक समितिले उपयुक्त ठहऱ्याई कर्जाको भाखा थप गरेमा वा बैंकको निर्देशनको अधीनमा रही कर्जा पुनरतालिकीकरण वा पुनरसंरचना गरेमा, एकभन्दा बढी ऋणी सम्मिलित भएको अवस्थामा कुनै ऋणीको भागको साँवा ब्याज चुक्ता गरेको भनी भाखा थप गरेमा[96]

91 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं. १२/०८०,१२, ९(१)

92 बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्बन्धी ऐन, २०७३, दफा ५७, "(१) ऋणीले कर्जा लेनदेनसम्बन्धी लिखत वा करारमा उल्लिखित सर्त कबुलियतको पालना नगरेमा वा लिखत वा करारको भाकाभित्र कर्जा र सोमा लागेको ब्याज वा हर्जाना चुक्ता नगरेमा वा दफा ५६ बमोजिम अनुगमन गर्दा ऋणीले जुन प्रयोजनको लागि कर्जा लिएको हो सो प्रयपजनमा नलगाई दुरूपयोग गरेको देखिएमा कर्जा लेनदेनसम्बन्धी लिखत वा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि ऋणीले बैंक वा वित्तीय संस्थालाई लेखिदिएको वा धितो राखेको सुरक्षणलाई लिलाम बिक्री गरी वा अन्य कुनै व्यवस्था गरी सम्बन्धित बैंक वा वित्तीय संस्थाले आफ्नो साँवा, ब्याज असुलउपर गर्न सक्ने छ (२) प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि ऋणीले बैंक वा वित्तीय संस्थालाई लेखिदिएको वा धितो राखेको सुरक्षण कुनै किसिमले कसैलाई हक छोडिदिएमा वा अन्य कुनै कारणबाट सुरक्षणको मोल घट्न गएमा बैंक वा वित्तीय संस्थाले निश्चित म्याद दिई त्यस्तो ऋणीलाई थप धितो सुरक्षण राख्न लगाउन सक्ने छ र ऋणीले बैंक वा वित्तीय संस्थाले तोकेको म्यादभित्र थप धितो सुरक्षण राख्नुपर्ने छ, (३) उपदफा (२) बमोजिम ऋणीले थप धितो नराखेमा वा राखेको धितो सुरक्षणबाट साँवा ब्याज असुलउपर हुन नसकेमा बैंक वा वित्तीय संस्थाले ऋणीको स्वामित्वमा रहेको वा ऋणीको हक लाग्ने अन्य चल अचल सम्पत्तिबाट प्रचलित कानूनबमोजिम आफ्नो साँवा ब्याज असुलउपर गर्न सक्ने छ..."

93 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं. १२/०८०, १२,९(२)(ग)

94 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं. १२/०८०, ९(४)

95 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं. १२/०८०, ९(५)

96 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं. १२/०८०, ९(५), (१), (२), (३)

वा अन्य थप अवस्थाहरूमा[97] सम्बन्धित इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाले कर्जा सूचना केन्द्रलाई कालोसूचीबाट हटाउनको लागि सिफारिस गर्न सक्ने प्रावधान रहेको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त कुनै पनि ऋणी वा ऋणीसँग सम्बन्धित अन्य सबै पक्षलाई कालोसूचीमा समावेश गर्नुपूर्व सम्बन्धित इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाले कालोसूचीमा समावेश गर्नुपर्ने कारणसहित कम्तीमा पैंतिस दिनअगावै सूचना दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ[98] । खातामा पर्याप्त मौज्दात नभई चेक जारी गरेका कारण चेक अनादर भई कालोसूचीमा समावेश गर्नुपर्ने अवस्थामा कालोसूचीमा राख्न कर्जा सूचना केन्द्रमा सिफारिस गर्नुपूर्व चेक जारी गर्ने खातावालालाई चेकको रकम भुक्तानी गर्न सार्वजनिक बिदाबाहेक सात दिनको सूचना दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ[99] । यसका साथै कालोसूचीमा समावेश नहुनपर्ने कुनै व्यक्ति, फर्म, कम्पनी वा सङ्गठित संस्थालाई भुलवश कालोसूचीमा समावेश गरिएको रहेछ भने त्यस सम्बन्धमा सम्बन्धित इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाको सञ्चालक समितिबाट सिफारिस भई आएमा अविलम्ब त्यस्तो व्यक्ति, फर्म, कम्पनी वा संगठित संस्थालाई अभिलेख नै नरहने गरी कालोसूचीबाट हटाइने तथा त्यसरी कालोसूचीमा समावेश भई हटेका व्यक्ति, फर्म, कम्पनी वा संगठित संस्थालाई कालोसूचीमा समावेश भएको मानिने छैन भन्ने व्यवस्थासमेत रहेको देखिन्छ[100] । यसरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाको हकमा निश्चित कर्जा रकम निर्धारित गरी उक्त कर्जाको साँवा र ब्याज चुक्ता नगरेमा उक्त इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाले कर्जा सूचना केन्द्रमा ऋणीको नाम अनिवार्य रूपमा कालोसूचीमा राख्न सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ भने जतिसुकै रकमको कर्जा भए तापनि उक्त कर्जाको साँवा, ब्याज चुक्ता नगरेमा इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाले उक्त ऋणीलाई कालोसूचीमा राख्ने सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्थासमेत रहेको देखिन्छ । कालोसूचीमा राख्ने प्रक्रियाअन्तर्गत इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाले विभिन्न कारण कालोसूचीमा राख्नुपर्ने व्यक्ति वा संस्थाको नाम सिफारिस गरी सोबमोजिमको विवरण कर्जा सूचना केन्द्रमा पठाउनुपर्ने छ भने उक्त विवरण यकिन गरी सम्बन्धित व्यक्तिलाई कालोसूचीमा राख्न सक्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । उक्त प्रक्रियामा सम्बन्धित पक्षलाई कालोसूचीमा राख्नुअगावै कालोसूचीमा राख्ने आधार, कारण खुलाई सूचना दिनुपर्ने कुरामा जोड दिएको देखिन्छ भने निर्धारित मापदण्डहरू पूरा गरेमा इजाजातपत्र प्राप्त संस्थाले कालोसूचीबाट नाम हटाउनसमेत सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

१०. नेपालमा कालोसूचीबारे कानूनी प्रावधानहरूलाई हेर्दा, अन्य देशहरू जस्तै उचित प्रक्रिया अवलम्बन गरिनुपर्ने र सुनुवाइको मौका प्रदान गर्ने तथा फुकुवाका प्रक्रियाबारेमा कानूनी व्यवस्थामा समेत केही उदार प्रावधान रहेको पाइन्छ । यस अदालतले समेत उचित प्रक्रिया र सुनुवाइको मौकालाई जोड दिएको पाइन्छ । तथापि प्रशासनिक प्रक्रियाबाट निश्चित प्रकृतिका कम्पनी वा व्यक्तिहरूलाई सम्बन्धित निकायले कालोसूचीमा राख्ने र अदालतले खोलिदिने भन्ने होइन । आर्थिक क्षेत्रको अनुशासन कायम गर्न, सम्बन्धित ठेकेदार, व्यापारी, उद्यमी वा कारोबारलाई अनुशासित बनाउन र अनियमितता र कानून उल्लङ्घनमा संलग्न कम्पनी र व्यक्तिहरूले पुनः त्यस्तो कार्य गर्न नपाउन् भनी कालोसूचीमा राख्ने व्यवस्थाको मूल मर्मलाई असर नपर्ने गरी अदालतले कसैलाई

97 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं. १२/०८०, ९(५), (४), (५), (६)

98 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं. १२/०८०, ९(११)

99 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं. १२/०८०, ९(२) (ङ) (३)

100 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं. १२/०८०, १२, १७(७)

कालोसूचीमा राख्दा उचित प्रक्रिया पूरा गरेको छ छैन, सुनुवाइको मौका दिएको छ छैन, कालोसूचीमा राख्नुपर्ने कम्पनी वा कम्पनीभित्रका व्यक्तिहरूको उचित रूपमा छनोट गरिएको छ छैन, कालोसूचीमा राखेपछि पनि आन्तरिक रूपमै कालोसूचीमा राखिएका व्यक्ति वा कम्पनीको फुकुवाको प्रक्रिया छ छैन र त्यसको अभ्यास भएको छ छैन भन्ने हेर्नुपर्ने देखिन्छ । यसरी विभिन्न देशहरू तथा नेपालमा समेत कालोसूचीका बारेमा विभिन्न कानूनी प्रबन्ध गरी विभिन्न निकायहरूले सिफारिस र निर्णय गर्ने गरेको देखिन्छ । कालोसूचीमा राख्ने ऐतिहासिक विकासक्रमलाई हेर्दा यसको प्रयोग राजनीतिक प्रकृतिबाट सुरू भई व्यापारिक, आर्थिक, आतङ्कवादी गतिविधिलगायतका कार्यमा प्रयोग भएको देखिन्छ । यद्यपि नेपाल जस्ता देशहरूमा कालोसूचीको प्रयोग सम्बन्धित कम्पनी वा व्यक्तिलाई कारोबारमा स्वच्छता प्रयोग गर्न बाध्य तुल्याउने उद्देश्य रहेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा तुलनात्मक अध्ययनबाट **कालोसूचीमा राख्ने सिफारिस गर्दा वा सूचीकृत गर्दा प्रतिशोधात्मक प्रकृतिको हुन नहुने, कार्यविधि र प्रक्रियाको अवलम्बन गरिनुपर्ने, अनिवार्य सुनुवाइको मौका दिइनुपर्ने, खास व्यक्ति वा कम्पनीको पहिचान गरिनुपर्ने र सामान्यतया अदालतले समेत सम्पूर्ण प्रक्रिया पुगेको अवस्थामा, अपवादको रूपमा मात्र कालोसूचीका सम्बन्धमा हस्तक्षेप गर्ने नीति लिनु उपयुक्त हुने देखिन्छ ।**

११. यस अदालतले विभिन्न मुद्दाहरूमा कालोसूचीमा राख्ने निर्णयका सम्बन्धमा विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रतिपादित भएको देखिन्छ । सीताराम अग्रवाल विरूद्ध नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालयसमेत[101] रहेको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले, "कालोसूचीमा राख्नेसम्बन्धी व्यवस्था वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाहरूको लागि कर्जा प्रवाहमा शुद्धताका लागि लाखौं जनताले बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग राख्ने गरेको निक्षेपको सुरक्षा गर्दै स्वास्थ्य वित्तीय प्रणालीको विकासका लागि हो । त्यसमा बाधक बन्दै गएका नियतवश कर्जा नतिर्ने क्रिया र प्रवृत्तिलाई निरूत्साहित गर्नका लागि हो, त्यसकारण यसबाट कानून मान्ने र कानूनको पालना गर्ने व्यक्ति वा वर्गको कानूनी हकहितमाथि आघात पर्ने कुनै सम्भावना नै रहँदैन ।"[102] भनी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले व्यक्ति, फर्म, कम्पनी वा संस्थाले ऋण नतिरेमा कानूनबमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी त्यस्ता संस्था, फर्म, कम्पनीलाई कालोसूचीमा राख्ने गरेको निर्णयलाई अन्यथा भन्न नमिल्ने भनी व्याख्या गरेको देखिन्छ ।

त्यसैगरी मल्टी डिसिप्लिनरी कन्सल्टेन्ट्स प्रा. लि. विरूद्ध नेपाल सरकार, सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय, कालिमाटी काठमाडौंसमेत[103] रहेको मुद्दामा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय, कालिमाटी काठमाडौंले निवेदक मल्टी डिसिप्लिनरी कन्सल्टेन्ट्स प्रा.लि. लाई **कानूनबमोजिमको प्रक्रिया नपुऱ्याई** कालोसूचीमा राख्ने निर्णय भएकोमा सर्वोच्च अदालतले, "प्रशासकीय र न्यायिक निकायबाट कुनै व्यक्तिको हकाधिकारमा असर र प्रभाव पर्ने गरी निर्णय गरिन्छ भने त्यस्तो अधिकारीले स्वच्छ कारबाही गरी निर्णयमा पुगेको देखिनुपर्दछ । निर्णयमा यस किसिमको निष्पक्षता र स्वच्छता कायम गर्नको लागि जसका विरूद्ध कानूनी दायित्व वहन गराउने गरी निर्णय गरिन्छ उसलाई **आफ्नो दाबी वा भनाइ राख्ने र प्रमाण पेस गर्ने समुचित मौका प्रदान गरिनुपर्दछ भन्ने प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तअन्तर्गतको सुनुवाइको सिद्धान्त**सँग

101 सीताराम अग्रवाल विरूद्ध नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालयसमेत (ने.का.प. २०६६, अङ्क १, नि.नं. ८०४९)

102 Ibid

103 मल्टी डिसिप्लिनरी कन्सल्टेन्ट्स प्रा.लि. विरूद्ध नेपाल सरकार, सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालय, कालिमाटी काठमाडौंसमेत (ने.का.प.२०७५, अङ्क ६, नि.नं. १००२७)

सम्बन्धित छ । यसले निर्णय प्रक्रियालाई **स्वच्छ (fair), न्यायिक (just) र निष्पक्ष (impartial) बनाउन मद्दत गर्ने हुन्छ ।** यसैलाई कानूनको उचित प्रक्रिया **(due process of law)** पनि भनिन्छ । कानूनको उचित प्रक्रिया **(due process of law or procedure established by law)** र प्राकृतिक न्याय सिद्धान्तको परिपालना नगरी गरिएका निर्णय उचित नभई मनोगत रूपमा भएको मानिने"[104] भनी निवेदकलाई कालोसूचीमा राख्ने निर्णयलाई उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरेको देखिन्छ ।

त्यसैगरी सरोज बस्नेतसमेत विरूद्ध नेपाल सरकार, सहरी विकास मन्त्रालय सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत[105] रहेको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले, "कानूनले व्यवस्था गरेको प्रत्येक कुरा बाध्यात्मक हुन्छ । त्यसमा पनि म्याद सूचना र म्याद तामेल गर्नुपर्ने प्राकृतिक न्यायसम्बन्धी कार्यविधिको व्यवस्था स्वच्छ न्यायको आधारस्तम्भ भएकोले यसमा हुने सामान्य तलमाथि वा विचलन मनासिब हुँदैन । यस मुद्दामा विपक्षीहरूलाई निवेदकहरूको कार्यालय वा घरको ठेगाना थाहा रहेको अवस्थामा सो ठेगानामा सूचना जारी नगरी विपक्षीले नेपाल राष्ट्रिय दैनिक गोरखापत्रमा स्पष्टीकरण पेस गर्नका लागि प्रकाशित गरेको सूचनाबाट **प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तको** परिपालना भएको मान्न नमिल्ने"[106] भनी कालोसूचीमा **राख्नुपूर्व कानूनद्वारा निहित उचित प्रक्रियाको पालना गरी उक्त निर्णय प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तमा आधारित** हुनुपर्ने भनी व्याख्या गरेको देखिन्छ ।

यसका अतिरिक्त सुप्रीम फेसन्स प्रा.लि. समेत विरूद्ध नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक , केन्द्रीय कार्यालय, बालुवाटारसमेत[107] भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले, "नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले नै २०५५।७।२७ मा निर्णय गर्दा निश्चित प्रक्रिया अख्तियारको आधारमा कालोसूचीमा राखिएको देखिएन भन्ने पत्रलाई राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले कुनै वास्ता गरेको नदेखिएको, बैंकले एल.सी. खोल्दा एल.सी. रकमको सुरक्षण निमित्त धितो लिई एल.सी. खोलेबाट र त्यस्तो बैंकले मागेबमोजिम सुरक्षण दिई एल.सी. खोल्नेबाट एल.सी. **रकम नतिरेमा बैंकले आफ्नो ऋण असुल गर्न सक्ने नै अवस्था भई ऋण सुरक्षित नै रहेको हुँदा बैंकले मागेबमोजिमको धितो** राख्ने निवेदकलाई कालोसूचीमा राख्ने गरेको विपक्षीहरूको कार्यबाट निवेदकको उद्योग व्यवसाय गर्ने कार्यलाई असर परेको देखिँदा निवेदकको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२ को उपधारा १(ङ) द्वारा प्रदत्त मौलिक हकमा आघात परेको देखिएबाट सो कालोसूचीमा राख्ने गरेको विपक्षीको सम्पूर्ण कार्य उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुने"[108] भनी कानूनद्वारा स्थापित अन्य विकल्पहरू भएका अवस्थामा सम्बन्धित पक्षलाई कालोसूचीमा राख्ने निर्णय गर्नुभन्दा पहिला त्यस्ता विकल्पहरूको प्रयोग गरिएको हुनुपर्ने र कालोसूचीलाई अन्तिम उपाय **(last resort)** को रूपमा मात्र प्रयोग गरिनुपर्ने देखिन्छ ।

सामान्यतया कम्पनी तथा व्यक्तिलाई कालोसूचीमा राख्ने निर्णय पूर्णतया प्रशासनिक भई यस प्रकारका निर्णयहरूमा अदालतको हस्तक्षेप कमै हुने गरेको पाइन्छ । तापनि

104 Ibid

105 सरोज बस्नेतसमेत विरूद्ध नेपाल सरकार, सहरी विकास मन्त्रालय सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत (ने.का.प.२०७१, अङ्क ६, नि.नं. ९११०)

106 Ibid

107 सुप्रीम फेसन्स प्रा.लि.समेत विरूद्ध नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक, केन्द्रीय कार्यालय, बालुवाटारसमेत (ने.का.प.२०५८, अङ्क ७, नि.नं. ७०२८)

108 Ibid

कानूनविपरीत भएका निर्णयहरूमा भने अदालतले हस्तक्षेप गरी उचित आदेशहरू जारी गर्ने गरेको पाइन्छ । यसले न्यायिक प्रणालीको भूमिका सुनिश्चित गरी कानून र प्रशासनिक निर्णयको बिचमा सन्तुलन कायम राख्न मद्दत पुऱ्याउने देखिन्छ । यस अदालतका फैसलाहरूबाट सम्बन्धित पक्षलाई सुनुवाइको मौका दिनुपर्ने **(*audi alteram partem*), प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त (principle of natural justice) र कानूनको उचित प्रक्रिया (due process of law)** जस्ता सर्वमान्य कानूनी सिद्धान्तहरूको आत्मसात् गरेको हुनुपर्ने भन्ने मान्यता स्थापित भएको देखिन्छ ।

१२. अब, प्रस्तुत मुद्दाको मूल विषय अर्थात् कम्पनीलाई कालोसूचीमा राखेको अवस्थामा उक्त कम्पनीका सञ्चालक समितिका निष्क्रिय सदस्यलाई कालोसूचीमा राख्नु उचित हुने वा नहुने भन्ने विषयको निरूपण गर्नुपर्ने देखियो । सामान्यतया सञ्चालक समिति भन्नाले कम्पनीको सञ्चालनमा सहभागी हुने सेयरधनीको समूह भनी बुझ्न सकिन्छ । कम्पनीको निर्णायक भूमिकामा रही कम्पनी सम्बन्धित महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू कम्पनीको सञ्चालक समितिद्वारा नै गर्ने गरिन्छ भने कम्पनीको दैनिक कारोबारसमेत सञ्चालक समितिको निर्णयबमोजिम हुने गर्दछ । अर्को शब्दमा कम्पनीको कानूनी प्रतिनिधित्व कम्पनीको सञ्चालक समितिद्वारा हुने गर्दछ । सोही कारण कम्पनीले वा कम्पनी विरूद्ध मुद्दा दायर गर्नुपरेमा कम्पनीका सञ्चालक समितिले वा सञ्चालक समितिमार्फत नै गर्ने गरिन्छ । मिसिल संलग्न नेपाल प्लाष्टो इन्डष्ट्रिज प्रा.लि. को प्रबन्ध पत्रअनुसार पुनरावेदक सुनिलकुमार कर्णको कम्पनीमा कुल सेयर २१ कित्ता भनी उल्लेख भएको देखिन्छ । कम्पनीको कुल सेयर १९९५ कित्ता रहेकोमा पुनरावेदकको कम्पनीमा कुल सेयरको जम्मा १.०५ प्रतिशत मात्र रहेको भन्ने देखिन्छ । निज पुनरावेदक अल्पमतका सेयरधनी (minority shareholder) रहेकोमा निजको कम्पनीमा अन्य बहुमत सेयरधनी (majority shareholder) सरह नै कम्पनीको ऋण तथा कारोबारमा निर्णायक भूमिका थियो भन्ने विश्वसनीय आधार देखिँदैन । पुनरावेदक अर्थात् सुनिलकुमार कर्णले मिति २०५०।४।५ मा आफ्नो नाममा रहेको २१ कित्ता सेयर कम्पनीका बहुमतका सेयरधनी (majority shareholder) तथा कार्यालय प्रमुख कमलकुमार पटावरीको नाममा बिक्री गरेको देखिन्छ भने मिति २०५०।४।६ मा कम्पनीबाट राजीनामा दिई कमलकुमार पटावरीले राजीनामा स्वीकृतसमेत गरेको भन्ने देखिन्छ । मिति २०५०।१०।२६ मा बैंकसँग कम्पनीको धितो पारित भएको लिखत रहेको देखिन्छ भने सो कर्जाबापत निज कमलकुमार पटावरी व्यक्तिगत जमानीसमेत बसेको देखिन्छ । नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकबाट विभिन्न वर्गका इजाजतप्राप्त संस्थाहरूलाई जारी गरिएको एकीकृत निर्देशन, २०८० मा, "कालोसूचीमा समावेश भएका सेयरधनीहरूले आफ्नो सेयर अन्य व्यक्तिहरूलाई हस्तान्तरण गरी निजको दायित्व नयाँ सेयरधनीले स्वीकार गरेको अवस्थामा सम्बन्धित इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाको सञ्चालक समितिलाई उक्त विषय स्वीकार गरी सिफारिस भई आएमा पहिलेका सेयरधनीलाई कालोसूचीबाट हटाउनुपर्ने छ"[109] भन्ने व्यवस्थासमेत रहेको देखिन्छ । यसरी कम्पनीले कर्जा लिनुपूर्व नै निज पुनरावेदकले आफ्नो स्वामित्वमा रहेको सेयर बिक्री गरी कम्पनीबाट राजीनामा समेत लिइसकेको तथ्यबाट निजको कम्पनीप्रति कुनै दायित्व भएको स्थापित हुन सक्ने देखिँदैन । यथार्थमा यी पुनरावेदक उक्त कम्पनीको सदस्यबाट हट्ने

109 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक बाट "क", "ख" र "ग" वर्गका इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाहरूलाई जारी गरिएको एकीकृत निर्देशन, २०८०, इ.प्रा. निर्देशन नं. १२/०८०, १२, १६(३)

कानूनी प्रक्रिया पूरा नगरेको कारणबाट मात्र प्राविधिक रूपमा सञ्चालक समितिको सदस्य रहेको भन्ने देखिन्छ । यस अवस्थामा **कम्पनीको नाममा लिएको ऋण चुक्ता नगरेबापत कम्पनीका निष्क्रिय रहेको सञ्चालक समितिका सदस्यलाई कालोसूचीमा राख्नु न्यायोचित देखिँदैन ।** कम्पनीप्रतिको दायित्व कम्पनीका सञ्चालक समितिका सदस्यको सक्रियता र संलग्नतामा निर्भर हुनु उचित देखिन्छ । एक सदस्यले आफ्नो संलग्नता समाप्त गर्नका लागि सबै आवश्यक औपचारिक प्रक्रियाहरू पूरा गरिसकेको अवस्थामा कम्पनीको वित्तीय दायित्वमा त्यस्ता व्यक्तिलाई संलग्न गराउनु न्यायोचित देखिँदैन । **कालोसूचीमा राख्ने कार्यको मूल भाव व्यक्ति वा कम्पनीले ऋण चुक्ता नगरेमा, कसुरजन्य गतिविधिहरूमा संलग्न भएमा त्यस्ता व्यक्ति वा कम्पनीलाई थप कारोबार गर्नबाट रोक लगाई कानूनी दायित्वको वहन गराउनु हो । यद्यपि कालोसूचीमा राख्ने निर्णयले असम्बन्धित पक्षलाई हैरानी भई, ती पक्षका कानूनी हक र अधिकारको हनन हुन पुग्दछ भने त्यस निर्णयलाई पुनर्विचार गरिनुपर्दछ । कालोसूचीमा राख्ने प्रक्रिया न्यायपूर्ण (lawful) र पारदर्शी (transparent) हुनुका साथै अधिकारको संरक्षण र दायित्वहरूको उचित कार्यान्वयनमा ध्यान दिनुपर्ने हुनुपर्दछ ।**

१३. यसै प्रकृतिको नेपाल बंगलादेश बैंक लिमिटेड विरूद्ध विष्णुबहादुर श्रेष्ठसमेत[110] रहेको मुद्दामा यस अदालतले, "यी निवेदकहरू ऋण लिँदाको अवस्थामा आफू कार्यरत कम्पनीको प्रतिनिधि सञ्चालक भएको र सो पदबाट मुक्तसमेत भइसकेको अवस्थामा कानूनी आधार र कारणबेगर कानूनद्वारा प्रत्याभूत गरिएका पेसा, रोजगार, उद्योग र व्यापार गर्न पाउने हकलाई बन्देज लगाउने गरी कालोसूचीमा यी निवेदकहरूलाई राख्ने कार्य कानूनी शासन (rule of law) को अवधारणाअनुकूल देखिएन । कानूनतः जुन व्यक्तिको ऋण सम्बन्धमा कुनै दायित्व नै नभएको अवस्थामा सो व्यक्तिलाई कालोसूचीमा राख्न नमिल्ने हुँदा यी निवेदकहरूलाई कालोसूचीमा राख्ने कार्य कानूनसम्मत मान्न मिलेन" भनी कालोसूचीमा राख्ने निर्णय कानूनी शासन (rule of law) मा आधारित हुनुपर्ने र ऋणसम्बन्धी दायित्व नभएको व्यक्तिलाई कालोसूचीमा राख्नु न्यायोचित नहुने भनी व्याख्या गरेको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त टण्डन टेक्सटाईल प्रा.लि.समेत विरूद्ध नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक, काठमाडौंसमेत[111] रहेको मुद्दामा यस अदालतले, "कुनै पनि वित्तीय संस्थाले धितो लिँदा नै सावधानीका साथ लिनुपर्छ । आफ्नो कर्मचारी वा प्रबन्धकको गफलतले गर्दा धितो लिने कार्यमा कैफियत हुन गएको स्थितिमा त्यसको लागि जिम्मेवार व्यक्तिउपर कारबाहीसमेत समयमा नै चलाउन सक्नुपर्छ । आफूले गर्नुपर्ने काम कारबाई नगरी लामो समयसम्म निष्क्रिय प्रायः रही त्यसपछि एकाएक सो उद्योग तथा सो उद्योगको प्रबन्धक तथा सञ्चालकहरूलाई कालोसूचीमा राख्ने कार्यको लागि पर्याप्त कारण वा आधार स्पष्ट नहुँदा औचित्यपूर्ण मान्न नसकिँदा त्यससम्बन्धी विपक्षी निगमको मिति २०५६।१०।५ को पत्रसमेतका सम्पूर्ण काम कारबाही उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुने ।"[112] भनी पर्याप्त र स्पष्ट आधारबेगर कालोसूचीमा राख्ने निर्णय गर्न नहुने भनी व्याख्या गरेको पाइन्छ । यस अदालतले उल्लिखित मुद्दाहरूमा गरेको व्याख्या प्रस्तुत मुद्दाको सन्दर्भमा समेत मननीय देखिन्छ ।

१४. जहाँसम्म तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनको फैसलामा doctrine of piercing the corporate veil अनुसार पुनरावेदक निवेदकलाई कम्पनीका सञ्चालक भएको नाताले कालोसूचीमा

110 नेपाल बंगलादेश बैंक लिमिटेडसमेत विरूद्ध विष्णुबहादुर श्रेष्ठसमेत (०७२-CI-०४८१)

111 टण्डन टेक्सटाइल प्रा.लि.समेत विरूद्ध नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक, काठमाडौंसमेत (ने.का.प.२०६०, अङ्क ११, नि.नं. ७२९५)

112 Ibid

राख्ने गरी भएको निर्णय कानूनबमोजिम नै भएको भन्ने ठहर छ सो सन्दर्भमा विचार गर्दा, कम्पनीमार्फत कसुरजन्य कार्यहरू भई उक्त कसुरजन्य कार्यमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न भएका कम्पनीका सञ्चालकलाई व्यक्तिगत रूपमा कसुरको दायित्व वहन गराउने कार्यमा उक्त कानूनी सिद्धान्त लागु हुने देखिए तापनि **कम्पनीका सञ्चालक समितिका सदस्यलाई कालोसूचीमा राख्दा या त सक्रिय सदस्यहरूको पहिचान गरिनुपर्दछ वा प्रत्येक सञ्चालक समितिका सदस्यलाई सुनुवाइको मौका र प्रमाण पेस गर्ने अवसर दिइनुपर्दछ । यसमा सक्रियताको पहिचान वा सुनुवाइको मौकाबाट यकिन भएको व्यक्तिलाई पहिचान गरेर मात्र कालोसूचीमा राखिनु मनासिब देखिन्छ । पहिचानको सिद्धान्त (doctrine of identification); अनुसार कम्पनीले कुनै आपराधिक वा नियामक दायित्व (criminal or regulatory liability) वहन गर्नुपरेमा कम्पनीका "निर्देशनको मनसाय र इच्छा" (directing mind and will) अर्थात् कम्पनीको कार्यकारी भूमिकामा रही कम्पनीबारे महत्त्वपूर्ण निर्णय गर्ने वा त्यस्ता कार्यमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न भएका व्यक्तिको पहिचान गरी सो व्यक्तिलाई कसुरजन्य कार्य वा नियामक दायित्व वहन गराउनु उपयुक्त देखिन्छ । कथमकदाचित कुनै कालोसूचीमा नराख्नुपर्ने व्यक्ति राखिएको भएमा निजको उजुरी र सुनुवाइको प्रक्रिया निर्धारित भएको हुनुपर्ने र यथेष्ट तथा भरपर्दो प्रमाणहरूको विद्यामानता भएमा त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई कालोसूचीबाट हटाउने आन्तरिक प्रक्रिया रहनु उपयुक्त देखिन्छ ।** कमलकुमार पटावरी कम्पनीका कार्यालय प्रमुख भई राष्ट्र वाणिज्य बैंकसँग ऋण लिँदासमेत निज नै जमानी बसी कम्पनीको directing mind and will रहेको भन्ने मिसिल संलग्न कागजातहरूबाट देखिँदा कम्पनीको सञ्चालक समितिमा रहे पनि अल्पमतका सेयरधनी रही कम्पनीले राष्ट्र वाणिज्य बैंकसँग ऋण लिनुअघि नै सञ्चालक समितिबाट राजीनामा दिइसकेका पुनरावेदक निवेदकलाई कम्पनीले ऋण चुक्ता नगरेको कारण वर्षौंसम्म निज निवेदकलाई कालोसूचीमा राखी विभिन्न कानूनी हकहरूबाट वञ्चित गरिएको कार्य तर्कपूर्ण र न्यायसङ्गत देखिएन ।

१५. त्यसैगरी तत्कालीन पुनरावेदन अदालतको उक्त फैसलामा पियुषराज अमात्य विरूद्ध नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकसमेत[113] रहेको व्याख्या इङ्गित गरी पुनरावेदक निवेदकलाई कालोसूचीमा राख्दा कुनै मौलिक वा कानूनी हक हनन भएको भन्ने अवस्था देखिएन भनी उल्लेख भएको देखिन्छ । सोतर्फ विचार गर्दा उक्त मुद्दामा यस अदालतले, "... बैंकबाट ऋण पाउनैपर्छ वा ऋण Rescheduling र Restructuring हुनैपर्छ भन्ने कसैको पनि मौलिक र कानूनी हक हुन नसक्ने" भन्ने धारणा व्यक्त गरेको देखिन्छ । उक्त व्याख्यालाई प्रस्तुत निवेदनको रोहमा हेर्दा, पुनरावेदक निवेदक बैंकबाट ऋण प्रदान होस् भनेर नभई कम्पनीले बैंकसँग लिएको ऋण चुक्ता नगरेको कारण निवेदकलाई समेत बैंकले कालोसूचीमा राखेको कारण कालोसूचीबाट नाम हटाइपाउँ भन्ने मागदाबी लिई यस अदालतमा पुनरावेदनको रोहबाट आएको हुँदा फैसलामा उल्लेख भएको उक्त व्याख्या प्रस्तुत निवेदनमा सान्दर्भिक नभई वर्षौंसम्म कालोसूचीमा राख्ने कार्यले पुनरावेदक निवेदकको मौलिक तथा कानूनी हक हनन भएको स्पष्ट देखिन्छ ।

१६. कुनै व्यक्ति, फर्मलगायतलाई कालोसूचीमा राख्ने कार्य अनियमिताता, कसुरजन्य कार्य, ठगी, भ्रष्टाचार तथा सम्बन्धित निकाय तथा सार्वजनिक रकमलाई दुरूपयोग गर्न नियन्त्रण गर्न आवश्यक रहे पनि यसबाट सम्बन्धित पक्षलाई गम्भीर परिणामहरू (serious consequences)

113 पियुषराज अमात्य विरूद्ध नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकसमेत (ने. का.प.२०६४, अङ्क ८, नि.नं. ७८७२)

निम्तिने भएको हुनाले कालोसूचीमा राख्नुपूर्व सम्बन्धित पक्षको बारेमा यथार्थ सूचना सङ्कलन गरी प्रभावकारी र यथोचित सुनुवाइ र स्पष्टीकरणको मौका दिनु उचित देखिन्छ । कालोसूचीको गम्भीरता (severity) बारे व्याख्या गर्दै कालोसूचीमा राख्नुअघि प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्नुपर्ने भनी भारतीय सर्वोच्च अदालतले, "The necessity of compliance with the principles of natural justice by giving the opportunity to the person against whom acting of blacklisting is sought to be taken has a valid and solid rationale behind it. With blacklisting, many civil and / or evil consequences follow. It is described as 'civil death' of a person who is foisted with the order of blacklisting."[114] अर्थात् कालोसूचीमा राख्नुअघि सम्बन्धित पक्षहरूलाई कारण देखाउने वा स्पष्टीकरण दिने मौका दिनुपर्दछ भन्ने राय व्यक्त गरेको देखिन्छ। यस सम्बन्धमा यस अदालतबाट पनि विभिन्न कानूनी सिद्धान्त स्थापना भइसकेको हुँदा यसमा थप व्याख्या गरिरहनुपर्ने देखिँदैन । यथार्थमा **कालोसूचीमा राख्ने निर्णयले सम्बन्धित व्यक्ति, कम्पनीका सञ्चालक समितिका सदस्यहरूका सम्बन्धमा ठूला परिणामहरू निम्त्याउने हुँदा कसैलाई उचित कानूनी प्रक्रिया, उपयुक्त आधार र कारणबेगर कालोसूचीमा राखिएमा सो व्यक्तिको 'नागरिक मृत्यु' (civil death) को रूपमा बुझिने हुँदा यस्ता कार्यमा सम्बन्धित कालोसूचीमा सिफारिस गर्ने र राख्ने निकायले गम्भीरता अपनाउनुपर्ने देखिन्छ ।** नेपालको सन्दर्भमा सार्वजनिक खरिद प्रक्रियाको हकमा कालोसूचीमा राख्न सिफारिस भएका व्यक्ति, फर्म, कम्पनी, संस्था, आपूर्तिकर्ता, बोलपत्रदाता, परामर्शदाता, सेवा प्रदायक, निर्माण व्यवसायीलाई तत्काल सार्वजनिक खरिद प्रक्रियामा भाग लिनबाट रोक लगाउनुपर्ने देखिएमा नयाँ खरिद कारबाहीमा सहभागी हुनबाट रोक लगाउन सक्ने[115] व्यवस्था रहेको पाइन्छ भने कालोसूचीकृत भएका सम्बन्धित पक्षको नामावली राष्ट्रियस्तरको समाचारपत्रमा प्रकाशन गर्ने[116] व्यवस्था रहेको देखिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाको हकमा कालोसूचीमा समावेश भएका ऋणीहरूलाई इजाजतपत्र प्राप्त संस्थाहरूबाट कर्जा / सुविधा प्रदान गर्न, कर्जा / सुविधा नवीकरण गर्न, थप कर्जा / सुविधा प्रदान गर्न बन्देज[117] लगाउनुका साथै कालोसूचीमा रहेको व्यक्तिको राहदानी जफत गरी, नयाँ राहदानी जारीसमेत नगर्ने व्यवस्था[118] रहेको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त कालोसूचीमा रहेको व्यक्तिहरूलाई विभिन्न तहको निर्वाचन (प्रतिनिधि सभा सदस्य[119], प्रदेश सभा सदस्य[120], स्थानीय तह सदस्य[121]) मा उम्मेदवारी दिनसमेत बन्देज लगाएको देखिन्छ। समग्रमा भन्नुपर्दा, **कालोसूचीमा राख्ने निर्णयले व्यक्तिको सामाजिक, राजनीतिक तथा आर्थिक अधिकारमा गम्भीर असर पुऱ्याई कालोसूचीमा परेपछि व्यक्तिगत एवं संस्थागत प्रतिष्ठामा ठूलो क्षति हुने गर्दछ ।**

Eurasian Equipment & Chemicals Ltd. Vs. State of West Bengal[122] को मुद्दामा भारतीय सर्वोच्च अदालतले कुनै संस्थालाई कालोसूचीमा राख्नुअघि सूचना दिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यसका साथै कालोसूचीमा राख्ने निर्णयले प्रभावित

114 Gorkha Security Services v. Govt (NCT of Delhi), AIR 2014 SUPREME COURT 3371

115 Supra note 77

116 Supra note 78

117 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं.१२/०८०, १२, ६

118 नेपाल राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक केन्द्रीय कार्यालय, बैंक तथा वित्तीय संस्था नियमन विभाग, इ.प्रा. निर्देशन नं.१२/०८०, १२, ८

119 प्रतिनिधि सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४, दफा १३(ज)

120 प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन ऐन, २०७४, दफा १३(ज)

121 स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३, दफा १३(ञ)

122 Eurasian Equipment and Chemicals Ltd vs. State of West Bengal (AIR 1975 SC 266)

कम्पनीको भविष्यको व्यावसायिक सम्भावना (future business possibilities) मा आघात पुऱ्याई कम्पनीको प्रतिष्ठामा ठूलो आँच पुऱ्याउने भएकोले यस्ता गम्भीर परिणाम निम्त्याउने निर्णय गर्नुअघि सम्बन्धित कम्पनीलाई सुनुवाइको मौका दिनुपर्ने कुरामा जोड दिएको देखिन्छ। यसबाहेक *Patel Engineering vs. Union of India (UOI) and Ors*[123] रहेको मुद्दामा भारतीय सर्वोच्च अदालतले, "The legal limitation upon the exercise of an authority to blacklist is that the State is to act fairly and rationally without in any way being arbitrary-thereby such a decision can be taken for some legitimate purpose." भनी कालोसूचीमा राख्ने निर्णय न्यायोचित भई तर्कसङ्गतसमेत हुनुपर्ने भन्ने राय व्यक्त गरेको देखिन्छ । भारतीय सर्वोच्च अदालतका यी फैसलाहरूमा कालोसूचीमा राख्ने सम्बन्धित निकायले मनोगत वा स्वेच्छाचारी निर्णय गर्न नहुने भनी इङ्गित गरेको देखिन्छ। यी फैसलाहरूबाट स्थापित भएका कानूनी सिद्धान्तहरू प्रस्तुत मुद्दाको हकमा समेत ग्रहणयोग्य देखिन्छ।

१७. यस मुद्दामा कालोसूचीसम्बन्धी गरिएको विवेचनाबाट आधुनिक व्यापारिक र व्यावसायिक कार्य सञ्चालनमा संलग्न सम्बन्धित व्यक्ति, फर्म, कम्पनी, संयुक्त उपक्रमलगायतका पक्षलाई आफ्ना कार्यप्रति उत्तरदायी बनाउन अन्तर्राष्ट्रिय तुलनात्मक रूपमा विभिन्न क्षेत्राधिकारहरूको कानूनले स्थापित गरेको प्रक्रियाअनुसार यो प्रक्रिया प्रयोग गर्ने क्रम बढेको देखिन्छ । सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय निकाय र देशको उद्देश्य, अर्थतन्त्र र कानूनी प्रणालीअनुसार आफ्नै तरिकाले त्यस्ता कानून र प्रक्रिया निर्माण गरेको पाइन्छ। **कसैलाई कालोसूचीमा राख्नुको मूल उद्देश्य व्यापारिक व्यक्ति वा निकायलाई उत्तरदायी बनाउनु हो ।** यद्यपि कालोसूचीमा राख्दा उचित प्रक्रिया र सुनुवाइको मौका प्रदान गरिएको हुनुपर्दछ । साथै **कसलाई कालोसूचीमा राख्ने भन्ने कुराको पहिचान गर्ने र कालोसूचीलाई लामो समयसम्म राख्नेभन्दा पनि यो एक जीवित र नियमित प्रक्रिया भएको हुँदा उजुरी र सुनुवाइको माध्यमबाट कालोसूचीबाट हट्ने हटाउने प्रक्रियालाई खुल्ला राखिएको हुनुपर्ने देखिन्छ । जसरी कालोसूची देशको अर्थतन्त्रलाई जोगाउन, सार्वजनिक रकमको दुरूपयोग हुन नदिन र खराब चरित्र भएका व्यक्ति वा कम्पनीलाई त्यस्ता कार्यमा सामेल हुनबाट रोक्न प्रयोग गरिन्छ। त्यसैगरी यस्ता कार्यबाट कुनै व्यक्ति वा कम्पनीको पेसा, व्यवसाय गर्ने अधिकार र नागरिक जीवनमा असरपर्ने हुँदा यस्तो अधिकारको प्रयोग गर्दा अधिक संवेदनशीलता अपनाउनुपर्ने देखिन्छ । अदालतहरूले समेत यस्ता विषयहरूमा प्रवेश गर्दा सम्बन्धित पक्षहरूको सुनुवाइ गर्नुपर्ने, कालोसूचीमा राख्नुपर्ने कारणको विचार गर्नुपर्ने, कानूनी प्रक्रिया र सुनुवाइको मौका प्रदान गरिए नगरिएको र कालोसूचीमा राख्नुपर्ने व्यक्ति, कम्पनी वा सञ्चालक हो वा होइन भन्ने कुरा यकिन गरी त्यस्तो व्यक्ति वा कम्पनीलाई हटाउने उद्देश्यलाई मात्र नहेरी उक्त कालोसूचीको उद्देश्यसमेतलाई मध्यनजर गर्नुपर्ने** देखिन्छ।

१८. अब उच्च अदालत पाटनबाट भएको फैसला मिलेको छ वा छैन ? भन्नेतर्फ विचार गर्दा, ऋण असुली न्यायाधिकरणबाट मिति २०६२।६।१६ मा जेथा लिलाम बिक्रीबाट बैंकको लेना रकम असुलउपर नभएमा नपुग रकम जति नेपाल प्लाष्टो इन्डष्ट्रिज प्रा. लि. को जेथाबाट बैंकलाई भराइदिनुपर्ने र कम्पनीको

123 Patel Engineering vs. Union of India (UOI) and Ors., AIR 2012 SUPREME COURT 2342, 2012(11) SCC 257

जेथा लिलाम बिक्री गरी प्राप्त रकमबाट पनि बैंकको लेना रकम चुक्ता नभएमा नपुग रकम जति उक्त कर्जाको लागि व्यक्तिगत जमानी बस्ने कमलकुमार पटावरीको जेथाबाट राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकलाई भराइदिनुपर्ने ठहर्छ। मधु पटावरी र सुनिलकुमार कर्ण उक्त कम्पनीको सञ्चालक मात्र भएको देखिन आएकोले निजहरूको हकमा अरू केही गरिरहनुपरेन भनी फैसला भएको देखिन्छ । यसरी ऋण असुली न्यायाधिकरणको उक्त फैसलाउपर राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले कुनै पुनरावेदन नगरेको भन्ने देखिँदा प्रत्यर्थीले उक्त फैसलामा चित्त बुझाई बसेको भन्ने देखियो । तसर्थ तत्कालीन पुनरावेदन अदालत पाटनबाट सुनिलकुमार कर्ण नेपाल प्लाष्टो इन्डष्ट्रिज प्रा.लि. को सञ्चालक भन्ने देखिन आएको हुँदा निजलाई कालोसूचीबाट हटाउनुसमेत भनी निवेदन मागबमोजिम कुनै परमादेश जारी गर्नुपर्ने देखिएन भनी भएको आदेश कानून र न्यायसम्मत नदेखिँदा उक्त आदेश उल्टी भई पुनरावेदक रिट निवेदक सुनिलकुमार कर्णलाई कालोसूचीबाट हटाउनु भनी विपक्षीको नाममा परमादेशको आदेशसमेत जारी हुने ठहर्छ । अतः प्रस्तुत फैसला कार्यान्वयनको लागि सोको जानकारी प्रत्यर्थीहरूलाई दिई प्रस्तुत मुद्दाको दायरीको लगत कट्टा गरी फैसलाको प्रति यस अदालतको विद्युतीय प्रणालीमा प्रविष्ट गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाइदिनू।

उक्त रायमा सहमत छु।
न्या.सुनिलकुमार पोखरेल

इजलास अधिकृतः शैलेन्द्र खड्का / मेजुमी गरूङ
इति संवत् २०८१ साल साउन २९ गते रोज ३ शुभम्।